

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

48

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

Sarajevo, 2019.

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA/EDITOR-IN-CHIEF

Sonja Dujmović
sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

SEKRETAR/SECRETARY

Enes S. Omerović
enes.omerovic@iis.unsa.ba

REDAKCIJA/EDITORIAL BOARD

Dženan Dautović, Zavičajni muzej Travnik
Hannes Grandits, Univerzitet Humboldt, Berlin
Attila Marko Hoare, Univerzitet “Sarajevska škola za nauku i tehnologiju”
Mitsutoshi Inaba, Tokio
Adnan Jahić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Fahd Kasumović, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Hrvoje Klasić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Dragana Kujović, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica
Salmedin Mesihović, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Nedim Rabić, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Radmila Radić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Filip Šimetin Šegvić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Naučna gledišta u časopisu *Prilozi* odraz su stavova autora, a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj časopisa *Prilozi* štampan je uz finansijsku podršku Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.

SADRŽAJ

Uvodna riječ urednice..... 11

ČLANCI I RASPRAVE

Goran Popović
Rimske komunikacije na prostoru Bosne i Hercegovine u delima francuskih i engleskih putopisca XIX veka 21

Ana Rajković
Jedan prilog o razvoju centrumaške struje u BiH i njeni doticaji s radničkim pokretom u Hrvatskoj kroz djelovanje Jove Jakšića (1918.-1921.) 49

Seka Brkljača
Prilog proučavanju političkog života Jevreja Sarajeva između dva svjetska rata 91

Sonja Dujmović
Uzajamna lojalnost – državna politika i jevrejstvo Sarajeva u međuratnom periodu 129

Jelena Seferović
Prilog istraživanju kulture djevojaštva nakon Prvog svjetskog rata: primjer djevojaka sa psihičkim smetnjama iz ruralnih krajeva kontinentalne Hrvatske 177

Haris Zaimović
Sarajevska gradska uprava: Presjek organizacije i djelovanja upravnih institucija na području Grada Sarajeva 1945-1995 211

Sabina Veladžić
Kreatori bošnjačkog društva u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih 245

PRIKAZI

Márta Font, <i>Völker – Kultur – Beziehungen. Zur Entstehung der Regionen in der Mitte des mittelalterlichen Europas</i> . Hamburg: Dr. Kovač Verlag, 2013. 370. (Nedim Rabić)	279
Redžo Trako, <i>Debogumilizacija bosanskog srednjovjekovlja. Uloga bogumilskog dualizma u stvaranju srednjovjekovnog bosanskog identiteta</i> . Zagreb / Sarajevo: Synopsis, 2017, 614. (Dženan Dautović)	284
Max Bergholz, <i>Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici</i> . Sarajevo / Zagreb: Buybook, 2018, 410. (Sanja Gladanac – Petrović)	290
Drago Roksandić, <i>Čovjek i prostor, čovjek u okolišu: [Ekohistorijski ogledi]</i> . Meridijani, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Samobor, 2018, 431. (Ema Pašić)	297
Danijela Dobljanović, <i>Žrvanj života – Stanovništvo Savičente od početka 17. do početka 19. stoljeća</i> . Zagreb: Srednja Europa, 2017, 327. (Monika Zuprić)	303
Svetozar Borojević, <i>Kroz Bosnu. Ilustrirani vodič C.-k. bosanske željeznice i Bosanskohercegovačke državne željeznice Doboje – Simin Han</i> . (Zagreb / Sarajevo: Srednja Europa-UMHIS, 2018), 108, 22 ilustracije (Filip Šimetin Šegvić)	309
Tihana Luetić i Tihomir Vukelja, <i>Prirodoslovci i Matematičari. Postanak domaće akademske prirodoslovno-matematičke zajednice u Hrvatskoj</i> . Zagreb: Srednja Europa, 2017, 426. (Mitsutoshi Inaba)	314
Enes S. Omerović, <i>Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)</i> . Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2019, 424. (Ajdin Muhedinović)	320

Siniša Malešević, <i>Države-nacije i nacionalizmi. Organizacija, ideologija i solidarnost</i> . Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2017, 247. (Dženita Rujanac)	326
Raif Dizdarević, <i>Sudbonosni podvig Jugoslavije: Podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije</i> . Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018, 229. (Omer Merzić)	332
Ivana Pantelić, <i>Uspón i pad “prve drugarice” Jugoslavije: Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013</i> . Beograd: Službeni glasnik, 2018, 336. (Sanja Petrović Todosijević)	337
<i>Na margini povijesti: Zbornik radova</i> , ur. Amir Duranović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju 2018, 181. (Dina Pašić)	340
Izet Šabotić, <i>Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878–1918)</i> . Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, 2019, 320. (Jasmin Jajčević)	345
Žanka Dodig, <i>Privatna zbirka kao muzejski fenomen: na primjeru Zbirke Stjepana Meze u Muzeju Sarajeva</i> . Sarajevo: Muzej Sarajeva / Udruženje ICOM – Nacionalni komitet BiH, 2018. (Alma Leka)	351

IN MEMORIAM

Salih Jalimam (1951 – 2019) (Enver Imamović)	359
INDEKS AUTORA	363
UPUTE SARADNICIMA	365

CONTENTS

A Word from the Main Editor	11
-----------------------------------	----

ARTICLES AND TREATISES

Goran Popović Roman Roads in Bosnia and Herzegovina in the Works of French and English travelers XIX century	21
Ana Rajković A Contribution on the Development of the Centrist line in Bosnia and Herzegovina and its links with the Labor Movement in Croatia through the prism of Jovo Jakšić's work (1918–1921)	49
Seka Brkljača A Contribution to the Political life of Sarajevo Jews between the two World Wars	91
Sonja Dujmović Mutual loyalty – State policy and the Jews of Sarajevo in the Interwar period	129
Jelena Seferović Contribution to Research of gGirlhood after the First World War: an example of Girls with Mental Disorders from rural areas of Continental Croatia	177
Haris Zaimović Sarajevo City Government: Cross-section of the Organization and Operation of the Administrative Institutions in the City of Sarajevo Area, 1945–1995.....	211
Sabina Veladžić Creators of the Bosniak society within Bosnia and Herzegovina at the beginning of the 1990s	245

BOOK REVIEWS

- Márta Font, *Völker – Kultur – Beziehungen. Zur Entstehung der Regionen in der Mitte des mittelalterlichen Europas*. Hamburg: Dr. Kovač Verlag 2013. 370 pp.
(Nedim Rabić) 279
- Redžo Trako, *Debogumilizacija bosanskog srednjovjekovlja. Uloga bogumilskog dualizma u stvaranju srednjovjekovnog bosanskog identiteta*. Zagreb / Sarajevo: Synopsis, 2017, 614 pp. (Dženan Dautović) 284
- Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo / Zagreb: Buybook, 2018, 410 pp. (Sanja Gladanac – Petrović) 290
- Drago Roksandić, *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu: [Ekohistorijski ogledi]*. Meridijani, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Samobor, 2018, 431 pp. (Ema Pašić) 297
- Danijela Dobljanović, *Žrvanj života – Stanovništvo Savičente od početka 17. do početka 19. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, 2017, 327 pp. (Monika Zuprić) 303
- Svetozar Borojević, *Kroz Bosnu. Ilustrirani vodič C.-k. bosanske željeznice i Bosanskohercegovačke državne željeznice Doboj – Simin Han*. Zagreb / Sarajevo: Srednja Europa-UMHIS, 2018, 108 pp, 22 illustrations
(Filip Šimetin Šegvić) 309
- Tihana Luetić i Tihomir Vukelja, *Prirodoslovci i Matematičari. Postanak domaće akademske prirodoslovno-matematičke zajednice u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2017, 426 pp (Mitsutoshi Inaba) 314
- Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2019, 424 pp
(Ajdin Muhedinović) 320

- Siniša Malešević, *Države-nacije i nacionalizmi. Organizacija, ideologija i solidarnost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2017, 247 pp. (Dženita Rujanac) 326
- Raif Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije: Podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018, 229 pp. (Omer Merzić) 332
- Ivana Pantelić, *Uspón i pad “prve drugarice” Jugoslavije: Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013*. Beograd: Službeni glasnik, 2018, 336 pp.
(Sanja Petrović Todosijević) 337
- Na margini povijesti: Zbornik radova*, ur. Amir Duranović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018, 181 pp. (Dina Pašić) 340
- Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878–1918)*. Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, 2019, 320 pp. (Jasmin Jajčević) 345
- Žanka Dodig, *Privatna zbirka kao muzejski fenomen: na primjeru Zbirke Stjepana Meze u Muzeju Sarajeva*. Sarajevo: Muzej Sarajeva / Udruženje ICOM – Nacionalni komitet BiH, 2018, 218 pp. (Alma Leka) 351

IN MEMORIAM

- Salih Jalimam (1951 – 2019) (Enver Imamović) 359
- LIST OF CONTRIBUTORS 363
- INSTRUCTIONS FOR AUTHORS 365

Uvodna riječ urednice

posvećena je onima koji budu čitali naredne redove, naročito nakon nekih godina, kada više ne bude blisko ni poznato da je u 2019. godini Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu obilježavao 60 godina postojanja. Ali, nedoumica šta povodom toga suvislo napisati, a da bude s pravom dugogodišnjeg postojanja svečarski intonirano i istovremeno neopterećeno onim što se naziva “istorijskim kontekstom”, “društvenom klimom”, “stanjem duhova”, “istoriografskim krugovima”, što bi bio tek blagi otklon od onih u ovoj prilici grubih, nerazumljivih i pretencioznih “integracijskih procesa”, “održivih rješenja”, “unapređivanja kvaliteta života”, “razvoja humanih resursa”, a u cilju zajedničke “održive budućnosti”. Kojim riječima ispuniti uvodnu riječ 48-og broja *Priloga* i njome obilježiti jubilarnu godinu, sve u nastojanju održanja integriteta profesije, zanata većine okupljenih u Institutu i zainteresovanih za njegovo dostojanstveno trajanje, zaista izaziva ne/očekivanu pometenost. Ona je dijelom rezultat već navedenih materijalizovanih sintagmi, a dijelom zapitanosti o načinu povratka ka ishodištu ideje o Institutu.

Stoga se kao rješenje i izlaz, ali istovremeno i izražavanje poštovanja prethodnim generacijama historičara, marljivim djelatnicima Instituta ovoga puta daje prednost. Podsjećanje na one angažovane u, tada, Institutu za radnički pokret Bosne i Hercegovine, kojima je “društvena zajednica” dala u zadatak da pristupe naučnoj obradi i analizi najprije radničkog pokreta, narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Bosni i Hercegovini. Prvi zadatak Instituta, proisteklog iz djelovanja Istorijskog odjeljenja CK SK BiH, preimenovanog u Istorijski arhiv CK SK BiH i djelatnog 1954-1959. godine, bio je prikupljanje i sređivanje arhivske građe (inventarisano je 25.000 dokumenata), njeno proučavanje, usavršavanje stručnog i naučnog kadra, objavljivanje rezultata svoga naučnog rada i saradnja sa srodnim ustanovama i pojedincima u zemlji i van nje. *Perspektivnim tematskim programom od 1961. godine*, definisanim u saradnji sa drugim institutima tadašnje države, započeo je značajniji

razvoj naučnoistraživačke djelatnosti uključivanjem mladih perspektivnih kadrova u svrhu realizacije zadatih ciljeva, čime je Institut postao osposobljen za planirani naučnoistraživački napredak. Brojne studije, monografije, magistarske teze i doktorske disertacije saradnika Instituta, prikupljenih 1,3 miliona dokumenata i 95.000 mikrosnimaka, sređena naučno-informativna sredstva, zbirka memoarskih dokumenata sa 600 priloga, te objavljivanje dokumenata iz vlastitog fundusa predstavljali su konkretne rezultate i uspjehe samoprijegornog rada saradnika, osnaženih naučnim usavršavanjem, studijskim boravcima i specijalizacijama u nizu evropskih zemalja (Austriji, SSSR-u, Saveznoj i Demokratskoj Republici Njemačkoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Holandiji, Francuskoj, Mađarskoj i drugima), te valorizovane na prvu desetogodišnjicu jedne od najorganizovanijih naučno-istraživačkih institucija. Neosporna materijalna i moralna podrška koju je Institut uživao dao mu je s pravom viziju da postane centar i nosilac razvoja savremene bosanskohercegovačke historiografije. Zadovoljstvo ostvarenim bilo je moguće iskazati zbog rada i saradnje svih članova kolektiva.

Te su se svečarske 1969. godine *Prilozi*, godišnja publikacija Instituta, pojavili u svom 5. broju, u kojim je “niz mladih istoričara postao poznat našoj naučnoj javnosti”, a pojedinci svojom ozbiljnošću i odgovornošću prema nauci krčili sebi put u savremenoj historiografiji.¹

Značaj osnivanja i razvoja Instituta bio je time veći jer je svoje djelovanje započeo bez oslonca na tradiciju organizovanog naučnog rada. Ta činjenica sa jedne strane, te izražena potreba intenzivnije i sistematske obrade prošlosti Bosne i Hercegovine kojom je Institut nastojao da obesnaži dotadašnje tendenciozne i površne historiografske obrade, nužno su rezultirali proširenjem programske orijentacije i postepenog naučnog sazrijevanja. Pored toga što je Institut organizaciono izmijenjen odlukom Skupštine SRBiH, odnosno Zakonom o Institutu

¹ Podaci preuzeti iz: Enver Redžić, “Deset godina Instituta”, (referat podnesen na svečanoj sjednici Savjeta Instituta 26. XII 1969), *Prilozi*, god. V, br. 5, Institut za radnički pokret, Sarajevo, 1959, 9-16.

donesenom 31. januara 1973. godine, njegovo stasavanje je definisano i novim nazivom – Institut za istoriju.

Povodom 30 godina postojanja značaj naučnog dozrijevanja Instituta je ocijenjen akcentovanjem na otvorenosti *Priloga*, izraženoj tekstovima istoričara iz drugih institucija i centara, potvrđen i članstvom spoljnih saradnika njegovih redakcija, ali i njihovim povremenim angažovanjem, što se pokazalo i kao preduslov za rad na brojnim projektima koji su sprovedeni pod paskom ove krovne institucije bosanskohercegovačkih istoričara. Rezultat ovakve naučne politike bilo je finaliziranih 30 projekata, od 42 planirana i izrada srednjoročnog programa rada (1986-1990), definisanog u dokumentu Društveni cilj XIII/2. Ovakav uspjeh bio je moguć zahvaljujući multidisciplinarnom i timskom radu. Kao neostvareni cilj, kako je tada navedeno, ostao je planirani projekat *Istorije naroda Bosne i Hercegovine*, kao dijela šireg projekta *Istorija naroda i narodnosti Jugoslavije*, formalno započet samoupravnim sporazumom Saveza SIZ-ova Jugoslavije iz 1985. godine kojim je Institut sa pravom i sa počašću određen za koordinatora za Bosnu i Hercegovinu. Organizacione pripreme bile su obavljene, ali zbog teškoća “ne samo zbog različitih stavova istoričara na pojedina pitanja iz naše prošlosti, već i zbog neefikasnog, nesigurnog i neujednačenog načina finansiranja projekta” navedeni nije u predviđeno vrijeme, a ni kasnije, realizovan.

Sumirajući rezultate tridesetogodišnjeg rada naglašeno je da je Institut samostalno ili kao suorganizator organizovao oko 20 naučnih skupova, okruglih stolova i konferencija, da su njegovi saradnici učestvovali na preko sto kongresa istoričara, međunarodnih komisija i savjetovanja sa preko 150 referata, saopštenja i diskusija, te da su u istom periodu njegovi stalni saradnici objavili 1.432 bibliografske jedinice, od toga 23 monografije, 9 knjiga izbora članaka i rasprava, 2 hronologije, 8 zbornika sa naučnih skupova, 11 knjiga građe, sjećanja, bibliografija i reprint izdanja listova, 637 članaka i rasprava, 363 prikaza i osvrtita itd.

Donošenjem Ustavnih amandmana 1971. godine u Institutu je došlo do reorganizacije na osnovu Zakona o udruženom radu i Zakonu o Institutu za istoriju, pa su radnici donijeli Samoupravni sporazum o udruživanju u Institut, kojim su određeni kao organi upravljanja Instituta: Zbor radnika, Savjet Instituta i Naučno vijeće, što je ocijenjeno u ovom osvrtu na prethodni period kao “pogodna forma, jer omogućava dosta široko učešće radnika u neposrednom odlučivanju.” Istaknuto je takođe da nova organizacija sprovedena 1986. godine i nov način finansiranja, ali i trasirani “magistralni pravac” u naučnom planiranju putem Društvenog cilja (DC XIII/2), gdje se Institut pojavljuje kao koordinator, najavljuje bolje dane za nauku.²

Nažalost, zajedno sa cijelom Bosnom i Hercegovinom Institut dugo bolje dane nije vidio, nego se politička karta svijeta i Evrope dosta turbulentno mijenjala, nagovještavajući i društvene, ekonomske i političke preokrete krajem osamdesetih godina 20. st. i u čitavoj Jugoslaviji, pa i u Bosni i Hercegovini. Kako je to zabilježeno u uvodnom tekstu *Priloga* br. 38., povodom 40. godina postojanja Instituta, politička diferencijacija uoči izbora novembra 1990. godine zahvatila je i Institut, budući da se po slobodnoj procjeni autora “jedna trećina članova kolektiva” opredjelila za tri pobjedničke političke stranke, ali je sa ratom većina bila gubitnička. Saradnici Instituta koji su rat proveli u Sarajevu zajedno sa ostalim građanima u borbi za preživljavanje, branili su istovremeno bosanskohercegovački duh zajedništva. U tim teškim uslovima očuvanje knjiga i inventara branilo se stalnim prisustvom u zgradi Instituta, ali i što je značajnije, suorganizacijom na pripremi naučnih skupova *Sefarad* ‘92, 11-14. septembra 1992. (sa ANUBiH-om, Jevrejskom opštinom i Filozofskim fakultetom), *Pola milenija Sarajeva* 19-21. marta 1993. (sa Orijentalnim institutom), te tri okrugla stola – *Rat u Bosni i Hercegovini i historijska znanost* (18. 9. 1992), *Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945* (17. 11. 1993), *Bosanska*

² Podaci i pojedini navodi preuzeti iz: Drago Borovčanin, Ibrahim Karabegović, “30 godina postojanja i rada Instituta za istoriju u Sarajevu”, *Prilozi*, god. XXIII, br. 24, 1988, 5-31.

Posavina – dio cjelovite Bosne (24. 11. 1994) i *Tragom bosanskohercegovačke prošlosti – o urbanom biću Bosne i Hercegovine* (15. i 16. mart 1995). Sa navedenih naučnih skupova objavljeni su zbornici, a *Prilozi*, pripremljeni uoči rata objavljeni su u Beču juna 1994. godine uz posredovanje prof. dr. Dževada Juzbašića i finansijsku potporu ministarstva nauke Republike Austrije u *Das Österreichische Ost-und Südosteuropa Institut-u*, te kroz “tunel spasa” dopremljeni u Sarajevo. Ponovljeno izdanje ratnih *Priloga* upriličeno je septembra 1998. godine u Sarajevu. Saradnjom sa bliskim institucijama i društvima, te predavanjima saradnika i gostujućih prijatelja Instituta upotpunjavana je ratna naučna i stručna institutska aktivnost i zbilja.

Kraj rata Institut je dočekao kadrovski prepolovljen, ali spreman za organizaciju naučnog skupa *Bosna i svijet*, održanog 15. i 16. marta 1996. godine na kome je učešće uzelo 29 autora, od čega 7 iz Instituta, da bi sa revidiranim Programom rada nastavio od septembra 1997. godine.³

Početak prvog desetljeća novoga vijeka proteklo je u naporima da se saniraju posljedice tragičnih devedesetih i da se nagomilani, ali i novi problemi riješe – pravni položaj Instituta, njegova kadrovski oslabljena pozicija, dodatno pojačana angažovanjem saradnika u drugim institucijama u Sarajevu i generacijskom smjenom, pitanje podrške usavršavanju i napredovanju mlađih saradnika, konstantan deficit finansijske potpore vidljiv kako uskraćivanjem istraživanja van Sarajeva, tako i nedostatku stručne literature iz inostranstva, a na polju legislative početak iscrpljujućeg sudskog spora vođenog za vlasništvo nad prostorijama. Ipak, kao i uvijek motiv za dostojno preživljavanje i dalje djelovanje nađen je u radu, velikim dijelom zasnovanom na saradnji sa drugim srodnim institucijama u Sarajevu i iz inostranstva i zajedničkim organizovanjem niza skupova, konferencija i okruglih stolova, pa potom pokretanjem ozbiljnjih projekata koji su dodatno pojačali međusobne veze i omogućili

³ Podaci preuzeti iz: Ibrahim Karabegović, “Institut za istoriju u ratu i neposredno nakon njegovog završetka. Kratak pregled djelatnosti”, *Prilozi*, br. 28, Institut za istoriju, Sarajevo, 1999, 7-15.

lakši izlaz iz poslijeratne profesionalne izolacije. Drugi vid promovisanja Instituta je bio i u pojačanoj izdavačkoj djelatnosti, prisutnoj kako suizdavaštvom tako i samostalnoj, što je kao aktualna orijentacija ostao do danas.

Pored prisutne stalne fluktuacije naučnog kadra, iz ovog perioda Institut je izašao znatno ojačan, podmlađen i stabilizovan, što je i bio osnov za provođenje navedenih aktivnosti, kao i daljeg kontinuiranog izlaženja *Priloga*, ali i potrebe pokretanja još jednog institutskog izdanja, *Historijskih traganja*, što je omogućilo Institutu da se dodatno afirmiše kao institucija koja se svojim radom potvrđuje u naučnom smislu. U organizacionom postao je 2008. godine jedinica Univerziteta u Sarajevu, koji je sa skupštinom, vladom i ministarstvom Kantona Sarajevo postao nadležan Institutu.

Na pedesetogodišnjicu svoga rada 2009. godine Institut se ovjenčao *Šestoprilskom nagradom Grada Sarajeva*, što je kolektivu bio znak da se još uvijek vrijedi zalagati za pozitivne norme u profesionalnom radu, stručnost, pa time očuvanja digniteta historijske nauke u savremenom društvu.

U toku narednih deset godina Institut je nastavio da radi svojim pravcem, ustaljenom i potvrđenom naučnom politikom i očekivao i druge pozitivne ishode takvog zalaganja. Oni su došli sa daljom krovnom podrškom Univerziteta, sve brojnijim naučnim manifestacijama u Sarajevu i djelovanjem i prisustvom saradnika u projektima i van zemlje, daljim jačanjem izdavačke djelatnosti, te naučnim usponom kadra. Te godine je u izdanju Instituta izašla monografija *Pola stoljeća Instituta za istoriju*, autorski rad grupe zaposlenika Instituta, kao sažeti pregled dotadašnje djelatnosti njihove kuće. Tada se izrazila nada da se sadržaj rada Instituta neće promijeniti, ali i da će novi način upravljanja donijeti i mnoge novine koje će Institut morati prihvatiti, te da pred Institutom stoje mnoga iskušenja i naponi na dokazivanju i novi koraci u izradi savremenih programa, kadrovskoj politici i osiguravanju uvjeta rada.

Mada je svoju 60. godišnjicu postojanja, koja svjedoči o kontinuitetu potrebe društva za stalnim kritičkim propitivanjem prošlosti, Institut dočekao bez vlastitih prostorija i suočen sa smjenom generacija u rukovodstvu, kao i u stalnom propitivanju puteva dugoročne programske orijentacije, ostaje da se ponovi izrečena nada da će dalji koraci voditi pozitivnom ishodu za ugled Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, biti dostojni napora proteklih generacija, opravdati tradiciju putanje naučne utemeljenosti i za dobrobit bosanskohercegovačke historiografije, njene budućnosti koja uvijek nađe načina da ono što je kvalitetno iza nje afirmiše i nagradi ili kriterijem kvaliteta prebriše.

Prilozi br. 48. rezultat su rada redakcije izabrane na sjednici Vijeća Instituta 20. juna 2019. godine, a njen sadržaj ogledalo je trenutnog učešća i posvećenosti saradnika Instituta i onih van njega. Namjera je bila da se časopis otvori za saradnju što širem krugu takvih iz zemlje i inostranstva, te pokrene polemičke tonove koji bi vodili razvoju kritičke istoriografije.

Prezentirani radovi rezultati su istraživačkih napora autora, koji će onom ko to cijeni samo donijeti korist, inspiraciju i motiv za dalji vlastiti rad, kritičko promišljanje, njegovanje tolerancije na različiti pristup, spremnost na kritički dijalog i usavršavanje u istoriografskom zanatu. Eventualni osvrti će nam biti dalji putokaz.

U Sarajevu, 21. novembra 2019. godine

Glavna i odgovorna urednica

Dr. Sonja Dujmović

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 625.7 (497.6) "18"

Izvorni naučni rad

Goran Popović

Pale, Bosna i Hercegovina

gopopovic@gmail.com

Rimske komunikacije na prostoru Bosne i Hercegovine u delima francuskih i engleskih putopisaca XIX veka

Apstrakt: U XIX veku Bosnom i Hercegovinom je putovao veliki broj francuskih i engleskih državljana. Pored opisa zanimljivih doživljaja, geografskih predela, narodne nošnje, mitova i legendi, pojedini putnici u svojim delima navode i ostatke rimskih puteva. Šomet de Fose i Džejms Skin opisuju ostatke rimskog puta nepoznatog istoriografiji, koji se nalazi na planini Majevidi, u severoistočnoj Bosni. Rimske komunikacije pominju se i u delima Džona Gardnera Vilkinsona, Pjera Davida i Džordža Arbatnota. Ipak, da nisu svi podaci stranih putopisaca verodostojni, može se uvideti iz dela Mesije de Klerval. Naime, Klerval ne samo da nije video ostatke rimske komunikacije u bosanskom delu Posavine već nije ni putovao tim delom Bosne i Hercegovine. I pored svih nedostataka, podaci o rimskim putevima u delima francuskih i engleskih putnika kroz Bosnu i Hercegovinu u XIX veku veoma su značajni za proučavanje antičkih komunikacija u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

Ključne reči: rimske komunikacije, francuski putopisci, engleski putopisci, Bosna i Hercegovina, XIX vek

Abstract: In the XIX century, some of the French and English citizen traveled in Bosnia and Herzegovina. In addition to describing the geographical areas, folk costumes, myths, and legends, some travelers in their works also mention the remains of Roman roads. Chaumette Des Fosses and James Henry Skene describe one new, previously not known, the Roman road on Mount Majevisa, in southeastern Bosnia. Roman roads are also mentioned in the works of John Gardner Wilkinson, Pierre David and George Arbuthnot. However, in the case of the Massieu de Clerval, we can see that not all information in the works of French and English travelers is authentic and reliable. Namely, Clerval not only did not see the remains of the Roman road which he mentions in the Bosnian part of Posavina, but did not even travel to that part of Ottoman Bosnia. Despite all the weaknesses, information on Roman roads in the works of French and English travelers through Bosnia and Herzegovina in the XIX century is important for studying Roman communications in the inland of the Roman province of Dalmatia.

Keywords: Roman roads, French travel writers, English travel writers, Bosnia and Herzegovina, 19th century

Uvod

Teritorijalna ekspanzija na evropskom kontinentu, u XVI veku, kao i ratovi sa Habzburškom monarhijom, izazvali su interesovanje Francuske i Engleske za Osmansko carstvo. Prvi putnici koji iz Francuske i Engleske putuju u Carigrad bili su diplomatski predstavnici i trgovci. Za njima ubrzo kreće i veliki broj različitih istraživača i avanturista. Do Carigrada moglo se doći morskim putem, ploveći Sredozemnim morem, ili kopnenim putem, putujući Balkanskim poluostrvom. Početna stanica za putovanje na istok bila je Venecija, odakle su brodovima putnici plovili do jadranske obale Balkanskog poluostrva.¹ Kopnena ruta kojom su se kretali francuski i engleski putnici polazila je najpre iz Dubrovnika, a

¹ Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 13; *Приче французских путника са пута по отоманској Босни*, prevod i predgovor M. Karaulac, (Novi Sad: Matica srpska, 1998), 8.

od početka XIX veka iz Splita. Prolazeći kroz Trebinje, Foču i Prijepolje, put je vodio dalje u unutrašnjost Balkanskog poluostrva. Na svojim putovanjima kroz Osmansko carstvo, pojedini putnici su vodili dnevnik u kojima su, uglavnom, opisali doživljaje sa putovanja, mesta i predele kroz koje su prolazili, kao i ljude koje su susretali. Po povratku u domovinu ti dnevnik su štampali, dok su drugi, na osnovu sećanja, pisali knjige o predelima koje su proputovali.

Od engleskih putnika XVI i XVII veka koji su ostavili zapise o Bosni i Hercegovini izdvajaju se: Henri Ostel (*Henry Austel*), Henri Blant (*Henry Blount*), Foks (*Fox*) i Piter Mandi (*Peter Mundy*).² Pjer Laskalopje (*Pierre Lescalopier*), Luj Žedan (*Louis Gédoyne*), Pule (*Pouillet*) i Kikle (*Quiclet*) samo su neki od francuskih putnika koji su, na putu za Carigrad, prošli i kroz Bosnu i Hercegovinu.³ Međutim, navedeni putopisci u svojim delima ne pominju ostatke rimskih puteva. Možda je razlog za to činjenica da se radi uglavnom o diplomatama, ne preterano zainteresovanim za istraživanje planinskih predela Bosne i Hercegovine kojima prolaze.

U toku XVIII veka nema podataka o putovanjima Francuza i Engleza kroz Bosnu i Hercegovinu. Naime, u navedenom periodu putnici za Carigrad putuju preko Panonske nizije i Srbije, zaobilazeći na taj način Bosnu i Hercegovinu.⁴ Takvo stanje potrajeće sve do prvih decenija XIX veka.

Interesovanje za evropske pokrajine Osmanskog carstva, posebno Bosnu i Hercegovinu, dostiglo je vrhunac u XIX veku. Na to je uticalo više činilaca. Naime, krajem XVIII i početkom XIX veka započinje proces vojnih, administrativnih i fiskalnih reformi u Osmanskom carstvu, po uzoru na vodeće evropske države.⁵ Proces modernizacije pratio je dolazak većeg broja stranaca u Osmansko carstvo. Istovremeno, sa pojavom romantizma u zapadnoevropskim državama prvih decenija

² Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 13-15.

³ *Приче французских путника*, 26-115.

⁴ Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 15.

⁵ Robert Mantran, *Istorija Osmanskog carstva*, (Beograd: Klio, 2002), 514-517.

XIX veka, dolazi do povećanog interesovanja za putovanja na Orijent.⁶ Takođe, porast interesovanja Engleske i Francuske za Balkansko poluostrvo prouzrokovan je i vojnim i ekonomskim opadanjem moći Osmanskog carstva u XIX veku, kao i strahom od širenja uticaja Rusije na ovaj deo evropskog kontinenta.

Kao pogranična provincija evropskog dela Osmanskog carstva, Bosna i Hercegovina je naročito postala popularna destinacija putnika iz zapadne Evrope u XIX veku. Međutim, to više nisu samo diplomate i trgovci na proputovanju za Carigrad, već istoričari, arheolozi, kolekcionari, vojnici, književnici, novinari, ali i uhode koji sada obilaze teritoriju Bosne i Hercegovine. Kratke izveštaje sa putovanja iz XVI i XVII veka zamenjuju detaljni opisi geografskih predela Bosne i Hercegovine, njene prošlosti, opisi lokalnog stanovništva, njihovih običaja i nošnje, narodnih legendi, mitova i sl. Između mnogobrojnih značajnih podataka o prostoru Bosne i Hercegovine u XIX veku, u pojedinim delima francuskih i engleskih putnika pominju se i ostaci rimskih komunikacija.

Rimske komunikacije u delima francuskih putnika

U XIX veku kroz Bosnu i Hercegovinu prošao je veliki broj francuskih putnika. Neki od tih putnika, po povratku u Francusku, objavili su zapise sa svojih putovanja. Međutim, u delima francuskih putnika rimski putevi navode se samo u par navrata.

U februaru 1807. godine za Travnik je putovao Pjer David (*Pierre David*),⁷ prvi francuski konzul u Bosni i Hercegovini. Prilikom putovanja

⁶ *Приче француских путника*, 8.

⁷ Pjer David (1772–1846) rođen je u gradu Falez u pokrajini Normandiji. Diplomatsku karijeru započeo je u francuskom ministarstvu spoljnih poslova 1795. godine. U periodu između 1807. i 1813. godine bio je konzul u Bosni i Hercegovini. Godine 1819. David je postavljen za generalnog sekretara konzulata u Smirni. Po izbijanju Grčkog ustanka 1821. godine prelazi u Grčku i aktivno pomaže ustanike. Po povratku u Francusku bio je poslanik u parlamentu. Objavio je veliki broj dela. Za nas su posebno značajni izveštaji koje je David slao u Francusku, kao i dnevnik koji je vodio za vreme svog boravka u Travniku. Za više o Pjeru Davidu: André Blanc, “Neobjavljeno dopisivanje francuskog konzula u Travniku – Pierra Davida”. *Starine*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 46/1956, 63;

iz Donjeg Vakufa ka Travniku, u svom dnevniku Pjer David je zapisao:

“Le 17, autre chaine de montagnes à franchir. On m’assura qu’à travers les bois qui la couvraient, on retrouvait encore des restes de la voie romaine que Trajan fit ouvrir par ses provinces pour arriver au bord du Danube et combattre les Daces et autres barbares qui déjà attaquaient l’Empire romain.”⁸

“Седмнаестог фебруара ваљало је прећи нови ланац планина. Убеђивали су ме да се кроз шуму која га је покривала могу још наћи остаци пута који је Трајан саградио кроз своје провинције да би стигао до Дунава и борио се против Дачана и других варвара који су већ нападали Римско царство.”⁹

Iz dnevnika Pjera Davida se može uvideti da je konzul putovao pravcem Prolog – Livno – Šuica – Kupres – Donji Vakuf – Travnik. Ostaci rimske komunikacije koja je iz Prologa, a preko Livna i Šuice, vodila do Kupresa otkriveni su još krajem XIX veka.¹⁰ U mestu Prusac, oko 5 km južno od Donjeg Vakufa, Đoko Mazalić je pronašao ostatke starog, kaldrmisanog puta.¹¹ Pored toga, ostatke rimske kaldrme u Pruscu navodi i Esad Pašalić.¹² Prema Mazaliću, put se od Prusca spušta desnom obalom

Vjekoslav Jelavić, “Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807–1814”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XVI/1904, 267-268; *Приче француских путника*, 116-117.

⁸ Pierre David, “Extraits du journal de Pierre David”. *Revue d’histoire diplomatique*, Paris: Société d’histoire diplomatique, XXXVIII/1924, 149.

⁹ *Приче француских путника*, 120.

¹⁰ Philipp Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, (Wien: Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1893), 21-22. U selu Otinovci, u neposrednoj blizini Kupresa, Bojanovski je locirao putnu stanicu *Ad Matricem*. Za više o tome videti: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2. (Sarajevo: ANUBiH, 1974), 170.

¹¹ “Polazeći od te pretpostavke, otišao sam u Prusac i za kratko vrijeme pronašao stari put, danas sasvim zapušten i djelimično zarastao u grmlje, ma da je na tom mjestu kaldrma sačuvana.” Đoko Mazalić, “Biograd – Prusac, stari bosanski grad”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, VI/1951, 159.

¹² Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960), 41.

potoka Lobeve do reke Vrbas. Od navedene reke put je dalje nastavljao pored Kaštelja i dolinom reke Grlovnice (Grovnice) do reke Lašve. Za navedenu trasu starog puta Mazalić navodi da je rimskog porekla, mada ne i razloge koji su ga naveli na taj zaključak.¹³ Prema Bojanovskom, navedeni put predstavlja samo jednu deonica puta *Bistue Nova – Stanec-li*.¹⁴ “Najbolje sačuvani dio ovog puta je tzv. Čorbegova kaldrma”, navodi Bojanovski, “u blizini bivšeg Čorbegova hana u Torinama”.¹⁵

Na to da je rimski put, koji je Mazalić pronašao i istražio, bio u upotrebi i u kasnom srednjem veku ukazuje podatak da se njim kretalo jedno habzburško diplomatsko poslanstvo, upućeno u Carigrad 1530. godine.¹⁶ Bojanovski navodi da je istim putem putovao i mletački poslanik Katarino Zeno (*Catarino Zeno*).¹⁷ Međutim, to nije moguće jer Zeno putuje pravcem Split – Senj – Prolog – Pljevlje – Prijepolje – Novi Pazar.¹⁸

Iz podataka koji se navode u dnevniku Pjera Davida ne može se precizno utvrditi pravac puta kojim se francuski konzul kretao od Donjeg Vakufa do Travnika. Jedino što je izvesno jeste da je u pitanju planinski masiv južno od Travnika. Po mom mišljenju, veoma je moguće da se “ostaci puta koji je Trajan sagradio”,¹⁹ a o kome je David saznao od svojih pratilaca, mogu identifikovati sa rimskom komunikacijom koju navode Mazler i Bojanovski.

Krajem decembra 1807. godine za sekretara francuskog konzulata u Travniku postavljen je Šomet de Fose (*Chaumette Des Fosses*).²⁰ U svom

¹³ Mazalić, “Biograd – Prusac, stari bosanski grad”, 159.

¹⁴ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 176-179. U pitanju je deo rimske komunikacije koja je povezivala *Salonu* sa rudarskom oblašću *Argentaria*. Centar navedene rudarske oblasti bio je u Domaviji kod današnje Srebrenice.

¹⁵ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 177.

¹⁶ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović, (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 21-22.

¹⁷ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 175.

¹⁸ Petar Matković, “Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI veka”. *Starine*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, X/1878, 203.

¹⁹ *Приче французских путника*, 120.

²⁰ Šomet de Fose (1782–1841) bio je francuski diplomata. Godine 1802. nalazio se u pratnji

delu *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*, prvi put objavljenom 1816. godine, Fose opisuje ostatke jednog, po svemu sudeći rimskog puta.

“La Bosnie offre peu de curiosités en ce genre. Nous avons déjà parlé des bains d’Yéni-Bazar, attribués à Trajan: mais il existe un monument plus incontestable de la puissance de cet empereur. Dans l’immense forêt qui s’étend depuis la Spretča jusque près de Bellina, on trouve, pendant l’espace de plusieurs lieues y des restes d’un, très beau chemin qu’il avait fait construire pour faire passer en Dacie les légions stationnées dans l’Illyrie. Il est formé de grandes pierres plates, et de la largeur 15 pieds environ.”²¹

“U Bosni je malo zanimljivosti ove vrste. Već smo govorili o novopazarskoj banji, koja se pripisuje Trajanu. Ima, međutim, jedan sigurniji spomenik moći ovog cara. U ogromnoj šumi koja se prostire od Spreče pa do blizu Bijeljine na dužini od više milja, ima ostatak lepog puta koji je on pravio da prevede u Daciju legije koje su garnizonovale u Iliriji. Put je pravljen od velikih kamenih ploča i širok oko petnaest stopa.”²²

Na osnovu toga što izgradnju puta vezuje za cara Trajana, kao što to čini i Pjer David u vezi sa ostacima puta južno od Travnika, može se izvesti zaključak da je Fose smatrao da se radi o putu izgrađenom od strane Rimljana. Na to da je put koji opisuje Šomet de Fose zaista rimskog porekla ukazuje nekoliko podataka iz teksta. Prema Foseu, put je bio “pravljen od velikih kamenih ploča i širok oko petnaest

generala Brina, francuskog ambasadora u Carigradu. Za kancelara u francuskom konzulatu u Bukureštu postavljen je 1803. godine. Po dolasku u Travnik, krajem decembra 1807. godine, bio je sekretar i prevodilac konzula Pjera Davida. Fose se u Bosni i Hercegovini zadržao svega nekoliko meseci, do jula 1808. godine. Nakon toga je obavljao funkciju diplomatskog predstavnika u Šćecinu, a zatim i konzula u Švedskoj. Foseovo delo *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808* veoma je važan izvor za političko i društveno uređenje Bosne početkom XIX veka. Za više o Šometu de Foseu: *Приче французских путника*, 150-151.

²¹ Chaumette Fosses, *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*, (Paris: J. Didot, 1822), 24.

²² Milenko S. Filipović, “Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XXVI/1971, 190.

stopa”.²³ Da su glavne rimske komunikacije na prostoru severoistočne Bosne bile popločane velikim kamenim blokovima vidi se na primeru komunikacije Drinjača – Sarajevsko polje, kao i komunikacije na planini Bišini.²⁴ Za širinu puta pomenuti putopisac navodi da iznosi oko 15 stopa, odnosno oko 4,87 metara.²⁵ Ako prihvatimo da je širina puta koju navodi Fose približno tačna, u tom slučaju reč je o rimskom putu tipa *via*.²⁶ Zakonom od Dvanaest tablica propisana je minimalna širina *via* od 8 stopa, odnosno oko 2,40 metra, na pravcu i 16 stopa, oko 4,90 metara, na zavoju puta.²⁷ Ipak, na osnovu ostataka rimskih komunikacija može se izvesti zaključak da nisu sve *viae* imale prethodno navedene, zakonom utvrđene dimenzije.²⁸ Naročito se to odnosi na komunikacije u teško pristupačnim planinskim predelima gde je širina kolovoza iznosila oko 1,5 metar.²⁹

Tačna lokacija puta koji opisuje Šomet de Fose do danas je nepoznata. O samoj lokaciji puta navedeni autor daje samo informaciju da se na-

²³ Isto. 190.

²⁴ Za komunikaciju Drinjača – Sarajevsko polje: Ballif, *Römische Strassen*, 38-40. Ivo Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XIX/1981, 165-175. O antičkoj komunikaciji na planini Bišini: Goran Popović, “Rimske komunikacije u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na novootkrivenu dionicu puta na planini Bišini”. *Acta Illyrica*, Sarajevo: Bathinvs, II/2018, 193-216. Za više o rimskim komunikacijama i tehnikama gradnje: John Knapton, “The Romans and Their Roads – the Original Small Element Pavement Technologists”, in: *Pave Israel 96: Proceedings, the Fifth International Conference on Concrete Block Paving*, ed. I. Ishai, (Tel-Aviv: Dan Knassim, 1996), 17-52; Cornelis van Tilburg, *Traffic and Congestion in The Roman Empire*, (London: Routledge Taylor & Francis Group, 2007), 1-40.

²⁵ 1 francuska stopa iznosi 0,32 metra.

²⁶ Za više o tipovima rimskih puteva: Tilburg, *Traffic and Congestion*, 7-8.

²⁷ *The Twelve Tables*, translated by P. R. Coleman – Norton, (The Project Gutenberg, 2005).

²⁸ Tako se u slučaju poznate republikanske komunikacije *Via Appia* širina kolovoza razlikuje u zavisnosti od predela kojim je trasa prolazila. Za više o tome: Jean-Pierre Adam, *Roman Building: Materials and Techniques*, (London and New York: Routledge, 1999), 576; Tilburg, *Traffic and Congestion*, 27-28. Kod rimske komunikacije na planini Bišini širina kolovoza na ravnom delu trase puta značajno se razlikuje od širine na usponu. Videti: Popović, “Rimske komunikacije”, 198, nap. 30.

²⁹ Ballif, *Römische Strassen*, 8.

lazio u “ogromnoj šumi koja se prostire od Spreče pa do blizu Bijeljine”.³⁰ Između reke Spreče i grada Bijeljine nalazi se planina Majevisa, koja je i danas poznata po gustim šumama. Međutim, na tom području do sada nisu registrovani ostaci antičkih komunikacija. Iz samog Foseovog dela nije moguće ustanoviti tačan pravac kojim je navedeni autor putovao. Samo po sebi nameće se kao logično pretpostaviti da bi Fose na svom proputovanju kroz Bosnu i Hercegovinu posetio i grad Tuzlu, važan administrativni i ekonomski centar u severoistočnoj Bosni početkom XIX veka, a zatim prešavši planinu Majevicu stigao u Bijeljinu.

Za Pjera Davida i Šometa de Fosea zajedničko je to da u Bosni i Hercegovini borave kao diplomatski predstavnici Francuske. Međutim, sredinom XIX veka na prostoru evropskih provincija Osmanskog carstva pojavljuju se francuski naučnici i istraživači. Jedan od najznačajnijih bio je geograf Ami Bue (*Ami Boué*).³¹ Putujući evropskim delovima Osmanskog carstva Bue je posetio i Bosnu i Hercegovinu. U svom delu *La Turquie d'Europe*³² Bue navodi pojedine ceste za koje je smatrao da su rimskog porekla. Međutim, izuzev samog pomena o rimskim komunikacijama na teritoriji Bosne i Hercegovine, nema preciznih podataka o lokaciji tih komunikacija.³³ Razlog za to jeste činjenica da Bue pitanju rimskih komunikacija prilazi sa naučne strane. Umesto opisa ostataka rimskih puteva, Bue nastoji da evidentira lokacije pojedinih mesta koja se navode na antičkim itinerarima.³⁴

³⁰ Filipović, “Šomet de Fose”, 190.

³¹ Ami Bue (1794–1878) rođen je u porodici francuskih emigranata u Hamburgu. Školovao se u Hamburgu, Ženevi i Parizu, da bi zatim studije medicine završio u Edinburgu, u Škotskoj. Evropskim teritorijama Osmanskog carstva putovao je u periodu između 1836. i 1838. godine. Kao rezultat toga usledilo je štampanje četvorotomnog dela *La Turquie d'Europe* (Evropska Turska) 1840. godine. Za više o tome: Приче французских путника, 205-206; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 29-39.

³² Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Vol. II, (Paris: A. Bertrand, 1840).

³³ Isto. 388.

³⁴ Bue je bio prvi koji je na mestu današnjeg Zvornika locirao putnu stanicu *Ad Drinum*. Videti: Boué, *La Turquie d'Europe*, 395.

Godine 1855. Bosnom i Hercegovinom putovao je Anri Luj Alfons Masije de Klerval (*Henri Louis Alphonse Massieu de Clerval*).³⁵ Iz izveštaja koji je Klerval poslao francuskom ministru obrazovanja, u kontekstu ovog rada značajan je sledeći odeljak:

“Malheureusement, il faut le dire, sur ce sol si remué par les guerres et par les invasions, on trouve peu de traces du passé. Les restes d’une voie romaine dans la Possavine, les bains de Novi-Bazar, un certain nombre de ponts en ogive de l’époque byzantine, les ruines informes de quelques châteaux féodaux: voilà jusqu’à présent, les seuls débris d’époques antérieures à la conquête qui aient été signalés sur ce vaste territoire.”³⁶

“Нажалост, треба то рећи, на овом тлу толико потресаном ратовима и најездама, наилази се на мало трагова прошлости. Остаци једне римске цесте у Посавини, купатило у Новом Пазару, извјестан број мостова на шиљати лук из византијске епохе, жалосне рушевине неколико феудалних замкова, ето досад јединих остатака времена што су претходила османлијском освајању на која се указало у овој пространој области.”³⁷

Iz navedenog ekscerpta jedini pouzdan zaključak koji se može izvesti jeste da se ostaci rimskog puta nalaze u Posavini. Pod imenom Posavina podrazumeva se oblast uz tok reke Save.³⁸ S obzirom na to da Klerval donosi opis Bosne, osnovano se može pretpostaviti da se ostaci rimskog puta nalaze u bosanskom delu Posavine. Na osnovu datog teksta

³⁵ Masije de Klerval (1820–1896) bio je filolog, diplomata i istraživač. Iz molbe francuskom ministru Ipolitu Fortulu (*Hippolyte Fortoul*) može se zaključiti da je o svom trošku posetio Bosnu i Hercegovinu, u proleće 1855. godine. Nakon toga, Klerval putuje i u Crnu Goru, najverovatnije 1858. godine. Za više o Klervalu: *Приче француских путника*, 215; Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini*, 81.

³⁶ Massieu de Clerval, “Rapport de M. Massieu de Clerval sur une mission en Bosnie”. *Archives des missions scientifiques et littéraires*, Du Ministère de l’instruction Publique et des Cultes, V/1856, 16-17.

³⁷ *Приче француских путника*, 217.

³⁸ Jovan Đ. Marković, *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 196.

bliže određenje lokacije ostataka rimskog puta nije moguće. Muhamed Nezirović iznosi pretpostavku da su u pitanju ostaci rimskog puta koji je povezivao rimsko naselje *Castra* (Banja Luka) sa značajnom rečnom lukom *Servitium* (Gradiška).³⁹

Sto godina nakon Klervalovog putovanja po Bosni i Hercegovini Esad Pašalić je, u potrazi za ostacima rimskih komunikacija, istraživao prostor između Banja Luke i reke Save.⁴⁰ Tom prilikom Pašalić je otkrio ostatke rimskog puta u selu Jablanici,⁴¹ kod Laktaša i u selu Mahovljani,⁴² 4 km severno od Laktaša. Drugih ostataka rimskih komunikacija, u delu Posavine koji pripada Bosni i Hercegovini, za sada nema.

Analizirajući Klervalov izveštaj Midhat Šamić je uočio sličnosti sa delom Šometa de Fosea, *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*.⁴³ To navodi na zaključak da se Klerval, pored onog što je i sam video na putu, služio i delima ranijih francuskih putnika po Bosni i Hercegovini. Mada Klerval ne govori o pravcu svog puta, na osnovu pojedinih informacija u samom tekstu može se pretpostaviti da je putovanje započeo sa Jadranskog primorja, a zatim preko Prologa i Livna stigao u centralnu Bosnu, gde obilazi katoličke samostane.⁴⁴ Navedenim pravcem prolazila je antička komunikacija koja je povezivala Salonu sa unutrašnjim delom rimske provincije Dalmacije.⁴⁵ Ostatke rimskih puteva Klerval je mogao

³⁹ *Приче француских путника*, 2017, nap. 1. Rimski put *Castra-Servitium* predstavlja samo deonicu rimske komunikacije *Salona – Servitium*. Videti: Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 18-28; Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 51-102.

⁴⁰ Esad Pašalić, “Rimska cesta između Banja Luke i Bosanske Gradiške”. *Naše starine*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, IV/1957, 63-74.

⁴¹ “Oni su, istina, danas samo mjestimično sačuvani, ali mještani kazuju da su ti tragovi bili veći i vidljiviji prije 25-30 godina. To su ostaci kaldrme, široke do 3 metra, koja pokazuje pravac od Jakupovaca na sjever pored Laktaša, ali ne trasom današnje ceste nego zapadno od nje.” Pašalić, “Rimska cesta između Banja Luke i Bosanske Gradiške”, 64.

⁴² “Uz posjed I. Jerkovića sa zapadne strane još i sada se u zemlji nailazi na veće kamene ploče koje su doskora mogle da se prate u vezanom stroju kaldrme pravcem prema sjeveru.” Isto. 65.

⁴³ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini*, 83.

⁴⁴ Clerval, “Rapport de M. Massieu de Clerval”, 16.

⁴⁵ Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 47.

videti i na ovom pravcu, ali ih on ipak ne navodi. Pored toga, ne postoji ništa što bi ukazivalo na to da je Klerval zaista putovao južnim delom Posavine.

Rimske komunikacije u delima engleskih putnika

Pojava engleskih putopisa o Bosni i Hercegovini u XIX veku povezana je sa interesovanjem širih slojeva engleskog društva za dešavanja u evropskim provincijama Osmanskog carstva, kao i opštim strahom od izlaska Rusije na Sredozemno more.⁴⁶ Na interesovanje engleskog javnog mnijenja za Bosnu i Hercegovinu uticali su česti nemiri koji su izbijali u najzapađnijoj evropskoj pokrajini Osmanskog carstva, od kojih su najznačajniji ustanak bosanskih begova 1849. godine i ustanak Srba u Hercegovini 1875. godine. Upravo iz perioda Hercegovačkog ustanka potiče i najviše engleskih putopisa o Bosni i Hercegovini.⁴⁷

Prvi engleski putnik u XIX veku koji je putovao Bosnom i Hercegovinom, a da je o tome ostavio pisani trag, bio je Džon Gardner Wilkinson (*John Gardner Wilkinson*),⁴⁸ poznati engleski istraživač i egiptolog. Wilkinson se posebno interesovao za materijalne ostatke iz antičkog perioda, među kojima i ostatke rimskih komunikacija.

“Luccari says Mostar was built, in 1440, “by Radigost, major-domo of Stefano Cosaccia”, but it was doubtless of a much earlier date, and traces of a Roman road are said to exist, leading from it to Gliubuski.”⁴⁹

⁴⁶ Milorad Ekmečić, “Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine”. *Балканика*, Београд: Српска академија наука и уметности, VIII/1977, 311.

⁴⁷ Ekmečić, “Slika o Bosni i Hercegovini”, 311.

⁴⁸ Džon Gardner Wilkinson (1797–1875) smatra se začetnikom britanske egiptologije. U periodu od 1821. do 1833. godine istraživao je arheološke lokalitete u Egiptu. To je Wilkinsonu donelo veliku popularnost i brojna priznanja. Godine 1844. preduzeo je putovanje po Dalmaciji i Crnoj Gori. Tom prilikom posetio je, mada samo na kratko, i Mostar. Za više o Wilkinsonu: Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 43.

⁴⁹ Johan Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, tom II, (London: John Murray, 1844), 60.

Lukarević⁵⁰ navodi da je Mostar izgrađen 1440. god. od strane Radigosta, dvorskog upravnika Stefana Kosače, ali sigurno je to bilo mnogo ranije, na šta bi ukazivala trasa rimskog puta, za koju sam saznao, koja od Mostara vodi do Ljubuškog.

Vilkinson pominje ostatke rimske komunikacije koja je navodno povezivala Mostar i Ljubuški, iako, kako sam navodi, nije video ostatke te komunikacije. Predeo oko Ljubuškog poznat je po mnogobrojnim ostacima iz antičkog perioda. U neposrednoj blizini prethodno pomenutog mesta prolazila je rimska komunikacija *Salona – Narona*.⁵¹ Južno do Ljubuškog, u mestu Humac (Gračani), nalazio se rimski vojni logor.⁵² U selu Donji Radišići, severozapadno od Ljubuškog, Ivo Bojanovski locira putnu stanicu *Bigeste*.⁵³ Bojanovski iznosi pretpostavku da se kod Ljubuškog od komunikacije *Salona – Narona* odvajao jedan lokalni putni pravac (*via vicinalis*) koji je vodio prema današnjem Čitluku i dalje ka Mostaru.⁵⁴ Međutim, na području između Ljubuškog i Mostara do sada nisu pronađeni ostaci neke rimske komunikacije.

Podatak o postojanju rimske komunikacije između Ljubuškog i Mostara, koju navodi Vilkinson, ne zasniva se na autorovom ličnom zapažanju,

⁵⁰ Jakov Lukarević ili Giacomo Di Pietro Luccari (1551–1615) bio je dubrovački plemić i diplomata. Napisao je delo o istoriji Dubrovačke republike pod naslovom *Copioso ristretto de gli annali di Ragusa*. Za više o Lukareviću: Vladimir Mažuranić, “Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića”. *Narodna starina*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 3, knj. 8, 1924, 121-122.

⁵¹ Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 56; Ivo Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), I, Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svetlu arheoloških i historijskih izvora”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, 15/1977, 108.

⁵² Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji”, I, 110; Radoslav Dodig, “Rimski kompleks na Gračanima, vojni tabor ili ...?”, u: *Arheološka istraživanja u Cetinjskoj krajini*, ur. J. Balen, H. Potrebić, (Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2011), 327-343.

⁵³ Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji”, I, 109.

⁵⁴ Isto. 138, 153.

već na informaciji dobijenoj prilikom boravka u Mostaru. Istovremeno, pretpostavka Bojanovskog o postojanju lokalne rimske komunikacije ne zasniva se na ostacima puta na terenu, već na intuiciji navedenog istraživača.

Godine 1851. Bosnom i Hercegovinom putuje Džejsms Henri Skin (*James Henry Skene*).⁵⁵ Za razliku od drugih engleskih putopisaca, Skin u Bosnu ulazi iz Srbije, kod sela Rače.⁵⁶ Iz tog razloga Skinov putopis, objavljen pod naslovom *The Danubian Principalities: The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, ima veliki značaj, jer donosi opis predela severoistočne Bosne, oblasti kojom drugi engleski putnici nisu prolazili.

Na osnovu detaljnog opisa geografskih predela i doživljaja, može se izvesti zaključak da je Džejsms Henri Skin vodio dnevnik prilikom putovanja. Zahvaljujući tome možemo približno rekonstruisati putni pravac kojim se navedeni putopisac kretao. Iz opisa putovanja saznajemo da je navedenom autoru trebalo dva dana da stigne iz Bijeljine u Tuzlu. Naime, krenuvši iz Bijeljine, Skin je prošao, kako sam navodi, samo kroz selo *Csadiavitza* (Чађавица)⁵⁷ pre nego što je, nakon šest sati jahanja, prenoćio u jednom konačištu.⁵⁸ Drugog dana puta, nakon odmora i ručka u jednom hanu u “divnoj dolini”,⁵⁹ Skin stiže do ostataka starog, kaldrmisano put.

“On proceeding we came to a road paved in the same manner as I had often seen in Greece, and dating probably from the time of the Romans, or at least of the Lower Empire. It is strange that so much

⁵⁵ Džejsms Henri Skin (1812–1886) poticao je iz stare škotske plemićke porodice iz okoline Aberdina. Godine 1855. imenovan je za britanskog konzula u Alepu. Na toj funkciji zadržao se do 1880. godine. Za više o Džejsmsu Skinu: Bernard Burke, *A Genealogical and Heraldic Dictionary of the Landed Gentry of Great Britain and Ireland*, (London: Harrison, 1863), 1381; Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 58.

⁵⁶ I danas se kod sela Rače nalazi granični prelaz između Bosne i Hercegovine i Srbije.

⁵⁷ Zapadno od Bijeljine danas postoje tri sela koja u svom nazivu imaju reč Čađavica. To su: Donja, Srednja i Gornja Čađavica. Najjužnija od njih je Gornja Čađavica.

⁵⁸ James Henry Skene, *The Danubian Principalities: The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Vol. 2, (London: Richard Bentley, 1854), 201-202.

⁵⁹ Skene, *The Danubian Principalities*, 204.

labour should have been bestowed on a road so unskillfully planned, for such causeways generally go in as straight a line as possible, without paying any attention to the levels, although I have seen them with ancient wheel-marks, indicating that they were not merely horse or mule tracks.”⁶⁰

Nastavivši putovanje stigli smo do puta popločanog na isti način kao putevi koje sam često viđao u Grčkoj, i koji verovatno potiču iz vremena Rimljana, ili barem iz perioda poznog carstva.⁶¹ Neobično je da je toliko puno truda trebalo uložiti na izgradnju puta tako nestručno planiranog, jer se takav putni pravac uglavnom pruža što je više moguće pravolinij-ski, bez obzira na nivo terena, mada video sam ih sa drevnim kolotečinama, što ukazuje da nisu samo korištene kao staze za konje i mazge.

Nakon pomena ostataka rimske komunikacije, Skin opisuje šumu kroz koju putuje, kao i susret sa putujućom skupinom Roma, pre nego što stigne u Gornju Tuzlu.⁶² Iz prethodno navedenog može se izvesti zaključak da se ostaci rimskog puta, koje Skin navodi, nalaze između sela Čađavice na severu i Gornje Tuzle na jugu. Na ovom prostoru nalazi se planina Majevice. Po mom mišljenju, Džejsms Henri Skin je putovao istim putnim pravcem kojim je 44 godine ranije prošao i Francuz Fose. Po svemu sudeći, rimski put koji opisuje Fose identičan je sa rimskim putem koji navodi Skin.

U relevantnoj stručnoj literaturi nema pomena ostataka rimskog puta na planini Majeveci. Razlog za to leži u činjenici da prostor severoistočne Bosne spada u jedno od poslednjih arheološki neistraženih područja zapadnog Balkana.⁶³ Na severnim obroncima Majevice arheološki

⁶⁰ Isto. 205.

⁶¹ Pod pojmom *Lower Empire*, koji pominje Skin, u istoriografiji se podrazumeva period od abdikacije Dioklecijana 305. godine do pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine.

⁶² Skene, *The Danubian Principalities*, 206-209.

⁶³ Goran Popović i drugi, “Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, 46/2017, 184.

lokaliteti iz antičkog perioda do sada su evidentirani jedino u selu Tutnjevac. U navedenom selu zabeleženo je postojanje ostataka rimskog utvrđenja i naselja.⁶⁴ Pored toga, u selu Tobut, na oko pola puta između Gornje Tuzle i Čađavice, pronađena je ostava sa oko 1400 primeraka rimskog srebrnog novca.⁶⁵

Ivo Bojanovski pominje ostatke puta u selu Tutnjevac.⁶⁶ Mada, izuzev samog pomena, Bojanovski ne daje više podataka o “tragovima puta” u navedenom selu. Na ostatke nekog starog puta u selu Tutnjevac mogao bi da ukazuje i lokalitet Kaldurma.⁶⁷ Iz svega navedenog može se pretpostaviti postojanje ostataka starog, možda antičkog, puta u selu Tutnjevac. Međutim, za sada je neizvesno da li se rimski put koji navodi Skin može identifikovati sa pretpostavljenim rimskim putem u Tutnjevcu.

Povodom ustanka hrišćanskog stanovništva, pod vođstvom Luke Vukalovića, u jesen 1861. godine u Hercegovinu dolazi engleski poručnik Džordž Arbatnot (*George Arbuthnot*).⁶⁸ U toku boravka u Mostaru, Arbatnot je preduzimao manja putovanja u okolini navedenog grada. Prilikom jednog takvog putovanja, Arbatnot je primetio ostatke starog puta, za koji navodi:

⁶⁴ Irma Čremošnik, “Veliko Brdo, Tutnjevac, Ugljevik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988), 98.

⁶⁵ Goran Kraljević, “Tobut, Tobut, Lopare”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988), 97.

⁶⁶ “Ništa konkretno nismo utvrdili ni o odnosu ove ceste prema Koraju u Majeveci, iako bi se takav put dobro uklapao u ruševine naselja (s tragovima puta!) u Tutnjevcu, s vezom na cestu niz Drinu, i to vjerovatno dolinama Janje i Sapne.” Ivo Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), IV – Rimski putevi Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XXII/1984, 246.

⁶⁷ Irma Čremošnik, “Kaldurma, Tutnjevac, Ugljevik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988), 92.

⁶⁸ Džordž Arbatnot (1802–1865) bio je engleski političar i činovnik u ministarstvu finansija. Po dolasku u Hercegovinu Arbatnot odlazi u Mostar gde upoznaje Omer-pašu Latasa, koga u vojnom pohodu prati do Nikšića. Za više o Arbatnotu: Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 66; Ekmečić, “Slika o Bosni i Hercegovini”, 311-312.

“About one hour from Mostar, we arrived at the source of the Radobolya, which flows through Mostar and falls into the Narenta near the old bridge. The road was sufficiently well defined, although needing repair in places. The walls on either side, as well as its general construction, proclaim its Roman origin.”⁶⁹

Oko sat vremena od Mostara, stigli smo do izvora Radobolje, koja protiče kroz Mostar i uliva se u Neretvu kod starog mosta. Put je prilično dobro vidljiv, mada mu je potrebna popravka na pojedinim mestima. Zidovi sa obe strane, kao i njegova opšta konstrukcija, proklamuju njegovo rimsko poreklo.

Iz prethodno navedenog stiče se utisak da je Džordž Arbatnot bio uveren u to da se kod izvora reke Radobolje⁷⁰ nalaze ostaci rimskog puta. U daljem tekstu pomenuti putopisac ističe da su to ostaci rimske komunikacije koja je, dolazeći iz Stoca, prelazila most na Neretvi i nastavljala dalje prema Splitu.⁷¹ Na osnovu opisa Arbatnota može se izvesti zaključak da se rimska komunikacija nalazila u blizini izvora Radobolje.

Iako su na širem području Mostara obavljena rekognosciranja terena od strane Radimskog (*Radimsky*), a zatim i Bojanovskog, ipak nisu evidentirani ostaci rimskog puta kod izvora Radobolje.⁷² Prema Radimskom, jedna rimska komunikacija vodila je preko Mostara prema Konjicu.⁷³ Mada, pomenuti istraživač ne navodi razloge koji su ga naveli na taj zaključak. Bojanovski je bio mišljenja da je u pitanju jedan sporedni putni

⁶⁹ George Arbuthnot, *Herzegovina; or Omer Pacha and the cristian rebels*, (London: Longman, 1862), 215-216.

⁷⁰ Reka Radobolja izvire na oko 5 kilometara zapadno od Mostara.

⁷¹ Arbuthnot, *Herzegovina*, 216.

⁷² Vjenceslav Radimsky, “Bišće-polje kod Mostara”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, III/1891, 179-192; Ivo Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), II – Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XVII/1978, 51-126.

⁷³ Radimsky, “Bišće-polje kod Mostara”, 190.

pravac (*via vicinales*) koji se odvajao od komunikacije Narona – Sarajevsko polje.⁷⁴ Međutim, ni Bojanovski ne pominje na osnovu čega je došao do takvog zaključka. Ostaci pretpostavljene rimske komunikacije do sada nisu potvrđeni na terenu. Ipak, na to da se u blizini izvora Radobolje nalazilo rimsko naselje ukazuju ostaci ranohrišćanske bazilike u naselju Cim.⁷⁵ Postojanje antičkog naselja navodi na zaključak da se u blizini morala nalaziti i rimska komunikacija.

Zaključak

Metodologija proučavanja antičkih komunikacija veoma je kompleksna. Jedna od osnovnih komponenti metodološkog postupka jeste terensko istraživanje. Međutim, pre samog istraživanja na terenu neophodno je obratiti pažnju i na druge metode istraživanja.⁷⁶ Jedna od tih metoda

⁷⁴ Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji", II, 109. Za više o rimskim komunikacijama u Hercegovini: Gligor Samardžić, "Zu Problemen der Ubikation des römischen Straßennetzes und der Raststätten Ad Zizio-Asamo in Süddalmatien". *Београдски историјски гласник*, Београд: Филозофски факултет, I/2010, 51-67; Глигор Самарџић, "Налази из села Градац и Убоско на комуникацији Нарона-Ad Zizio". *Зборник радова Филозофског факултета*, К. Митровица: Филозофски факултет у К. Митровици, XLIV/2014, 385-408; Gligor Samardžić, "Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije". *Acta Illyrica*, Sarajevo: Bathinvs, II/2018, 179-191.

⁷⁵ Ranohrišćanska crkva, dimenzija 24,80 x 15 metara, otkrivena je 1966. godine. Pored crkve otkriven je kasnoantički objekat koji je služio za stanovanje. Na osnovu pronađenog rimskog novca, nastanak ranohrišćanske bazilike u Cimu se datira krajem IV ili početkom V veka. Videti: Tomislav Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara". *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XXIX/1976, 179-244.

⁷⁶ O metodama istraživanja rimskih komunikacija u prošlosti: Dimitrije Sergejevski, "Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe". *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, n. s., XVII/1962, 73, 75, 78; Esad Pašalić, "Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji". *Radovi*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 3/1965, 244; Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 22-26. Pored metoda koje su upotrebljavali raniji istraživači u modernom istraživanju rimskih komunikacija neophodna je i primena Geografskog informacionog sistema (GIS). Za više o tome: John Kantner, "Ancient Roads, Modern Mapping". *Expedition*, University of Pennsylvania, 39/1997, 49-61; Markus Breier, "Getting Around in the Past: Historical Road Modelling", in: *Understanding Different Geographies*, ed. K. Kriz, W. Cartwright, M. Kinberger, (Berlin: Springer, 2013), 215-226.

jeste putopisna literatura. Na značaj putopisne literature u istraživanju prošlosti ukazivao je još Jovan Ristić sredinom XIX veka.⁷⁷ Kritikujući historiografe zbog toga što ne koriste informacije iz putopisnih dela, Ristić primećuje da "ни едну земљу страницы нису толико обилазили колико југоисточне крајеве Европе".⁷⁸ O značaju putopisa za geografiju i topografiju pisao je i Petar Matković.⁷⁹ Ipak, na prostoru Bosne i Hercegovine istraživači rimskih komunikacija nisu koristili stare putopise. Izuzetak predstavlja Ivo Bojanovski, koji u par navrata navodi odeljke iz dela stranih putopisaca.⁸⁰ Međutim, ni kod Bojanovskog nije u pitanju standardna upotreba putopisne literature u metodološkom postupku, već samo izolovani primeri.⁸¹ Ipak, nisu sve informacije iz dela putopisaca pouzdane. Iz tog razloga, dobijene podatke na ovaj način potrebno je posebno izložiti naučnoj kritici.

Da se u delima putopisnog tipa mogu pronaći značajne informacije o antičkim komunikacijama, vidi se na primeru dela Šometa de Fosea i Džeјmsa Skina. Pomenuti putopisci opisuje ostatke rimskog puta do sada nepoznatog historiografiji. Nezavisno jedan od drugog Fosea i Skin navode ostatke iste rimske komunikacije. Skin, koji putuje Bosnom i Hercegovinom 44 godine nakon Fosea, prilično detaljno opisuje pravac svog putovanja. Na osnovu toga može se izvesti zaključak da Skin nije preuzeo informacije od Fosea. Po mom mišljenju, rimski put koji opisuje Fosea i Skin treba tražiti na prostoru između sela Tutnjevac, na severu i Gornje Tuzle, na jugu.

⁷⁷ Јован Ристић, "О историчној важности успомена стариј путника неки, који су кроз Србију прошли, а особито Бертрандона де ла Брокјера", *Гласникъ*, Београд: Друштво Србске Словесности, VI/1854, 209.

⁷⁸ Isto. 209.

⁷⁹ Petar Matković, "Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega veka". *Rad*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 42/1878, 56.

⁸⁰ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 175; Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji", III, 132-133.

⁸¹ Kada piše o metodama koje je koristio prilikom istraživanja rimskih komunikacija, Bojanovski ne navodi stare putopise. Videti: Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 22-26.

Džordž Arbatnot pominje ostatke rimskog puta koje je, kako sam navodi, video kod izvora Radobolje, u blizini Mostara. Međutim, opis navodnog rimskog puta kod Arbatnota nije dovoljan da bismo done-li bilo kakav zaključak. Kod izvora Radobolje do sada nisu otkriveni ostaci neke antičke komunikacije. Ipak, ostaci ranohrišćanske bazilike u naselju Cim, u blizini navedenog izvora, jasno ukazuju na postojanje kasnoantičkog naselja na tom području. Istovremeno, postojanje naselja ukazuje na postojanje i bar jedne rimske komunikacije koja je to naselje povezivala sa važnim putnim pravcima i drugim naseljima.

Nasuprot tome, Džon Gardner Vilkinson, Pjer David i Mesije de Klerval navode ostatke antičkih komunikacija za koje su saznali prilikom putovanja po Bosni i Hercegovini, ali ih nisu videli. Rimska komunikacija Ljubuško – Mostar koju navodi Vilkinson nije do sada potvrđena na terenu. Ipak, raniji istraživači su izneli pretpostavku o mogućem postojanju jednog lokalnog putnog pravca na ovom području.⁸² Po svemu sudeći, rimski put koji navodi francuski konzul u Travniku jeste deo rimske komunikacije koju pominje i Bojanovski.⁸³ U odnosu na Pjera Davida, Mesije de Klerval ne samo da nije video ostatke rimske komunikacije koju navodi već nije ni putovao tim delom Bosne i Hercegovine. S obzirom na to da u svom delu Klerval uglavnom navodi ono što je saznao u franjevačkim samostanima centralne Bosne, možemo samo pretpostaviti da je informaciju o ostacima rimskog puta u Posavini dobio na istom mestu.

Iz prethodno navedenog vide se sve prednosti, ali i nedostaci putopisne literature. Značaj i tačnost informacija u delima putopisnog tipa zavise od toga da li je autor zaista video ostatke rimskog puta koje navodi, ili je o njima saznao na neki drugi način. I pored toga, podaci o ostacima rimskih puteva u delima francuskih i engleskih putnika kroz Bosnu i Hercegovinu, u XIX veku, veoma su značajni za proučavanje rimskih komunikacija u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

⁸² Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji", I, 138, 153.

⁸³ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 177.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- Arbuthnot, George. *Herzegovina; or Omer Pacha and the cristian rebels*. London: Longman, 1862.
- Boué, Ami. *La Turquie d'Europe*, Tome Deuxieme. Paris: A. Bertrand, 1840.
- Clerval, de Massieu. "Rapport de M. Massieu de Clerval sur une mission en Bosnie". *Archives des missions scientifiques et littéraires*, Du Ministère de L'instruction Publique et des Cultes, V, 1856, 16-48.
- David, Pierre. "Extraits du journal de Pierre David". *Revue d'histoire diplomatique*, Paris: Société d'histoire diplomatique, XXXVIII, 1924, 141-169.
- Fosses, Chaumette. *Voyage en Bosnie dans les année 1807 et 1808*. Paris: J. Didot, 1822.
- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Matković, Petar. "Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega veka". *Rad*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 42, 1878, 56-184.
- Matković, Petar. "Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI veka". *Starine*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, X, 1878, 201-256.
- *Priče francuskih putnika sa puta po otomanskoj Bosni*, prevod i predgovor M. Karaulac. Novi Sad: Matica srpska, 1998.
- Ristić, Jovan. "O istoričnoj važnosti uspomena starij putnika neki, koi su kroz' Srbiju prošli, a osovito Bertranda de la Brokiera". *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, Beograd, VI, 1854, 209-226.

- Skene, James Henry. *The Danubian Principalities: The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Vol. 2. London: Richard Bentley, 1854.
- *The Twelve Tables*, translated by P. R. Coleman – Norton. The Project Gutenberg, 2005.
- Wilkinson, Johan Gardner. *Dalmatia and Montenegro*, tom II. London: John Murray, 1844.

LITERATURA

Knjige:

- Adam, Jean-Pierre. *Roman Building: Materials and Techniques*. London / New York: Routledge, 1999.
- Ballif, Philip. *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*. Wien: Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1893.
- Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem ceste u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2. Sarajevo: ANUBiH, 1974.
- Burke, Bernard. *A Genealogical and Heraldic Dictionary of the Landed Gentry of Great Britain and Ireland*. London: Harrison, 1863.
- Hadžiselimović, Omer. *Na vratima Istoka*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- Mantran, Robert. *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd: Klio, 2002.
- Marković, Đ. Jovan. *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Pašalić, Esad. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960.
- Šamić, Midhat. *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.
- Tilburg, van Cornelis. *Traffic and Congestion in The Roman Empire*. London: Routledge Taylor & Francis Group, 2007.

Članci:

- Anđelić, Tomislav. “Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XXIX, 1976, 179-244.
- Blanc, André. „Neobjavljeno dopisivanje francuskog konzula u Travniku – Pierra Davida“. *Starine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 46, 1956, 63-96.
- Bojanovski, Ivo. “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I, Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Naronna i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, 15, 1977, 83-152.
- Bojanovski, Ivo. “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II – Prehistorijska i rimska cesta Naronna – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XVII, 1978, 51-126.
- Bojanovski, Ivo. “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XIX, 1981, 125-199.
- Bojanovski, Ivo. “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), IV – Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XXII, 1984, 146-266.
- Breier, Marcus. “Getting Around in the Past: Historical Road Modelling”, in: *Understanding Different Geographies*, ed. K. Kriz, W. Cartwright, M. Kinberger. Berlin: Springer, 2013, 215-226.

- Čremošnik, Irma. “Veliko Brdo, Tutnjevaca, Ugljevik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988, 98.
- Čremošnik, Irma. “Kaldrma, Tutnjevaca, Ugljevik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988, 92.
- Dodig, Radoslav. “Rimski kompleks na Gračanima, vojni tabor ili ...?”, u: *Arheološka istraživanja u Cetinjskoj krajini*, ur. J. Balen, H. Potrebica. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2006, 327-343.
- Ekmečić, Milorad. “Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine”. *Balkanika*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, VIII, 1977, 301-320.
- Filipović, S. Milenko. “Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XXVI, 1971, 179-219.
- Jelavić, Vjekoslav. “Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807–1814”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XVI, 1904, 267-283; 457-484.
- Kantner, John. “Ancient Roads, Modern Mapping”. *Expedition*, University of Pennsylvania, 39, 1997, 49-61.
- Knapton, John. “The Romans and Their Roads – the Original Small Element Pavement Technologists”, in: *Pave Israel 96, Proceedings, the Fifth International Conference on Concrete Block Paving*, ed. I. Ishai, D. Knassim. Tel-Aviv: Dan Knassim, 1996, 17-52.
- Kraljević, Goran. “Tobut, Tobut, Lopare”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988, 97.
- Mazalić, Đoko. “Biograd – Prusac, stari bosanski grad”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, n. s., VI, 1951, 147-189.
- Mažuranić, Vladimir. “Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića”. *Narodna starina*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 3, br. 8, 1924, 121-153.

- Pašalić, Esad. “Rimska cesta između Banja Luke i Bosanske Gradiške”. *Naše starine*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, IV, 1957, 63-74.
- Pašalić, Esad. “Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji”. *Radovi*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 3, 1965, 243-260.
- Popović, Goran i drugi. “Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, 46, 2017, 184-202.
- Popović, Goran. “Rimske komunikacije u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na novootkrivenu dionicu puta na planini Bišini”. *Acta Illyrica*, Sarajevo: Bathinvs, II, 2018, 193-216.
- Radimsky, Vjenceslav. “Bišće-polje kod Mostara”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, III, 1891, 179-192.
- Samardžić, Gligor. “Zu Problemen der Ubikation des römischen Straßennetzes und der Raststätten Ad Zizio-Asamo in Süddalmatien”. *Beogradski istorijski glasnik*, Beograd: Filozofski fakultet, I, 2010, 51-67.
- Samardžić, Gligor. “Nalazi iz sela Gradac i Ubosko na komunikaciji Naron-a–Ad Zizio” u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u K. Mitrovici, XLIV, 2014, 385-408.
- Samardžić, Gligor. “Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije”. *Acta Illyrica*, Sarajevo: Bathinvs, II, 2018, 179–191.
- Sergejevski, Dimitrije. “Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, n. s., XVII, 1962, 73-105.

Summary

Roman Roads in Bosnia and Herzegovina in the Works of French and English travelers XIX century

In the XIX century, a large number of French and English travelers passed through Bosnia and Herzegovina. Some of these travelers, upon their return to France, published records from their journeys. They describe the geographical areas of Bosnia and Herzegovina, its past, local population and their customs, folk legends, myths, etc. Among the numerous important data, some travelers also mention the remains of Roman roads.

That some important information about Roman roads in Bosnia and Herzegovina can be found in the works of the French and English travelers XIX century, it can be seen in the example of works Chaumette Des Fosses and James Henry Skene. The mentioned travelers describe one new, previously not known, the Roman road on Majeвица Mountain, in southeastern Bosnia. In my opinion, the remains of that road should be sought in the area between the villages of Tutnjevac, in the north and in Upper Tuzla, in the south.

George Arbuthnot mentions the remains of the Roman road, which he saw at the Radobolje spring, near Mostar. The remains of some ancient communication have not been discovered near Radobolje spring yet. However, the remains of the early Christian basilica in the settlement Cim, near the source, clearly indicate the existence of a late antique settlement in the area.

John Gardner Wilkinson, Pierre David and Massieu de Clerval mention the remains of the Roman roads about they heard during the journey through Bosnia and Herzegovina, but they did not see them. The Roman road between Ljubuško and Mostar, which is stated by Wilkinson, has not been confirmed on the ground yet. However, earlier researchers have made assumptions about the possible existence of a local Roman

road in the area. In my opinion, the Roman road, mentioned by the French consul in Travnik, is part of a Roman communication researched by Bojanovski. The remains of this Roman road are discovered in the mountains, south of the town of Travnik. Compared to Pierre David, Massieu de Clerval not only did not see the remains of Roman road, he had not even traveled to that part of Bosnia and Herzegovina.

The importance and accuracy of the information in the acts of travelers depend on whether the author really saw the remains of the Roman path leading, or found out about them in some other way. Despite all the weaknesses, information on Roman roads in the works of French and English travelers, through Bosnia and Herzegovina in the XIX century, is important for studying Roman roads in the inland of the Roman province of Dalmatia.

UDK: 32-05 Jakšić J. (497.5+497.6) “1918/1921”

Pregledni rad

Ana Rajković

Hrvatski institut za povijest –

Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

Slavonski Brod, Hrvatska

anarajkovic23@gmail.com

**Jedan prilog o razvoju centrumaške struje u BiH i
njeni doticaji s radničkim pokretom u Hrvatskoj
kroz djelovanje Jove Jakšića (1918.–1921.)**

Apstrakt: Premda je radnički pokret bio izuzetno zastupljeno istraživačko područje u jugoslavenskoj historiografiji tijekom druge polovice 20. stoljeća, neki njegovi aspekti, poput ideološke uvjetovanosti, nisu dovoljno analizirani. Stoga, cilj je rada na temelju arhivske građe te novinskih izvora prikazati razvoj centrumaške / socijaldemokratske linije u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu, odnosno analizirati njezine doticaje s hrvatskim socijaldemokratima, prije svega u smislu djelovanja Jove Jakšića (1893.–1971.) koji je, između ostaloga, uređivao i glasilo osječkoga ogranka Socijalističke zajednice Jugoslavije (kasnije Socijalističke partije Jugoslavije) “Radnički list”. S ciljem postavljanja navedene teme u širi kontekst u radu se također daje kratki prikaz razvoja radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1914. godine, kao i onodobna ideološka stremljenja u međunarodnom radničkom pokretu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, radnički pokret, Socijalistička partija Jugoslavije, ideologija, socijaldemokrati, centrumaši, komunisti, Jovo Jakšić, *Radnički list*, Osijek

Abstract: Although the labour movement has been a widely researched field in the Yugoslav historiography, during the second half of the 20th century some of its aspects, such as ideological conditions, were not sufficiently analysed. Therefore, the aim of this paper is to portray the development of the centralist / social democratic wing of the labour movement in Bosnia and Herzegovina, based on the available archive materials and newspaper sources, and its relations with the Croatian social democrats. It aims to analyse the work of Jovo Jakšić, who was the editor of the newspapers of the Osijek branch of the Socialist Union of Yugoslavia (later the Socialist Party of Yugoslavia), “Radnički List” (the Workers’ Newspaper). In order to set the stated topic into a broader context, the paper also presents a brief overview of the development of the labour movement in Bosnia and Herzegovina until 1914, as well as ideological aspirations within the international labour movement at that time.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Labor Movement, Socialist Party of Yugoslavia, Ideology, Social Democrats, Centrists, Communists, Jovo Jakšić, *Radnički List* Osijek

Uvod

Radnički je pokret na području Kraljevstva SHS još od svojih početaka, odnosno sredine 19. stoljeća, prolazio ideološku diferencijaciju, koja se odvijala u širem europskom kontekstu. Naime, unutar Druge internacionale (1889.–1916.), došlo je do borbe između desnoga / umjerenijeg i lijevoga / radikalnijeg krila.¹ Kulminacija ovoga sukoba odigrala se nakon 1918. godine, kada su konačno definirane dvije dominantne struje:

¹ Desno je krilo predvodio Eduard Bernstein, a lijevo ruski boljševici, Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht itd. Razlozi ovih razmimoilaženja očitivali su se u pitanjima sredstva borbe za političku vlast, kao i o njezinom karakteru i obliku. Naime, Bernsteinove pristaje isticali su kako je borba za poboljšanje položaja radnika moguća samo u okvirima kapitalističkog sustava, i to korištenjem demokratskih sredstava borbe, dok se lijeva struja zalagala za borbu protiv kapitalizma. Ibrahim Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919–1941.*, (Sarajevo: Svjetlost, 1979), 9-10.

socijaldemokratska (sljedbenica Druge internacionale)² i komunistička.³ Istovremeno, pojavila se i treća struja, koja je 1921. godine osnovala Druugu i pol internacionalu u Beču (1921.–1922.).⁴ Ova se struja, koja se inače javila još 1905. pod vodstvom austrijsko-njemačkoga socijaldemokrata i teoretičara Karla Kautskog, zalagala za pomirljivu politiku, pokušavajući kombinirati politiku desnoga i lijevoga krila radničkoga pokreta, stoga su njezini pripadnici nazvani centrumašima.⁵ Unatoč pokušajima organizacijskog strukturiranja, ona nije ostvarila veći utjecaj među radništvom te se vrlo brzo priključila dominantnijoj socijaldemokratskoj struji (1922.), čime je stvorena Socijalistička radnička internacionala.

Iz navedenoga, očito je da je vrijeme neposredno nakon Prvog svjetskog rata bilo iznimno dinamično u smislu ideoloških prijevora među ondašnjim radništvom. Ovo je dodatno došlo do izražaja pobjedom Oktobarske revolucije (1917.) u Rusiji. U kontekstu navedenoga, ideološka razmimoilaženja nisu zaobišla niti mladi jugoslavenski radnički pokret, unutar kojega su se također manifestirala ova previranja, a koja su se javila još krajem 19., odnosno početkom 20. stoljeća.⁶ Ipak,

² Ova je struja nosila još i naziv *reformistička*. Taj je pojam u užem smislu riječi podrazumijevao pojavu karakterističnu za socijaldemokraciju između dva svjetska rata, a može se definirati kao politički pravac koji obuhvaća sve radničke pokrete koje prihvaćaju reformističku političku koncepciju i taktiku, bez obzira na to da li polaze od marksizma ili kojeg drugog učenja. Karabegović, *Reformistički pravac*, 19.

³ Ova se struja oslanjala na revolucionarne principe borbe i diktature proletarijata kao prijelaznog oblika vladavine do uspostave socijalističke države.

⁴ Druga i pol internacionala osnovana je 27. II. 1921. godine. U njezin su sastav između ostaloga ušli Nezavisni socijaldemokrati Njemačke (USPD), Nezavisna radnička stranka (ILP), Socijalno-demokratska stranka Švicarske (SPS) i dr. Među njezine se najistaknutije pristaje ubrajaju Julius Martov (1873.–1923.) te Otto Bauer (1881–1938).

⁵ Pojmove poput *socijalpatrioti*, *socijalfašisti*, *desnica*, *centrumaši* konstruirao je Vladimir Iljič Uljanov Lenjin tijekom Prvoga svjetskog rata. Momčilo Zečević, “Jugoslavenska socijaldemokratija prema II i III internacionali. Povodom knjige Vlado Strugar, ‘Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914–1918’, Zagreb 1963, 322.”, u: *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. I, ur. P. Damjanović, (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1964), 392.

⁶ Prve ideološke borbe u srpskom radničkom pokretu vođene su oko ideja Svetozara Markovića (1846.–1875.) te oko odnosa radničkoga pokreta prema selu. S druge strane, u Hrvatskoj se pojavila anarhistička struja, koja je oštro oponirala stranačkom vrhu, prije svega u smislu propitivanja metoda generalnoga štrajka.

ovakva se gibanja tada još nisu osjetila u bosanskohercegovačkom pokretu, koji je bio prilično jedinstven u prihvaćanju austromarksizma.⁷ Unatoč tomu, upravo se u njegovim okvirima u poslijeratnom razdoblju Prvoga svjetskog rata razvila izrazito jaka struja, na tragu Druge i pol internacionale, čiji su sljedbenici, u maniri Lenjinove interpretacije, nazvani centrumaši. Na taj su se način ovdašnji radnici priključili ideološkom razvoju koji je dominirao tadašnjim europskim radničkim pokretom.⁸

Naime, struja predvođena srpskim i bosanskim vođama na Drugom kongresu Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunisti)⁹ održanom u Vukovaru suprotstavila se njegovim zaključcima te na taj način kreirala treću liniju. Njezini su se pripadnici oslanjali na Kautskyjevu interpretaciju, koja je razvila teorijsku podlogu unutar koje su kritizirani neki od temeljnih postulata marksizma. Prateći razvoj svojih europskih istomišljenika jugoslavenski su se centrumaši nakon 1921. počeli približavati sljedbenicima Druge internacionale, koje je u Kraljevini SHS predvodio Vitomir Korać.¹⁰

⁷ Najpoznatiji su predstavnici bili: Otto Bauer (1882.–1938.), Max Adler (1873.–1937.), Karl Renner (1870.–1950.), Rudlof Hilferding (1877.–1943.) itd. Iako je ova teorija trebala označiti radikalniji značaj austrijske socijaldemokracije u odnosu na druge reformističke stranke, zadržana je temeljna premisa o tome kako je moguć mirni prijelaz iz kapitalizma u socijalizam, premda se nisu u potpunosti odrekli diktature proletarijata.

⁸ Valja naglasiti kako se usporedno s ideološkom diferencijacijom odvijao i proces homogeniziranja jugoslavenskoga radničkog pokreta, što je bio iznimno težak proces. Naime, otegotnu okolnost ujedinjenju činili su različiti socio-ekonomski i politički odnosi na području Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i struktura radničkoga pokreta. Tako povjesničarka Bosiljka Janjatić ističe da je sindikalno udruživanje nakon 1918. godine ovisilo o društveno-ekonomskim i političkim pitanjima. Pri tome je istaknula da je veliki dio područja buduće Jugoslavije bio podijeljen između Austro-Ugarske (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, dijelovi Srbije, Bosna i Hercegovina) i Turske (Makedonija, južni dijelovi Srbije i dijelovi Crne gore), dok su jedine samostalne države bile Srbija i Crna Gora. Bosiljka Janjatić, *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941. godine*, (Zagreb: Sindikalna škola Hrvatske / "Radničke novine", 1981), 6.

⁹ Dalje: SRPJ(k)

¹⁰ Vitomir Korać (1877.–1941.) bio je, između ostalog, urednik *Slobode* te član ugarsko-hrvatske sekcije Međunarodnog biroa u Bruxellesu, a ujedno i prvi socijalistički predstavnik koji je izabran u Hrvatski sabor (1908.). Nakon raskola na lijevu i desnu struju,

Ova je struja imala uporište u Bosni i Hercegovini, a predvodila su je braća Jovo¹¹ i Sreten Jakšić, koji su i u širim jugoslavenskim okvirima bili definirani kao njezini predstavnici. Potonje je bilo uvjetovano činjenicom da su obojica imala vrlo raširenu agitacijsku strukturu, prvenstveno što se tiče veza s hrvatskim radnicima. Tako je Sreten bio izrazito aktivan u razdoblju do 1914. godine, prije svega u smislu doticaja s radničkim pokretom u Dalmaciji, dok se Jovo nakon 1920. godine gotovo u potpunosti posvetio razvoju radničkog pokreta u Hrvatskoj, točnije u Slavoniji. Naime, nakon dolaska u Osijek, on se brzo prometnuo u jednog od najistaknutijih centrumaša, a onda i socijaldemokrata. Njegova je djelatnost u Osijeku obilježena uređivanjem *Radničkog lista* u kojemu je jasno definirao ideološki smjer centrumaške struje. Potonje ne čudi jer se Jakšićeva djelatnost i inače ponajviše očitovala u izdavaštvu, pa je tako i prije no što je došlo do stranačkoga raskola unutar SRPJ(k) Jakšić bio član *Novinarskoga biroa*, koji je trebao determinirati ulogu štampe u razvoju radničkog pokreta.

Osvrćući se na historiografiju vezanu uz radnički pokret, potrebno je naglasiti da je, unatoč hiperprodukciji znanstvenih radova tijekom druge polovice 20. stoljeća u okviru jugoslavenske historiografije, njegov ideološki aspekt bio izrazito slabo zastupljen. Naime, primat u istraživačkim okvirima imala je rekonstrukcija rada stranaka, sindikata, organiziranje štrajkova i sl., dok su teme poput ideologije stavljene na historiografske margine. Navedeno je imalo veliki utjecaj na ovaj historiografski razvoj jer je on ostao vezan uz svoju inicijalnu fazu. I tako, dok su istraživanja vezana uz radnički pokret u zapadnim historiografijama prolazila nekoliko faza, od onih vezanih uz proučavanje organiza-

postaje *spiritus movens* jugoslavenskih socijaldemokrata. Tijekom svoga djelovanja odlučno je odbijao suradnju između socijaldemokrata i komunista, što je dovelo do velikih ideoloških borbi među socijaldemokratima.

¹¹ U izvorima se navode dvije varijante imena: Jovo i Jovan; u ovom će se radu koristiti ime Jovo jer se ono navodi i u novinama u kojima je Jakšić djelovao kao urednik. Suradivao je u sarajevskim listovima *Glas slobode* i *Radnički pokret*, te beogradskim *Radničkim novinama*.

cijske strukture i štrajkova, koja su rezultirala kvantitativnim podacima, do onih čije istraživačko polje postavlja suodnose radničkoga pokreta s ostalim elementima, poput rodnih, migracijskih i sličnih pitanja (*global labour history*), jugoslavenska se historiografija još tijekom 1970-ih i 1980-ih bavila strukturalnim analizama.

U ovom su razdoblju u zapadnoeuropskoj historiografiji povjesničari dali izniman doprinos istraživanju različitih aspekata radničkog pokreta. Među njima su i britanski povjesničari David E. Martin i David Rubinstein, koji su 1979. godine objavili knjigu *Ideology and Labour Movement*.¹² Druga su pak dvojica autora, Keith Laybourn i Jack Reynolds, analizirali utjecaj liberalizma na razvoj radničkoga pokreta između 1890. i 1918. godine. Na taj se način umnogostručio pristup radničkom pokretu, koji je nadišao do tada ustaljene obrasce vezane uz sindikate, partije, štrajkove i sl.

Ipak, u posljednje vrijeme dolazi do promjene navedene prakse. Tomu u prilog ide i objavljivanje spisa Miloša Krpana,¹³ kao i istraživanje osječčkoga povjesničara Luke Pejića, koji je objavio monografiju pod nazivom *Historija klasičnoga anarhizma u Hrvatskoj*, unutar koje je analizirao i drugačija stremljenja unutar radničkoga pokreta, mimo dosadašnjega dominantnog marksističkog okvira, postavljajući ga u međunarodni kontekst te kreirajući tezu kako su se unutar radničkoga pokreta razvile i anarhističke ideje, koje su dugo vremena bile marginalizirane, a samim time i izrazito slabo istražene.¹⁴ Ovdje još valja spome-

¹² David E. Martin, David Rubinstein, *Ideology and the Labour Movement. Essays presented to John Saville. (signed by David Martin)*, (Yorkshire: Croom Helm, Rowman and Littlefield, 1979).

¹³ Dejan Dedić (ur.), *Miloš Krpan. Izabrani spisi*, (Zagreb: DAF, 2010).

¹⁴ Luka Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj. Fragmenti subverzije*, (Zagreb: DAF, 2016). Istraživanje drugih struja, mimo dominantne marksističke, nije bilo u fokusu historiografskoga istraživanja. Sukladno tomu, istraživanje anarhističke struje bilo je dio većih studija. Tako je Ivan Kovačević u okviru istraživanja vezanih uz radnički pokret u Slavonskom Brodu posvetio manji do rada i Milošu Krpanu. Ivan Kovačević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873–1914.*, (Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, 1976). Na istom je tragu bio i Stojan Kesić, koji je pojavi anarhizma posvetio desetak stranica u svojoj monografiji. Stojan Kesić, *Odnosi između radničkih pokreta u*

nuti i Matka Globačnika, koji je 2019. godine objavio knjigu *Socijaldemokracija u Prvom svjetskom ratu*, kojom rasvjetljava ulogu stranačkog vodstva s posebnom osvrtom na rat i internacionalizam.¹⁵

Rijetke, te ujedno i fragmentarne primjere poučavanja ideoloških odnosa unutar jugoslavenskoga radničkog pokreta, predstavljaju dva rada Vujice Kovačeva, pod nazivom *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije (1917.–1919.)*.¹⁶ Nešto ipak malo jasniju sliku daje monografija Tome Milenkovića *Socijalistička partija Jugoslavije (1921.–1929.)* unutar koje se problematizira odnos socijaldemokrata i komunista, kao glavnih nositelja ideoloških sukoba. Ipak, valja naglasiti kako u Milenkovićevoj knjizi, koja pruža niz vrijednih kvantitativnih podataka, vlada neskrivena ideološka uvjetovanost, pa tako socijaldemokratsku politiku naziva antiproleterskom i nehumanom,¹⁷ nastavljajući kako ona zagovara bratoubilačku borbu.¹⁸ U tom smislu knjiga bosanskohercegovačkog povjesničara Ibrahima Karabegovića *Reformistički pravac u radničkim pokretu Bosne i Hercegovine 1919.–1914.* predstavlja iznimno vrijedan izvor za proučavanja treće struje radničkoga pokreta, kao i njezinog suodnosa s komunističkom strujom. Ovaj je povjesničar ujedno i rijedak primjer pokušaja rasvjetljavanja ideološkog aparata radničkog pokreta u razdoblju između dva svjetska rata.

jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, (Beograd: Narodna knjiga / Institut za savremenu istoriju, 1976), 45-51. Vidi: Ana Rajković, *Širenje bludnih ideja u Slavoniji. Pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije*, (Zagreb: Štočitaš?, 2016.)

¹⁵ Matko Globačnik, *Socijaldemokracija u Prvom Svjetskom ratu*, (Zagreb: Srednja Europa, 2019.)

¹⁶ Vujica Kovačev, "Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917–1919. godine. Deo I: Period maj 1917 – maj 1918. godine". *Istorija radničkoga pokreta*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 3/1966, 7-58; Ista, "Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917–1919. godine. Deo 2, Maj 1918. – juni 1919.". *Istorija radničkoga pokreta. Zbornik radova*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 4/1967, 73-119.

¹⁷ Toma Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju / Export-press, 1974), 580.

¹⁸ Isto. 583.

Što se pak tiče istraživanja bosanskohercegovačkoga radničkog pokreta, veliki doprinos dao je Arhiv Bosne i Hercegovine, koji je, između ostaloga, objavljivao radove Bože Madžara, vezane uz istraživanje samih početaka razvoja radničkoga pokreta u Bosni i Hercegovini.¹⁹ Posebno je značajno i objavljivanje građe arhiviste Kasima Isovića o prvom generalnom štrajku iz 1906. godine.²⁰ Osim navedenih, različitim aspektima bosanskohercegovačkoga radničkog pokreta bavili su se Dubravka Škarića,²¹ Iljas Hadžibegović²² te Enver Redžić.²³ Posebno mjesto u istraživanju radničkoga pokreta na ovom prostoru ima časopis *Prilozi Instituta za istoriju radničkoga pokreta Sarajevo*, u okviru kojega je objavljen niz članaka, rasprava i studija vezanih uz radnički pokret.²⁴

S druge strane, baš kao i u slučaju istraživanja ideološkoga aspekta, i istraživanja vezana uz odnose i doticaje hrvatskoga i bosanskohercegovačkoga pokreta nisu predstavljala veći fokus interesa. Tako tek možemo istaknuti monografiju Stojana Kesića pod nazivom *Radnički pokreti u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj: veze i odnosi 1894.–1914.*, unutar koje autor obrađuje međusobne utjecaje od osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (SDSHiS), pa sve do

¹⁹ Božo Madžar, *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1908. godine*, (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1982); Isti, *Socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1911. godine*, (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1988).

²⁰ Kasim Isović (ur.), *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*, tom II, knj. 2, (Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 1966).

²¹ *Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini*, ured. Z. Antonić i drugi, (Sarajevo: Republička konferencija SSO BiH / Oslobođenje, 1984).

²² Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914. godine*, (Sarajevo: Svjetlost, 1980).

²³ Enver Redžić, *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini 1918–1941.*, (Sarajevo: Svjetlost, 1983); Isti, *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*, (Beograd: Narodna knjiga / Institut za savremenu istoriju, 1977).

²⁴ Iljas Hadžibegović, "Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine". *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 3/1967, 47-74; Ahmed Hadžirović, "Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919 – 1920", *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 8/1972, 105-156; Enver Redžić, "Nacionalno pitanje u političkoj aktivnosti socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine od drugog Kongresa do Kongresa ujedinjenja", *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 10(2)/1974, 163-214.

početka Prvoga svjetskog rata. Time je razdoblje nakon 1914. godine manje-više i dalje ostalo neistraženo.

U kontekstu navedenog cilj je rada analizirati razvoj centrumaške struje u okviru jugoslavenskoga radničkog pokreta s naglaskom na djelovanje Jove Jakšića, kao i na njegovu suradnju s hrvatskim, odnosno osječkim centrumašima, prije svega u smislu uređivanja osječkog centrističkog glasila *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*. Potreba ovog istraživanja proizlazi iz činjenice da je ova struja u okviru jugoslavenske historiografije jednodimenzionalno i fragmentarno interpretirana kao "izdajnička", a da pri tome nije ostavljen prostor za dublje analize uvjetovanosti njezine politike. S druge strane, do sada predmet znanstvenog interesa nije bilo niti djelovanje Jove Jakšića na području Hrvatske. Sukladno tomu, u tom ga smislu ne spominje niti Ibrahim Karabegović kada analizira njegovu centrističku poziciju. Isto tako, dugo je vremena zanemarivana i analiza *Radničkog lista* koji, osim što nam daje uvid u političku platformu Jove Jakšića, a time i jugoslavenskih centrumaša, predstavlja riječak i značajan materijal za proučavanje ideološke linije jugoslavenskih centrumaša, u razdoblju neposredno prije pridruživanja Koraćevim socijaldemokratima. Ovaj nam list također omogućuje da primjenom komparativne metode dodatno istražimo doticaje bosanskih i hrvatskih radnika nakon 1918. godine. Valja istaknuti kako unatoč tomu što je list izašao u svega četiri primjerka (6.–27. listopada 1921.), te se čak niti ne navodi u pojedinim pregledima, poput *Povijesti osječkih novina 1848.–1945.*,²⁵ on itekako predstavlja referentnu točku pri proučavanju ideologije centrumaša u međuratnoj Jugoslaviji.

Vremenski okvir rada, s jedne strane, čini kraj Prvoga svjetskog rata (1918.), kada dolazi do intenziviranja ideoloških prijepora, a s druge strane 1921. godina, kada počinje izlaziti već spomenuti *Radnički list* pod Jakšićevim uredništvom, u kojemu potonji izlaže temeljne razloge ideološke

²⁵ Marina Vinaj, *Povijest osječkih novina 1848.–1945.*, (Osijek: Muzej Slavonije, 1998).

diferencijacije u jugoslavenskom radničkom pokretu, ali se i suprotstavlja nekim pojavama u bosanskohercegovačkom pokretu. Ovo se posebno odnosi na njegovu kritiku dijela bosanskih radnika okupljenih oko časopisa *Zvono* i Jove Šmitrana.²⁶ Iako se vremenski okvir može učiniti prilično suženim u smislu historiografske analize, valja imati na umu činjenicu da su tijekom navedenih godina ideološki prijepori unutar radničkoga pokreta, kako onoga u Europi, tako i onoga na prostoru Kraljevine SHS, doživjeli svoj vrhunac, te da je upravo u ovom razdoblju došlo do kreiranja dihotomije: socijaldemokracija i komunizam. Također ne treba zanemariti niti činjenicu da je ova dihotomija obilježila cijelo međuratno razdoblje, a njezine posljedice osjećaju se i u suvremenom međunarodnom pokretu, što pak s druge strane stvara potrebu odgovaranja na nova istraživačka pitanja.

Rad je u kronološkim okvirima podijeljen u dva dijela. U prvom se dijelu rada daje kratki prikaz razvoja bosanskohercegovačkog pokreta do 1914. godine i njegovi doticaji s radnicima u Hrvatskoj, ali i s ostalim dijelovima buduće Kraljevine SHS, posebno Srbije. Drugi dio rada, ujedno središnji, u širem europskom kontekstu analizira obnovu radničkog pokreta nakon Prvoga svjetskog rata (1914.–1918.), zatim ideološka razmimoilaženja, koja rezultiraju nastankom centrumaške struje, odnosno njezino sjedinjenje sa socijaldemokratima u jedinstvenu stranku Socijalistička partija Jugoslavije (SPJ). Nakon toga analizira se centrumaško glasilo pod nazivom *Radnički list*, koje je izlazilo u Osijeku 1921. godine, a koje je uređivao istaknuti bosanski centrumaš Jovo Jakšić. U završnom dijelu rada, postavljajući ova istraživanja također

²⁶ Ova se grupa izdvojila iz SDS BiH prije 1914. godine, a zalagala se za nacionalističku politiku, ističući potrebu sudjelovanja u nacionalno-oslobodilačkoj borbi. Na taj se način zalagala za tezu da interesi naroda moraju biti iznad međunarodne solidarnosti radničke klase.

Na tragu ovoga je i članak objavljen u osječkom *Radničkom listu*, u kojemu se analizira Šmitranova stranka, za koju je nepotpisani autor naveo da ne predstavlja nikakav nastavak radničke borbe, nego tek paravan za nacionalnu borbu. Zbog toga se ova stranka optužuje za rušenje radničkih organizacija iz izrazito patriotskih razloga. Kao dokaz tomu, navodi se podatak da je policija uz njihovu pomoć vršila uhićenja radničkih vođa. "Ujedinjenje socijal. pokreta u Bosni i Hercegovini", *Radnički list*. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku, I, br. 4, (Osijek, 27. 10. 1921, I).

u širi europski kontekst, ističe se potreba njegovog daljnjeg proučavanja, unatoč dominantnoj presumpciji o tome da ovaj dio historiografije predstavlja odavno iscrpljenu temu.

S obzirom na navedeno, u radu će se, između ostaloga, pokušati odgovoriti na pitanja poput: koja je bila ideološka uvjetovanost razvoja pokreta u Bosni i Hercegovini, koji su bili oblici suradnje između bosanskohercegovačkih i hrvatskih radnika, kakav je bio odnos centrumaša prema dominantnim linijama unutar SPJ, zašto Jovo Jakšić dolazi u Osijek itd.

Razvoj bosanskohercegovačkoga radničkog pokreta do 1914. godine

"Proces formiranja radničke klase u Bosni i Hercegovini započeo je posljednjih decenija osmanske vlasti kao integralni dio skromnih razvoja kapitalističkih odnosa."²⁷ Postavljajući razvoj radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini u širi kontekst, potrebno je naglasiti da se on krajem 19. i početkom 20. stoljeća odvijao istovremeno s borbom za nacionalno oslobođenje, kao i politikom likvidacije feudalno-kmetskih agrarnih odnosa te klasnom borbom za socijalna prava.²⁸

Što se tiče strukture proletarijata, možemo ustvrditi da su veliki utjecaj na njega imali strani radnici, koji su bili brojniji te uglavnom kvalificiraniji od domaće radne snage.²⁹ Povjesničar Ivan Očak navodi da su većina stranih radnika bili Česi, Nijemci, a među njima bilo je i stotinjak španjolskih Židova. U pogledu strukture koja se odnosi na industriju, veliki utjecaj na formiranje radničke klase imale su drvna, rudarska i građevinska djelatnost³⁰ u okviru kojih se zapošljavalo najviše radnika.

²⁷ Hadžibegović, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914. godine*, 135.

²⁸ Nikola Babić, *Rat, Revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1974), 49.

²⁹ Stojan Kesic, "Hrvatski i srbijanski radnički pokret i stvaranje prvih sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini", u: *Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867. Materijali naučnog skupa*, ur. Zdravko Krnić, (Osijek: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije, 1969), 293.

³⁰ Hadžibegović, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914. godine*, 136.

Ipak, najveći je broj radnika dolazio iz Hrvatske i Srbije. Uslijed toga Kesić navodi da je utjecaj iz Zagreba i Beograda bio presudan za prodor socijalističke misli u Bosnu i Hercegovinu.³¹ Tako je između ostaloga stizala zagrebačka *Slobodna riječ*, beogradske *Radničke novine* te *Crvena Sloboda* iz Budimpešte.³² Novine su se prodavale putem lokalnih izdavačkih zadruga koje su bile u vlasništvu socijaldemokratskih partija, poput Naše snage u Zagrebu.³³

Slika 1. Prvi kongres SDS BiH, 1909. godine (Izvor: Nikola Babić, “Osnovna obilježja društveno-političkih odnosa i djelatnosti radničkog pokreta u Sarajevu do 1937. godine”, u: *Sarajevo u revoluciji, knj. 1, Revolucionarni radnički pokret 1937–1941.*, ur. N. Albahari i drugi. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976, 5)

³¹ Ana Rajković, Tvrtko Jakovina, *Povijest neostvarenih mogućnosti. Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918. – 1921.)*, (Zagreb: Regionalni ured Zaklade Friedrich Ebert, 2018), 16.

³² Radilo se zapravo o ilegalnom listu SDSHiS, koji je s prekidima izlazio od 1902. do 1905. godine. Inače, na ovo su područje dolazili i časopisi ostalih radničkih struja, poput anarhističke, odnosno njezinoga časopisa *Der Rebell*, koji se tiskao u Njemačkoj.

³³ Kesić, *Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine*, 93.

Unatoč represiji koja je je vladala,³⁴ te početnoj heterogenosti radničkoga pokreta, bosanski su se radnici 1905. homogenizirali te su osnovali Glavni radnički savez.³⁵ Već iduće godine, 1. svibnja izbio je štrajk radnika/ica Tvornice duhana u Sarajevu, koji se ubrzo proširio i pretvorio u generalni štrajk. Nakon toga nemiri su se proširili cijelom zemljom, pogotovo u Mostaru, gdje je obustavljen sav promet, dok su jedino “vojna i poštanska vozila mogla da se kreću gradskim ulicama”.³⁶

Navedeni se štrajk treba promatrati u širem međunarodnom kontekstu. Naime, u ovom vremenu diljem Europe došlo je do niza štrajkova, pa tako i na jugu Austro-Ugarske Monarhije, što je dovelo do održavanja prvih generalnih štrajkova na ovim prostorima. Tako je u travnju / svibnju 1905. godine u Osijeku izbio prvi generalni štrajk u Hrvatskoj u kojemu je poginuo i prvi radnik, Srećko Kulundžić (1888./1889.–1905.).³⁷ Ako uzmemo u obzir navedeni utjecaj, koji je dolazio iz Hrvatske, onda možemo zaključiti kako se i ovaj generalni štrajk odvijao pod utjecajem događanja u Hrvatskoj, ali i općenito stanja u međunarodnom radničkom pokretu, prije svega jer su, kako je prethodno istaknuto, veliki dio bosanskoga pokreta činili upravo strani radnici.

Ipak, u organizacijskom smislu, razvoj radničkoga pokreta na području Bosne i Hercegovine započeo je nešto kasnije u odnosu na ostale

³⁴ Ovdje ne treba zanemariti način na koji su se austrougarske vlasti i ranije obračunavale s ovim idejama, pogotovo nakon “strašnoga ženevskoga zločina”, odnosno ubojstva carice Sisi (1898.), nakon kojega su vlasti i na jug carevine slale obavijest o potrebi većega nadziranja radničkoga pokreta, dok su se na socijaldemokratska načela referirale kao pogibeljnu ideju. HR-DAOS-10, Dopis gradskoga poglavarstva u Osijeku, kut. 5753a.

³⁵ Rodoljub Čolaković i dr. (red.), *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963), 23.

³⁶ Mahmud Konjhdžić, *Mostarke (fragmenti o revolucionarnoj djelatnosti i patriotskoj opredijeljenosti žena Mostara, o njihovoj borbi za slobodu i socijalizam)*, (Mostar: Veselin Masleša, 1981) 26-27.

³⁷ “Prolila se krv. Jedan ubijen, više ranjenih”, *Narodna obrana*, IV, br. 109, (Osijek, 10. 5. 1905). Više o generalnom štrajku u Osijeku: Luka Pejić, “Crtica o prvom generalnom štrajku u hrvatskoj povijesti”. Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/crtica-o-prvom-generalnom-strajku-u-hrvatskoj-povijesti> (23. 4. 2019); Ana Rajković, “Radnici kao neposlušni građani iz 1905.”. *Zarez. Dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja*, Zagreb, XV, br. 372, 5. 12. 2013, 10-11.

jugoslavenske zemlje. Naime, za razliku od Hrvatske u kojoj je SDSHiS osnovana 1894. godine te Srbije u kojoj su socijaldemokrati osnovali stranku 1903. godine, u BiH je tek u lipnju 1909. godine došlo do osnivanja Socijaldemokratske stranke (SDS BiH), pod vodstvom Sretena Jakšića.

Veliki trenutak za razvoj radničkoga pokreta u Bosni i Hercegovini označio je početak izlaska prvih novina, koje su nosile naziv *Glas slobode*, a čiji je vlasnik i odgovorni urednik bio Rajko Žemva. *Glas slobode* je u predratnom periodu pružio veliku pomoć u stvaranju strukovnih i političkih organizacija i njihovom okupljanju oko SDS BiH, što je doprinijelo podizanju idejnog nivoa radničke klase Bosne i Hercegovine.³⁸

Obnova i djelovanje bosanskohercegovačkog pokreta neposredno nakon Prvoga svjetskog rata

Tijekom Prvoga svjetskog rata na području južnog dijela Austro-Ugarske radnički pokret postavljen je na svojevrsnu pauzu, bilo da se radilo o zabrani uvjetovanoj odlukama vlasti (Slovenija, Hrvatska, Slavonija) ili pak silom prilika (Bosna i Hercegovina i Srbija).³⁹ Uslijed toga, baš kao i u ostatku Europe, njegovo buđenje označio je početak štrajkaškoga vala, koji se javio sredinom 1917. godine. Pojava je ovih štrajkova ponajprije bila uvjetovana teškim ekonomskim stanjem (skupoća, nestašica hrane...). Osim štrajkova, došlo je i do brojnih pobuna i seljačkih nemira, predvođenih zelenim kadrom. Pišući o stanju u Hrvatskoj Branka Boban navela je sljedeće: “Promatraču sa strane moglo se, stoga, činiti da u Hrvatskoj potkraj rata vlada anarhija (...) nema nacionalne organizacije niti državnog i političkog vodstva.”⁴⁰ Na istom je

³⁸ Ibrahim Karabegović, “Glas slobode od 1909–1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini”. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, II(2)/1966, 68–69.

³⁹ Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*, 21.

⁴⁰ Branka Boban, “Socijalni problemi i njihov utjecaj na raspoloženje najširih slojeva u Bansknoj Hrvatskoj prema stvaranju jugoslavenske države 1918”, u: *Dijalog povjesničara-historičara*, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 6, 2002, 211–228.

tragu i Ferdo Čulinović koji ističe kako se rat osjećao posvuda, dok su se na ulicama sve više susretali ranjenici i invalidi, a glad je vlada posvuda.⁴¹

Slično je stanje bilo i u Bosni i Hercegovini, čiji je radnički pokret, ponesen revolucionarnim valom, isticao još radikalnije zahtjeve za rješavanje svih značajnijih problema, poput nacionalnog i socijalnog oslobođenja te stvaranja zajedničke jugoslavenske države.⁴² Bosanski su socijaldemokrati u ovom razdoblju bili posebno aktivni, ponajprije sarajevska mjesna organizacija, koja je već u veljači 1919. godine brojala gotovo 2.100 članova.⁴³ Ovo se posebno očitivalo prilikom generalnog štrajka iz veljače 1919. godine, u kojemu su prevladavale parole poput *Živio socijalizam, Dolje imperijalizam* i sl.⁴⁴

U takvoj atmosferi na većini jugoslavenskoga prostora vladalo je uvjerenje kako je konačno došao kraj kapitalizmu. Osječko lokalno glasilo *Radničke novine* pisale su kako kapitalizam “izmožden, iscrpljen leži danas”,⁴⁵ bez svoje vojske kao najjačeg uporišta. Isticalo se kako je stiglo vrijeme socijalizma unatoč tomu što je “četa ‘učenjaka’ raznih struka bila u svijetu zaposlena pobijanjem socijalizma i kolektivizma”.⁴⁶ Iste su novine navodile kako je rat stvorio “nesigurnost i neizvjesnost i neorijentiranost”.⁴⁷ Takvo je stanje zahvatilo čitavo društvo i sve klase, a jedini je izlaz predstavljala socijalistička reforma. Na tom je tragu bio i sarajevski *Glas slobode*, koji je isticao kako kapitalistički društveni poredak stoji pred likvidacijom te kako s Istoka dolaze prvi znaci novog sunca.⁴⁸ Ovaj je diskurs uvelike bio

⁴¹ Ferdo Čulinović, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, (Zagreb: “27. srpanj”, 1957), 77.

⁴² Nikola Babić, “Osnovna obilježja društveno-političkih odnosa i djelatnosti radničkog pokreta u Sarajevu do 1937. godine”, u: *Sarajevo u revoluciji, knj. 1, Revolucionarni radnički pokret 1937–1941.*, ur. N. Albahari i drugi, (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976), 14.

⁴³ Isto. 21.

⁴⁴ Isto. 22.

⁴⁵ “Naš put”, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, I, br. 13, (Osijek, 22. 11. 1918).

⁴⁶ “Peta godina”, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, I, br. 3, (Osijek, 18. 8. 1918).

⁴⁷ “Osnove, osnove, osnove”, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, I, br. 7, (Osijek, 12. 9. 1918).

⁴⁸ Karabegović, “Glas slobode od 1909–1929. godine”, 45.

uvjetovan razvojem revolucionarnoga vala, koji je zahvatio Mađarsku i Njemačku,⁴⁹ a čije je ishodište bila Rusija, odnosno Oktobarska revolucija.

U takvim je okolnostima došlo do obnove radničkoga pokreta u jugoslavenskim zemljama, i to upravo na poticaj bosanskih radnika. Naime, “bosanski su socijaldemokrati još u veljači 1916. godine predlagali da se u Zagrebu pokrene tjednik koji bi izvještavao što se događa u socijalističkoj internacionali”.⁵⁰ U tom smislu prvo radničko glasilo koje je počelo izlaziti na ovom prostorima bio je sarajevski *Glas slobode* (1917.), nakon kojega su počele izlaziti i *Male novine* (Osijek), *Radničke novine* (Beograd) i dr.

Sve se ovo odvijalo u iznimno dinamičnom razdoblju kreiranja državnih struktura. Naime, s obzirom na razvoj situacije na fronti, već su sredinom 1917. godine počela nastojanja da dođe do ujedinjenja u jugoslavensku državu, a koja su ostvarena 1. prosinca 1918. godine, kada je proglašena Kraljevina SHS, čime je prestala postojati provizorna državna tvorevina osnovana dva mjeseca ranije, Država Slovenaca, Hrvata i Srba. Kreiranje novih državnih tvorevina otvorilo je neka nova pitanja u radničkom pokretu, među kojima je i odnos prema ministerijalizmu,⁵¹ koji će označiti početak velikih diferencijacija i konačni raskol samoga pokreta.

⁴⁹ U Mađarskoj je u ožujku 1919. godine proglašena Mađarska Sovjetska Republika, dok se u Njemačkoj vodio sukob između socijaldemokrata predvođenih Philippom Scheidemannom (1865.–1939.) i Friedrichom Ebertom (1871.–1925.), koji su se brutalno obračunali s lijevom strujom, tj. Spartakovim savezom, na čijem su čelu bili Rosa Luxemburg (1871.–1919.) i Karl Liebknecht (1871.–1919.).

⁵⁰ Ana Rajković, Tvrtko Jakovina, *Povijest neostvarenih mogućnosti. Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918. – 1921.)*, 23.

⁵¹ Termin “ministerijalizam” označio je pristanak pojedinih socijaldemokrata na rad u državnim strukturama, što je radikalniji dio radničkoga pokreta interpretirao kao izdaju te suradnju s klasnim neprijateljem. Termin je nastao 1889. godine kada je francuski socijalist Alexandre Millerand (1859.–1943.) postao članom vlade Waldeck-Rousseau zajedno s Marquisom de Galliffetom, a koji je bio odgovoran za represiju koja je uslijedila nakon Pariške komune (1871.). Taj se čin suradnje s buržoazijom kasnije interpretirao kao čin klasne izdaje s ciljem pretvaranja revolucionarno-klasne partije u *prirepak buržoaske države*.

Ideološka razmimoilaženja i stvaranje centrumaške struje

Ideološke diskrepancije neposredno nakon Prvoga svjetskog rata bile su svojstvene gotovo svim europskim radničkim pokretima, a odnosile su se na sukobe između socijaldemokrata i komunista. One su bile posebno vidljive u njemačkom radničkom pokretu u kojemu je, prema pisanju ondašnjega tiska, došlo do bratoubilačkoga rata između socijaldemokrata i Spartakovog saveza, o čemu je bilo riječi ranije.⁵² Vrhunac ovih sukoba bilo je proglašenje sovjetskih zemalja (Mađarska Sovjetska Republika, Bavarska Sovjetska Republika i dr.).

U ovom se smislu jugoslavenski radnički pokret nije razlikovao od svojih europskih pandana.⁵³ Stoga, kako je navedeno, usporedno s obnavljanjem radničkoga pokreta, odvijala se i ideološka diferencijacija, u kojoj su bosanski radnici imali značajnu ulogu. Prva i temeljna točka razdora bio je ministerijalizam, odnosno ulazak u Narodna vijeća, prema kojemu je među radnicima vladao ambivalentan odnos. To se pokazalo već početkom 1918. godine, kada su se u Zagrebu sastali slovenski, hrvatski i bosanski socijaldemokrati. Naime, dok su hrvatski, odnosno slovenski socijaldemokrati bili za ulazak u Narodno vijeće, bosanski su bili protiv. Dio radničkoga pokreta interpretirao je ovo kao potporu buržujskom, državnom aparatu, ocijenivši takvu politiku kao oportunu. Unatoč tomu, donesena je odluka o ulasku radničkih vođa u državne organe.⁵⁴ Predvodnik politike zagovaranja suradnje s državnim strukturama bio je Vitomir Korać, koji je između ostaloga i ušao u prvu vladu Stojana Protića, kao ministar socijalne politike.

⁵² “Radnički rat u Njemačkoj”, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, II, br. 3, (Osijek, 16. 1. 1919).

⁵³ Valja naglasiti kako su određeni pokušaji u smislu stvaranja jedinstvenog jugoslavenskog proletarijata bili već i ranije. Tako je još 1909. godine došlo do Jugoslavenske socijaldemokratske konferencije u Ljubljani, dok je iduće godine održana i Prva balkanska socijaldemokratska konferencija u Beogradu.

⁵⁴ Vitomir Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knj. I, (Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929), 252.

Trzavice su izašle na vidjelo i na Zemaljskoj konferenciji (1919.), održanoj u Zagrebu, na kojoj su kao izaslanici sudjelovali i predstavnici bosanskog pokreta Sreten Jakšić i Bogdan Krekić. Neslaganja su se manifestirala prilikom donošenja dviju rezolucija, odnosno rezolucije desne i lijeve struje. Davanjem podrške lijevoj struji, koja je odbacivala politiku sudjelovanja socijaldemokrata u vladi, predstavnici bosansko-hercegovačkog radništva svrstali su se uz radikalniju struju, koju će za nepunih godinu dana ipak napustiti. Na tragu toga, ne iznenađuje činjenica da niti jedan od predstavnika bosanskih radnika nije izabran u vodstvo stranke, koje je preuzela desna struja.

U kontekstu navedenoga, pripadnici lijeve struje nastojali su se homogenizirati. Tako je u Beogradu 1919. godine održan Kongres ujedinjenja, na koji je sarajevska mjesna organizacija SDS BiH uputila 40 delegata, kojima je pružena ogromna potpora na ispraćaju pri odlasku 19. travnja.⁵⁵ Na tom je Kongresu osnovana SRPJ(k), koja je prihvaćala radikalnije metode djelovanja te se žestoko protivila politici ministerijalizma. Vodeću riječ na Kongresu, kada je na red stiglo pitanje štampe, imao je Jovo Jakšić, koji je istaknuo posebnu ulogu koju ona ima u okvirima radničkoga pokreta, naglasivši potrebu pokretanja centralnog partijskog organa.⁵⁶ Ovo je posebno zanimljivo jer će kasnije centrumaška struja, koju će predvoditi Jakšić, oštro kritizirati partijsku centralističku politiku.

Uskoro je uslijedio odgovor desnoga krila te novi kongres, koji je označen kao “pravo ujedinjenje” jugoslavenskoga radništva. Naime, samo dva mjeseca nakon što je lijeva struja osnovala SRPJ(k), desna je u Novom Sadu osnovala Socijaldemokratsku stranku Jugoslavije (SDSJ). Pravdajući svoju suradnju s državnim strukturama, Korać je na Kongresu naglasio kako socijalisti ne smiju biti pasivni u trenutku kada se treba donijeti Ustav. Samo aktivnim sudjelovanjem u politič-

⁵⁵ Babić, “Osnovna obilježja društveno-političkih odnosa i djelatnosti radničkog pokreta u Sarajevu do 1937. godine”, 22.

⁵⁶ Milan Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju / IRO Narodna knjiga, 1979), 29.

koj borbi pridonosi se poboljšanju radničke klase. Naglašeno je kako je temeljna razlika, u odnosu na *radikalce* pitanje taktike. Kongres se izričito odredio protiv revolucije i “boljševičke kape”, koju su radikalci navukli.⁵⁷

Time su jasno definirane dvije struje u jugoslavenskom radničkom pokretu. Međutim, nedugo nakon stvaranja ove paradigme, ona je redefiniрана, i to pojavom treće struje, odnosno centrumaša. Svega godinu dana nakon pristajanja uz lijevu, tj. komunističku struju, bosanski radnici na čelu s braćom Jakšić mijenjaju svoje pozicije, te u lipnju 1920. godine, zajedno s dijelom srpskoga radništva, na drugom kongresu SRPJ(k) u Vukovaru, istupaju protiv zacrtane stranačke politike. Ovaj kongres, kao i niz drugih kongresa u Europi, tada je označio konačnu fazu procesa diferencijacije na revolucionarno i reformističko krilo.⁵⁸ U ovom kontekstu, navedeni zaokret posebno iznenađuje ako se uzme u obzir činjenica da su se vodeći ljudi SDS BiH na sjednici Glavnog odbora (26. prosinca 1917. godine) izjasnili za pristupanje Zimmervaldskoj internacionali, odnosno lijevoj struji.⁵⁹ Tom je prilikom istaknuta nedvosmislena opredijeljenost za revolucionarnu organizaciju lijevog krila. Isto tako valja napomenuti da se Jovo Jakšić još 28. ožujka 1919. godine vehementno izjasnio za ljevičarsku liniju, istaknuvši kako će “naša partija biti levičarska (...) i ići će više na levo no centrumaši, pa kako bude”.⁶⁰ Ovo ide u prilog tezi kako u ovom periodu prevladava određena ideološka difuzija unutar jugoslavenskoga radničkog pokreta. Dimitrijević kao razlog ovakvog idejnog zaokreta navodi prvomajski napad vlade na radnički pokret u Bosni i Hercegovini, kao i poraz Mađarske Sovjetske Republike te rasplet oko generalnog

⁵⁷ “Ujedinjena socijal. dem. stranka u Jugoslaviji”, *Socijalista. Socijalno-demokratsko glasilo*, I, br. 3, (Osijek, 3. 8. 1919).

⁵⁸ Karabegović, *Reformistički pravac*, 50.

⁵⁹ Ova je internacionala zapravo predstavljala preteču Treće internacionale.

⁶⁰ Sergije Dimitrijević, “Centrumaši u Srbiji i Bosni i Vukovarski kongres”, u: *Drugi kongres KPJ. Materijali sa simpozijuma održanog 22. I i 23. VI 1970.*, ur. Z. Krnić, (Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije, Beograd: Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, 1972), 48.

štrajka željezničara u travnju 1920. godine.⁶¹ Potrebno je napomenuti kako ovo nije bila isključiva posebnost bosanskohercegovačkoga radničkog pokreta. Naime, slični zaokreti bili su prisutni i u Jugoslavenskoj socijaldemokratskoj stranci (dalje: JSDS)⁶² koja se na svome Desetom kongresu (1917.) izjasnila za uspostavu nove internacionale, odnosno za ljevičarski pravac u radničkom pokretu. Međutim, već 1918. mijenja svoje stavove te se zalaže se obnovu Druge internacionale.⁶³

Temeljna točka navedenih zaokreta bio je odnos prema boljševicima i njihovim metodama uspostave vlasti, kao i prema politici gubljenja partijske autonomnosti u odnosu na Moskvu. Ovdje se zapravo radilo o manifestaciji idejnog raslojavanja u međunarodnom pokretu, koji je dodatno ubrzao raslojavanje i u jugoslavenskom pokretu.

Centrumaši, iako tada još formalno nisu nosili ovaj naziv, u studenom 1920. godine izdali su dokument pod nazivom *Manifest opozicije* u kojemu, između ostaloga, osuđuju “homogenost” koja je zavlada u Partiji, odnosno tezu o ispravnosti samo jedne struje. Posebno su se osvrnuli na zaključke vezane uz podvrgavanje Moskvi, nazivajući to internacionalnim poniženjem ugleda jugoslavenske partije.⁶⁴ U ovom se dokumentu Oktobarska revolucija definira kao čedo nasilnog i prijevremenog porođaja.⁶⁵ Dokument je potpisalo 115 članova partije, koji su ubrzo izbačeni ili su napustili KPJ.

Iako bosanski centrumaši nisu sudjelovali u donošenju *Manifesta*, oni su 1. ožujka 1921. godine izdali proglas u kojemu su se u potpunosti izjasnili za njegov tekst. Ovaj su proglas, između ostalih, potpisali Bogdan Krekić, Jovo i Sreten Jakšić, Franjo Raušer i dr.⁶⁶ Potrebno je istaknuti da pojavu centrumaške struje kod bosanskih radnika Uroš Nedimović objaš-

⁶¹ Isto.

⁶² Njezino je članstvo bilo uglavnom koncentrirano na području Koruške i Štajerske.

⁶³ Momčilo Zečević, “Jugoslovenska socijaldemokratija prema II i III internacionali”, 415.

⁶⁴ “Manifest opozicije”. Dostupno na: http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf (8. 4. 2019)

⁶⁵ Karabegović, *Reformistički pravac*, 55.

⁶⁶ Dimitrijević, “Centrumaši u Srbiji i Bosni i Vukovarski kongres”, 78.

njava i nedostatkom vlastite revolucionarne tradicije, velikim socijaldemokratskim nasljeđem, kao i općenito ekonomsko-političkom i kulturnom zaostalosti.⁶⁷

Centrumaška se linija u teorijskom i ideološkom smislu pozivala na ranije spomenutog Kautskoga, koji je imao izrazito negativan stav prema boljševičkoj struji, suprotstavljajući joj demokratski model vlasti, bez koje, prema njemu, nema niti uspostave socijalističke, odnosno komunističke države.⁶⁸ Sukladno tezama jednog od glavnih ideologa ove struje u jugoslavenskom pokretu Živka Topalovića (1886.–1972.), pristaše ove struje smatrale su kako između “reformističke kaljuže” i “azijskog terorizma” treba oživjeti duh marksizma.⁶⁹ Na taj su se način priklonili Drugoj i pol internacionali, koja je udarila temelje ovoj struji. U programskom smislu, ova se internacionala suprotstavila reformizmu Druge, kao i pro-sovjetskom putu Treće internacionale, ističući njihov dogmatizam kao veliku prepreku razvoju radničkoga pokreta. Kako bi konačno definirala svoj smjer, jugoslavenska centrumaška struja priključila se ovoj internacionali, na njezinoj osnivačkoj konferenciji u Beču, na kojoj su se, između ostaloga, obvezali da će raditi na ujedinjenju proletarijata u Kraljevini SHS po njezinim principima.⁷⁰ Tako je kreirana centrumaška linija u jugoslavenskom radničkom pokretu, u kojoj su dominantnu ulogu imali bosanskohercegovački radnici.

Ovoj je struji, uz srpske i bosanske radnike pristupio i dio hrvatskoga radništva, na čelu s Mijom Radoševićem.⁷¹ Tako se grupa nezadovoljnika

⁶⁷ Uroš Nedimović, “Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine”. *Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, I(1)/1965, 57.

⁶⁸ Vidi: Karl Kautsky, “Marxism and Bolshevism: Democracy and Dictatorship”. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1934/bolshevism/index.htm> (17. 4. 2019)

⁶⁹ Karabegović, *Reformistički pravac*, 58.

⁷⁰ Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*, 28.

⁷¹ Mijo Radošević (1884.–1942.) kao delegat hrvatskih socijaldemokrata sudjelovao je na konferenciji u Stocholmu, nakon čega se priključuje komunističkoj struji. Međutim, nedugo nakon Kongresa ujedinjenja pridružuje se socijaldemokratima, da bi se naposljetku pridružio radikalima. Umro je u ustaškom logoru.

iz Hrvatske, koja je imala najjače uporište u Osijeku, odmah nakon Kongresa izdvojila iz KPJ i nastavila djelovati kao Pokrajinski odbor SRPJ(k), “odnosno nakon Obznane, kao Akcioni odbor SRPJ (brišući ono ‘komunista’ iz zgrade)”.⁷² Nedugo nakon ovoga u Zagrebu je sredinom kolovoza 1920. održana skupština centrumaša, na kojoj je došlo do sukoba s komunistima, koji su uspjeli na kraju u potpunosti preuzeti tijek skupštine pretvorivši je u komunističku. Pri tome je istaknuti zagrebački komunist Đuro Cvijić (1896.–1938.) uzeo riječ, tvrdeći kako je jedino KPJ istinska i prava zastupnica interesa jugoslavenskog proletarijata.⁷³

KPJ je nakon Kongresa u Vukovaru kreirala iznimno oštar diskurs prema centrumašima, nazivajući ih dezterima i izdajnicima⁷⁴ te crnim pojavama.⁷⁵ Ovu su struju, uz braću Jakšić, predvodili Živko Topalović te Dragiša Lapčević (1867.–1939.), koji su uskoro osnovali SRPJ, a u čijim se dokumentima, s jedne strane izražava revolucionarnost, a s druge se strane izjašnjava za sudjelovanje u izborima te kreira teza kako trebaju biti ispunjeni određeni socio-ekonomski uvjeti za ostvarivanje socijalizma, što se u potpunosti slaže s premisama Karla Kautskog koji, između ostaloga, zagovara organiziranost proletarijata, kao i stvaranje podloge za njegovu emancipaciju, kao uvjete uspješne borbe.⁷⁶

Inače, SRPJ nije dugo djelovala samostalno. Naime, njezino je vodstvo na određeni način preduhitriilo svoje ideološke pandane u Drugoj i pol internacionali, te su gotovo godinu dana prije njih započeli pregovore sa sljedbenicima Druge internacionale, tzv. koračevcima, vezane uz stvaranje jedinstvene socijaldemokratske stranke. Zbog velike heteroge-

⁷² Slavica Koprivica-Oštrić, “Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919–1929. (Usporedna analiza)”. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, VII(7–8)/1970, 219–254.

⁷³ “Istina o centrumaškoj skupštini u Zagrebu”, *Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije*, II, br. 45, (Osijek, 14. 8. 1920).

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ “Crne pojave”, *Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije*, II, br. 37, (Osijek, 17. 7. 1920).

⁷⁶ Karl Kautsky, “*Ortodoksni marksizam i reformizam*”, (Zagreb: Globus, 1979), 60–66.

nosti, prije svega u ideološkom smislu, ujedinjenje je izvršeno u nekoliko etapa. Prva je bila stvaranje Socijalističke zajednice Jugoslavije (SZJ), početkom kolovoza 1921. godine. Ovdje se odmah pojavio problem jer su bosanski centrumaši bili protiv temeljnog dokumenta, *Protokola sporazuma socijalističkih partija*, smatrajući da se ujedinjenje forsira, bez jasno definirane podloge. Isto tako im je bilo neprihvatljivo sjedinjenje sa *zvonašima*, koje su nazvali nacionalnom i antisocijalističkom organizacijom. Na kraju su bosanski centrumaši zaključili da ovakvo ujedinjenje partija ne predstavlja istinsko ujedinjenje radničke klase.⁷⁷ Nakon ovoga uslijedili su pritisci na bosanske centrumaše, predvođeni Koračem i Topalovićem, koji su čak braću Jakšić, zbog njihovih kritika, nastojali izbaciti iz pokreta.

Valja istaknuti da se sve navedeno odvijalo u iznimno turbulentnim društveno-političkim okvirima. Naime, kraj 1920. godine obilježen je štrajkom rudara u Sloveniji (Trbovlje) i Bosni (Husinska buna). Tom je prilikom brojna štampa, među kojima i *Radnička riječ*, izvještavala o nasilju bosanske vlade protiv rudara, koji su pokrenuli štrajk zbog povećanja nadnice.⁷⁸ Ovakvo je stanje dodatno iskorišteno kako bi se KPJ postavila u ilegalne okvire, što je centrumašima i socijaldemokratima otvorilo prostor za veću agitaciju, pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da se *Obznana* nije primjenjivala na njih.

Sjedinjenje centrumaša i socijaldemokrata –
nastanak Socijalističke partije Jugoslavije (SPJ)

Unatoč neslaganjima s vrhom socijaldemokrata, na sastanku mjesne centrumaške organizacije u Sarajevu, 5. rujna 1921. odlučeno je kako će stranka ipak ući u SZJ. Valja istaknuti da je ova zajednica od početka shvaćena kao provizorna organizacija, pa je konačno ujedinjenje izvr-

⁷⁷ Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*, 48.

⁷⁸ “Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini. Nasilje bosanske vlade”, *Radnička riječ*, I, br. 83, (Osijek, 30. 12. 1920).

šeno već 18. prosinca 1921. godine, kada je osnovana SPJ,⁷⁹ na čijem je čelu bio Dragiša Lapčević, dok je Vitomir Korać imenovan predsjednikom Glavnog odbora.⁸⁰

Odmah je izražen jasan antikomunistički stav u smislu prihvaćanja *Rezolucije o odnosu prema komunistima*, u kojoj je oštro kritizirana diktatura proletarijata, kao i mogućnost suradnje s komunistima.⁸¹ Ovim su sjedinjenjem centrumaši s jedne strane napustili svoje dotadašnje temeljne postulate, od napuštanja principa Druge i pol internacionale i austromarksizma, na koji su se pozivali još od 1909. godine, dok su s druge strane ovom odlukom prihvatili ministerijalizam, odbacivši time sve revolucionarne fraze.

Poveznicu između centrumaša i sljedbenika Druge internacionale činila je spomenuta teorijska osnova Karla Kautskoga, koji je izražavao oštru distinkciju između socijaldemokracije i komunizma, za koju je rekao da se ne zasniva “na malim osobnim ljubomorama”, nego na suprotnosti između dviju iz osnova različite metode, one demokratske i diktatorske koja se provodi u boljševičkoj Rusiji.⁸² U tom je smislu ovaj teoretičar vrlo jasno naznačio diskrepanciju između ideja, kada je u poznatoj knjizi pod naslovom *Social Democracy versus Communism* istaknuo da su socijalističke koncepcije boljševičke, primitivne i sirove.⁸³ Pri tome je posebnu kritiku usmjerio na isticanje revolucionarne djelatnosti u kontekstu ostvarivanja socijalističkoga društva, kao i zanemarivanja demokratskoga ustrojstva u odnosu na diktatorski oblik vladavine, za koji je smatrao da dominiraju u sovjetskoj Rusiji.

⁷⁹ Važno je napomenuti kako je na osnivačkoj konferenciji istaknuto da zbog negativnih konotacija koje ime “socijaldemokracija” nosi, u smislu odgovornosti za početak Prvoga svjetskoga rata, treba izbjeći njezino isticanje u nazivu stranke. Dalje: SPJ

⁸⁰ Što se tiče sindikalnog krila, ono nikada nije u potpunosti ujedinjeno, pa su toga u Bosni i Hercegovini istovremeno samostalno djelovali i centrumaški Glavni radnički savez (GRS) i desni Opći radnički savez (ORS).

⁸¹ Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*, 584.

⁸² Kautsky, “*Ortodoksni marksizam*” i reformizam, 109.

⁸³ Karl Kautsky, “*Social Democracy versus Communism*”. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1930s/demvscom/ch06.htm> (23. 4. 2019)

Na tragu Kautskyjevog odbijanja revolucionarne preobrazbe društva, možemo promatrati i prethodno istaknuti *Manifest opozicije*, u kojemu se jasno osuđuje oružana borba za uspostavu radničke države. Time centrumaši prihvaćaju i teoriju evolucijskoga socijalizma, koju je još krajem 19. stoljeća razvio njemački socijaldemokratski teoretičar Eduard Bernstein (1850.–1932.).⁸⁴ On u potpunosti odbacuje klasnu borbu te tezu o zaoštavanju klasnih odnosa, ističući da radnici u razvijenim kapitalističkim zemljama poput Engleske nisu postajali revolucionarniji. Stoga, umjesto metode klasne borbe, predlaže metodu parlamentarnoga djelovanja kao načina ostvarivanja socijalističkoga društva, odnosno kao način postupnog / evolucijskog ostvarivanja socijalizma.

Bernsteinovu su teoriju preuzeli i jugoslavenski socijaldemokrati. Na tragu toga su se i zalagali za sudjelovanje u radu državnih organa te su naposljetku i ušli u sastav nekoliko vlada. Iako su centrumaši, dok se nisu izdvojili iz komunističke struje, osuđivali ovakvu politiku, stupanjem u redove SPJ, ova se politika redefinirala. Stoga i Josip Cazi, prilikom analize politike centrumaša, naglašava kako su oni proletarijatu odricali historijsku ulogu proleterske revolucije i značaj diktature proletarijata, smatrajući kako se socijalizam može razviti samo u zemljama visoke kulture i civilizacije.⁸⁵

Iako su se ove dvije struje, barem načelno, suglasile na teorijskoj bazi, još je uvijek vladalo određeno nepovjerenje. U tom kontekstu, valja istaknuti kako se u zapisniku s Glavnog odbora SDSJ od 8. siječnja 1920.

⁸⁴ Potrebno je istaknuti kako je Kautsky razvio teoriju koja je nazvana reformizam, a Bernstein teoriju pod nazivom revizionizam. Iako obje teorije imaju mnogo dodirnih točaka te se u nekim dijelovima i nadopunjavaju, u nekim se aspektima razilaze, što predstavlja određenu konfuziju, pogotovo u smislu Kautskyjeve teze da se klasni odnosi zaoštavaju, čemu se Bernstein protivio. Bernstein je svoje teze iznio u poznatoj knjizi *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899. Knjiga je objavljena 1907. godine i na engleskom jeziku pod naslovom *Evolutionary Socialism*. Usp. Stephen Eric Bronner, “Karl Kautsky and the Twilight of Orthodoxy”. *Political Theory*, X(4)/1982, 580-605.

⁸⁵ Josip Cazi, *Na političkoj liniji Komunističke partije Jugoslavije. Ujedinjeni radnički sindikalni savez i rad komunista u njemu 1935–1940*, (Zagreb: Radničke novine, 1978), 290-291.

godine navodi sljedeće: “Provodi se debata o sporazumu sa centrumašima, pa se konstatuje, da oni sami još ne znaju šta hoće i da sami još vrludaju, i zaključuje se, da se javno ne traži sporazum s njima, niti od naše strane provodi inicijativa.”⁸⁶ Isto tako socijaldemokratsko glasilo *Socijalista* pisalo je o centrumašima kao najvećim neprijateljima radničkoga pokreta, navodeći kako su centrumaši i za socijaldemokrate i za komuniste najgori neprijatelji, predstavljajući ih, između ostaloga, i kao izvore korumpiranosti.⁸⁷

Iako je stvaranje SPJ trebalo okončati ideološka razmimoilaženja među pripadnicama desne struje radničkoga pokreta, to se nije dogodilo. Naime, različiti stavovi centrumaša i grupe predvođene Koraćem, ponajprije u smislu ministerijalizma, kao i Koraćevoga oštrog odbijanja suradnje s komunistima, doprinijelo je daljnjem kreiranju ideoloških diskrepancija unutar SPJ.⁸⁸ Ovo se posebno očitovalo u kasnijem razdoblju i pristupu nacionalnom pitanju, u kojemu je Jovo Jakšić tražio redefiniranje, smatrajući kako Hrvati, Srbi i Slovenci ipak nisu jedna nacija. Na tom tragu Karabegović ističe da je SPJ bila samo formalno jedinstvena, te da je imala jasnu podjelu na desnicu, predvođenu Koraćem, i centar, na čelu s Topalovićem i braćom Jakšić.⁸⁹

U takvim je uvjetima dolazilo do sve veće suradnje između bosanskih i hrvatskih socijaldemokrata, ponajviše zahvaljujući Jovi Jakšiću, koji je nakon Husinske bune, došao u Osijek, gdje je odmah uspostavio veze s ovdašnjim centrumašima, odnosno socijaldemokratima.

⁸⁶ Dimitrijević, “Centrumaši u Srbiji i Bosni i Vukovarski kongres”, 51.

⁸⁷ “Na posao”, *Socijalista*, I, br. 8, (Osijek, 13. VI. 1919).

⁸⁸ Na taj je način došlo do stvaranja više struja, koje su bile nepovjerljive jedna prema drugoj, pa je u stranačkim okvirima došlo do diferencijacije na lijevu (predvođenu centrumašima) i desnu (predvođenu Koraćem i Nedjeljkom Divcem) struju. Glavnu je točku prijepora idućih godina činio odnos prema komunistima. Upravo razmimoilaženje oko tog pitanja obilježilo je SPJ, sve do 1929. godine, kada je proglašenjem Šestojanuarske diktature i njezino djelovanje zabranjeno.

⁸⁹ Karabegović, *Reformistički pravac*, 125.

Djelovanje Jove Jakšića u Hrvatskoj

Kako je i ranije istaknuto, djelovanjem braće Jakšić, pogotovo Jove, kreirana je centrumaška linija u jugoslavenskom radničkom pokretu, a ponajprije u Bosni i Hercegovini. Jovo Jakšić bio je iznimno aktivan tijekom cijeloga međuratnog perioda, pogotovo u smislu da je sve ovo vrijeme bio sekretar Radničke komore, kao i toga da je predstavljao glavnog nositelja centrističke struje unutar SPJ, zbog čega je stranački Oblasni odbor za BiH bio u stalnom sukobu s Glavnim odborom stranke, ponajviše Koraćem. Stoga je njegovo djelovanje u najvećoj mjeri uvjetovano oštrim suprotstavljanjem vrhu SPJ, od apstinencije izbora, o čemu je Oblasni odbor donio samostalnu odluku, do suprotstavljanju stranačkoj politici zagovaranja državnog centralizma. Ovo ne ide u prilog tezi koju je kreirao kroničar osječkog radničkog pokreta Lavoslav Kraus, koji je Jakšića u svojoj knjizi predstavio kao “Koraćevca”.⁹⁰ Kraus se ovdje vjerojatno vodio isključivo činjenicom da je Jakšić istupio protiv odluka Vukovarskoga kongresa, te ga je automatizmom svrstao na stranu sljedbenika Druge internacionale. Ovo ne treba iznenaditi jer je ovakva interpretacija u skladu s dominantnim narativom jugoslavenske historiografije, koja je centrumaše prikazivala isključivo jednodimenzionalno, ne uzimajući u obzir veliku ideološku difuziju koja je vladala ne samo u njihovom nego općenito i u europskom radničkom pokretu.⁹¹ Naime, Jakšića nipošto ne možemo promatrati u okvirima Koraćeve politike, posebno ako uzmemo u obzir njegovo kasnije djelovanje, koje nadilazi vremenske okvire ovoga rada, ali u kojemu je Jakšić kreirao iznimno kritičnu politiku u odnosu na Koraća. Također treba imati na umu prethodno navedenu činjenicu, a to je da je Korać čak htio Jakšića

⁹⁰ Lavoslav Kraus, *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*, (Osijek: Glas Slavonije, 1973), 271.

⁹¹ O ovome svjedoči i primjer francuskih centrumaša, koji su se nakon nekoga vremena željeli ponovno priključiti Trećoj internacionali, opravdavajući se postojanjem raznih prisila zbog kojih su prvotno istupili protiv komunističke politike. “Boljševička *Pravda* o centrumašima”, *Radnička riječ. Glasilo Komunističke partije Jugoslavije*, II, br. 45, (Osijek, 14. 8. 1920).

eliminirati iz stranke prilikom procesa ujedinjenja u SPJ, zbog njegove kritike vezane uz način provedbe samoga ujedinjenja.

Unatoč njegovoj profiliranosti unutar jugoslavenskog radničkog pokreta, kako je prethodno napomenuto, Jakšićevo djelovanje na područje Hrvatske, tj. Osijeka, nije temeljito analizirano.

Prema dostupnoj arhivskoj građi, Jovo Jakšić je na područje Osijeka došao vrlo rano, odnosno neposredno prije formalnog ujedinjenja centrumaša i socijaldemokrata u SPJ, negdje tijekom 1921. godine. Ovdje se može postaviti pitanje zašto Jakšić dolazi baš u Osijek. Dio se odgovora zasigurno nalazi u činjenici da su osječki radnici početkom 1921. godine uživali veliki stupanj samostalnosti u odnosu na Koraća, te da tadašnja osječka organizacija nije pripadala niti SRPJ niti SDSJ. Naime, ona se tek u rujnu priključila provizornoj SZJ. Može se pretpostaviti da je Jakšić u ovome vidio mogućnost slobodnijega djelovanja u odnosu na socijaldemokratske stranačke strukture, koje je uvelike definirao Vitomir Korać.

I dok još ne postoje točni podaci koji bi rasvijetlili razloge njegova dolaska, očito je da je odmah po dolasku uspostavio dobre odnose s ovdašnjim socijaldemokratima, prvenstveno njihovim vođom Ivanom Galovcem, pa je već krajem iste godine počeo uređivati spomenuti *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*. Ove su novine predstavljale službeno glasilo SZJ, a počele su izlaziti u listopadu 1921., točnije dva mjeseca prije stvaranja SPJ. Na taj način, s jedne strane, ove novine predstavljaju rijedak izvor centrumaškoga glasila, koji omogućava uvid u njihove ideološke stavove, dok s druge strane, tiskanje glasila, svega nekoliko mjeseci nakon pridruživanja SZJ, ukazuje na činjenicu da su osječki centrumaši bili itekako bili organizirani te povezani sa svojim istomišljenicima u ostatku Kraljevine.⁹² Tomu u prilog ide i Jakšićev dolazak, pri čijoj analizi treba uzeti u obzir i činjenicu da je grad Osijek u ovo vrijeme predstavljao jedno od rijetkih uporišta centrumaša, kao i to da su, kako

⁹² Osječki se ogranak centrumaša pridružio SZJ u rujnu 1921., a već je u listopadu počeo objavljivati svoje glasilo.

je ranije navedeno, još od kraja 19. stoljeća postojali međusobni kontakti hrvatskih i bosanskih radnika.

S obzirom na to da je Jakšić i prije dolaska u Osijek bio profilirana pojava u radničkom pokretu Kraljevine SHS, ne iznenađuje činjenica da je upravo on vodio prvu konferenciju osječkoga ogranka SZJ, koja je održana u rujnu 1921. godine. Otvarajući konferenciju, istaknuo je da jedino ujedinjeni proletarijat može voditi klasnu borbu. Ovom je prilikom Jakšić izabran i u odbor osječkoga ogranka, zajedno sa Stevom Klasom, Markom Leitnerom, Ivanom Galovcem i ostalima,⁹³ postavši na taj način jednim od glavnih vođa osječkih centrumaša.

Ipak, Jakšićevo djelovanje na osječkom području obilježeno je ponajprije uređivanjem *Radničkoga lista*. Razlog kratkog izlaženja vjerojatno se nalazi u činjenici da su već tada vršene intenzivne pripreme za sjedinjenje s ostale dvije socijaldemokratske stranke (JSDS i SDSJ), a koje je ubrzo, odnosno već u prosincu iste godine, izvršeno. Stoga je i prestala postojati potreba postojanja centrumaškoga glasila.

Što se pak tiče samoga lista i njegove strukture, na temelju analiza izdanih brojeva možemo zaključiti da je glasilo imalo tri dominantne funkcije: stvaranje diskrepancije u odnosu na komunističku struju, kreiranje vlastitih ideoloških postulata te ukazivanje na stanje radničke klase u državi.

U kontekstu prve navedene funkcije, pri objavljivanju ovoga glasila korišteni su razni diskursni modeli, koji su imali cilj diskreditirati komunističku struju, svodeći njezinu politiku na puki dogmatizam i besplodni radikalizam koji ne odgovara duhu vremena.⁹⁴ Sukladno narativu koji je glasilo razvijalo, očito je bilo da želi napraviti odmak od tadašnje KPJ i njezine teorijske podloge. U tom kontekstu naglašavalo se komunističko pogrešno shvaćanje kraja kapitalističke proizvodnje. Štoviše, glasilo je isticalo da se kapitalizam nastavio

⁹³ "Socijalistička zajednica u Osijeku", *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, I, br. 1, (Osijek, 6. 10. 1921).

⁹⁴ "Ujedinjenje i naši zadaci", *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, I, br. 1, (Osijek, 6. 10. 1921).

razvijati zajedno s proizvodnjom te da je na taj način nastupilo doba njegova najvećeg prosperiteta. Ovo je iskorišteno kako bi se dodatno naglasile krive postavke komunističke teorije, a samim time i njihove politike.⁹⁵

S istim su ciljem novine prenosile iskustva povratnika iz Rusije. Tako je u trećem broju objavljeno svjedočanstvo jednoga intelektualca, koji je nakon povratka iz Rusije ukratko prepričao svoje iskustvo. Prema njemu, u boljševičkoj je Rusiji vladala strašna skupoća, tako da je par cipela koštao pola milijuna rubalja. Slična situacija, prema njegovom svjedočenju, vlada i u pogledu željeznice, koja je postala nečuveno skupa. Istaknuo je kako narod u svemu oskudijeva, od hrane do lijekova. Nadalje, opisujući stanje, naveo je da se sa zarobljenicima postupalo gore nego u vrijeme carizma jer im se oduzimala sva imovina, uključujući i odjeću.⁹⁶

Razvijanjem ovakvog narativa i diskursnoga modela, Jakšić je kao urednik te pripadnik SZJ kreirao odmak u odnosu na komuniste, koji su već tada bili u dubokoj ilegali, pogotovo nakon stupanja na snagu *Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi* (2. kolovoza 1921.), prema kojemu su se dodatno pooštrile zakonske represije u odnosu na komunističko djelovanje. Tako je čak čl. 2. propisana kazna od 20 godina zatvora i za one koji nadležnim organima ne prijave antidržavno djelovanje.⁹⁷

Stoga ne čudi ovakvo distanciranje od komunista, iako su bosanski centrumaši, kojima je pripadao i Jakšić, prema pisanju Tome Milenkovića, prvih godina stvaranja SPJ imali nešto blaži stav u odnosu na stranački vrh.⁹⁸

Što se tiče ideološkoga definiranja, ono je jasno vidljivo na prvim stranicama *Radničkoga lista*. Prema objavljenim člancima, radnici

⁹⁵ “Komunizam i socijalizam”, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, I, br. 3, (Osijek, 29. X. 1921).

⁹⁶ “Iz boljševičke Rusije”, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, I, br. 3, (Osijek, 29. 10. 1921).

⁹⁷ *Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju*, (Zagreb: Tisak Zaklade tiskara Narodnih novina, 1925), 48.

⁹⁸ Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*, 589.

okupljeni oko ovoga glasila isticali su kako ne pripadaju ni desno ni lijevo te da njihova stranka SZJ predstavlja radni narod.⁹⁹ Isto su se tako jasno distancirali i od ostalih stranaka, ističući sljedeće: “naša stranka mora da znade da ni jedna od današnjih buržujskih partija ne će iskreno da zaštiti prava radnoga naroda”. Tako su navodili kako svaka stranka samo štiti interese svoje klase od “koruptnih demokrata”, koji besprimjernom licemjernošću govore i pišu o demokraciji, do šovinističkih radikala, kao i radićevaca, koji samo siju razdor. Stoga zaključuju da “u današnje političke stranke (...) radništvo ne može da imade povjerenja, ono može da imade samo ali čvrsto i nepokolebivo povjerenje u sebe u brojčanu svoju snagu i u svoju djelatnu moć”.¹⁰⁰

Unatoč prednosti članicama koje su se bavile definiranjem stranačke linije, *Radnički list* donosio je i vijesti vezane uz položaj radničke klase. Tako je u drugom broju objavljeno kako su radnici u osječkoj Ljevaonici podvrgnuti strašnim uvjetima rada. Prema jednom članku, u Ljevaonici je “izveden (...) pokušaj, da se jedan radnik upotrebi da radi za dvojicu i to ne samo opterećujući ga istim poslom na svom mjestu, nego na dva mjesta u isto doba”.¹⁰¹ Sukladno tomu, uredništvo je ovaj list prozvalo braniteljem radničkih interesa, pozivajući radnike na davanje potpore listu, u smislu pretplaćivanja na njega, kako bi se borba mogla produžiti.

Na taj je način Jovo Jakšić utjecao na daljnje jačanje ove struje u Hrvatskoj, točnije u Osijeku, a samim time je i kreirao narativ koji se oštro suprotstavio ovdašnjoj komunističkoj struji, pokušavajući omasoviti SZJ.

Potrebno je istaknuti i da je Jakšić list dijelom iskoristio kako bi se obračunao sa svojim ideološkim suparnicima u Bosni, prije svega sa Jovanom Šmitranom, koji je u međuvremenu ušao u Glavni odbor SZJ. Tako je u članku pod nazivom “Ujedinjenje socijal. pokreta u Bosni i

⁹⁹ “Naše stanovište”, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, I, br. 2, (Osijek, 13. 10. 1921).

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ “Svirepa eksploatacija”, *Radnički list. Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku*, I, br. 2, (Osijek, 13. 10. 1921).

Hercegovini” Šmitrana nazvao nacionalistom koji iskorištava radnički pokret za svoju patriotsku politiku.

O iznimnoj angažiranosti Jove Jakšića u osječkom radničkom pokretu i u idućem razdoblju govori i činjenica da je, između ostaloga, bio i na čelu Bolesničke blagajne, ali i to da je često dolazio u fizičke sukobe s ovdašnjim komunistima. O jednom takvom izvijestilo je i glasilo zagrebačkih komunista *Radnička štampa*, donoseći vijest o tome kako je Jakšić, koji je nazvan notornom i neuračunljivom pijandurinom, ušao u fizički obračun s osječkim komunistom Josipom Reichom u Radničkom domu, gdje ga je, kako se navodi, kamenorezačka pesnica udarila u glavu, pa je Jakšić zvaao policiju u pomoć. Cijela je stvar završila na kotarskom sudu, nakon čega je Jovo dva dana proveo u zatvoru.¹⁰² O ovome je događaju izvijestila i *Slobodna riječ*, koja je pak istaknula da je Reich dva puta ošamario Jakšića, i to tako da mu je lijevi obraz ispucuo, a lijevo oko nateklo.¹⁰³

Kako god bilo, Jovo Jakšić predstavlja iznimno zanimljivu pojavu u jugoslavenskom radničkom pokretu, zahvaljujući prije svega djelovanju koje je nadilazilo okvire bosanskohercegovačkog pokreta, sukreirajući na taj način i ideološke aspekte radničkoga pokreta u Hrvatskoj, odnosno Kraljevini SHS.

¹⁰² “Megaloman Jova Jakšić”, *Radnička štampa. Organ Centr. Međusaveznog sindikalnog odbora Jugoslavije*, II, br. 33, (Zagreb, 28. 10. 1922).

¹⁰³ HR-DAOS-2103, kut. 11, prijepis članka iz *Slobodne riječi*, “Osječki boljševizam”, 20. 9. 1922.

Slika 2. Naslovnica Radničkog lista (6.–27. listopada 1921.)

Zaključak

Razvoj centrumaške struje unutar jugoslavenskog, a time i bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta predstavljao je odraz zbivanja u međunarodnim okvirima. Na tom tragu, konačna diferencijacija uslijedila je tijekom 1921. godine, kada se centrumaška linija na Vukovarskom kongresu posebno izdvaja i osniva privremenu stranku SRPJ. Kako smo vidjeli, razlozi su bili mnogostruki, ali temeljni uzrok stvaranja ove stranke, predvođene Živkom Topalovićem i braćom Jakšić, nalazio se u činjenici da su se centrumaši na tragu premisa Karla Kautskog odupirali pokoravanju Moskvi te inzistiraju na revolucionarnoj metodi osvajanja vlasti.

Slijedeći približavanja europskih pandana, sljedbenika Druge internacionale, i ovdašnji su se centrumaši ujedinili s njima u SPJ, koja je prema nekim povjesničarima bila samo formalno jedinstvena. Naime, njezino je stranačko djelovanje obilježeno snažnim djelovanjem centrumaške linije, koja unatoč ujedinjenju nije izgubila svoj ideološki identitet.

Ova je struja zahvaljujući političkom angažmanu, ponajprije Jove Jakšića u Bosni i Hercegovini, bila najorganiziranija, premda ne možemo govoriti o elementu masovnosti. U vremenu nakon Prvog svjetskog rata on je svojim teorijskim člancima kreirao temelje ove struje, na temelju kojih možemo analizirati ideološku uvjetovanost razvoja radničkog pokreta u BiH. S druge strane, kako smo vidjeli, njegovo je djelovanje bilo iznimno aktivno i izvan granica bosanskohercegovačkog radničkog pokreta, pa je tako od 1921. godine uvelike doprinio razvoju centrumaške linije u Hrvatskoj, odnosno Osijeku, kao njezinom središtu, uređujući službeno stranačko glasilo *Radnički list*. Upravo nam navedeno pruža odgovor na postavljeno istraživačko pitanje vezano uz oblike suradnje između hrvatskih i bosanskohercegovačkih radnika. Također na temelju njega možemo zaključiti da se centrumaška linija nije izgubila u okviru SPJ, nego da je na teorijskom tragu izgradila vlastiti

ideološki identitet. Unatoč tomu, ova struja, mimo već navedene studije povjesničara Ibrahima Karabegovića, nije dovoljno istražena u širim okvirima jugoslavenskog međuratnog razdoblja.

Iz navedenoga proizlazi činjenica kako radnički pokret na ovim prostorima i dalje predstavlja iznimno potentno istraživačko područje, koje pruža mogućnost različitih analiza i studija. Za to postoji nekoliko razloga, među kojima se ističe dosadašnje ideološko uvjetovano pristupanje ovoj struji, nedovoljna razvijenost jugoslavenske historiografije u ovom području, koja se, kako je istaknuto u uvodu, nije pridružila suvremenim istraživačkim obrascima, nego je ostala u svojoj početnoj fazi, što nam danas pruža mogućnost otvaranja niza istraživačkih pitanja, od odnosa radničkoga pokreta prema rodnom pitanju, preko ideoloških stremljenja, do utjecaja migracija na njegov razvoj.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv u Osijeku, Osijek (HR-DAOS):
 - Fond Gradskoga poglavarstva, 1867–1914.
 - Zbirka dokumenta radničkoga pokreta, 1918–1922.

Objavljeni izvori:

- *Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju*. Zagreb: Tisak Zaklade tiskara Narodnih novina, 1925.

Štampa:

- *Hrvatske pučke novine*, Sarajevo, 1921.
- *Male novine*, Radničko glasilo, Osijek, 1918.

- *Narodna obrana*, Osijek, 1905.
- *Radnička riječ*, Glasilo Komunističke partije Jugoslavije, Osijek, 1920.
- *Radničke novine*, Socijalističko glasilo, Osijek, 1918.
- *Radnički list*, Glasilo Socijalističke zajednice Jugoslavije u Osijeku, Osijek, 1921.
- *Socijalista*, Osijek, 1919.

LITERATURA

Knjige:

- Antoni, Zdravko i drugi (red.). *Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Republička konferencija SSO BiH / Oslobođenje, 1984.
- Babić, Nikola. *Rat, Revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974.
- Bastaić, Konstantin (ur.). *Jean Jaurés i socijalizam. Izbor rasprava, govora i članaka*. Zagreb: Kultura, 1954.
- Cazi, Josip. *Na političkoj liniji Komunističke partije Jugoslavije. Ujedinjeni radnički sindikalni savez i rad komunista u njemu 1935–1940*. Zagreb: Radničke novine, 1978.
- Čolaković, Rodoljub i drugi (red.). *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963.
- Hadžibegović, Iljas. *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Čulinović, Ferdo. *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*. Zagreb: “27. srpanj”, 1957.
- Dedić, Dejan (ur.). *Miloš Krpan. Izabrani spisi*. Zagreb: DAF, 2010.
- Globačnik, Matko. *Socijaldemokracija u Prvom svjetskom ratu*. Zagreb: Srednja Europa, 2019.

- Isović, Kasim (ur.). *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*, tom II, knj. 2. Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 1966.
- Janjatović, Bosiljka. *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941. godine*. Zagreb: Sindikalna škola Hrvatske / “Radničke novine”, 1981.
- Kautsky, Karl. *“Ortodoksni marksizam” i reformizam*. Zagreb: Globus, 1979.
- Karabegović, Ibrahim. *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919–1941*. Sarajevo: Svjetlost, 1979.
- Kesić, Stojan. *Radnički pokreti u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj: veze i odnosi 1894–1914*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1990.
- Kesić, Stojan. *Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine*. Beograd: Narodna knjiga / Institut za savremenu istoriju, 1976.
- Konjhodžić, Mahmud. *Mostarke (fragmenti o revolucionarnoj djelatnosti i patriotskoj opredijeljenosti žena Mostara, o njihovoj borbi za slobodu i socijalizam)*. Mostar: Veselin Masleša, 1981.
- Korać, Vitomir. *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knj. I. Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929.
- Kovačević, Ivan. *Radnički pokret u Slavonskom Brodu 1873–1914*. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, 1976.
- Kraus, Lavoslav. *Susreti i sudbine. Sjećanja iz jednog aktivnog života*. Osijek: Glas Slavonije, 1973.
- Madžar, Božo (ur.). *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1908. godine*, T. 8. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1982.
- Madžar, Božo (prir.). *Socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1911. godine*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1988.
- Martin, David E, Rubinstein, David. *Ideology and the Labour Movement. Essays presented to John Saville (signed by David Martin)*. Yorkshire: Croom Helm, Rowman and Littlefield, 1979.

- Milenković, Toma. *Socijalistička partija Jugoslavije (1921–1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju / Export-press, 1974.
- Pejić, Luka. *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj. Fragmenti subverzije*. Zagreb: DAF, 2016.
- Rajković, Ana. *Širenje bludnih ideja u Slavoniji. Pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije*. Zagreb: Štočitaš?, 2016.
- Rajković, Ana; Jakovina, Tvrtko. *Povijest neostvarenih mogućnosti. Socijaldemokracija i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918. – 1921.)*. Zagreb: Regionalni ured Zaklade Friedrich Ebert, 2018.
- Redžić, Enver. *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*. Beograd: Narodna knjiga / Institut za savremenu istoriju, 1977.
- Redžić, Enver. *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini 1918–1941*. Sarajevo: Svjetlost, 1983.
- Vesović, Milan. *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju / IRO Narodna knjiga, 1979.
- Vinaj, Marina. *Povijest osječkih novina 1848.–1945*. Osijek: Muzej Slavonije, 1998.
- Vranicki, Predrag. *Historija marksizma*, knj. I i II. Zagreb: Liber / Naprijed, 1978.

Članci:

- Babić, Nikola. “Osnovna obilježja društveno-političkih odnosa i djelatnosti radničkog pokreta u Sarajevu do 1937. godine”, u: *Sarajevo u revoluciji, knj. 1, Revolucionarni radnički pokret 1937–1941.*, ur. N. Albahari i drugi. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976, 9-63.
- Boban, Branka. “Socijalni problemi i njihov utjecaj na raspoloženje najširih slojeva u Banskoj Hrvatskoj prema stvaranju jugoslavenske države 1918”, u: *Dijalog povjesničara-historičara*, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 6, 2002, 211-228.

- Bronner, Stephen Eric. “Karl Kautsky and the Twilight of Orthodoxy”. *Political Theory*, X, 4, 1982, 580-605.
- Dimitrijević, Sergije. “Centrumaši u Srbiji i Bosni i Vukovarski kongres”, u: *Drugi kongres KPJ. Materijali sa simpozijuma održanog 22. I i 23. VI 1970.*, ur. Z. Krnić. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije, Beograd: Zajednica institucija za izučavanje novije istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, 1972, 47-84.
- Hadžibegović, Iljas. “Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878–1906. godine”. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu*, Sarajevo, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, V, 5, 1969, 145-163.
- Hadžibegović, Iljas. “Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine”. *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 3, 1967, 47-74.
- Hadžirović, Ahmed. “Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919 – 1920”. *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 8, 1972, 105-156.
- Karabegović, Ibrahim. “Glas slobode od 1909–1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini”. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, II, 2, 1966, 27-75.
- Kesić, Stojan. “Srpska socijaldemokratija prema radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do 1908. godine”, u: *Istorija radničkog pokreta. Zbornik radova*, ur. P. Morača, knj. 2. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1965, 7-38.
- Kesić, Stojan. “Hrvatski i srbijanski radnički pokret i stvaranje prvih sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini”, u: *Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867. Materijali naučnog skupa*, ur. Zdravko Krnić. Osijek: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije, 1969, 291-315.

- Koprivica-Oštrić, Slavica. “Programi radničkih političkih strana-ka osnovanih u Jugoslaviji 1919–1929. (Uporedna analiza)”. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, VII, 7–8, 1970, 219-254.
- Kovačev, Vujica. “Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917–1919. godine. Deo I: Period maj 1917 – maj 1918. godine”. *Istorija radničkoga pokreta*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 3, 1966, 7-59.
- Kovačev, Vujica. “Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917–1919. godine. Deo 2, Maj 1918. – juni 1919.”. *Istorija radničkoga pokreta. Zbornik radova*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 4, 1967, 73-180.
- Nedimović, Uroš. “Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine”. *Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, I, 1, 1965, 55-95.
- Očak, Ivan. “Josip Čižinsky-Gorkić. Početak revolucionarnog puta”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, XVII, 17, 1984, 161-206.
- Priklmajer-Tomanović, Zorica. “Radnički pokret u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine”, u: *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, ur. S. Belić-Franić, Lj. Krešić. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1964, 415-450.
- Rajković, Ana. “Radnici kao neposlušni građani iz 1905.”. *Zarez. Dvojednik za kulturna i društvena zbivanja*, Zagreb, XV, br. 372, 5. 12. 2013, 10-11.
- Redžić, Enver. “Nacionalno pitanje u političkoj aktivnosti socijal-demokratske stranke Bosne i Hercegovine od drugog Kongresa do Kongresa ujedinjenja”. *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 10/2, 1974, 163-214.

- Zečević, Momčilo. “Jugoslovenska socijaldemokratija prema II i III internacionali. Povodom knjige Vlado Strugar, ‘Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914–1918’, Zagreb 1963, 322.”, u: *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. I, ur. P. Damjanović. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1964, 387-419.

Internet:

- “Manifestopozicije”. Dostupno na: http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf (8. 4. 2019)
- “Podloga ujedinjenja”. Dostupno na: http://www.znaci.net/00001/138_19.pdf (8. 4. 2019)
- Kautsky, Karl. “Social Democracy versus Communism”. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1930s/demvscom/ch06.htm> (23. 4. 2019)
- Kautsky, Karl. “Marxism and Bolshevism: Democracy and Dictatorship”. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1934/bolshevism/index.htm> (17. 4. 2019)
- Pejić, Luka. “Crtica o prvom generalnom štrajku u hrvatskoj povijesti”. Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/crtica-o-prvom-generalnom-strajku-u-hrvatskoj-povijesti> (23. 4. 2019)

Summary

A Contribution on the Development of the Centrist line in Bosnia and Herzegovina and its links with the Labor Movement in Croatia through the prism of Jovo Jakšić's work (1918–1921)

The ideological development of the international labor movement, between the two world wars, had an impact on the Yugoslav movement as well. One of the manifestations of this process can be found in the creation of the so-called centrist line, following the teachings of Karl Kautsky (1854–1938). This phenomenon was most evident in the Serbian Bosnian-Herzegovinian labor movement. The main representative of this ideological line, along with Živko Topalović (1886–1972), was Jovo Jakšić (1873–1971), whose influence was especially noticeable in Croatia, namely Osijek, where he came in the early 1920s. Among other activities, Jakšić edited the centrist newsletter, Workers Paper (Radnički list). Analysis of his activism can provide us with answers regarding the questions about forms of cooperation between the two movements, as well as the main ideological aspirations that characterized the Bosnian-Herzegovinian labor movement in that period.

UDK: 32+296 (497.6 Sarajevo) “1918/1941”

Pregledni rad

Seka Brkljača

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

bseka@outlook.com

Prilog proučavanju političkog života Jevreja Sarajeva između dva svjetska rata

Apstrakt: Društveni život Jevreja u Sarajevu, kao i u cijeloj Bosni, Bosni i Hercegovini, nije od doseljavanja u 16. pa negdje do polovine 20. stoljeća imao nekih velikih i važnih događaja, vidno istaknutih i čuvenih ličnosti, a ni znamenitih buna, bitaka i socijalnih pokreta, slavnih vođa i poznatih bundžija, niti je izazivao značajan diplomatski interes i akcije kao druge tačke i procesi bosanskohercegovačke povijesti, ali je svim državnim konstrukcijama na ovom prostoru izrazito lojalan taj ukorijenjeni doseljeni domaći gradski svijet svojim tihim životom i djelovanjem na privrednom i kulturnom polju ostavio neizbrisiv pečat u mozaiku konfesionalno socijalnih stratumata bosanskohercegovačkih gradova. Cilj rada je da da prilog razvoju jedne od komponenti života jevrejskog društva u Sarajevu, a to je specifičan način inkluzije u javni život kroz politički angažman, odnosno predstavnička tijela, sa akcentom na pragmatično djelovanje njegove društvene elite koja, opet sa svoje strane, u cilju uspješnog poslovanja i mirnog života zajednice pokušava da iskoristi sve prednosti političkih sistema, od klasičnog osmanskog, perioda reformi u Osmanskom carstvu, zatim austrougarskog te onoga u Kraljevini SHS / Jugoslaviji u praskozorje novog svjetskog rata.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Jevreji, osmanski period, austrougarski period, Kraljevina SHS / Jugoslavija, gradska uprava, politika, opštinski, oblasni i parlamentarni izbori

Abstract: From their settlement in the sixteenth to the mid-twentieth century, the social life of Jews in Sarajevo, as in the rest of Bosnia, Bosnia and Herzegovina, was not marked by particularly great and important events, noticeably prominent and well-known personalities, nor significant rebellions, battles and social movements, famous leaders or rebels, nor did it cause important diplomatic interest or actions like some other points or processes of Bosnian and Herzegovinian history. Nevertheless, the settled local urban population, that was extremely loyal to all state constructs in this area, left an indelible trace in the mosaic of confessional strata in the towns of Bosnia and Herzegovina through their quiet life and activities in the fields of economy and culture. The aim of this work is to provide a contribution to the development of one of the components of the Jewish community in Sarajevo, which was the specific way of inclusion into the public life through political engagement, that is to say representative bodies, with an accent on the pragmatic action of their social elites who, from their part, with the goal of conducting successful business transactions and leading a peaceful life within the community, attempted to use all the advantages of the political systems, from the classical Ottoman one, the period of reforms in the Ottoman Empire, the Austro-Hungarian one, to the system within the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia on the eve of a new global conflict.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Jews, Ottoman period, Austro-Hungarian period, Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes/ Yugoslavia, civic government, policy, city elections, council elections, parliamentary elections

Sarajevo, kao najveći grad u Bosni, odnosno Bosni i Hercegovini, prvobitno je negdje do polovine 17. stoljeća bilo jedini grad naseljen

Jevrejima,¹ a zatim tradicionalno u kontinuitetu do 1941. godine, pored drugih, i najmnogobrojniji kada je u pitanju jevrejska populacija. Ovaj kvantum ipak uvijek manji u odnosu na druge u konfesionalno heterogenoj strukturi grada ne bi se sam po sebi mogao nametati kao značajka, međutim, mnogostruk društveno-ekonomski i kulturni angažman ove organizaciono zatvorene zajednice putem jevrejske opštine znatno se isticao u Sarajevu, dajući ovome gradu, pored ostalih stanovnika i društvenih slojeva i u međuvezama sa drugima, poseban i osobit sadržaj. Istovremeno je tu zajednicu u povratnom smjeru doticao i ticao je se svaki segment u životu grada i šire u društveno-političkom kontekstu određenih državnih formacija kroz koje je prošla Bosna, Bosna i Hercegovina, od njihovog naseljavanja na ova područja pa do perioda Drugog svjetskog rata, kojim je na kraju i omeđen ovaj rad.

Javni život Jevreja kao nemuslimanske zajednice u državi šerijatskog prava u osmanskom periodu može se nazvati izrazito nepolitičkim, jer su odnosi jevrejske zajednice prema vani, prema političkoj komponenti javnog života države, vlasti, uprave, bili do perioda reformi u Osmanskom carstvu u 19. stoljeću, kao uticajni faktor, apsolutno isključeni iz tog domena i svedeni na obaveze, tj. plaćanje dadžbina, poreza, koji su se odnosili na ovaj etnokonfesionalni izrazito gradski društveni međustratum u državi vojnika i raje, mijenjajući se vremenom i kvalitativno i kvantitativno. U prvom redu, kao i ostali nemuslimani, Jevreji su bili obavezni da daju državi ispendžu i prije svega džizja-harač, što je kao glavarina imalo značaj otkupa za oslobođenje vršenja vojne službe i doprinosa državi za uživanje lične i imovinske sigurnosti. Jevreji su na temelju islamskog principa zvanog dimma ili zimma, čisto formalno gledano, sve do 19. stoljeća imali status “štiće-

¹ Avdo Sućeska, “Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 33. To se vidi i iz izvještaja bosanskog biskupa Maravića papi 1655. godine u kome je biskup naveo da Jevreji žive samo u Sarajevu. Turski izvori pominju Jevreje u Travniku tek u drugoj polovini XVIII stoljeća. U XIX stoljeću Jevreji naseljavaju i druga mjesta u Bosni i Hercegovini.

nika”² u paralelnom svijetu prava i obaveza. Unutar zajednice, kao i kod drugih nemuslimanskih zajednica, vladao je princip vlastite odgovornosti – da autonomno rješavaju svoje vjerske i neke civilno-pravne stvari (bračne, porodične, nasljedne, obligacione i dr.), dok je javni život, onaj prema vani, bio isključivo muški svijet ostvarivan kroz “staleško” uređenje esnafa, odnosno poslovne veze pretežno u trgovini i veresiji, a manje u zanatstvu, te prema državi putem poreskih obaveza i određenih sudskih slučajeva. Jevreji se ističu i kao glavni zajmodavci gradske privrede i pojedinaca kraj neorganizovanog kreditnog tržišta. Društveni segment javnog života i odnosa sa državom ticao se i zaštite i rješavanja sporova (bračnih, nasljednih, obligacionih itd.), odnosno svih onih koji se nisu ticali čisto vjerskih stvari i sa Jevrejima, ako ih nije mogla riješiti sama zajednica, te i sa muslimanima i nemuslimanima, pa i samom upravom kada su bili u pitanju slučajevi ugrožavanja prava i povlastica koje su im bile zagarantovane već po njihovom doseljavanju. To je prvenstveno bilo pravo slobodnih ljudi koji su uživali ličnu i imovinsku sigurnost na principu slobodnog ispovijedanja svoje vjere, zatim vjerskog školovanja slično muslimanskim mektebima i rješavanja već navedenih svojih unutrašnjih stvari po propisima svoje vjerske organizacije, jevrejske gradske opštine, kehile i svog kanonskog ili običajnog prava dok su ostajali unutar ove autonomne zajednice.³ Otvaranjem tih problema prema vani, odnosno prema sudskoj vlasti države, kadijama, odnos se mijenja u skladu sa propisima šerijatskog prava i carskim kanunima, isto kao što se Jevreji potvrđuju kao podanici, jer u agrarno-pravnim, poreskim i krivično-pravnim stvarima nisu uživali autonomije.⁴

* Zahvaljujem dr. Sonji Dujmović na ustupljenim pojedinim primjercima periodike.

² Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina – Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2014), 18-19.

³ Boris Nilević, “Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 47-57.

⁴ Sućeska, “Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini”, 40-41.

Protopolitički period još u osmansko vrijeme postepeno se gradi u periodu “korisnih blagoslovenih reformi”, odnosno tanzimata, dok politički, uza sva ograničenja, počinje u austrougarskom periodu borbom za novi statut gradske opštine Sarajevo i saborskim izborima, odnosno donošenjem Štatuta 1910. godine.

Naime, deklaracija o namjeravanim reformama, koje su na izvjestan način trebale da imaju građanski karakter, Hatišerif od Gulhane sultana Abdul Medžida iz 1839. godine pa dalje, otvorio je put laganim i postepenim promjenama u položaju nemuslimanskog stanovništva, a time i Jevreja. Zvanična ideologija ovoga vremena postaje osmanizam, pa su i Jevreji, kao i ostali podanici sultana, bez obzira na vjeru i naciju, dobili osmansko podanstvo. U periodu tanzimata, koji traje do donošenja Ustava Osmanskog carstva 1876. godine, od ovog osnovnog reformskog akta, Hatišerifa, garantovana je ravnopravnost svim podanicima, čast, život i imetak,⁵ dok se u političkom smislu Jevrejima i u Sarajevu otvara mogućnost, odnosno dopušta im se vršenje državnih službi (uprava, sudstvo, ubiranje poreza).⁶ Zahvaljujući, pored ostalog, i svojoj pismenosti, Jevreji se, u ovom periodu jače imovinske i lične sigurnosti, pored tradicionalnih zanimanja i sve življe trgovine i internacionalnih veza, sreću i u javnim službama i mjesnim medžlisima kao savjetodavnim organima upravnih osmanskih vlasti, a u drugoj polovini 19. stoljeća najčešće i kao finansijski službenici državnog aparata – sanduk emini, dok su dvojica Jevreja iz Sarajeva – Salomon Salom i Salom Baruh, savjetnici vilajetskog vijeća – čak bili i članovi Turskog parlamenta.⁷ To je bio sveukupno prvi javni predstavnički društveni angažman Jevreja iz Sarajeva i Bosne i Hercegovine, kao pretpolitički, prvenstveno kod lokalnih poreskih i upravnih vlasti Osmanskog carstva.

⁵ Ibrahim Tepić, “Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine”, u: Enver Imamović i drugi, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998), 192.

⁶ Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)*, (Beograd: SAN, 1949), 68.

⁷ Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, (Sarajevo, Svjetlost, 1968), 71; Elias Tauber, “Jevreji kao nerazdvojni dio razvoja privrede i kulture u Bosni i Hercegovini”, *Diskursi*, Sarajevo, 1/2011, 236.

Posljedice koje je tanzimat od 1850-ih godina prouzrokovao u gradskom životu, prije svega u Sarajevu kao najvećem gradu u Bosanskom ejaletu, vilajetu od 1865. godine, napredak pravne ravnopravnosti i povoljniji uslovi novih oblika poslovanja ukidanjem esnafa, liberalizacije u prometu i proizvodnji ka prvobitnoj akumulaciji kapitala, uticale su, pored ekonomskog prosperiteta, i na demografske promjene kod samih Jevreja u Sarajevu. Skala rasta stanovništva za manje od jednog stoljeća pokazuje stalni uspon, tako da je u gradu oko 1779. godine bilo 214 jevrejskih domaćinstava, što pretpostavlja populaciju od oko 1.000 duša, dok je popisom iz 1879. godine, kada je grad imao 21.377 stanovnika, registrovan priraštaj na 2.077 lica jevrejske narodnosti, do tada uglavnom Sefarda, tzv. Španjola.⁸

Pored ovih pojedinačnih angažmana u javnom životu vezanom za upravu, od samog početka organizovanja opštine grada Sarajeva 1865. godine (beledija sa reisom-gradonačelnikom), Jevreji preko rabina Finčija učestvuju u ovoj instituciji, kao jednoj od važnih činilaca u razvitku grada.⁹ Naime, po sprovođenju upravne reforme Topal Šerif Osman-paše 1865. godine (Vilajetski ustavni zakon), i Sarajevo je u okviru poslova kajmekamluka, kao upravno-teritorijalne jedinice, čije je bilo središte, dobilo belediju, odnosno gradsku upravu sa vijećnicima kao uglednim postavljenim predstavnicima stanovnika grada srazmjerno, na neki način, brojčanoj kategoriji pojedinih konfesija u gradu. Formiranjem sedmočlanog vijeća postavljenog na konfesionalnom principu uspostavljen je ključ koji je ostao važeći sve do 1941. godine i na osnovu koga su Jevreji, kao značajan dio sarajevskog stanovništva, skoro uvijek bili dio gradskih upravljačkih tijela. Participiranje u gradskoj vlasti bio je samo privid političkog angažmana, jer gradske institucije od osnivanja pa do 1941. godine nisu bile političke institucije, nego su se, bez obzira na sve promjene državnog statusa Bosne i Hercegovine

⁸ Nilević, "Osvrt na historiju Jevreja", 50; Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2004), Tabela 12, 325.

⁹ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, (Sarajevo: 1937), 226-227.

i propisa iz njihovog domena, do kraja ovog složenog perioda 1941. godine, ponašale kao čisto komunalne u okviru strogo propisanog, kontrolisanog i ograničenog djelokruga.¹⁰ Međutim, to nije umanjivalo njihov značaj u gradu utičući svojom djelatnošću na kvalitet života svakog stanovnika, srazmjerno njegovom socijalnom statusu. A kako su Jevreji Sarajeva bili mnogostruko angažovani na svim poljima društveno-ekonomske djelatnosti u gradu, pitanje gradske uprave i njena politika bili su u žiži interesa ove populacije, te se njen javni angažman upravo i isticao na tom polju – da imaju, ostvare i na svaki način ojačaju svoj uticaj u gradskim strukturama. Iako bez materijalne nadoknade za dužnost i potrošeno vrijeme u radu gradske uprave, pozicija gradskog vijećnika im je, pored izvjesnog ličnog ugleda koji bi dobivali vijećnici u gradskim sredinama simbolizirajući vijećničkom stolicom svoj društveni i materijalni status, omogućavala i uticaj na društveno-ekonomsku situaciju u gradu kroz funkcije opštine, odnosno strukturu i visinu stavki gradskog budžeta, što je na lokalnom nivou, pored državnih i privatnih investicija, bio značajan faktor i privrednog razvoja Sarajeva.

Nakon okupacije 1878. godine dolazi postepeno do preobražaja kolektivnog duha jevrejske zajednice u Sarajevu u skladu sa novim dobom, otvaranjem prema Evropi i prilagođavanjem savremenim zahtjevima društveno-ekonomskog i kulturnog života. Jevrejska zajednica sama je postala značajan faktor privrednog preobražaja zemlje: uz srpske trgovce postaju glavni liferanti bosanskohercegovačke spoljne trgovine, uz to raspoložuci najrazličitijim zanimanjima, od advokata, ljekara, činovnika, veletrgovaca i trgovaca, zanatlija i hamala.

Odmah po ulasku austrougarskih trupa u Sarajevo situacija u gradu i šire nametala je potrebu efikasne komunalne organizacije te je general Filipović već 22. avgusta 1878. godine objavio provizorni Statut za grad

¹⁰ Seka Brkljača, "Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine", u: *Mustafa Imamović, 45 godina naučnog i publicističkog rada*, (Sarajevo / Gradačac: Institut za istoriju, Javna ustanova Javna biblioteka "Alija Isaković" Gradačac, University Press Sarajevo, 2010), 311-318.

Sarajevo, koji je u upravljačkoj strukturi ovoga tijela predviđao, pored pet muslimana, šest pravoslavnih, tri katolika i četiri Jevreja.¹¹ Složeni i izrazito reducirani izborni sistem za gradsko zastupstvo prema Statutu iz 1884. godine, čl. 8, omogućavao je Zemaljskoj vladi i na taj način puno tutorstvo nad gradskim predstavništvom na principu pune lojalnosti u okvirima propisanih zadataka, bez oponentnih i disonantnih tonova. Postavljanjem jedne trećine vijećnika iz reda bogatih, odnosno “osobito uglednih i zaslužnih građana ovoga grada” na prijedlog vladinog povjerenika, imovinskim cenzusom i određenim godištima starosti i boravišta u gradu, reducirano je aktivno i pasivno biračko pravo, tako da je prilikom prvih izbora 1884. godine mogućnost da glasaju imalo samo 1.095 građana, od toga 113 Jevreja (među 534 muslimana, 194 pravoslavnih i 245 katolika), mada je u to vrijeme Sarajevo imalo oko 26.000 stanovnika i oko 2.600 Jevreja. Na izborima 1902. godine, poslije proširenja izbornog prava koje je uvažavalo porast katoličkog stanovništva u gradu, na osnovu careva rješenja od 1897. godine, pravo glasa imala su 2.224 stanovnika, a od toga 308 Jevreja (837 muslimana, 745 katolika i 279 pravoslavnih te 36 drugih vjera), dok je Sarajevo u to vrijeme brojalo oko 40.000 stanovnika i preko 4.000 Jevreja.¹² Ovaj prvi javni predstavnički društveni angažman, kao pretpolitički, ovakvom izbornom kombinatorikom, s druge strane, omogućio je, iako ograničeno, uticaj u komunalnoj politici višim slojevima i jevrejske zajednice na iznalaženju povoljnijih modaliteta za privredno poslovanje preko visina gradskih poreza, daća, dok se interes mnogobrojne jevrejske sirotinje svodio na visinu i broj potpora koje je kroz socijalne funkcije svake godine planirala i dodjeljivala gradska opština.¹³

¹¹ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*, (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1960), 58.

¹² Kruševac, *Sarajevo*, 68. Prema rezultatima popisa iz 1885. godine Sarajevo je imalo 26.268 stanovnika, među kojima 2.618 Jevreja, a 1895. godine 38.083 sa 4058 Jevreja, da bi taj broj 1910. iznosio 6.379. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, Tabela 2 i Tabela 12, 304, 325.

¹³ “Općina za gradsku sirotinju”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 81, (Sarajevo, 3. 4. 1928), 4. Kako su gradske opštine funkcionisale po istim pravilima do 1933. godine, odnosno Sarajevo

Dok lojalnost prema vlastima¹⁴ i tolerantan stav prema drugim konfesijama ostaje tradicionalno u svim periodima kontinuirani princip jevrejske zajednice, politizacija javnog života u doba austrougarske uprave, uza sva ograničenja političkog djelovanja, dovodi u pitanje princip na kome se zasnivala jevrejska zajednica prema vani, a to je bila kompaktnost i jedinstvo. Naseljavanje Aškenaza,¹⁵ mentalne, jezičke i kulturne razlike, a posebno privredna konkurencija, stvaraju dvopolnu sliku jevrejske zajednice i u Sarajevu. Samo su ograničenja imovinskim cenzusom kod izbora i za gradsko vijeće i Sabor amortizovala socijalnu konkurenciju unutar zajednica svodeći je uglavnom na sukobe ličnih ambicija kojima nikako nije bila strana ni bespoštedna međusobna borba koja nije isključivala ni korupciju.¹⁶

Specifičan položaj Jevreja Sarajeva ogledao se u nesrazmjeri njihove brojnosti, odnosno malobrojnosti, sa vrlo značajnim doprinosom privrednom i kulturnom razvitku Sarajeva, dok je, s druge strane, njihovo učesće u politici bilo marginalno, pa je i taj procenat političkog angažmana daleko više bio u srazmjeri sa njihovim osvjedočenim kvalitetima u djelovanju nego sa populacionim kvantitetom, što je pokazao i njihov ulazak u Bosanski sabor. Sve do opštinskih izbora u Sarajevu

do 1934. kao u austrougarskom periodu, potpore sirotinji bile su dio tradicionalnih socijalnih funkcija opštine. Tako je bilo i 2. aprila 1928. godine, kako javlja *Jugoslavenski list*: “Jučer je gradska opština dijelila manje novčane potpore jevrejskoj sirotinji za Pesach, tako i ostalim siromašnim drugih vjera.”

¹⁴ Poslije dovršene okupacije jedna poklonstvena deputacija iz Bosne je početkom decembra 1878. godine otputovala u Beč i Budimpeštu da zahvali caru na okupaciji; sačinjavali su je naročito odabrani predstavnici sve četiri konfesije, a među njima i “posjednik Salomon efendija”. Kruševac, *Sarajevo*, 232-233.

¹⁵ Ferdo Hauptmann, “Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)”, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, ur. E. Redžić, (Sarajevo: ANUBiH, 1987), 194-195.

¹⁶ Dževad Juzbašić, “Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave”, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. A. Sućeska, (Sarajevo: ANUBiH, 2002), 380. Albert S. Eskinazi i drugi bezuspješno su pokušavali da žalbom ospore regularnost izbora Vite Alkalaja za poslanika u Saboru nakon naknadnih izbora 1911. godine, iako je i Zemaljska vlada zabilježila činjenicu da je bilo podmićivanja birača.

1928. godine Jevreji se, za razliku od drugih, nisu politički organizovali na nacionalno-konfesionalnoj osnovi niti su u međuratnom periodu nastupali samostalno. Konfesionalni ključ uspostavljen još prvom organizacijom gradskog vijeća u Sarajevu u kontinuitetu obezbjeđivao im je određen broj mjesta prema Opštinskom štatutu za grad Sarajevo,¹⁷ a borba za novi moderniji i liberalniji gradski statut Sarajeva 1908. godine, po kome bi i doseljenici dobili izbornu pravo, uvukla je Jevreje u političku borbu. Uza svu predostrožnost Zemaljske vlade da u gradskom vijeću Sarajeva ima kooperativno tijelo bez disonantnih tonova, nije izbjegnuto da ovaj nepolitički organ postane poprište prave političke borbe. Otvorenost, kozmopolitizam i kultura sjećanja koja je njegovala činjenicu da su i sami nekada bili doseljenici, a nije bez značaja da su i intencije vlasti bile u tom pravcu, odnijela je prevagu u ovome slučaju nad privrednom konkurencijom “kuferaša” i sl., pa su Jevreji (Danon, Grinfeld, Salom)¹⁸ u gradskom vijeću zauzeli stranu provladine Kulovićeve grupe,¹⁹ koja je uvažavala da je Sarajevo dobilo toliko novih stanovnika, koji su 1910. godine činili 35,3% od 51.919 stanovnika,²⁰ da se ne mogu zanemariti i njihova komunalna prava.

Šokantna po svojoj brutalnosti suprotstavljenih grupacija, ta lokalna politička kriza bila je uvod u međusobne razmirice i samih Jevreja, kao što je imala i određene reperkusije u odnosu sa srpskom politikom koja se naročito ispoljila prilikom zamjerki i predstavki u vezi sa odredbama budućeg ustava tokom 1909. i početkom 1910. godine, kao i prilikom samih saborskih izbora i rasporeda mandata u Saboru. Dok su od vlade izabrani predstavnici domaćih konfesija kao i zvanični krugovi pokazali razumijevanje za interese Jevreja koje su predstavljali Ješua Salom i dr.

¹⁷ “Općinski štatut za grad Sarajevo” (odobren Previšnjim odlukom od 10. decembra 1883. objavljen od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu dana 9. januara 1884. pod brojem 25034/1), u: *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, (Sarajevo, 20. januara 1884); *Izveštaj o upravi u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1906, 56-57.

¹⁸ “Gradsko vijeće”, *Srpska riječ*, treba br. 272, (Sarajevo, 13/26. 12. 1910), 3.

¹⁹ Kruševac, *Sarajevo*, 74-78.

²⁰ Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 65.

Rotkopf prilikom ustavne ankete 1909. godine, težnja da se dobije koji poslanički mandat više ili još koji virilist te privredna konkurencija jevrejske i srpske čaršije²¹ u Sarajevu bila je razlog da Srpska narodna organizacija osporava Jevrejima, koji u to vrijeme nisu brojčano ispunjavali mandatne uslove, pravo da budu predstavljeni u Saboru.²² Stavovi zvaničnih vladinih krugova da su Jevreji u Bosni i Hercegovini, a posebno u Sarajevu, “odavno konzervativan i državnotvoran elemenat”,²³ lojalnost i izrazito gradski karakter ove populacije, čiji je privredno-društveni, kulturni značaj prevazilazio njihovu malobrojnost ispod predviđene granice od 25.000 stanovnika na koje dolazi jedan zastupnik, rezultirala je time da su na prvim saborskim izborima Jevreji dobili zastupnika i virilnog člana Sabora. Tome su, pored navedenog, doprinijeli i materijalni status ovoga izrazito gradskog elementa, koji je, u većem broju u odnosu na ukupan broj i iste odnose u drugim konfesijama, zadovoljavao poreski cenzus, kao i solidarnost i otvorena podrška jevrejskih opština u austrijskom dijelu Monarhije. Istovremeno unutar jevrejske populacije dolazi do polarizacije koja je rezultirala podjelom na dva protivnička tabora u bespoštednoj borbi suprotstavljenih kandidata za saborsku stolicu, kojoj nije bilo strano čak ni podmićivanje birača.²⁴

²¹ Upotreba termina “jevrejska čaršija”, “srpska čaršija” ne sugerise postojanje posebnih, odvojenih srpskih i jevrejskih čaršija u Sarajevu, jer to, svakako, nije bio slučaj. Termine koji su bili uobičajeni u ondašnjem svakodnevnom životu koristim u prenesenom smislu kako bi se označila određena grupa ljudi povezanih zajedničkim karakteristikama kao što su pripadnost nekom vjerskim, nacionalnim, političkim, kulturnim, a u ovom slučaju izrazito socijalno-ekonomskim krugovima, a ne njihovom teritorijalnom ili nekom drugom izdvojenosti unutar grada.

²² Juzbašić, “O Jevrejima”, 378.

²³ Kapidžić, *BiH pod austrougarskom upravom*, 71, 86-88.

²⁴ Juzbašić, “O Jevrejima”, 380. Pošto se Sefard Ješua Salom odrekao svoga mandata dobivenog saborskim izborima u maju 1910. godine zbog “unutrašnjih svađa” među Jevrejima, prilikom naknadnih saborskih izbora održanih 30. januara 1911. godine većina Sefarda u Sarajevu podijelila se u dva protivnička tabora nakon porodične svađe između Avrama Saloma i Ješua Saloma. Pobijedio je Vita Alkalaj (919 glasova) protiv Avrama Saloma (406 glasova), a Zemaljska vlada je primijetila da su obojica u izbornoj borbi otvoreno podmićivali birače. (O mahinacijama prilikom izbora za Sabor autor navodi u napomeni 25 / str. 380 primjere iz članka: Mehmed Spaho, “Izborni falsifikati prije rata”. *Narodna uzdanica, Kalendar za godinu 1935*. Sarajevo, 1934, 52-55.)

Mahinacije vladinih predstavnika prilikom saborskih izbora 1913. godine, oslanjajući se na tradicionalnu lojalnost jačih jevrejskih poreskih obveznika, uplele su jevrejske birače u izbornu borbu među Srbima i dovele do porasta političkog antagonizma koji je, osim žestokih kritika, rezultirao idejom nacionalno zatvorenih privrednih sfera autarhične ekonomije, odnosno “svoj svome”, kako je tu krilaticu plasirao Risto Radulović, što je, opet sa svoje strane, bio izraz i određene privredne inferiornosti nekih krugova srpske gradske privrede i radikalne opozicije.²⁵

Ove pojave otvorile su proces koji je u sljedećem periodu mijenjao aktere, ali se privredna konkurencija, u austrougarskom periodu potaknuta izbijanjem političkih antagonizama između Srpske narodne organizacije i jevrejske čaršije, prenijela i u period između dva svjetska rata. Dok se u novim uslovima ta ideja u odnosima sa srpskom politikom ugasila i prerasla u tijesnu saradnju, nastavljena je sada sa JMO, te je deviza “svoj svome” bila svakako izraz ove konkurencije, privrednih suprotnosti i inferiornosti, kritike tradicionalne lojalnosti Jevreja vlastima, bez obzira na to ko je bila ta adresa. Na to je, sa svoje strane, uticala i nova međunarodna situacija u odnosu na cionizam, odnosno ideje o stvaranju jevrejske države u Palestini na osnovu istorijskog prava. Politički inicirana anticionistička propaganda kao vid imaginarne podrške palestinskim Arapima putem glasila JMO-a *Pravda* iz februara 1925. godine – da se bojkotuju jevrejske privredne djelatnosti u Bosni i Hercegovini, radnje, trgovina, roba – u Sarajevu je, izuzev nekih mjesta u unutrašnjosti, prošla gluho i nezapaženo zahvaljujući društvenoj klimi u gradu, ekonomskom pragmatizmu obje strane, ne isključujući ni energičnu intervenciju upravne vlasti na osnovu zakonskih propisa o zabrani širenja vjerske mržnje.²⁶

²⁵ Juzbašić, “O Jevrejima”, 380-382.

²⁶ Budimir Miličić, “Jevrejsko socijalističko društvo Poale Cion u Sarajevu 1919–1929. godine”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 148-153; Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, (Sarajevo: Institut za historiju, 2019), 137.

U dubokoj pozadini imobiliranog javnog političkog života raspuštanjem predstavničkih tijela, prvo i formalno Sabora 6. februara, a zatim i Gradskog vijeća 28. septembra 1915. godine uvođenjem komesarijata, u kome do kraja Velikog rata nije bilo Jevreja, njihovi predstavnici se ne pojavljuju u tijelima, organizacijama i dogovorima koji su se bavili pitanjem budućeg državnog statusa Bosne i Hercegovine niti u tijelima novoformirane Države SHS za Bosnu i Hercegovinu, osim u pojedinim lokalnim narodnim vijećima, više kao odgovarajući pojedinci nego predstavnici Jevreja. Ali to ne znači da nisu bili aktivni u užim i širim okvirima svoje zajednice, naročito još od 1860-ih osnivanjem *Alliance Izraelite Universelle* koja je djelovala i u Bosni i budila Jevreje,²⁷ a posebno kada Balfurovom deklaracijom iz 1917. godine jevrejsko pitanje dobiva novi kvalitet kojim Britanska vlada izražava naklonost stvaranju “narodnog doma za jevrejski narod” u Palestini.²⁸

Novi politički odnosi u izgradnji u doba prevrata oktobra i novembra 1918. godine ponukali su viđenije Jevreje u Sarajevu da ne ostanu po strani i da u cilju zaštite i promovisanja svojih interesa početkom novembra 1918. godine osnuju posebno predstavničko tijelo u vidu dvanaestočlanog Narodnog odbora Židova, koji je već 15. novembra kontaktirao sa Glavnim odborom Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu.²⁹ Uz prilog od 50.000 Kr. putem pismene predstavke Židovski politički odbor³⁰ 18. novembra 1918. godine u Sarajevu

²⁷ Mustafa Imamović, “Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 67. U cilju jačanja društvene emancipacije Jevreja na inicijativu tadašnjeg francuskog ministra pravde A. Crémieux osnovana je 1860. godine *Opšta izraelska alijansa* koja se borila za građanska prava Jevreja u evropskim zemljama.

²⁸ Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008), 70.

²⁹ *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Inventari i građa*, ur. A. Rodinis, (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008), 19.

³⁰ Narodni odbor Židova i Židovski politički odbor su dva naziva za isto predstavničko tijelo koje se u arhivskoj građi pojavljuje pod dva različita imena. U inventaru *Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu* koji je priredio Kasim Isović (ur.

predstavlja se Glavnom odboru kao zastupnik svih Židova Bosne i Hercegovine, čiji “narodnosni interesi ne kolidiraju sa interesima Države SHS”, i da kao “politički Jugosloveni”, očekuju priznanje “istih prava kao i svim sinovima ove zemlje”. Izjavljujući “da se kao starosjedioci ovih zemalja smatraju autohtonim dijelom”,³¹ predstavnici jevrejske populacije nisu se ograničavali samo na pokazivanje lojalnosti novim političkim odnosima i institucijama nego su imali i konkretne zahtjeve kojima su izražavali osnovne egzistencijalne interese svoje zajednice, a to su sigurnost i adekvatno predstavljanje u organima nove vlasti, prije svega u Sarajevu, u kome su njihovi interesi imali najjaču koncentraciju.

A kako je intencija Glavnog odbora i Narodne vlade bila da se u nove organe, narodna vijeća, uključuju, prije svega, povjerljivi ugledni ljudi određene političke orijentacije osvjedočeno sklone novim kretanjima, a koji imaju uticaj u narodu, dakle po nekonfesionalnom principu, zahtjevi Jevreja shvaćeni su kao povratak na staro, na konfesionalni ključ koji ne bi trebao više biti praksa.³² Uprkos pojedinim otporima u Glavnom odboru, ipak su potrebe Jevreja u Sarajevu za predstavljanjem i zastupanjem i interesa njihove populacije uvažene

Andrej Rodinis) navodi se prvi naziv, a u zapisnicima “Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.” drugi naziv.

³¹ U predstavi sarajevskih Jevreja, koju je za ovo političko tijelo potpisao nekadašnji narodni poslanik Vita Alkaly, dalje se navodi: “Povodom glasova o cionizmu izjavljujemo, da je to jedan pokret unutar židovstva koji ne ograđuje svoje pristalice u izvršenju njihovih otadžbinskih dužnosti, kako je to shvatanje svih vevlasti, naročito antantinih, koje su se dosad o njima izjasnile.” Hamdija Kapidžić, “Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.” *Glasnik arhiva i Društva arhivista*, Sarajevo: ADA, knj. III/1963), 208. (Zapisnik XIII sjednice Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH, 18. XI 1918).

³² Povodom diskusije na XIII sjednici Glavnog odbora NV BiH od 18. novembra 1918. godine na predstavku Političkog odbora Jevreja u Sarajevu čuli su se razni tonovi kao: “Dr Uroš Krulj: Oni se stavljaju na staro, konfesionalno stanovište. Sada to pitanje prestaje! Ako su oni Srbi, Hrvati ili Slovenci, onda je svejedno, jesu li židovske ili jevrejske vjere. Dr Savo Ljubibratić: Oni kažu, kada su birani kotarski odbori, onda imaju biti zastupane sve konfesije. Skoro po ključu. U Sarajevu nema ni jednog...” Kapidžić, “Rad Narodnog vijeća”, 209.

prilikom formiranja dogovornog gradskog vijeća, Opštinskog odbora Sarajevo.³³

Dok su se, s jedne strane, konstantno pojačavale inicijative Jevreja Sarajeva, situacija u gradu stvorena prisilnom ostavkom gradskog komesarijata ubrzavala je i proces njihovog uključivanja u gradsko predstavništvo. Kako Kotarsko narodno vijeće Sarajeva nije bilo u stanju da u bremenitoj poratnoj situaciji vodi još i preuzete poslove gradske vlade, ukazala se potreba za zasebnim gradskim tijelom koje bi privremeno do novih regula preuzelo ingerencije gradskog vijeća i gradonačelnika. U organizaciji Kotarskog vijeća i dogovora sa 18 viđenijih građana Sarajeva odabrano je 30 kandidata kao “demokratske, iskusne i stručno spremne osobe”, kod kojih, prema procjeni ove grupe, “lični autoritet izabranih lica, njihovo poznavanje lokalnih prilika, njihova izobrazba, iskustvo i ugled koji uživaju u građanstvu pruža jamstvo za vršenje općinske uprave”.³⁴ Osnovni postulati jevrejske zajednice, mir i sigurnost u okvirima svoje vjere i običaja, nisu izražavali i monolitnost ove manjinske zajednice u socijalnom pogledu, tako da prvobitno predložena 3 predstavnika Jevreja kao “otmeni građani”, odnosno pripadnici gornjih slojeva jevrejskog društva u Sarajevu, dr. Jakob Kajon, dr. Vita Alkalaj i dr. Samuel Pinto, nisu od jevrejske čaršije doživljeni kao adekvatni u izražavanju i zaštiti njihovih, prije svega privrednih interesa.³⁵ Na prijedlog predloženog gradskog vijećnika Vite Alkalaja Glavni odbor je prihvatio ovu primjedbu i novoobrazovano gradsko vijeće je od 2. decembra 1918. godine dobilo i novog člana, Ašera Alkalaja, kao četvrtog Jevrejina.³⁶ Takođe, uz obrazloženje agilnog Vite Alkalaja da “u Sarajevu

³³ “Obrazovanje gradskog zastupstva”, *Narodno jedinstvo*, I, br. 21, (Sarajevo, 23. 11. 1918), 2.

³⁴ Kapidžić, “Rad Narodnog vijeća”, 262-263.

³⁵ Isto. 264. Šćepan Grđić na sjednici Glavnog odbora: “Ja ću samo reći, što se tiče Jevreja. Došao mi je Vita Alkaly i rekao, da su oni designirali svega 3 Jevreja, a njihova se čaršija pobunila, što nema ni jednog iz čaršije. Ja sam rekao da ću nastojati da to prođe. Četvrti da dođe koga bi imenovala politička organizacija. Po ključu – rekli su – ima ih više! Ja sam rekao, da po ključu ne radimo.”

³⁶ Isto. 301. “Prva sjednica privremenog općinskog odbora”, *Narodno jedinstvo*, I, br. 33, (Sarajevo, 4. 12. 1918), 3. “Saopštenje o XXI sjed. Glavnog odbora Nar. Vijeća SHS. za

ima devet hiljada Jevreja koji plaćaju najviše poreza i općinskih daća i, prema tome, pravedno je, da im se u Predsjedništvu jedno mjesto dađe”, Općinski odbor je jednoglasno prihvatio prijedlog da se ustroji još jedno potpredsjedničko mjesto u Odboru koje bi pripalo Jevrejima, što je i Narodno vijeće odobrilo 16. decembra na XX sjednici Vijeća.³⁷ Treće potpredsjedničko mjesto u na ovakav način formiranom gradskom predstavništvu pripalo je 3. februara 1919. godine Viti Alkalaju, koji je nakon tajnog glasanja u opštinskom odboru pobijedio protukandidate Ašera Alkalaja i Samuela Pintu.³⁸ Po kombinovanom konfesionalnom i socijalnom ključu ovakav sastav odbora (po 9 zastupnika muslimana, pravoslavnih i katolika, 4 Jevreja i 9 socijalista) sa Aristotelom Petrovićem kao predsjednikom predstavljen je na potvrđivanje Glavnom odboru NV SHS za BiH 2. decembra 1918. godine kao buduće privremeno gradsko vijeće, sa zvaničnim novim nazivom Opštinski odbor grada Sarajeva.³⁹

Već od konstituirajuće sjednice Opštinskog odbora izražene su tendencije i nastojanja da gradska uprava kao reprezent interesa i volje građana bude što autonomnija u odnosu na višu upravno-političku vlast, pri čemu je jedan od prvih koraka trebalo da bude ukidanje funkcije vladinog povjerenika kao nadređene veze sa upravno-političkim instancama, u punom kapacitetu naslijeđene iz prethodnog perioda.⁴⁰ Rješavajući urgentne komunalne probleme grada bremenitog brigama i teškoćama u poratnoj zbilji, težnja za što većom autonomijom gradskog predstavništva uz kontrolu ograničenu na ispravnost po propisima rada, a ne na svrsishodnost odluka, zatim provođenje opštinskih izbora na osnovu novog, ali nikada proglašenog

Bosnu i Hercegovinu od 17. decembra 1918.”, *Narodno jedinstvo*, I, br. 48, (Sarajevo, 19. 12. 1918), 1.

³⁷ Kapidžić, “Rad Narodnog vijeća”, 301.

³⁸ Robert Donia, *Sarajevo: Biografija grada*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006), 168.

³⁹ Zapisnik sa XVI sjednice GO NV za BiH od 2. XII 1918. Kapidžić, “Rad Narodnog vijeća”, 262-263.

⁴⁰ “Konstituisanje Općinskog Odbora”, *Narodno jedinstvo*, I, br. 41, (Sarajevo, 12. 12. 1918), 2.

izbornog reda, dolazi u žižu interesa gradskog predstavništva i obilježava u punom smislu odnose Odbora i političko-upravne vlasti Zemaljske vlade, pretvarajući se postepeno u pravu političku borbu ovoga nepolitičkog tijela.⁴¹ Ovo gradsko predstavništvo, koje se bavilo i bilo okupirano životnim problemima grada, unijelo je i novu komponentu u rad gradskog zastupništva, uvelo je politiku u svoj domen djelovanja, i to ne samo u raspravama na neke teme, nego su političke teme bile predmet i tačka dnevnog reda sjednica Odbora, koje su se u to vrijeme održavale redovno svake sedmice. Iako postavljeno kao gradsko zastupstvo grada Sarajeva, Opštinski odbor bio je izrazito politički obojen i njegovom demisijom taj kolorit nestaje sve do kraja perioda Kraljevine SHS / Jugoslavije. Do solidarne kolektivne ostavke prvog poratnog gradskog predstavništva formalnom izlikom nakon namjerne protokolarne greške prilikom regentove posjete Sarajevu 1920. godine,⁴² zastupnici, među kojima su i jevrejski predstavnici bili vrlo aktivni, borili su se za status koji bi bio regulisan novim statutom i izbornim redom na principima modernog odnosa vlade i parlamenta.⁴³

Težnja Sarajlija u prvim poratnim danima punim entuzijazma, s nadom u bolje sutra, da preko novog gradskog zastupništva preuzmu kontrolu nad vlastitim interesima u gradu, istopila se i nestala za čitav ovaj period u energičnom sukobu sa nepopustljivim autokratskim centralizmom u razvoju. Dok su se na ovom području interesi sukobljavali na društvenom planu u odnosu na burne događaje koji su potresali zemlju, iskazuje se skladnost i saradnja interesno istih ili sličnih društvenih slojeva kojima su pripadali i gradski odbornici, a među njima i jevrejski predstavnici, i upravne vlasti. Uplašeni socijalnim nemirima, štrajkovima

⁴¹ “Sjednica Općinskog Odbora”, *Narodno jedinstvo*, I, br. 47, (Sarajevo, 18. 12. 1918), 2.

⁴² “Ostavka privremenog opštinskog odbora”, *Narodno jedinstvo*, III, br. 197, (Sarajevo, 24. 9. 1920), 3; “Ostavka gradskog vijeća”, *Glas slobode*, X, br. 206, (Sarajevo, 26. 9. 1920), 1.

⁴³ “Sjednica općinskog odbora”, *Narodno jedinstvo*, II, br. 55, (Sarajevo, 3. 3. 1919), 3. Novi statut predviđao je vijeće od 40 odbornika po nekonfesionalnom ključu na osnovu rezultata opšteg prava glasa sa jednim predsjednikom i potpredsjednikom, privremenim do opšteg zakona o gradovima.

i “avetom komunizma” koji se širio Evropom, gradski vijećnici se polarizuju. Nakon što socijalisti ispadaju iz vijeća,⁴⁴ ostali dio Odbora sada sa “zvonašima”, koji su od 14. maja 1919. godine kao podobna zamjena u datom političkom trenutku⁴⁵ reducirani na 4 vijećnika, u srazmjeru sa brojem zastupljenih Jevreja, politički harmonično kolektivno i najenergičnije se sa svoje strane suprostavlja i osuđuje socijalne pokrete radništva, koji ovim predstavnicima gradske buržoazije i malograđanštine remete osnovne postulate njihovog privatnog i javnog života, a to su sigurnost imetka i poslovanja. Demisija gradskog vijeća vrlo lagodno je otvorila put upravnoj vlasti da, umjesto opštinskih izbora, u pitanju gradskih upravljačkih struktura, Sarajevo vrati u ratno, odnosno vanredno stanje name-tanjem komesarijata kao produžene ruke centralne izvršne vlasti.

Dok je novostvoreni Savez ujedinjenih jevrejskih gradskih opština od 1919. godine, odnosno od potvrđenih pravila organizacije i rada 1921. godine, odlučivao o svim bitnim pitanjima života jevrejske zajednice na nivou države i bio predstavnik Jevreja kao kolektiva pred državnim vlastima i institucijama u cijelom međuratnom periodu, igrajući važnu ulogu u zaštiti cjelovitih i pojedinačnih prava Jevreja u Kraljevini SHS / Jugoslaviji,⁴⁶ dotle je politički život Jevreja i njihov politički angažman bio disperzivan kao izraz pojedinih i grupnih interesa Jevreja, a ne zajednice u cjelini. Koliko je Savez nivelisao u jednoj ravni socijalne, ideološke, političke i dr. diferencijacije jevrejske zajednice zastupajući je u njenoj cjelovitosti, toliko je politički aktivizam bio izraz ličnih ambicija koje su odgovarale individualnim interesima koji su se preklapali sa socijalnim stratumom iz kojeg je pojedinac ili grupa dolazila. Međutim, bilo je pokušaja u Sarajevu da se na bazi cionizma ignoriraju i anuliraju

⁴⁴ “Opštinska politika u Sarajevu”, *Glas slobode*, XII, br. 44, (Sarajevo, 2. 11. 1922), 3; Hamdija Kapidžić, “Socijalisti u gradskom vijeću Sarajeva početkom 1919. godine”. *Pregled*, 11-12/1959, 417.

⁴⁵ Ilija Hadžibegović i drugi, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knj. 1, (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu i NIŠRO “Oslobođenje”, 1990), 96.

⁴⁶ Slavko Hranisavljević, “Jevrejska verska zajednica”, u: *Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918–1928*, knj. 2, (Beograd: Matica živih i mrtvih SHS, 1928), 660.

socijalne i druge suprotnosti jevrejskog svijeta te stvori jedinstven politički front Jevreja koji bi omogućio veći društveni i politički uticaj u gradu, kao kod društva “Poale Cion”,⁴⁷ što je, opet sa svoje strane, doživjelo najočigledniji poraz prilikom opštinskih izbora 1928. godine.

Oslanjajući se na garancije iz proklamacije regenta Aleksandra od 1. decembra 1918. godine,⁴⁸ Jevreji u Bosni i Hercegovini, pa i u Sarajevu, a prije svega Aškenazi, sudarili su se već u prvo vrijeme poslijeratne zbilje sa nizom ograničavajućih faktora. Prije svake mogućnosti političkog angažmana Jevreja u novoj državi pojavili su se već od maja 1919. godine problemi koji su se ticali ne samo društvenog angažmana ove zajednice nego i pitanja samog njenog bivstvovanja i daljnjeg opstanka i u Sarajevu, sve negdje najakutnije do kraja 1921. godine. Sticanje jugoslavenskog državljanstva i, uporedo s tim, kada je u pitanju bilo kakva politička aktivnost, poznavanje u “porodici, radnji i društvenom životu” “državnog jezika” proizašlog iz samog koncepta i naziva države, zatim zavičajnog prava u gradu Sarajevu, bile su osnovne pretpostavke ne samo političkog angažmana nego i ostvarivanja građanskih prava i Jevreja u Kraljevini SHS.⁴⁹ A ako bi se ostvarile ove osnove, pred zajednicu se postavljalo pitanje definisanja političkih ciljeva i metoda Jevreja u novim uslovima, koji su kao populacija na jugoslavenskom planu bili tako malobrojni u odnosu na druge (0,5%), a opet u Sarajevu ipak brojčano značajnija i koncentrisanija grupacija. U odnosu na ukupan broj Jevreja u Bosni i Hercegovini 1921. godine – 12.031, u Sarajevu se nastanjivalo 7.458 ili 11,25% žitelja grada, koji je tada imao 66.317 stanovnika,⁵⁰ dok

⁴⁷ Miličić, “Poale Cion”, 154-157.

⁴⁸ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, (Zagreb: JAZU, 1961), 146. U Prvodecembarskoj proklamaciji regent Aleksandar je pored ostalog naveo: “ja ću biti kralj samo slobodnim građanima države Srba, Hrvata i Slovenaca, ostati uvek veran velikim ustavnim parlamentarnim i široko-demokratskim načelima, zasnovanim na općem pravu glasanja.”

⁴⁹ Seka Brkljača, “Stanovnici gradova u Bosni i Hercegovini 1914–1941”. *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 35/2006, 78-84.

⁵⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara, 1921. godine*, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932; Brkljača, “Stanovnici”, 86; Omerović, *Nacionalne manjine*, 58.

je 1931. godine zabilježen blagi pad na ukupno 11.267, od toga u blagom porastu u Sarajevu na 7.726, od ukupno 78.137 stanovnika grada.⁵¹

Iako su poslijeratni međunarodni ugovori (Sen-Žermenski od 10. septembra 1919) regulisali manjinska prava i opcije državljanstva, nedostatak zakona o državljanstvu, fluidne uredbe o iseljavanju stranaca Ministarstva unutrašnjih poslova, koje nisu imale pravni lijek, sa formulacijom dokazivanja i “državničke vjernosti”, kao i subjektivizam nižih nivoa vlasti,⁵² te specifičan tretman Jevreja, koji su do kraja međuratnog perioda i formalno uvažavani samo kao vjerska skupina, a ne nacionalna manjina, odnosno etnos, doveli su sve one Jevreje koji nisu bili doseljeni u Bosnu i Hercegovinu do austrougarske okupacije, ili nisu do 1910. godine stekli bosanskohercegovačku zemaljsku pripadnost, pa čak i njih, u nezavidnu situaciju po pitanju državljanstva. Nakon toga, i kada je taj preduslov ispunjen, i dalje su tretirani kao nepoželjni stranci u ostvarivanju izbornog prava na prvim parlamentarnim izborima 1920. godine.

Već je prva kriza, koja je ugrozila opstanak i u Sarajevu jednog dijela jevrejskog stanovništva, nastala tajnom naredbom ministra Pribićevića da se iz krajeva bivše Monarhije odstrane “strani elementi”, što je opet pored već iseljenih nekoliko desetina iz Bosne i Hercegovine izazvalo paniku kod oko 200 jevrejskih porodica u Sarajevu, pokazala nedostatak političkih predstavnika ili organizacija čiju ulogu već tada pa do kraja međuratnog perioda kompenziraju vjerski autoriteti. Intervencija vrhovnog rabina Isaka Alkalaja kod predsjednika vlade Stojana Protića dovela je do privremene suspenzije prvobitne naredbe, da bi ona već

⁵¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knj. II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, (Beograd: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1938); *Jevrejski narodni kalendar za godinu 1938/1939*, (Beograd: Savez jevrejskih veroispovednih opština, 1939). Prema podacima o članstvu koje je prikupio David Levi u Sarajevu je tih godina bilo 7.067 Sefarda i 1.250 Aškenaza.

⁵² Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 1991), 321-343; Omerović, *Nacionalne manjine*, 48-49.

u jesen 1919. godine bila obnovljena.⁵³ Pritisak tek osnovanog Saveza jevrejskih opština i Saveza cionista na resorno ministarstvo u Beogradu, kao i na Zemaljsku vladu u Sarajevu, doveo je do izvjesnog neutraliziranja ove uredbe, a s druge strane promovisao je ove saveze kao formalno nepolitičke organizacije u politički subjekt Jevreja u Kraljevini SHS / Jugoslaviji prvenstveno putem intervencija i pritisaka kod upravnih vlasti u zaštiti egzistencijalnih, vjerskih i građanskih prava Jevreja u Kraljevini SHS / Jugoslaviji.

Ovakav vid djelovanja Saveza jevrejskih opština bio je posebno vidljiv prilikom njihovog angažmana oko opoziva naredbe ministra unutrašnjih poslova da se pred izbore za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine Jevrejima uskrati biračko pravo kao “anacionalnom elementu”, u društvu sa drugim pripadnicima nacionalnih manjina, koji nisu poznavali “državni jezik” ili su se njime manje služili kao glavnim jezikom u privatnom i javnom životu. Neupisivanje Jevreja u biračke spiskove i saznanje o izdatoj ministarskoj naredbi dovelo je u Sarajevu do velikog nezadovoljstva jevrejske populacije i do potpuno neuobičajene reakcije za Jevreje u vidu otvorenih protesta i javno iskazanog otpora. Tim povodom je 14. oktobra 1920. godine u Društvenom domu u Sarajevu organizovana velika protestna skupština kojoj je prisustvovao veliki broj Jevreja, negdje oko 2.000, koji su jednoglasno usvojili rezoluciju u kojoj, pozivajući se na Zakon o izbornom redu usvojen u Narodnom predstavništvu i temeljna građanska prava, traže da im se kao i ostalim državljanima “jer državljanska prava nisu vezana za narodnost” omogući pravo izbora za Ustavotvornu skupštinu.⁵⁴ Uz podršku Saveza jevrejskih opština rezolucija prve skupštine ovakvoga karaktera Jevreja Sarajeva polučila je uspjeh i njima je bez pravljenja razlike sa ostalim državljanima omogućeno da ostvare svoje izborni pravo.⁵⁵

⁵³ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 188-189.

⁵⁴ “Protestna skupština Jevreja”, *Hrvatska sloga*, br. 219, (Sarajevo, 15. 10. 1920), 3.

⁵⁵ Šehić, *Bosna i Hercegovina*, 341; Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 191.

U međuratnom periodu promjene karaktera vlasti, građanske emancipacije Jevreja, novih političkih odnosa, novih liberalnijih izbornih propisa opšteg prava glasa samo za mušku populaciju, Jevreji u Kraljevini SHS / Jugoslaviji u političkom pogledu nisu se organizovali na konfesionalnoj osnovi niti je postojala neka politička organizacija koja bi imala ambicija da kao takva djeluje u unutarnjem političkom životu zemlje. Kao zajednica, putem svojih organizacija, od Saveza jevrejskih opština, Saveza cionista, itd., a većinom i pojedinačno, osim Jevreja komunisti, držali su se lojalno prema svim režimima u državi u cijelom tom periodu, ali to ne znači da nisu bili politički aktivni i angažovani, naprotiv.

Jevreji se ponašaju u skladu sa principom koji navodi Rista Delić u svojoj studiji negdje dvadesetih godina 20. stoljeća, odnosno da je to postulat koji važi za sve Jevreje u svijetu i da gotovo u svim evropskim zemljama Jevreji svojom većinom pripadaju onim strankama koje su najmnogobrojnije, prema tome i najjače i imaju šanse da vladaju.⁵⁶ Na taj način im se tako procentualno malobrojnijim u odnosu na druge jedino pruža mogućnost da i sami učestvuju u vlasti. Izuzetak ne čine ni Jevreji u Jugoslaviji i uvijek svoje političko učešće koordiniraju sa velikim političkim strankama, i to vladajućim. Dok su u Srbiji dijelili svoje glasove između radikala i demokrata, čak su sa liste Radikalne stranke 1927. godine imali i svoga predstavnika – Šemaju Demaja u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS kao zamjenika Bože Maksimovića, koji se odrekao svog mandata u njegovu korist – možemo konstatovati da je u Sarajevu njihovo političko angažovanje na parlamentarnim, kao i kasnije oblasnim izborima, uvijek do diktature bilo vezano, uglavnom, za Narodnu radikalnu stranku, sa istaknutim prvacima kao što su bili Vita Alkalaj, Albert Kajon, Vita Kajon ili Avram Majer Altarac. Pojedina odstupanja od te matrice, kao angažman nekih Jevreja u strankama lijeve orijentacije, sindikalnom pokretu ili Mihaela Levija u Demokratskoj stranci,

⁵⁶ Rista St. Delić, *Jevreji u Jugoslaviji*, (Beograd: izdanje Rista St. Delić, s. a.), 92.

kao i Samuela Pinte i Josipa-Pepija Baruha u JMO-u,⁵⁷ nisu kvarila opštu sliku, što su pokazali već i sami parlamentarni izbori novembra 1920. ili oblasni 1927. godine, kada sa radikalske liste u Oblasnu skupštinu ulazi Avram Majer Altarac, a u Oblasni odbor dr. Braco Poljokan, dotadašnji član Pomoćnog savjeta Gradske opštine, a na njegovo mjesto dolazi, opet radikal, Silvio M. Alkalaj.⁵⁸

Politika na osnovama jedinstva i političkog pragmatizma u sjeni većih uz tradicionalnu lojalnost vladajućim strukturama dala je na izborima 1920. godine radikalskoj listi 1.500 jevrejskih glasova sarajevskih Sefarda, ili Španjola, kako ih navodi list *Narod*, a zauzvrat je za drugog policijskog ljekara primljen dr. Kajon, iako je dr. Semiz imao daleko bolje kvalifikacije i bio čak preporučan od Pokrajinske uprave.⁵⁹ To je bio pragmatični ključ na osnovu koga su politički angažovani Jevreji u Sarajevu bliski režimskim strankama, osvjedočeno angažovani na pridobijanju jevrejskih glasova na parlamentarnim izborima, posredno ostvarivali svoj glavni cilj, a to je bila preporuka za učestvovanje u upravljačkim gradskim strukturama i njihovim privrednim preduzećima, kao što je bila Štedionica grada Sarajeva, kao najjači privredni faktor grada, sa osnivačkim kapitalom od 40 miliona dinara.⁶⁰

Uticao u Gradskoj opštini putem svojih predstavnika bio je od najvećeg značaja za jevrejsku populaciju grada koji je, kao njihov najveći grad u Bosni i Hercegovini, bio i centar njihovog vjerskog, kulturnog, privrednog i uopšte društvenog života. Nakon uspostave već 1920. godine prvog komesarijata u Sarajevu kao surogata gradskog zastupstva dogovorno preslikavajući raspored državne vlade, a nametnuto preko Velikog župana Sarajevske oblasti, njegovi članovi su bili prije svega predstavnici pojedinih političkih stranaka sa pretežnom radikalskom prevagom sve

⁵⁷ Omerović, *Nacionalne manjine*, 137.

⁵⁸ "Jevreji u oblasnoj samoupravi Sarajevske oblasti", *Jevrejski glas*, br. 1, (Sarajevo, 13. 1. 1928 / 20. teveta 5688), 6.

⁵⁹ "Radikalno srbovanje", *Narod*, I, br. 1, (Sarajevo, 29. 12. 1920), 2.

⁶⁰ "Gradska štedionica", *Glas slobode*, XII, br. 3, (Sarajevo, 19. 1. 1922), 3.

do 1927. godine, pa tek onda predstavnici nacionalnih i socijalnih slojeva grada. Sve do opštinskih izbora 1928. godine, a nakon uspostave šestojanuarske diktature sve do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije, gradske vlade bile su formirane po tom ključu i njihov sastav je prije svega oslikavao političku podobnost, a tek sekundarno zahvaljujući konfesionalnoj heterogenosti grada sadržavao je i njegove komponente, tj. pripadnike pojedinih konfesija koje su na osnovu svog individualnog identiteta prividno bili i predstavnici određenih konfesija, kao što je bio i slučaj kod jevrejskih članova tih gradskih upravljačkih struktura.⁶¹ A koliko su oni radili i predstavljali grupacije iz kojih su dolazili, a koliko su zastupali svoje lične interese, ili koliki je bio njihov uticaj, pokazuju kritike opozicione štampe koja ih optužuje za evidentno zaostajanje Sarajeva u odnosu na prethodni period,⁶² ili mnogobrojne pritužbe jevrejskih zanatlija i sitnih trgovaca npr. Oblasnom odboru Sarajevske oblasti na ekonomsku politiku komesarijata, visinu gradskih daća, iako su formalno u komesarijatima uvijek imali svoga predstavnika ili predstavnike.⁶³ Sarajevski kućevlasnici, od kojih su mnogobrojni bili baš Jevreji, bili su izrazito nezadovoljni opštinskom poreskom politikom komesarijata, a 1928. godine, nakon povećanja opštinskog godišnjeg prireza na kirije i najamnu paru šest puta više nego što je bio izravni prirez, nezadovoljstvo je preraslo u proteste koje je okarakterisao dr. Samuel Pinto, kao predstavnik kućevla-

⁶¹ “Komesarijat u opštini”, *Glas slobode*, XII, br. 32, (Sarajevo, 10. 8. 1922), 2. *Glas slobode* je povodom proširenja komesarijata u Sarajevu (Novadt, komesar, pomoćni savjetnici: Biserović, Pešut, Pavićević, Alkalaj, Baruh) pisao: “To su radikalni korteši koji koriste svoje porijeklo i stavljaju radikalima na raspoloženje.”

⁶² “Sarajevski Jevreji i predstojeći izbori”, *Pravda*, V, br. 59, (Sarajevo, 14. 3. 1923), 2; “Problemi grada Sarajeva”, *Glas slobode*, br. XII, br. 24, (Sarajevo, 16. 6. 1922), 1; “Sarajevska opština”, *Glas slobode*, XII, br. 33, (18. 8. 1922), 1; “Zadaci sarajevske komune”, *Glas slobode*, XV, br. 6, (Sarajevo, 5. 2. 1925), 1; “Sarajevska gradska opština i Radikalna stranka”, *Glas slobode*, XV, br. 18, (7. 5. 1925), 2; “Za opštinske izbore”, *Glas slobode*, XV, br. 31, (6. 8. 1925), 1; “Komesarski dahiluci”, *Glas slobode*, XVII, br. 28 (14. 7. 1927), 1.

⁶³ Žalbe sarajevskih Jevreja na opštinski porez, Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Oblasna finansijska uprava Sarajevske oblasti 1927–1929. (dalje: OFUSO), opći spisi (dalje: opća), kut. 1, dok. 75/1927; Žalba društva La Benevolencija u Sarajevu na opštinski porez. Protesni zbor zanatlija, ABiH, OFUSO, opća, kut. 1, dok. 135/1927; “Protestni zbor zanatlija”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 127, (Sarajevo, 31. 5. 1928), 4.

snika, u izjavi za štampu, izražavajući gnušanje “mahalskom politikom većine nametnutih ‘otaca grada’ i ‘zbrinitelja’ našeg građanstva”.⁶⁴

Takva politika ima i svoje izuzetke, ali pojedini slučajevi nisu kvarili opštu sliku sve do odstupanja baš u Sarajevu, odnosno na izborima za Sarajevsku gradsku opštinu na jednim slobodnim izborima u ovome gradu u međuratnom periodu 1928. godine. Naime, dok je u austro-ugarskom periodu izborni sistem po Štatutu sarajevske opštine, kao i onaj za Bosanski sabor, svojim ograničenjima na neki način amortizovao socijalne razlike u jevrejskoj zajednici, otvaranje političkog života u međuratnom periodu, grupašenja, lične ambicije i animoziteti izbijaju na površinu iskazujući otvorenu pocijepanost zajednice u javnom životu, koja nije samo tinjala od prevrata pa do opštinskih izbora. U kontinuitetu do 1941. godine Jevreji imaju svoje predstavnike u gradskom predstavništvu, zastupništvu, vijeću, bez obzira kako i na koji način je ono oformljeno, da bi se po demisiji dogovorenog vijeća Aristotela Petrovića i uspostavom komesarijata 1920. godine postepeno od pomoćnih savjetnika Jevreja, koji su oko Vite Alkalaja reprezentovali tu populaciju u gradskoj upravi kao nukleus, oformio Politički savjet Jevreja grada Sarajeva kao neformalni politički reprezent jevrejske populacije. Uprkos ambicijama da kao krovna neformalna organizacija sačuva jedinstvo u društveno heterogenom miljeu jevrejske populacije, koje nije bilo imuno na separatne interese, već 1924. godine usljed, kako navode izvori, “nekih disonansa i diferencija” došlo je do stvaranja dva fronta, što je imalo za posljedicu obrazovanje dva različita kluba – jedan je bio *Jevrejski klub*, a drugi *Union*. Standardna tendencija bila je da je u jedinstvenom djelovanju snaga i najbolji način izražavanja interesa Jevreja pa na političkom polju 1928. godine dolazi do pokušaja izmirenja i fuzionisanja ova dva kluba priključenjem *Jevrejskom klubu*. Na vrlo burnoj godišnjoj skupštini *Jevrejskog kluba* koja je održana 30. marta 1928. godine, nakon žive i kontradiktorne diskusije, pobijedila je tendencija stvaranja jedinstve-

⁶⁴ “Sarajevski kućevlasnici o režimu općinskog komesarijata”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 178, (Sarajevo, 28. 7. 1928), 4.

nog kluba koji bi reprezentovao Jevrejstvo Sarajeva, ali pod izvjesnim uslovima, koji su generalno predstavljali fuziju *Uniona* u *Jevrejski klub* i njegovo utapanje, odnosno likvidiranje, sa predajom kompletne aktive i pasive i upisom najmanje stotinu dotadašnjih članova *Uniona* u *Jevrejski klub*. Ujedinjenje ostaje nedovršeno zbog izbora nove uprave i otvaranja četiri prazna mjesta za članove bivšeg *Uniona*.⁶⁵

Najava opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini za 28. oktobar 1928. godine, nakon čitavu deceniju postavljenih opštinskih uprava, izazvala je veliko uzbuđenje i u jevrejskoj čaršiji u Sarajevu, jer su prvi put u novoj državi i građani Sarajeva dobili mogućnost da preko svoje muške populacije izborom utiču na sastav i strukturu gradskog predstavništva.⁶⁶ Koliko su očekivanja bila heterogena individualno i grupno čak i u istim konfesijama i socijalnim krugovima,⁶⁷ pokazao je veliki broj, čak 13 kandidatskih listi, i isto tako veliki broj od 455 kandidata na tim listama.⁶⁸ Predizborni period u gradu bio je obilježen čitavim arsenalom propagande i političke agitacije u kombinaciji komunalnih pitanja sa vjersko-nacionalnim baražom.

Insistiranje na jedinstvu i ujedinjenju dva jevrejska kluba političkih ambicija nije otklonilo suprotne tendencije koje će potvrditi podijeljene liste na opštinskim izborima, kada jevrejska populacija prvi i posljednji put u međuratnom periodu istupa kao “jevrejska lista”,⁶⁹ ali ne

⁶⁵ Članovi nove uprave *Jevrejskog kluba* bili su predstavnici dijela političke elite Jevreja Sarajeva kao: Žiga Bauer, S. M. Alkalaj, Josip Brettler, Iso Herman, ing. Hahamović, ing. O. Grof, Mihajlo Levi, Mojsije Motiljo, dr. I. Majer, I. Ungar, Isidor Sumbulović, Majer Musafija. “Iz sarajevske samouprave”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 80, (Sarajevo, 1. 4. 1928), 4.

⁶⁶ Opštinski izbori prvobitno su bili zakazani za 26. februar, ali su odgođeni za jesen zbog nepostojanja uslova za njihovo provođenje. “Opštinski izbori”, *Glas slobode*, XIX, br. 35, (Sarajevo, 30. 8. 1928), 1.

⁶⁷ Jedan dio zanatlija u Sarajevu predao je svoju kandidatsku listu sa Dušanom Marićem, predsjednikom Saveza zanatlija, kao nosiocem liste. “Samostalni istup zanatlija”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 227, (Sarajevo, 25. 9. 1928), 4.

⁶⁸ “Osnivanje opština”, *Glas slobode*, XIX, br. , (Sarajevo, 4. 10. 1928), 1.

⁶⁹ Nezaovoljni opštinskom upravom za koju su smatrali da ne štiti dovoljno njihove interese, iako kao najjači oporezovani element najviše doprinose u opštinsku kasu, opaža se komešanje kod Jevreja u gradu da samostalno izađu na opštinske izbore, pa će tek onda

samostalno, nego podijeljeno na dva tabora i dvije kandidatske liste. Politički savjet Jevreja i putem lista *Jevrejski glas* do posljednjeg dana roka za predaju kandidatskih listi 27. septembra insistirao je na jedinstvenoj listi podržavajući samostalan istup Jevreja,⁷⁰ dok ni u tom pogledu jevrejska populacija nije bila jedinstvena izražavajući jednim dijelom i dalje potrebu saradnje sa radikalima, “što osigurava kompaktnost Jevreja, a ne grupe i grupice”. Braco Poljokan, kao radikalski prvak, javno je insistirao i agitovao protiv zasebne, ili zasebnih jevrejskih izbornih listi, zalažući se za nastavak saradnje i daljnu koaliciju sa radikalima, jer su “Jevreji i do sada u ogromnoj većini glasali za radikale”.⁷¹ Predaja listi potvrdila je političku podvojenost, četvrta po redu bila je lista Jevrejske čaršijske omladine i društva *Poale Cion* sa dr. Pepi Baruhom kao nosiocem i Leonom Levijem, Leonom Fincijem, Jakicom Altarcem, Moricom Montiljom, Isidorom Altarcem, Ovadijom Fincijem i Dankom Salomonom kao kandidatima. Na 12. mjestu po redu bila je kandidatska lista Jevreja koji su do tada uvijek pristajali uz radikale kao “Jevrejska lista” sa Avramom Majerom Altarcem, predsjednikom Jevrejske sefardske opštine, kao nosiocem, i Albertom Kajonom, dr. Žigom Bauerom, dr. Samuelom Pintom i dr. kao kandidatima. Okosnicu podjele najbolje je izrazio Baruh izjavom da “mi Jevreji nemamo svi iste interese, među Jevrejima ima ljudi radnika i druge sirotinje, pa i veletrgovaca čiji se interesi u komunalnoj politici ne mogu podudarati. Zato su Jevreji odlučili da istupe ovako jer to traže interesi radništva i sitnih trgovaca i obrtnika”.⁷² U tom smislu grupacija oko Pepija Baruha objašnjavala je na vrlo posjećenim i uspješnim predizbornim skupovima da na izbore ne izlaze zajedno sa radikalima zbog toga što se radi o pitanju, prije svega, zaštite ekonomskih, a ne političkih interesa Jevreja.⁷³

vidjeti s kim će ići u koaliciju. “Jevreji i opštinski izbori”, *Večernja pošta*, VII, br. 2002, (Sarajevo, 3. 3. 1928), 5.

⁷⁰ “Pred općinske izbore u Sarajevu”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 219, (Sarajevo, 15. 9. 1928), 4.

⁷¹ “Oko općinskih izbora u Sarajevu”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 224, (Sarajevo, 21. 9. 1928), 4. Politički odbor Jevreja prvobitno je bio za ovu listu, pa je na kraju odustao od podrške.

⁷² “Pred općinske izbore”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 226, (Sarajevo, 23. 9. 1928), 4.

⁷³ Miličić, “Poale Cion”, 158.

U gradu Sarajevu, od 21.152 upisana birača, na opštinske izbore izašlo je njih 12.269 ili 58%,⁷⁴ a Sarajevska opština bila je jedina u kojoj su Jevreji samostalno istupili, i to sa velikim brojem glasača te populacije: od 2.500 upisanih, njih preko 1.600 ili 65% izašlo je na izbore dokazujući da su kao tipičan gradski element neobično zainteresovani za sve što se tiče grada. Obje liste dobile su ukupno 5 zastupnika u gradskom vijeću, lista Altarca 945 glasova i tri vijećnika, a Baruha 698 glasova i dva vijećnika.⁷⁵ Ostajući podvojene i nakon izbora, bile su predmet kritike jevrejske štampe, koja je vrlo negativno kao štetno ocjenjivala nejedinstvo jevrejskih predstavnika. Preživljavajući u burnim raspravama bez ikakvog korisnog efekta, ovako Gradsko vijeće održalo se sedamdeset dana,⁷⁶ da bi propisima diktature iz januara 1929. godine bilo smijenjeno⁷⁷ i u postavljenom vijeću preživljavaju oni jevrejski predstavnici koji su i do tada uglavnom koalirali sa radikalima, a u socijalnom pogledu izražavali interese lojalnih imućnijih slojeva jevrejskog društva, kao Avram Altarac i dr. Žiga Bauer od onih izabranih 1928. godine, a sa novim mandatima Mordohaj Atijas, Avram Majer Atijas, Rahaele Salom i Silvio Alkalaj.⁷⁸ Baruhovi predstavnici su ispali, jer pri rigoroznoj selekciji kod sastavljanja novih postavljenih vijeća tu za radničke predstavnike i socijaliste nije bilo mjesta, kao ni prostora u uslovima monarhodiktature za bilo kakvu političku aktivnost i jevrejske populacije. Tradicionalno izražena lojalnost i otvorena podrška režimu ostaje glavna preporuka koja je u sva postavljena gradska vijeća do 1941. godine

⁷⁴ “Rezultati općinskih izbora u BiH”, *Jugoslavenski list*, XI, br. 257, (Sarajevo, 30. 9. 1928), 1-2; “Naši uspjesi u opštinskim izborima”, *Glas slobode*, XIX, br. 44, (Sarajevo, 31. 9.1928), 2.

⁷⁵ “Opredjeljenje birača”, *Glas slobode*, XIX, br. 44, (Sarajevo, 30. 10. 1928), 2.

⁷⁶ ABiH, Oblasni odbor Sarajevske oblasti (dalje: OOSO), k. 14, sign. 9765/1928.

⁷⁷ Zakon o izmeni zakona o opštinama i oblasnim samoupravama, *Službene novine Kraljevine SHS*, XI, 9-IV, (Beograd, 11. januar 1929), 53; Zakon od 14. januara 1929. godine o ukidanju zakona o izboru organa oblasne, sreske i opštinske samouprave, Isto, XI, 11-VI, (15. januar 1929), 78; Zakon o izmenama i dopunama zakona o opštinama, Isto, 40-XVIII, (18. februara 1929), 97.

⁷⁸ ABiH, Kraljevska banska uprava Drinske banovine-II (dalje: KBUDB-II), k. 2, sign. 1709/1931.

u Sarajevu dovodila i jevrejske predstavnike, kao dr. Samuela Pintu, uglednog advokata i predsjednika Jevrejske sefardske opštine, ili Vitu Alkalaja, kao direktora Gradske štedionice, inače člana Odbora Narodne radikalne stranke za Drinsku banovinu.⁷⁹

Do kraja međuratnog perioda gradska vijeća u Sarajevu nisu bila izborna tijela kao predstavnici sarajevskog građanstva, nego su ih popunjavali pogodni, režimu skloni i lojalni predstavnici političkih opcija na vlasti, koje su ih preporučivale preko Ministarstva unutrašnjih poslova i Kraljevske banske uprave Drinske banovine – upravno odjeljenje, koja je i kontrolisala i nadzirala njihov rad. Na taj način pozicija gradskih vijećnika bila je politička, ne po funkcijama proizašlim iz pravila rada vijeća, nego što je svaki vijećnik ponaosob bio preporučen i postavljen od političkih vlasti i u skladu sa tim moralo je biti i funkcionisanje vijeća, kolektivno i individualno, jer su vijećnici bili odgovorni i zavisni od političke volje, a ne od građana Sarajeva i njihovih interesa. Međutim, uza sav arsenal nedemokratskih metoda režima, do kraja Kraljevine Jugoslavije pojedini Jevreji su nalazili načina da budu politički angažirani, uglavnom ilegalno u komunističkom pokretu ili kroz društvenu aktivnost i organizacije koje nisu imale takav predznak, kao Marcel Šnajder, Kalmi Baruh i drugi.

Antisemitizam u svom primordijalnom obliku kao ekonomska kategorija⁸⁰ i kroz sporadične huliganske ispade⁸¹ nije bio nepoznat u bosanskohercegovačkim gradovima, posebno u Sarajevu kao najvećem

⁷⁹ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 102.

⁸⁰ Halid Čaušević, “Sociološki presjek pojave antisemitizma u Bosni i Hercegovini”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nežirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 124.

⁸¹ *Jugoslovenska pošta* izvještava više puta, kao 5. februara 1937. ili 4. marta 1937, o huliganskim i sličnim incidentima koji tridesetih godina u Sarajevu ostaju na tom nivou, kao što je skrnavljenje 13 grobova od strane nepoznatih lica, ponovno uništavanje izloga luksuznih prodavnica i sl. “Kroz Sarajevo”, *Jugoslovenska pošta*, X, br. 2336, (Sarajevo, 5. 2. 1937), 4; “Nepoznati manijak je opet izrezoao dijamantom izloge velikog broja sarajevskih radnji”, *Jugoslovenska pošta*, X, br. 2360, (Sarajevo, 5. 3. 1937), 4.

središtu po broju jevrejskog stanovništva i privrednom centru.⁸² Objavlivanjem uredbi koje su imale snagu zakona o ograničenjima prava Jevreja⁸³ antisemitizam postaje zvanično i dio državne politike Kraljevine Jugoslavije, iako je na “mala vrata” ulazio i u vrijeme Jevtićeve JNS vlasti, koja je ignorisala povremene antisemitske napise u pojedinim glasili-
ma.⁸⁴ Uredbe su u Bosni i Hercegovini vrlo brzo i efikasno primijenjene, u Sarajevu su likvidirane dvije jevrejske radnje, izbrisane iz trgovačkog registra uz pratnju policije i prijetnju drakonskim kaznama od 500.000 dinara, a u Zenici se pojavio problem kategorizacije takvih prodavnica koje potpadaju pod odredbe Uredbe, da bi sama akcija za kratko vrijeme bila okončana.⁸⁵ Znatno broj prezimena koja se “slaveniziraju” i postaju kao takva zvanična objavljivanjem u Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije,⁸⁶ pokazuje da pojedini Jevreji uviđaju opasnost koju je zajednica potcjenjivala i koja će se u svom najdrastičnijem obliku predstaviti u toku 1941. godine, pa dalje.

⁸² Seka Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. H. Kamberović, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 26-27.

⁸³ “Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane”, *Narodno jedinstvo*, XXIII, br. 82, (Sarajevo, 12. 10. 1940), 1; “Uredba o upisu lica jevrejskog porijekla za učenike univerziteta, visokih škola, viših, srednjih učiteljskih i drugih srednjih škola”, Isto, 4. Zanimljivo je da je ove uredbe 1943. godine poništila jugoslavenska vlada u izbjeglištvu. Milan Ristović, “Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941”. *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, I/1996, 41.

⁸⁴ Imamović, “Položaj Jevreja”, u: *Sefarad* 92, 71; Ivo Goldstein i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001), 39.

⁸⁵ “Odluka”, *Narodno jedinstvo (Službeni dio)*, XXIII, br. 88, (Sarajevo, 2. novembar 1940), 1. Zabranjuje se rad trgovačkoj agenturi životnim namirnicama Imre Vajs u Sarajevu i Davidu Šacu, takođe u Sarajevu. ABH, KBUDB-pov., 8089/1940, 16. oktobar 1940. U Zenici su na isti način likvidirane dvije jevrejske radnje.

⁸⁶ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XXIII, br. 46, (Beograd, 27. 2. 1941), 2; Promjena imena Feliks Ferić iz Sarajeva u Mirko. Isto, (Beograd, 5. mart 1941), 51; Promjena prezimena Fištrund u Ribar, Isto, 54, 8. mart 1941; Hišler u Milić, Isto, 61, 17. mart 1941; Hauber u Spasojević itd.

Zaključak

Javni život Jevreja kao nemuslimanske zajednice u Osmanskoj državi šerijatskog prava može se nazvati izrazito nepolitičkim. Protopolitički period postepeno se gradi još u periodu tanzimata, dok politički, uza sva ograničenja, počinje u austrougarskom periodu borbom za novi statut Gradske opštine Sarajeva i saborskim izborima.

Dok lojalnost prema vlastima i tolerantan stav prema drugim konfesijama ostaje tradicionalno u svim periodima kontinuiran princip jevrejske zajednice, u skladu sa osnovnim postulatima kao što su mir i sigurnost u okvirima svoje vjere i običaja, politizacija javnog života još u doba austrougarske uprave, uza sva ograničenja političkog djelovanja, dovodi u pitanje sljedeći princip na kome se zasnivala jevrejska zajednica prema vani, a to je bila kompaktnost i jedinstvo.

Osim na jedinim gradskim izborima u Sarajevu 1928. godine, Jevreji se, za razliku od drugih, nisu politički organizovali na nacionalno-konfesionalnoj osnovi, niti su u periodu Kraljevine SHS / Jugoslavije nastupali samostalno. Kao zajednica putem svojih organizacija, od Saveza jevrejskih opština, Saveza cionista, a većinom i pojedinačno, osim Jevreja komunisti, ljevičari, držali su se lojalno prema svim režimima u državi u cijelom tom periodu, ali to ne znači da nisu bili politički aktivni i angažovani, naprotiv. Postulat koji važi za sve Jevreje u svijetu i gotovo u svim evropskim zemljama – da Jevreji svojom većinom pripadaju onim strankama koje su najmnogobrojnije, prema tome i najjače i imaju šanse da vladaju – velikim dijelom odnosio se i na Jevreje Sarajeva, koji u periodu Kraljevine SHS / Jugoslavije vežu svoje interese uglavnom za Narodnu radikalnu stranku, izuzev pojedinačnih i opredjeljenja manjih grupa za ostale stranke i organizacije, kao što su bili sindikalni i komunistički pokret, ili ostale tzv. građanske stranke.

Specifičan položaj i brojnost Jevreja Sarajeva bila je u nesrazmjeri sa vrlo značajnim doprinosom privrednom i kulturnom razvitku Sarajeva, ali je ipak njihovo učešće u politici bilo marginalno, pa je i taj procenat daleko

više bio u srazmjeri sa njihovim osvjedočenim kvalitetima u djelovanju nego sa populacionim kvantitetom. Uticaj u gradskoj opštini putem svojih predstavnika bio je od najvećeg značaja za jevrejsku populaciju grada, koji je kao njihov najveći grad u Bosni i Hercegovini bio i centar vjerskog, kulturnog, privrednog i uopšte društvenog života. Iako je participiranje u gradskoj vlasti bilo samo privid političkog angažmana, jer gradske institucije od osnivanja pa do 1941. godine nisu bile političke institucije, Jevrejima Sarajeva, koji su bili mnogostruko angažovani na svim poljima društveno-ekonomske djelatnosti u gradu, pitanje gradske uprave i njena politika bili su u žiži interesa, te su kao značajan dio sarajevskog stanovništva skoro uvijek bili dio gradskih upravljačkih tijela.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine – povjerljivo 1929–1941. (KBUDB, pov.)
 - Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine – upravno odjeljenje, 1929–1941. (KBUDB-II)
 - Fond: Oblasna finansijska uprava Sarajevske oblasti, 1927–1929. (OFUSO)
 - Fond: Oblasni odbor Sarajevske oblasti, 1926–1928. (OOSO)

Objavljeni izvori:

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.* Sarajevo: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1932.

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti.* Beograd: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1938.
- *Izveštaj o upravi u Bosni i Hercegovini.* Zagreb, 1906.
- *Jevrejski narodni kalendar za godinu 1938/1939.* Beograd: Savez jevrejskih veroispovednih opština, 1939.
- Kapidžić, Hamdija. “Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.”. *Glasnik arhiva i Društva arhivista*, knj. III, Sarajevo, 1963, 147-323.
- Rodinis, Andrej (ur.) *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Inventari i građa.* Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.
- *Službene novine Kraljevine SHS / Jugoslavije.* Beograd, 1918–1941.
- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu.* Sarajevo, 20. januara 1884.

Štampa:

- *Glas slobode*, Sarajevo, 1920, 1922–1923, 1928.
- *Jevrejski glas*, Sarajevo, 1928.
- *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 1928.
- *Hrvatska sloga*, Sarajevo, 1920.
- *Narod*, Sarajevo, 1920.
- *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1918–1920, 1940.
- *Pravda*, Sarajevo, 1923.
- *Srpska riječ*, Sarajevo, 1910.

LITERATURA

Knjige:

- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, I. Zagreb: JAZU, 1961.
- Delić, Rista St. *Jevreji u Jugoslaviji*. Beograd: izdanje Rist St. Delić, s. a.
- Donia, Robert. *Sarajevo: Biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
- Goldstein, Ivo. Goldstein, Slavko. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001.
- Grandits, Hannes. *Multikonfesionalna Hercegovina – Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2014.
- Hadžibegović, Iljas i drugi. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knj. 1. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu i NIŠRO “Oslobođenje”, 1990.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Kapidžić, Hamdija. *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*. Sarajevo: Svjetlost, 1968.
- Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.
- Kruševac, Todor. *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1960.
- Omerović, Enes S. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Institut za historiju, 2019.
- Popović, Vasilj. *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)*. Beograd: SAN, 1949.
- Skarić, Vladislav. *Sarajevo i njegova okolina*. Sarajevo, 1937.
- Šehić, Nusret. *Bosna i Hercegovina 1918–1925*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1991.

Članci:

- Brkljača, Seka. “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. H. Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.
- Brkljača, Seka. “Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine”, u: *Mustafa Imamović: 45 godina naučnog i publicističkog rada*. Sarajevo / Gradačac: Institut za istoriju, University Press, Javna biblioteka “Alija Isaković”, 2010, 311-326.
- Brkljača, Seka. “Stanovnici gradova u Bosni i Hercegovini 1914–1941”. *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 35, 2006, 61-104.
- Čaušević, Halid. “Sociološki presjek pojave antisemitizma u Bosni i Hercegovini”, u: *Sefarad '92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 119-131.
- Hauptmann, Ferdo. “Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)”, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, ur. E. Redžić, knj. II, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18. Sarajevo: ANUBiH, 1987, 99-213.
- Hranisavljević, Slavko. “Jevrejska verska zajednica”, u: *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918–1928*, knj. 2. Beograd: Matica živih i mrtvih SHS, 1928.
- Imamović, Mustafa. “Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, u: *Sefarad '92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 65-79.
- Juzbašić, Dževad. “Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave”, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Posebna izdanja, knj. CXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35. Sarajevo: ANUBiH, 2002, 371-382.

- Kapidžić, Hamdija. “Socijalisti u gradskom vijeću Sarajeva početkom 1919. godine”. *Pregled*, Sarajevo, 11-12, 1959.
- Miličić, Budimir. “Jevrejsko socijalističko društvo Poale Cion u Sarajevu 1919–1929. godine”, u: *Sefarad '92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 145-171.
- Nilević, Boris. “Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave”, u: *Sefarad '92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 47-56.
- Ristović, Milan. “Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941.”. *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, I, 1996, 21-43.
- Sućeska, Avdo. “Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave”, u: *Sefarad '92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 33-46.
- Tauber, Eljas. “Jevreji kao nerazdvojni dio razvoja privrede i kulture u Bosni i Hercegovini”. *Diskursi*, Sarajevo, 1, 2011, 233-248.
- Tepić, Ibrahim. “Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine”, u: Enver Imamović i drugi, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, 131-172.

Summary

A Contribution to the Political life of Sarajevan Jews between the two World Wars

The public life of Jews as a non-Muslim community in the Ottoman state was governed by Islamic Sharia law and can be defined as unpolitical, the proto-political period was gradually developed in the Tanzimat era, but began, with all limitations, in the Austro-Hungarian period through the struggle for the new statute of the Sarajevo Jewish community and the council elections.

While loyalty towards the authorities and a tolerant attitude towards other confessions remained in all periods a traditional and continued principle of the Jewish community, according to the elementary postulates such as peace and security within their faith and customs, the politicisation of public life during the Austro-Hungarian administration, with all the limitations of political action, brought into question the principles of compactness and unity on which the Jewish community based its relations with the outer world.

Apart from the 1928 city elections in Sarajevo, the Jews, as opposed to others, did not organize themselves on a national-confessional basis, and they did not act independently during the period of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia. As a community, through their organizations, such as the Union of Jewish communities or the Union of Zionists, and also as individuals, notwithstanding the Communist and leftist Jews, they were loyal to all state regimes for the duration of the period. This, however, does not mean that they were not politically active and engaged. On the contrary, the postulate that functioned for all Jews in the World and in almost all European countries, according to which the Jews mostly belonged to the most numerous parties, which were therefore the strongest and had greater chances to govern, could also be applied to the Jews of Sarajevo who, in the period of the Kingdom

of the Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, tied their interests chiefly for the People's Radical Party, apart from those individuals and smaller groups who sided with other parties or organizations, such as the trade union and communist movements, or other, so-called bourgeois parties.

The specific position and number of Sarajevo Jews was in disproportion with their extremely significant contribution to the economic and cultural development of Sarajevo, but their participation in politics was marginal, so this percentage was more proportionate to their visible qualities in working rather than with the quantity of the population. The influence in the civic community through their representatives was of utmost importance for the Jewish population of the city, which as their largest city in Bosnia and Herzegovina served as a centre of religious, cultural, economic and social life in general. Even though participation in civic government gave only an impression of political engagement, since the civic institutions from their establishment to 1941 were not political in character, the issue of civic administration and its policies were in the focus of interest of the Sarajevo Jews who were engaged in all fields of social-economic activities in the city, and as an important part of the population of Sarajevo, they were almost always a part of the civic governing bodies.

(Translated by: Nermina Filipović)

UDK: 322+296 (497.6 Sarajevo) “1918/1941”

Izvorni naučni rad

Sonja Dujmović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

Uzajamna lojalnost – državna politika i jevrejstvo Sarajeva u međuratnom periodu

Apstrakt: Rad redukovanim prikazom prati razvoj odnosa na liniji država – jevrejstvo Sarajeva u međuratnom periodu, zadržavajući se posebno na 1930. godini, kada je dostignuta kulminacija uzajamne pozitivne recepcije. Primjena *Zakona o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*, pomoć pri podizanju Šume kralja Petra u Palestini, podrška akciji *Keren Kajemeta*, podizanje nove sefardske sinagoge bili su neki od vidljivih znakova državne potpore, dok su Jevreji odgovarali svojim gestama lojalnosti. Tokom tridesetih godina pritisak antisemitizma nije zaobišao ni Sarajevo, da bi sa donošenjem antisemitskih uredbi vlade Kraljevine nagovijestio tragičnu poziciju jevrejskog naroda u II svjetskom ratu.

Ključne riječi: Jevreji, državna politika, uzajamna lojalnost, Sarajevo, međuratni period, Zakon o vjerskoj zajednici, Šuma kralja Petra, *Keren Kajemet*, sinagoga, antisemitizam

Abstract: Through a reduced representation this paper traces the development of the relations between the state and the Jews of Sarajevo in the

interwar period, focusing particularly on the year 1930, when the mutual positive reception reached its culmination. The application of the “Law on the Jewish religious community in the Kingdom of Yugoslavia”, aid given to the planting of the King Peter’s Forest in Palestine, the support of Keren Kejemet’s action, the building of a new Sephardic synagogue, were just some of the visible signs of state support, while the Jews responded with their gestures of loyalty. During the 1930’s the pressure of anti-Semitism did not evade Sarajevo, while the passing of anti-Semitic regulations by the government of the Kingdom of Yugoslavia announced the tragic position of the Jewish people in the Second World War.

Key words: Jews, state policy, mutual loyalty, Sarajevo, interwar period, the Law on the Jewish religious community in the Kingdom of Yugoslavia, the King Peter’s Forest, Keren Kejemet, synagogue, anti-Semitism

Ako se godina zamisli kao jedna tačka presijecanja događaja, koja sublimira sve pozitivne društvene tokove koji su se u međuratnom periodu ticali jevrejstva grada Sarajeva,¹ jedne značajne zajednice jevrejstva u Kraljevini Jugoslaviji, to bi bila 1930. godina. “Mali Jerusalem”, kako su Sarajevo sami Jevreji ponekad nazivali, kao da je te godine živio jednim posebnim, izolovanim životom, u jednoj paralelnoj dimenziji, gotovo nestvarnoj, s obzirom na za Jevreje sudbinska dešavanja i vijesti o njima, koje su sa evropskih prostora stizale u ovaj grad.

Ulazak u treću deceniju 20. vijeka bio je na evropskom tlu obilježen mnogim krupnim društvenim potresima – ekonomskim kolapsom (Velika depresija), naglašenijim izrastanjem apsolutističkih vlada i autoritarnih režima, jačanjem desničarskih ideologija sa narastajućom masovnom podrškom, izgradnjom stvarnih² i tek nagoviještenih linija

¹ Termin jevrejstvo preuzet je iz jevrejske periodike međuratnog perioda (1918–1941) u Sarajevu.

² Francuska je januara 1930. godine donijela zakon o gradnji fortifikacione linije Mažino, graničnog odbrambenog sistema prema Njemačkoj i Italiji, sastavljenog od niza betonskih utvrđenja sa mitraljeskim gnijezdima. Nazvana je po tadašnjem ministru rata Andreu Mažinou.

razdvajanja, sve glasnijim njemačkim zahtjevima za izmjenu postojeće pozicije na političkoj i ekonomskoj karti,³ kao i restriktivnim zakonima, te sveopštom odbojnošću prema slobodama – onim koji se markiraju kao demokratske, kulturne, intelektualne. Nestabilna Evropa i svijet bili su na korak do pobjede fašizma i dva do rata.⁴

Sve ove promjene još nisu u potpunosti zahvatile rub Evrope, iako je Kraljevina već godinu dana imala iskustvo autoritarnog šestojanuarskog režima, pa je kraljeva intervencija u izmjeni poretka zahtijevala provjeru lojalnosti svih društvenih grupa i pojedinaca.⁵ Provjera pouzdanosti uspostavljenih veza na osi država – jevrejstvo bila je dio političke scene tog istorijskog trenutka.

Mada vjerski antisemitizam u Kraljevini SHS / Jugoslaviji nije dobio masovnu podršku,⁶ ipak je “narodski antisemitizam”⁷ bio “opšte mjesto”

³ Na Drugoj Haškoj konferenciji krajem januara 1930. prihvaćen je i formalno plan za preraspodjelu njemačkih reparacija.

⁴ Na izborima 14. septembra 1930. godine njemački nacisti su bili drugi po broju osvojenih glasova.

⁵ Tokom svog boravka u Sarajevu od 25. juna do 19. jula 1929. godine Siton Votson je prilikom razgovora sa prvacima zabranjenih stranaka stekao dojam da većina ne odobrava autokratsku politiku kralja Aleksandra. Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, (Sarajevo: Svjetlost, 1975), 70.

⁶ Ispadi su ipak zabilježeni: “Slušatelji medicinskog fakulteta na zagrebačkoj univerzi predali su memorandum akademskom senatu kojim traže da se proteraju svi strani Židovi, a za pohadanje medicinskog fakulteta na zagrebačkoj univerzi da se za domaće Židove uvede ‘numerus klauzus’”. “Antisemitski pokret u Zagrebu”, *Srpska riječ*, II, br. 105, (Sarajevo 1. juni 1920), 2 (*Srpska riječ* je bio list Radikalne stranke. – op. a.); Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, (Zagreb: Novi Liber, 2005), 134. “U nedelju na zagrebačkom Univerzitetu protestna skupština jednog malog dela ‘akademske omladine’ protiv toga što su neki univerzitetski profesori učestvovali na proslavi otvaranja jevrejskog univerziteta u Jerusalemu. Posle skupštine došlo je do manjih incidenata i tuča.” “Antisemitske demonstracije u Zagrebu”, *Narod*, V, br. 27, (Sarajevo, 5. april 1925), 2. (Mada u impresumu nije navedeno, *Narod* su uređivali pripadnici Demokratske stranke – op. a.). U periodu 1920–1925. vlasnik i izdavač je bio dr. Nikola Stojanović, a bio je i urednik 1920–1922, nakon čega je uredništvo preuzeo Radmilo Grdić. Đorđe Pejanović, *Štampa Bosne i Hercegovine 1850–1941*, (Sarajevo: Svjetlost, 1949) 86.

⁷ Erik Hobsbaum, *Doba ekstreme. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, (Beograd: Dereta, 2002), 95.

u drugim vjersko-nacionalnim zajednicama,⁸ mada i on promjenjivog intenziteta.⁹ U Sarajevu se uglavnom svodio na “ulični antisemitizam”¹⁰ te tinjao kroz štampu,¹¹ putem satiričnih pričica,¹² aforizama i šala,¹³ ali je uvijek bilo prostora i za zlurade opaske potaknute izgovorima za socijalnu

⁸ Derviš Korkut, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, jedan od najzaslužnijih za spašavanje jevrejske Hagade tokom Drugog svjetskog rata, objasnio je to na sljedeći način: “Kod nas, u koliko postoji neko antisemitski orijentisan, to je on sigurno takav iz razloga poslovne konkurencije. ... To je čisto čaršijski antisemitizam koji sa momentanim nema ničeg zajedničkog.” Derviš Korkut, “Antisemitizam je stran muslimanima BiH”, u: *Naši Jevreji. Jevrejsko pitanje kod nas. Zbornik mišljenja naših javnih radnika*, Knj. 1, ur. M. Dimitrijević, V. Stojanović. (Beograd: Minerva, 1940), 53.

Značenje pogrdnih izraza u svakodnevnom žargonu imao je potrebe svojevremeno da objasni socijaldemokratski list: “Piše nam jedan drug iz Tuzle da su tamo neki Židovi shvatili riječ čifta, koja je napisana na jednom mjestu u petom br. našega lista kao da smo napisali riječ čivut. Megjutim, riječ čifta znači sasvim nešto drugo. Čifutom se naziva onaj čovjek sa malogragjanskom psihologijom koji drhti nad svakom krajcarom, koji je sprema na sve što je najprljavije i koji bi sve učinio za svoju lični interes.” “Čifta”, *Glas slobode*, VIII, br. 8, (Sarajevo, 19. januar / 6. februar 1918), 93.

⁹ *Pravda* je pisala da Šerifova *Domovina* “na najgnusniji i najinfamiji način napada naše sugrađane Jevreje. Ovakovi članci antisemitskog sadržaja u stilu Luegerove štampe a sa prozirnom odvratnom tendencijom dostojni su samo prezira vaskolike počtene javnosti i najoštrije osude. Kod nas ovakovi članci imaju još i tu svrhu, da pomute lijepe odnose između nas i Jevreja. – U odgovoru na zlonamjerno pisanje Šerifove *Domovine* ispravno je konstatirao organ naših sugrađana Jehudija ‘Židovska svijest’ u članku pod gornjim naslovom da Šerifovo pisanje ne predstavlja javno mnijenje Muslimana i među ostalim navodi ‘Od Šerifa Arnautovića odvraća se danas sva čestita javnost, smatrajući ga najcrnijom ljagom na horizontu političkog života u Bosni...’ “Stid ga bilo!”, *Pravda*, III, br. 20/258, (Sarajevo, 22. februar 1921), 2-3. (*Pravda* je bila glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije. – op. a.)

¹⁰ Hobsbaum, *Doba extrema*, 95.

¹¹ O protestu *Židovske svijesti* o antisemitskom pisanju po štampi. “Protest Židova”, *Srpska riječ*, II, br. 87, (Sarajevo, 5. maj 1920), 2.

¹² Pričica “Kako je Jevrejin nadmudrio Srbina i Muslomana”, *Srbini težak*, II, br. 7, (Sarajevo, 19. mart / 1. april 1922), 7. (*Srbini težak* je bio “Organ Srba težaka pristalica Radikalne stranke” – op. a.)

¹³ “Šta su radili izraelci kad su prešli preko crvenoga mora, pita učitelj Ivana – Sušili se, odgovori Ivan.” “Šala”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 190, (Sarajevo, 11. januar 1930), 5.

bijedu,¹⁴ ekonomske interese vlastite zajednice,¹⁵ protekcionizam,¹⁶ u predizbornim borbama u koje su bili uključeni svi nacionalni tabori,¹⁷ ali i teško suzdržanoj netrpeljivosti, koja je najprije dovela na prelazu u 1920. godinu i do izгона Jevreja iz Sarajeva,¹⁸ što se na drastičniji način ponovilo

¹⁴ “Špekulanti gomilaju robu i sakrivaju je. Hoće li se ovome zulumu nesavjesnih čifta već jednom stati na put.” “Cijene u Sarajevu”, *Srpska riječ*, I, br. 16, (Sarajevo, 21. mart / 3. april 1919), 3. (podvučeno – op. a.)

¹⁵ “Protjerivanje onih stranaca, koji su se ogriješili o naš narod, provodi se posljednjih dana malo bržim tempom. ... I ovu priliku iskoristiće nesavjesni špekulanti, većinom jevreji, da prave dobre poslove, kupujući njihov namještaj. Mi mislimo da bi vlada morala i ovome doskočiti i odrediti maksimalnu cijenu, da oni Srbi, koji su g. 1914. opljačkani dođu do namještaja. Osim toga imali bi mnogo praznih stanova na raspoloženju za naše srpske oficire i njihove familije.” “Proterivanje stranaca”, *Srpska riječ*, I, br. 1, (Sarajevo, 2/15. mart 1919), 3. “Kad upitismo jednog prijatelja, kako dolazi Eskenazi na ovu drsku ideju, on nam reče: ‘Šta ćemo de, kad smo u Judoslaviji! Židov traži, židov rekvirira, židov sudi i odlučuje, židov još i predsjedaja!’ “Jesmo li to u Judoslaviji”, *Pravda*, II, br. 54, (Sarajevo, 22. maj 1920), 2; “Jevreji i bojkot”, *Pravda*, VII, br. 45, (Sarajevo, 25. februar 1925), 3.

¹⁶ Muslimanska *Pravda* se žali što je “radikalsko” gradsko vijeće za gradnju “židovske havre” (hrama, sinagoge – op. a.) izdvojilo milion kruna, dok “je u isto vrijeme općina zaplijenila čilime u Carevoj džamiji, jer nije platila neku malu svotu, koju duguje za svijetlo.” “Milion kruna za gradnju židovske havre”, *Pravda*, VII, br. 21 (Sarajevo, 27. januar 1925), 3.

¹⁷ “**Kako saznajemo, odbor, koji se konstituirao za kontrolu da muslimani kupuju samo kod muslimana i kod muslimanskih prijatelja, znatno se proširivši svoju akciju povećao. Uspjeh ove akcije je dosada izvanredan, jer muslimani dolaze k sebi, svijesni da će tako samo sebi najbolje pomoći.**” (boldovano u originalu – op. a.)

“Srpska riječ” im se na usluzi ovako zahvaljuje: “NAŠI JEVIJEJI. DUŽNOST NAM JE DA ISTAKNEMO KOREKTNO POŽRTVOVNO I PATRIOTSKO DRŽANJE NAŠIH JEVIJEJA, KOJI SU SKORO SVI GLASALI ZA NACIONALNI BLOK.” “Svoj svome!”, *Pravda*, VII, br. 37, (Sarajevo, 15. februar 1925), 2 (naglašeno u originalu – op. a.). O zapljene *Pravde* br. 42, naloženoj od velikog župana Nikolića, radikala, “jer izaziva vjerski i plemenski razdor te sadrži tešku povredu javnog morala.” “I opet ‘Pravda’ zaplijenjena – radi jevreja”, *Pravda*, VII, br. 43, (Sarajevo, 23. februar 1925), 2; “Vjerska borba”, *Pravda*, VII, br. 48, (Sarajevo, 28. februar 1925), 1-2; br. 49, (Sarajevo, 1. mart 1925), 1. O radikalskoj agitaciji kod Jevreja i Hrvata: “Po primjeru kolege”, *Pravda*, IX, br. 77, (Sarajevo, 10. septembar 1927), 2. Vidjeti još: Benjamina Londrc, *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*, (Sarajevo: Izdavačka kuća “Monos”, Gračanica, Udruženje “Hagada” Sarajevo, 2016), 50.

¹⁸ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 141, 189.

i krajem tridesetih godina. U cjelini gledano, ipak je osuda antisemitizma u jugoslovenskoj, pa i sarajevskoj javnosti kroz međuratni period bila mnogo glasnjija, ukoliko se u izvjesnoj mjeri izuzmu “simpatije muslimanskog versko-političkog vođstva na strani palestinskih Arapa”, “ali više kao udar na politiku Engleske, zaraćene neprijateljske velesile, koja je pripremala temeljitu reviziju nacionalne slike Palestine”.¹⁹

Naravno, uvijek je postojao taj element sukoba, ljubomore i čak minimalnih potraživanja,²⁰ kada ih je trebalo eliminisati iz prvenstveno ekonomskog,²¹ pa onda i iz društvenog života, etiketirajući ih pritom kao anacionalni element,²² što je naravno izazivalo odgovor i sa jevrejske strane,²³ ne samo upućen štampi nego po potrebi i oficijelnim

¹⁹ “Obnova cionističkog pokreta i u vezi s tim učvršćivanje jevrejske nacionalne kohezije ... izazvalo je očekivano zaziranje i inače preosjetljivih bosanskohercegovačkih Muslimana, a posebno njihovih srednjih slojeva (iz reda intelektualaca i čaršijskih privrednika), na koje je ideologija u ono doba još živućeg panislamizma vršila veliki utjecaj. Muslimanski tisak je pažljivo registirao sve promjene, koji se tiču islamskog svijeta ... ali bez očekivanih agresivnih konotacija, koje će isplivati na površinu pred sami rat i u toku rata ...” Halid Čaušević, “Sociološki presjek pojave antisemitizma u Bosni i Hercegovini”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 124.

²⁰ “Naša vlada ako neće da to učini (da preuzme upravu nad kinima u Sarajevu – op. a.), neka ih prepusti Prosvjeti, Napretku i Gajretu ili domaćim ljudima, a ne da se bogate kojekakvi Bajsi, Levi i.t.d.” “Istorijat sarajevskih kina”, *Srpska riječ*, I, br. 22, (Sarajevo, 29. mart / 11. april 1919), 3.

²¹ “Mi smo s najvećom simpatijom pratili akciju naše policije protiv besavesnih trgovaca, koji gule narod. Upala nam je u oko jedna činjenica: u svakom spisku kažnjenih trgovaca nalazi se dobro dvije trećine domaćih Jevreja (Španjola). Ako se uzme u obzir da su oni od nas najbolje situirani ljudi, da oni imaju najviše kapitala, da 1914. nisu ništa prepatili, da ih je Austrija uvijek mazila – onda ovu pojavu moramo najenergičnije osuditi. ... to osuđuje cjelokupno građanstvo, koje ne može i neće da snosi ovaj moderni dahiluk, jer svačije strpljenje ima granica. Naravno i među njima ima dosta ispravnih trgovaca i njihova je dužnost da djeluju na ostale.” “Opet cijene”, *Srpska riječ*, II, br. 140, (Sarajevo, 21. jul 1920), 3.

²² U osvrtu na prvomajsku proslavu navodi se da joj je “prisustvovalo oko 3000 duša s decom, a sačinjavali su je većinom anacionalni muslimani, stranci: Švabe, Mađari, Židovi, bivši šuckori itd.” “Prvi maj u Sarajevu”, *Srpska riječ*, II, br. 84, (Sarajevo, 3. maj 1920), 2.

²³ Prepiska između Židovske svijesti i *Srpske riječi* maja i juna 1920. godine oko karaktera trgovaca. U završnoj riječi *Srpska riječ* uredništvo i Jevreje naziva “drskim manjinama”. “Zbog ‘Zembilja’”, *Srpska riječ*, II, br. 125, (Sarajevo, 25. juni 1920), 1.

institucijama.²⁴

Ipak, glavna linija politike Kraljevine išla je u susret saradnji sa Jevrejima. Zbog čega je to bilo tako? Prema judaizmu, Eretz Izrael je zemlja koju je Bog dao Jevrejima, a ovoj je ideji Velika Britanija dala bezrezervnu podršku, dakle, stvaranju države za sve Jevreje na prostoru Palestine. Odlukom *Lige naroda* ova sila je dobila mandat nad Palestinom 1922. godine, čemu je prethodila Balfurova deklaracija iz 1917. godine kojom je ovakva politika omogućena. Iste godine, 27. decembra 1917. Kraljevina Srbija je preko opunomoćenog ministra Milenka Vesnića uputila zvanično pismo kapetanu Davidu Albali, uglednom cionističkom vođi, kojim je izrazila podršku srpske vlade i naroda “vaskrsnuću” jevrejske države u Palestini.²⁵ U istoriografiji se smatra da je ovim Srbija postala prva država poslije Velike Britanije koja je Jevrejima priznala pravo na “dom”, a također i na matičnu državu u Palestini.²⁶ Ovaj odnos, uspostavljen diktatom i kontrolom međunarodne zajednice na Berlinskom kongresu 1878. godine, izmijenio je dotadašnju politiku Srbije, za koju se moglo reći da je bila “druga zemlja antijevrejstva”, i takvu, preobraženu je naslijedila Kraljevina SHS / Jugoslavija,²⁷ a

²⁴ “Aškenaski Jevreji Sarajeva poslali su gradskom komesaru deputaciju sa protestom, što u red savetnika nije uvršten ni jedan aškenaski Jevrejin.” “Protest aškenaskih Jevreja”, *Narod*, IV, br. 3, (Sarajevo, 12. januar 1924), 2.

²⁵ Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008), 70.

²⁶ Mladenka Ivanković, “Jevreji u Jugoslaviji 1918–1952”, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007. <http://www.pouke.org/forum/topic/2575-jevreji-u-jugoslaviji-1918-1952/>

²⁷ Mustafa Imamović, “Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 68-69. Na Berlinskom kongresu 1878. godine Jevreji su postali ravnopravni građani Srbije, članom 35. su se garantovala sva građanska i politička prava svim građanima, odnosno sloboda vjeroispovijesti i organizacija vjerskog života, na osnovu čega su ukinuta i “postojeća ograničenja građanskih prava Jevrejima”. Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 168.

O konvenciji o zaštiti manjina: “obzirom na to, da bi Srbiju trebalo osloboditi izvjesnih obaveza prema izvjesnim silama, na koje je pristala Berlinskim ugovorom od 1878. godine, te obaveze zamijeniti obavezama prema društvu naroda i s obzirom na to, da država Srba, Hrvata i Slovenaca svojevrijem želi, da narodnostima na svim teritorijama koje čine

podrška je bila više puta potvrđivana na međunarodnom (Pariska mirovna konferencija)²⁸ te unutarnjem, državnom nivou, kao i potporom cionističkog pokreta.²⁹ Učešće Jevreja u “ratovima za oslobođenje”, tj. u *Balkanskim ratovima*,³⁰ te u *Velikom ratu*,³¹ usluge velikog rabina, bili su najčešće pominjani motivi za ovakav stav, ali je bila značajnija uloga

sastavni dio te države, ma koje rase, jezika i vjere bile, dadne potpunu garantiju, da će se njima i dalje upravljati shodno principima slobode i pravde. Radi toga su, veli se dalje, zastupnici gornjih država, pošto su mijenjali svoja punomoćja, koja su nađena u dobroj i potrebnoj formi, riješili slijedeće: savezničke i udružene sile potpisnice Berlinskog ugovora od 13. jula 1878. uzimajući u obzir obaveze, koje država SHS prima na sebe ovim ugovorom, priznaju, da država SHS definitivno oslobođena obaveza doznačenih u članu 36 pomenutog berlinskog ugovora.” “Zaštita manjina u Jugoslaviji”, *Narod*, II, br. 51, (Sarajevo, 31. decembar 1922), 2.

²⁸ Srpska vlada je “dala, na mirovnoj konferenciji u Parizu, izjavu u kojoj se daje jevrejskom narodu pravo na nacionalnu nezavisnost, odmah iza Balfura.” “Sutra se u Palestini svečano osvećuje šuma kralja Petra Velikog Oslobođioca”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 233, (Sarajevo, 1. mart 1930), 5.

²⁹ Na prvom svjetskom cionističkom kongresu u Bazelu 1897. godine, pod predsjedavanjem osnivača modernog cionizma, filozofa i književnika dr. Teodora Herzla, usvojen je program rada cionista, koji je imao za cilj stvaranje slobodne i samostalne jevrejske države u Palestini (*Erec Jisrael*, tj. *Zemlja Izrailova*). Ipak, pretečom političkog cionizma smatra se Leon Pinsker (1821–1891), rusko-poljski fizičar, koji je vjerovao “kako će ideje prosvjetiteljstva i humanizma dovesti i do židovske ravnopravnosti u europskim državama. Nakon pogroma u Rusiji prestao je vjerovati da ikakva ideološka ili društvena mijena može promijeniti neprijateljsko raspoloženje nežidova prema Židovima pa je 1882. godine objavio glasoviti spis ‘Autoemancipation, Mahnruf an seine Stammesgenossen von einem russischen Juden, kojim je Židove potaknuo na državotvorna razmišljanja.’ Boris Havel, “Izrael”, u: *Bliski Istok. Politika i Povijest*, ur. M. Kasapović, (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2016), 114.

Na 30. godišnjicu prvog cionističkog kongresa u Bazelu održan je 15. cionistički kongres, na kome su učestvovala i četiri delegata iz Kraljevine. “XXX. Cionistički kongres”, *Večernja pošta*, VI, br. 1847, (Sarajevo, 30. august 1927), 3. Prilikom njegove posjete Kraljevini, tadašnjeg vođu cionista Nahuma Sokolova, zaslužnog za osnivanje brojnih komiteta za propagiranje cionističke ideje, primio je kralj u Topoli, pa je njegova posjeta Sarajevu bila odložena za jedan dan. “Vođa cionista”, *Večernja pošta*, VII, br. 2009, (Sarajevo, 12. mart 1928), 3.

³⁰ Na jevrejskom groblju u Beogradu 2. oktobra 1927. godine otkriven je spomenik Jevrejima palim u ratu 1912–1916. godine. “Spomenik palim jevrejima”, *Večernja pošta*, VI, br. 1876, (Sarajevo, 3. oktobar 1927), 2.

³¹ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 75. “Jevreji su sa nama u ratu dijelili sve nevolje i patnje i jevrejski vojnici ispunjavali su svoje dužnosti isto tako hrabro i vjerno kao i ostali.” “Potvrda – još jednom sa najveće instance. G. Dr. Marinković, ministar inostranih poslova, o Jevrejima u našem Kraljevstvu”, *Jevrejski glas*, II, br. 26 (76), (Sarajevo, 5. jula 1929. / 27. sivan 5689), 1.

Jevreja u jačanju trgovačkog, finansijskog i industrijskog kapitala, kao i politička lojalnost, naravno ne zanemari viši istaknutu ulogu jevrejskih intelektualaca u svim društvenim i naučnim oblastima. Nije bez značaja napomenuti da je za Jevreje bilo značajno da je kralj Petar I Karađorđević udario u Beogradu kamen temeljac sinagogi 1907. godine te je posvetio naredne 1908. godine.³²

Navedenim zvaničnim izjavama bila je i formalno omogućena opšta prihvaćenost Jevreja. Naravno, ovakva slika bi izgledala uljepšano da u javnom prostoru tradicionalno bavljenje posredničkim poslovima nije ponekad koincidiralo sa finansijskim aferama u Kraljevini³³ te istovremeno bilo česta izlika za antisemitske napade.

Institucionalno Jevreji su u Kraljevini održavali svoju autonomiju *Savezom jevrejskih vjeroispovjednih opština*, osnovanim 1–2. jula 1919. u Osijeku,³⁴ a inicijativa se pokrenula upravo u Sarajevu aprila 1919. godine, prilikom proslave kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva *La Benevolencia*.³⁵

Sljedeca važna stvar za jevrejsku zajednicu bila je omogućen nesmetan rad cionističke organizacije na čitavom prostoru Kraljevine, i

³² Kao kraljev izaslanik blagodarenju u staroj sinagogi na Dunavskom keju bio je prisutan predsjednik ministarskog savjeta Nikola Pašić i ministar prosvjete Andra Nikolić. U svom govoru rabin Šalom Ruso je rekao da “u slobodnoj kraljevini Srbiji ne samo da se i nepravoslavnim vjeroispovjednicima dozvoljava podizanje božijeg hrama, no i poglavar zemlje lično prisustvuje polaganju temelja. Ovaj čin trebao bi mnogim drugim državama da služi kao primjer vjerske tolerancije i kulturnog razvika.” “Sa blagodarenja u biogradskoj sinagogi”, *Srpska riječ*, III, 149, (Sarajevo, 13/26. jula 1907), 2; “Jučerašnje svečanosti u Sarajevu”, *Večernja pošta*, VI, br. 1482, (Sarajevo, 14. jun 1926), 5; br. 2779, (Sarajevo, 15. septembra 1930), 2.

³³ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 67.

³⁴ “Saznali smo da je sastavljen izvršni odbor predstavnika uprava jevrej. opština u Beogradu – sefardijskog i aškenaskog obreda – u dogovoru sa opštinama iz Sarajeva, Zagreba i Osijeka izradili su pravila saveza sviju jevrejskih opština za cijelo Kraljevstvo SHS i sazvali kongres sviju predstavnika tih opština za 1. jul o. t. u Osijeku.” “Akcija naših Jevreja”, *Srpska riječ*, I, br. 73, (Sarajevo, 11/24. jun 1919), 2.

³⁵ Prema riječima dr. Popsa Fridmana (vjеровatno se radi o Fridrihu Popsu – op. a.), advokata iz Beograda i tadašnjeg predsjednika *Saveza*, izrečenim na skupu *Mjesne cionističke organizacije u Sarajevu* 24. marta 1930. godine u prostorijama *Jevrejskog doma* u Sokoljskoj ulici. Arhiv Jugoslavije, fond br. 14. Ministarstva unutrašnjih dela, fasc. 62, dok. br. 352.

to tako da je smatrana jednom od najbolje organizovanih u svijetu, što je potvrdila i *Svjetska cionistička organizacija*.³⁶ U samom Sarajevu cionisti su odmah 1919. godine pokrenuli svoju djelatnost,³⁷ najprije preko Židovskog nacionalnog društva, a 1924. godine osnovana je *Mjesna cionistička organizacija*,³⁸ centar i organizator cionističkih skupova.³⁹

To su bili bazični koraci u pružanju ruke jevrejskoj zajednici u Kraljevini. Uvažavanje od strane države ispoljavalo se u podršci osnivanju jevrejskih udruženja raznog profila,⁴⁰ poštovanju jevrejskih praznika,⁴¹ podršci jevrejskim hodočasnim mjestima,⁴² finansijskoj podršci kulturnim

³⁶ “Oni su insistirali na tome da judaizam ne predstavlja samo religioznu, već i nacionalnu kategoriju i da je potrebno učiniti sve kako bi se osnovala jevrejska država u Palestini, kuda bi se kasnije odselili svi Jevreji.” Sjedište Saveza cionista je bilo u Zagrebu. Ivanković, “Jevreji u Jugoslaviji 1918–1952”.

³⁷ “U Društvenom domu 19. jula 1919. obilježena je 15. godišnjica smrti doktora Hercla, pokretača modernog cionizma.” “Cionistička proslava”, *Srpska riječ*, I, br. 91, (Sarajevo, 18. jula 1919), 3.

³⁸ “Židovsko nacionalno društvo je, poslije uklanjanja od strane vlasti stare uprave i postavljanja na njegovo čelo komesara, likvidirano bez demokratske procedure 12. aprila 1924. godine. Njegovu funkciju preuzela je na sebe novoosnovana Mjesna cionistička organizacija, koja je sebi stavila u zadatak propagiranje cionističkih ideja, rukovođenje cjelokupnom aktivnošću cionističkog pokreta u Bosni i Hercegovini i obrazovanje za bosanskohercegovačko područje organizacionog distrikta po uzoru na Vojvodinu.” Budimir Miličić, “Jevrejsko socijalističko radničko društvo Poale Cion u Sarajevu 1919–1929. godine”, u: *Sefarad 92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi, (Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995), 159.

³⁹ “Savezni odbor saveza Cijonista iz naše države u Sarajevu imali svoje savezno veće – prekjuche i juče u židovskoj školi u Sulejmanovoj ulici.” “Jevrejsko savezno vijeće”, *Narod*, I, br. 99, (Sarajevo, 27. decembar 1921), 2.

⁴⁰ Advokat dr. Jakob Kajon sastavio je pravila novčane zadruge i sazvaio osnivačku skupštinu 8. maja 1923, čime je novčana zadruga Melaha (Rad) postala prva jevrejska kreditna zadruga u Jugoslaviji. David Levi otvorio je 1924. god. u Sarajevu privatnu školu Merkator. Ova škola je imala status Trgovačke akademije i priznata je od državnih vlasti. Nastava se održavala u bivšoj Šerijatskoj školi i radila je 1924–1941. Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 74, 83.

⁴¹ “Obzirom na jevrejsku novu godinu odgođena je za danas zakazana sjednica općinskog odbora za srijedu dne 15. o. mj. u 18 sati sa istim dnevnim redom.” “Odgodena sednica”, *Srpska riječ*, II, br. 181, (Sarajevo, 13. septembra 1920), 2.

⁴² U neposrednoj blizini Stoca nalazilo se hodočasno mjesto Jevreja (“mala čaba”), grob pobožnog i skromnog nadržinera Moše Danona, koji je 1829. pošao iz Sarajeva za Palestinu i na putu umro. S obzirom na to da je imao velike zasluge za Jevreje, sarajevski vele-

društvima (proporcionalno kao i drugima),⁴³ uručenim odlikovanjima sveštenim i svjetovnim licima,⁴⁴ omogućenoj participaciji Jevreja u raznim društvenim forumima,⁴⁵ prisustvu i učešću jevrejskih predstavnika prilikom svečanosti i javnih manifestacija od državnog značaja, pažnji prema njihovom umjetničkom ukusu,⁴⁶ te u lokalnim sarajevskim okvirima razumijevanju opštinskih vlasti za njihove potrebe.⁴⁷

posjednik i trgovac Mojsije D. Salom, zvani Ušćuplija, osnovao je fond kojim se izdržavao grob ovog zaslužnog čovjeka, da mu se na grobu daje limut (parastos) i da svake godine desetorica ljudi imaju dužnost da hodočaste grob. Ovu obavezu testamentom mu je ostavio njegov otac. “Jevrejsko hodočašće u Stocu”, *Večernja pošta*, VII, br. 2087, (Sarajevo, 13. jun 1928), 3. “Kod Jevreja, u njihovim vjerskim osjećajima, nije razvijen kult ličnosti, ili bolje reći njega nema nikako. Oni nemaju sveca, oni štiju Boga i zakone boje, ... Ali pokojni raf Danon, zbog svog intenzivnog vjerskog života i njegovih čudotvornih djela, u kojima, istina, ima i mnogo legendarnosti, stekao je, iza smrti svoje, glas bogodanog vjernika ... Na stogodišnjicu njegove smrti u Stocu se okupilo preko 400 vjernih iz svih krajeva Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Nema bosanske jevrejske zajednice koja nije poslala svoje predstavnike na ‘ziara’, a iz Dalmacije došli su splitski i dubrovački opštinari. Od 400 posjetilaca polovinu su sačinjavale žene.” “Stogodišnjica od smrti rabina Danona”, *Jevrejski glas*, III, br. 25 (115), (Sarajevo, 14. juna / 17. sivan 1930), 2. Za hodočasnike je na željeznici bio odobren popust od 50 %. 4. juna 1928. HAS, Gradsko poglavarstvo, br. 20331, 1928.

⁴³ Npr. Odbor Kraljevskog fonda u Sarajevu dao je za 1923. godinu pomoć sljedećim društvima: *Prosvjeti* 45.086,28, *Gajretu* 36.814,71, *Napretku* 24.543,14, *La Benevolenciji* 12.271,57 din. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), fond: Kraljev dvor, fasc. 437, dok. br. 452.

⁴⁴ Uz ostale visoke vjerske službenike odlikovanja Sv. Save III st. od regenta su dobili: dr. Moric Levi, rabin iz Sarajeva, i dr. Samuel Vesel, nadržinier iz Sarajeva. “Odlikovanja”, *Srpska riječ*, II, br. 208, (Sarajevo, 16. oktobra 1920), 2. Prilikom osvećenja hrama kralj je odlikovao ordenom Sv. Save II st. predsjednika opštine nadržinier dr. Levija. “Svečano osvećenje monumentalnog sefardskog hrama”, *Jugoslavenski list*, XIII, br. 214, (Sarajevo, 16. septembar 1930), 5.

⁴⁵ Npr. u *Odboru Kraljevskog fonda* u Sarajevu od devet članova dvojicu su činili Jevreji: Jakob Kajon i dr. Samuel Pinto. ABiH, fond: Kraljev dvor, fasc. 437, dok. br. 452. Povodom svečane proslave desetogodišnjeg djelovanja Pozorišta 1931. godine među članovima počasnog odbora bili su i dr. Levi, dr. Urbah, dr. Ham, dr. J. Kajon, predsjednik *La Benevolencije*, dr. R. Papo, predsjednik *Lire*, a u radnom odboru B. Pinto, urednik *Jevrejskog glasa*. ABiH, fond: Kraljev dvor, fasc. 224, dok. br. 446.

⁴⁶ “Iz obzira prema jevrejskoj publici stavila je Uprava našeg Pozorišta u subotu 5. maja na repertoar dramu ‘Izrael’ od Bernstena...” “Izrael”, *Srpska riječ*, V, br. 96, (Sarajevo, 9. maj 1923), 1.

⁴⁷ “Na predstavku Jevrejske Sefardske opštine u Sarajevu, kao i stanovnika Borka, Gradska opština je riješila da napravi put od mosta u Kovačićima do Jevrejskog groblja na Borku.” “Put do sefardskog groblja”, *Večernja pošta*, VII, br. 1816, (Sarajevo, 23. jula 1928), 5.

Sa druge strane Jevreji Sarajeva, “kao sinovi ovih zemalja”, odmah u jesen 1918. godine priključuju se podršci jugoslovenskim narodima svojom izjavom o programu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu,⁴⁸ zatim učestvuju nakon prvodecembarskog proglašenja 1918. godine “u blagodarivanju Nove države, Oslobođenja i u slavu i zdravlje vladarske kuće”.⁴⁹ Uslijedile su proslave državnih praznika,⁵⁰ vojne proslave,⁵¹ podržavanje svih političkih promjena u zemlji slanjem deputacija,⁵² tako i poteza šestojanuarskog režima,⁵³ oficijelni izrazi zahvalnosti kralju

⁴⁸ “Zagrebačku rezoluciju slijedile su izjave bosanskih muslimanskih političara i Židova Bosne i Hercegovine”, *Glas slobode*, VIII, br. 83. i 84, (Sarajevo, 20. i 21. oktobar 1918), 3. “Židovi Bosne i Hercegovine upravili su danas Narodnom vijeću SHS u Zagrebu slijedeću izjavu: ‘Mi Židovi Bosne i Hercegovine koji smo uvijek živjeli u bratskom saobraćaju sa narodima ovih zemalja i s njima dijelili svaki udes u sreći i nesreći, prateći sa najboljim željama političke težnje jugoslovenskih naroda, osjećamo dužnost da dademo slijedeću izjavu: Kao svijesni nacionalni Židovi, koji vazda i nadalje cijene velike ideje samoodređenja naroda i demokracije, priključujemo se programu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba sadržanom u objavi od 19. oktobra 1918, te kao sinovi ovih zemalja vidimo u toj objavi (točka 5) po svema zajamčen slobodan razvoj Židova Bosne i Hercegovine. – Sarajevo, 24. oktobar 1918. – Dr. Vita Alkalaj, narodni zastupnik Židova Bosne i Hercegovine. – Bernardo L. Pinto. – Isak Salom. – Avram Levi Sadić. – Dr. Caesar Kajon. – Ašer S. Alkalaj. – Leon Finzi. – Josef M. Israel. – Dr. Rafael Papo. – Dr. phi. Isak Altaraz.’” “Izjava Židova Bosne i Hercegovine”, *Glas slobode*, VIII, br. 84, (Sarajevo, 26. oktobar 1918), 3.

⁴⁹ Povodom oslobođenja i ujedinjenja države SHS “za zdravlje njegova Veličanstva Kralja Petra i Njegova Kraljevskog Visočanstva Prijestolonasljednika – regenta Aleksandra ... i u bogomoljama jevrejsko-sefardičke i jevrejsko-aškenaske bogoštovne općine.” “Sa svečana blagodarjenja”, *Narodno jedinstvo*, I, br. 32, (Sarajevo, 3. decembar 1918), 2.

⁵⁰ “Bogoslužnja u jevrejskim hramovima prigodom proslave 1. decembra – 10-godišnjice od ujedinjenja troimenog naroda”, *Jevrejski glas*, I, br. 45, (Sarajevo, 23. novembra 1928. / 10. kisle 5688), 3.

⁵¹ “Prigodom dolaska nove zastave 10. pješad. puka Takovskog u povorci koja će se formirati toga dana sudjelovaće i naša Jevrejska glazba. Umoljava se članstvo da u što većem broju prisustvuje ovoj manifestaciji i izrazi tako svoje nacionalne osjećaje prema našoj Državi i Uzvišenom vladaru.” “Jevrejska omladinska zajednica Matatja Sarajevo”, *Jevrejski glas*, III, br. 33 (123), (Sarajevo, 29. avgusta 1930. / 5. elula 5690), 4.

⁵² U poklonstvenoj deputaciji Drinske Banovine Kralju bili su između ostalih i Moni Alkalaj i Avram Majer-Altarac. “Predstavnici Sarajeva”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 186, (Sarajevo, 6. januar 1930), 3.

⁵³ Članak pod nazivom “Put k boljitku”, uz prepis deklaracije, navodi kraljev “odlučan gest” koji je primljen “svugdje sa simpatijom i oduševljenjem. Ne samo dokidanje ustava i raspuštanje Narodne skupštine, već i sve njegove reforme. Ta svakome je jasno kao dan, da će promjene koje vrši Kralj biti svrsishodne i od koristi po našu budućnost, jer je Njegova

prilikom svečanosti,⁵⁴ uobičajene službe u hramovima povodom rođendana vladara,⁵⁵ uvećanja kraljevskog doma⁵⁶ te slanje posmrtno delegacije.⁵⁷

Da bi se razumio ovakav odnos, treba podsjetiti na to da su se sa jedne strane jevrejske poslovično manjinske skupine uvijek odlučivale na gotovo bespogovornu lojalnost svim državnim sistemima, u ovom slučaju na lojalnost državi, ustavnom sistemu i kraljevskom domu, što naravno ne isključuje političku lojalnost vladajućoj partiji, o čemu ovdje

mudrost velika i jer je Njegova ljubav za narod očinska.” “Put k boljitku”, *Jevrejski glas*, II, br. 2 (52), (Sarajevo, 11. januar 1929. / 29. tebet 5689), 1. Na prvu godišnjicu deklaracije sefardska delegacija je posjetila kralja. Predsjednik sefardske opštine Avram M. Altarac je “saopštio da su sve delegacije oduševljene prijemom u dvoru. Nj. V. Kralj, pravi demokrata, u najsrdačnijem tonu stigao je da podijeli po koju riječ sa svima delegatima ... Uopće, ova dva sata, što su delegati proveli u Dvoru, ostaće svima u najljepšem sjećanju, jer su se izbliza upoznali sa Nj. Veličanstvom i upoznali u njemu Vođu današnje Jugoslavije.” “U audijenciji kod kralja”, *Jevrejski glas*, III, br. 3, (Sarajevo, 17. januar 1930. / 17. tevet 5690), 3.

⁵⁴ Sa proslave svoje 50-godišnjice aškenaska opština uputila je kralju izraze zahvalnosti sarajevskih Jevreja: “uprava i članovi općine sjećaju se svog uzvišenog Vladara i Kralja, koji u bezprimjernoj svojoj dobroti i mudrosti obdaruje jevrejsku zajednicu Kraljevine Jugoslavije zakonom, koji odiše duhom najveće pravde i širokogrudnosti.” Potpredsjednik Bernardno Klein bio je na proslavi domaćin gostima: banu Velji Popoviću, kd. armije gen. Kalafatoviću sa gospođom i kćerkom, pomoćniku bana dr. Hasanbegoviću, nadrabinerima dr. Leviju i dr. Urbachu, sa gospođama, predsjedniku trg. komore i gen. direktoru Zemaljske banke g. Berkoviću, potpredsjedniku sefardske opštine dr. Jakobu Kajonu, dir. *Gradske štedionice* dr. Viti Kajonu, predstavnicima društava i mnogim drugim uglednim građanima. “Sa proslave 50-godišnjice aškenaske općine upućeni su Njeg. Vel. Kralju izrazi zahvalnosti sarajevskih Jevreja”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 192, (Sarajevo, 14. januar 1930), 3.

⁵⁵ Povodom kraljevog rođendana 12. jula je u sefardskom hramu prigodno govorio nadrabini g. dr. Levi, a *Lira* je pratila pjevanjem službu, dok je u aškenaskom hramu govorio nadrabini g. dr. Weszel, a pjevao dački hor. Izaslanici civilnih i vojnih vlasti prisustvovali su na oba obreda. Predsjednik Zemaljske vlade g. dr. Milan Srškić primio je vjerske deputacije i izaslanike korporacija koje su došle da čestitaju. “Od Židova su primljeni izaslanici Sef. bog. opštine: nadrabini g. Dr. Levi, članovi odbora gg. Perera, Levi i Kabiljo; od Ašk. bog. opštine: nadrabini g. Dr. Weszel, predsjednik g. Dr. Rothkopf, g. Bernardo Klein i g. inž. Grof; od Benevolencije: nadsavjetnik g. Atijas i g. Dr. Jakov Kajon; od Žid. nac. društva za B. i H.: predsjednik g. Dr. Salom i g. ing. Grof; za Humanidad; predsjednica gdja Ilka Böhm.” “Kraljev rođendan”, *Židovska svijest*, br. 82, (Sarajevo, 17. jula 1920), 3.

⁵⁶ “Radosni događaj u Kraljevskom Domu – rođen prestolonasljednik Petar”, *Jevrejski glas*, I, br. 2, (Sarajevo, 20. januar 1928. / 27. teveta 5688), 1.

⁵⁷ “Velikom Kralju Oslobođiocu’ na Oplencu.” *Jevrejski glas*, II, br. 31 (81), (Sarajevo, 6. septembar 1929. / 7. elul 5689), 4.

neće biti riječi. Pojednostavljeno rečeno, građani mogu na različite načine biti motivirani na lojalnost državi i njenoj vlasti: interesno, ideološki ili emocionalno.⁵⁸ U ovom slučaju motivisanost Jevreja za lojalnost državi i njenoj vlasti je bila interesna – za poboljšanje uslova života i djelovanja jevrejske zajednice, te ideološka – Kraljevina je bila nacionalno i vjerski heterogena zajednica u kojoj su nominalno svim pripadnicima Ustavom bila zagantovana građanska prava, pa je u tom smislu prihvatila participaciju u političkom životu, a emocionalno motivisana – jer je većinskim postotkom bila domicilna na prostorima Kraljevine. Smisao privrženosti državi razumijevao se na različite načine, kako u samoj jevrejskoj zajednici, tako i kod drugih vjersko-nacionalnih grupa, od prostog društveno-političkog i kulturnog omalovažavanja te neshvatanja jevrejske pozicije, preko asimilatornih tendencija i stavova,⁵⁹ do nacionalističko-šovinističkih i po Jevreje destruktivnih teorija. Sa druge strane država, Kraljevina je imala paternalistički, zaštitnički odnos prema Jevrejima podržavajući njihove interese i zahtjeve, ne samo u zemlji nego i pred međunarodnim forumima.⁶⁰

Šta je donio ovaj odnos uzajamnog uvažavanja i povjerenja države i Jevrejske zajednice Sarajeva? Saradnju koja je rezultirala obostranom dobrobiti za sudionike. Jevrejima “Malog Jerusalema”, dijelom zbog njihove

⁵⁸ “Pri tome, teško je odrediti granicu gdje prestaje građanska lojalnost prema idealu države, a gdje počinje građanska lojalnost prema strukturama vlasti, koja građane često svodi na status objekta kojima se može manipulirati.” Saša Šegvić, “Legitimnost građanskog otpora – neki teorijski aspekti”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Split: Pravni fakultet, god. 44, br. 2 (85)/2007, 177-199.

⁵⁹ Takav primjer je stav Dragoslava Ljubibratića, glavnog sekretara Trgovačke komore u Banjoj Luci, da bi svoju privrženost Jevreji trebali izražavati većim naturalizovanjem, a pozivajući se na francuskog filozofa Anrija Bergsona. Derviš Korkut, naprotiv, smatra da “Specijalno za bosanske Jevreje se može reći da su oni postali više domaći nego li što i sami misle. Naš svet njih ne oseća kao neko strano telo.” Korkut, “Antisemitizam”, 51, 53. *Zbornik Naši Jevreji. Jevrejsko pitanje kod nas* uključio je 1940. osvrt brojnih ličnosti Kraljevine o aktuelnoj situaciji i stavove o antisemitizmu, koje su većina intervjuisanih ocijenili nedovoljno zabrinjavajućim, što su kasniji događaji opovrgli.

⁶⁰ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 70-84.

brojnosti⁶¹ jer “između dva rata svaki šesti Jevrejin u Jugoslaviji živeo je u Sarajevu”,⁶² mada ih je prije rata procentualno bio veći broj,⁶³ a dijelom zbog snage njihove dobro organizovane i najstarije opštine u Kraljevini, pružala se mogućnost za napredak. Oni su bili najškolovanija i najobrazovanija zajednica grada, “najbrojniji konzumenti duhovnih dobara u gradu”,⁶⁴ kojoj je 1928. godine pridodat i *Srednji teološki jevrejski zavod*,⁶⁵ od prije poznata po prvim ljekarima, knjižarima i antikvarima,

⁶¹ U Sarajevu je 1921. godine bilo 7.458 Jevreja, odnosno 11,24%, a 1931. godine 11.400 Jevreja. *Definitivni rezultati popisa stanovništva*, Kraljevina Jugoslavija, Sarajevo, 1932; Od toga broja Sefarda je 85,5%, a Aškenaza 14,5 % Pred Drugi svjetski rat broj Jevreja je iznosio 11.400, što je iznosilo 12,30% sarajevskog stanovništva. Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 14-15.

⁶² Mitar Papić, “Jevreji u kulturnom nasljeđu Sarajeva”. *Politika*, god. X, br. 489, (Beograd, 16. oktobar 1966), 15.

	1913.	1914.	1915.
Jevreja Sefarda	8.922	9.093	9.196
ostalnih Jevreja	3.813	3.843	3.856

“Kretanje stanovništva u Bosni i Hercegovini prema vjeroispovjesti”, *Glas slobode*, VIII, br. 71, (Sarajevo, 11. septembra / 29. avgust 1918), 3.

“Statistički odsjek gradske opštine sarajevske izradio je tu skoro interesantne statističke podatke.”

1879.	2.077	1921.	7.492
1885.	2.618	1922.	7.621
1895.	4.958	1923.	7.706
1910.	6.497	1924.	7.769
1914.	7.039	1925.	7.858
1917.	7.054	1926.	7.913
1918.	6.976	1927.	7.965
1919.	6.979	1928.	7.996
1920.	7.427	1929.	8.022

“Koliko ima jevreja u Sarajevu. Kretanje broja Jevreja od 1879. do 1929.”, *Jugoslavenski list*, XIII, br. 87, (Sarajevo, 13. april 1930), 5.

⁶⁴ “Karakteristično je da kod Jevreja ima 1.186 školskih obveznika, a pohađa školu 1.737 dakle 146,45%.” Podatak je iznio učitelj Kosta Krajšumović u svom referatu na sjednici ankete Zemaljske vlade. “Juče je u svečanoj sali ZV sjednica ankete za suzbijanje nepismenosti”. “Referat g. K. Krajšumovića o suzbijanju nepismenosti”, *Narodno jedinstvo*, II, br. 220, (Sarajevo, 31. oktobar 1919), 2.

⁶⁵ Nastavni plan i program sastavi nadrabrin dr. Moric Levi, rektor seminara i predavač, a nastavnici su bili: dr. Hinko Urbah, dr. Kalmi Baruh, Avram Papo, Jakov Maestro, Franjo Poljanec, Đorđe Popović i Albert Suzin. Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 83-84. Na prvu godišnjicu rada donio je izvještaj da mu je prisustvovalo 16 učenika, i to 2 iz Beograda, 3 iz Bitolja, 5

ali i agilni u očuvanju svojih političkih prava,⁶⁶ kao što su bili i solidarni sa širom, gradskom zajednicom, učestvujući u prvim poratnim zajedničkim dobrotvornim akcijama.⁶⁷

Ovaj uzajamni odnos bio je jednako karakterističan i za ovu 1930. godinu za jevrejstvo Sarajeva.⁶⁸ Čak je ona predstavljala kulminaciju ove veze, *lucida intervala* godinu, u vrijeme kada evropskom političkom i društvenom scenom odjekuje pravi krešendo antisemitističkih tonova. On je bio pojačan i nemilim događajima u Palestini, masakrima nad jevrejskim stanovništvom, o čemu je štampa stalno donosila vijesti i povećavala zabrinutost za sunarodnike.⁶⁹

iz Sarajeva, 1 iz Splita, 1 iz Travnika i 4 iz Vojvodine. Svi đaci bili su i pitomci zavodskog konvikta. Pored gore pomenutih nastavnika na ovom mjestu se navode još i dr. M. Lević, Avram Papo i Ljubo Bajac. "Jevrejski teološki zavod", *Jugoslovenski list*, XIII, br. 191, (Sarajevo, 20. august 1930), 4. Do II svjetskog rata zavod je završilo 25 polaznika. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 182.

⁶⁶ Na listi za Gradsko vijeće bilo je "9 pravoslavnih, 9 muslimana, 9 katolika, 9 socijalnih demokrata i 3 Jevreja. Osim toga predloženo je u listi 15 zamjenika po istoj proporciji kao i članova." "Obrazovanje gradskog zastupstva", *Narodno jedinstvo*, I, br. 21, (Sarajevo, 23. novembar 1918), 3. U predsjedništvu Vijeća do sredine decembra 1918. nije bilo jevrejskih predstavnika, kada su dobili treće potpredsjedničko mjesto, na njihovo traženje, budući da oni "plaćaju najviše poreza i općinskih daća". Hamdija Kapidžić, "Rad Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918". *Glasnik arhivā i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Društvo arhivista Bosne i Hercegovine, III(III)/1963, 209, 301.

⁶⁷ U Glavnom odboru za sirotinju Srbije u BiH, obrazovanom "od svijju vjeroispovjesti", bio je i dr. Moric Levi, nadrabini. "Glavni odbor za sirotinju Srbije", *Narodno jedinstvo*, I, br. 41, (Sarajevo, 12. decembar 1918), 3. I ovom prilikom su se iskazali antijevrejski prigovori: "Karakteristično je, da su najmanje priloge dali domaći bogati Jevreji, iako su se oni najviše obogatili u ratu a još uvijek se i danas bogate." "Za sirotinju u Srbiji", *Srpska riječ*, I, br. 3, (Sarajevo, 5/18. mart 1919), 3.

⁶⁸ Ono se okupljalo u Jevrejskom domu. "Za akciju na izgradnji Jevrejskog doma otvorenog 30. novembra 1926, najveće zasluge pripadaju dr Žigi Baueru, izrađenog na osnovu nacrtā ing. H. Meitnera, a obavilo ga je sarajevsko građevinsko preduzeće *Progres* (Besarović, Jovanović i Freier)." "U tu novu zgradu okupljeni su svi jevreji grada, jedino jevrejsko sastajalište zajedničko za oba jevrejska dijela." "Jevrejski dom", *Večernja pošta*, V, br. 1624, (Sarajevo, 29. novembar 1926), 5.

⁶⁹ "Jevrejske migracije u Palestinu i raširena kupovina zemlje od tadašnjih feudalnih zemljoposjednika dovodi do manjka slobodnog prostora i čestih nemira, najčešće pokrenutih od samih zemljoposjednika. U pobunama 1920, 1921. i 1929. godine došlo je i do velikih pogubljenja Jevreja. Iako su njihove imigracije Britanci podržavali, ograničenja su

Ukoliko je moguće ovo zanemariti, predznak dobrog početka godine značajno je obilježio *Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*,⁷⁰ koji je bio dio zakonskog paketa koji je užurbano donosio šestojanuarski režim i kojim je država htjela zakonski oblikovati odnose sa svim vjerskim zajednicama. Mada nisu priznati za nacionalnu manjinu, njime je Jevrejima osigurana autonomija u očuvanju i uređenju vjerskih prava i upravljanje vjersko-upravnim i dobrotvornim ustanovama, imovinom i fondovima, odnosno uređenje odnosa u okviru zajednice.⁷¹ Dobrobit *Zakona* vidjela se i u unificiranju različitih zakona koji su do tada važili na teritoriji Jugoslavije, kao i uvažavanju mišljenja svih jevrejskih opština i stručnih lica prilikom izrade projekta zakona, na kome se radilo dvije godine. Ideja o izradi "jednoga zakona o vjerskoj zajednici Mojsijevaca" formalno je prerasla u akciju osnivanjem prve komisije za rad na redakciji zakona, na sjednici Glavnog i izvršnog odbora *Saveza jevrejskih opština* 16. januara 1928. god. u sastavu dr. Pops, Šemajo De Majo i rabin Ignjat Šlang. Njihov zakonski projekat je poslan svim opštinama na raspravu i nakon nje ministarstvu vjera, koje u tom momentu nije reagovalo, ali je nakon izmjene karaktera režima sa 6. januarom 1929. godine ministarstvo pravde na čelu sa dr. Milanom Srškićem pozvalo vrhovnog rabina dr. Isaka Alkalaja, potpredsjednika uprave *Saveza* dr. Popsa i generalnog sekretara direktora Ivana Kona, te predstavnike *Udruženja ortodoksnih opština* da zajedno sa komisijom ministarstva pregledaju projekat i "dadu mu definitivnu stilizaciju". Stav *Saveza jevrejskih opština*

se morala uvesti zbog reakcija arapskog stanovništva. 'Vossiche Zeitung' objavljuje jedan dopis poznatog vođe cionističkog pokreta dra Wolfganga von Weisla iz Haife o anketi po krvavim događajima koji su se desili u Hebronu." "Wolfgang Weisl o pogromima u Palestini", *Jugoslovenska pošta*, I, br. 188, (Sarajevo, 8. januar 1930), 2.

"Pitanje Palestine pred Društvom naroda", *Jugoslovenska pošta*, I, br. 193, Sarajevo, 13. januar 1930), 1 .

⁷⁰ Zakon je donesen 14. decembra 1929. godine. O pravnim normama koje su regulisale status jevrejske zajednice u KSHS/J i o samom *Zakonu* vidjeti: Londrc, *Pravni položaj*, 34-39, 55-68.

⁷¹ Mustafa Imamović, *Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji, Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*, (Sarajevo: Pravni fakultet, 2008), 119-122.

je bio da je zakon omogućio bolju materijalnu i moralnu pomoć jevrejskoj zajednici, pozitivno je bilo i formiranje *Rabinskog sinoda* za čisto vjerska pitanja,⁷² olakšano je održavanje jevrejskog seminara u Sarajevu, koji je bio najvažnija ustanova *Saveza*, a osnov svega je bilo zadovoljstvo punom autonomijom javno-pravnog karaktera.⁷³ Ovaj pravni položaj, kojim se ipak zadiralo u tradicionalnu samoupravu jevrejskih vjeroispovjednih opština i jačala pozicija sveštenečke na račun laičke komponente, bio je potvrđen i Ustavom iz 1931. godine.

Dva mjeseca nakon donošenja *Zakona* okončana je velika akcija podizanja Šume kralja Petra Velikog Oslobodioca u Palestini, započeta na desetogodišnjicu Balfurove deklaracije, a na sedmogodišnjicu smrti kralja Petra (sedma godina u tradiciji jevrejskoga naroda je svečana godina). Savezno vijeće *Saveza cionista u KSHS* u Subotici 4. i 5. decembra 1927. godine “zanosno je zaključilo”, da “Jevreji naše Kraljevine na zemljištu *Jevrejskog narodnog Fonda* u Palestini, na uzvisinama Ginegarskih brda,⁷⁴ nedaleko od jugoslovenskog naselja” podignu “znak svoje zahvalnosti” i “ljubavi jugoslavenskih Jevreja prema velikom Kralju i Ocu otadžbine (...) neprolazan spomenik poštovanja cijeloga jevrejstva prema Velikome Čovjeku, koji mu je bio prijateljem”. Tada je bio upućen poziv svim jevrejskim opštinama i jevrejskim nacionalnim institucija-

⁷² Da nije bilo jedinstva oko učešća jevrejskog sveštenstva u donošenju zakona govori i diskusija na IV kongresu Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština KJ održanom 26. decembra 1930. godine u Beogradu u kojoj je ing. Oskar Grof rekao “da je ovaj posljednji period okrunjen širokom liberalnošću države koji je izraden u datom vjeroispovjednom zakonu, ali da u njemu ima odredaba, koje nisu korisne a koje su unesene po želji jevrejskog klera.” Njemu “oštro replicira dr Urbach iz Sarajeva te veli, da su te odredbe i te kako umjesne i kler zna šta radi.” “Pozdrav Jevreja Nj. V. Kralju”, *Večernja pošta*, IX, br. 2862, (Sarajevo, 26. decembar 1930), 1.

Ustanova Vrhovnog rabinata, najvišeg duhovnog predstavnštva Jevreja u KSHS, oformljena je 1923. godine.

⁷³ “Jevreji u Jugoslaviji. Zakon o vjerskoj zajednici”, *Jevrejski glas*, IV, br. 1 (141), (Sarajevo, 2. januara 1931. / 13. tevet 5691), 2.

⁷⁴ “Prvu šumu zasadio je *Keren kajemet* god. 1908. na uspomenu Teodora Hercla, ali tek posljednjih pet godina vrši se zasađivanje sistematski.” “Korist i svrha pošumljavanja Palestine”, *Jevrejski glas*, III, br. 19, (Sarajevo, 9. maja 1930. / 11. nisan 5690), 3.

ma Kraljevine da doprinesu “sadni ovoga spomenika”.⁷⁵ U Sarajevu su se te akcije primili krugovi oko *Mjesne cionističke organizacije*, sa nadrabinom dr. Moricom Levijem na čelu, naglašavajući da akcija, osim “cionističke važnosti, ima patriotsko značenje”.⁷⁶ Saradnik sarajevske *Jugoslovenske pošte* B. Pinto je naveo da “Ime Blaženopočivšeg Vladara odgovara najbolje njihovim osjećajima zahvalnosti i priznanja za širokogrudno držanje Njegovo, Njegove vlade i Njegove države i za inauguraciju jednog tolerantnog stava naše države i našeg Kraljevskog Doma prema njima. A i stoga što ime blaženopočivšeg Vladara, apostola demokratije i slobode, čovjeka širokih koncepcija i liberalnih shvatanja, mora da nađe dostojno mjesto među velikim i slobodoumnim državnici, kao što je Balfur, sada Masaryk i dr. To sve jugoslovenski Jevreji dobro znaju i osjećaju, i to su dokazali svojim činom.”⁷⁷

⁷⁵ Proglas su potpisali: “Dr. Hugo Spitzer, počasni predsjednik Saveza cionista u Kraljevini SHS i predsjednik Saveza Jevrejskih vjeroispovjednih opština; Dr. David Alkalay, predsjednik Saveza cionista u Kraljevini SHS; Dr. Isak Alcalay, Vrhovni Rabin; Savez Cionista u Kraljevini SHS: nadrabini Dr. Moric Levi, Hans Hochsinger; Keren Kayemeth Lejisrael Ltd.: Dr. Marko Bauer, Dr. Salomon Lowy; Savez Jevrejskih vjeroispovjednih opština: Dr. Fridrih Pops, Ivan Kohn; Kuratorij Keren Hajesoda LED: Lazar B. Avramović, Dr. David Albala; Savez Rabina u KSHS: Dr. Isak Alcalay; Savez Jevrejskih ženskih društava: Jelena I. Demajo; Beogradska organizacija sefardskih Jevreja: Dr. Salamun Alkalaj; Loža ‘Srbija’ NOBB 676: Dr. Bukić Pijade, Alfred Šatner; Loža ‘Zagreb’ NOBB 1090: Dr. Milan Schwarz, Makso Lederer; Organizacija sefardske omladine u KSHS: Samuel Kamhi, Izidor Levi; Savez Židovskih omladinskih Udruženja u KSHS: Moše Schweiger, Šmule Engelman; Ahdut Hacofim: Dr. Šalom Freiberg; Organizacija cionističkih žena: Julija König, Alice Jünker; Hapoel Hacair: Drago Steiner, Dr. Cvi Rothmüller; Šemaja Demajo, narodni poslanik.” “Za šumu Kralja Petra Velikoga Oslobodioca”, *Jevrejski glas*, I, br. 2, (Sarajevo, 20. januar 1928. / 27. tevet 5688), 2.

⁷⁶ “Mjesna cionistička organizacija”, *Jevrejski glas*, I, br. 3. (Sarajevo, 27. januar 1928. / 5. ševat 5688), 2.

U BiH odbori su se još konstituisali u Bijaču, Bijeljini, Višegradu, Bos. Brodu, Zenici, Banja Luci, Tuzli, a na nivou Kraljevine u Bitolju, Zagrebu, Požegi, Križevcima, Koprivnici, Pakracu, Pančevu, Nišu, Staroj Moravici, Šapcu, Osijeku, Beloj Crkvi, Novoj Gradiški, Vukovaru, Senti, Rumi, Vel. Bečkerek, Adi i Zemunu, Čakovcu, Bjelovaru, Našicama, Bačkoj Palanci, Skoplju, Novom Bečeju. *Jevrejski glas*, I, br. 5-8, (Sarajevo, 19. februar – 8. mart 1928).

⁷⁷ “Sutra se u Palestini svečano osvećuje šuma kralja Petra Velikog Oslobodioca”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 233, (Sarajevo, 1. mart 1930), 5.

Burna politička 1928. i sljedeća neizvjesna godina stišale su početni elan akcije,⁷⁸ mada je i sam kralj Aleksandar darovao fondu 3000 dinara, “što je prvi slučaj u istoriji Keren Kajemeta, da jedan vladar daruje za nj, i stoga je ovaj lijep i besprimjeran gest Njeg. Veličanstva primljen u Zagrebu, i u drugim mjestima, s velikim simpatijama”.⁷⁹ Na proljeće 1930, povodom “praznika behara” (Hammiša-asar), *Jevrejski glas* je podsjetio na obećanje i važnost kultivisanja zemlje po budućnost u zemlji Izraelovoj,⁸⁰ da je značajno da “time vrata Palestini ukras, kojim se ona kitila u biblijsko doba”.⁸¹ I zaista, Šuma kralja Petra Oslobodioca, koju je *Keren Kajemet Lejistrael*, tj. *Jevrejski narodni fond* darovima jugoslovenskih Jevreja zasadio, osvećena je 2. marta 1930. godine. Samom činu je prisustvovao predsjednik *Keren Kajemeta Lejistraela* M. M. Usiškin, zatim jugoslavenski i čehoslovački konzul i predsjednik *Saveza cionista Jugoslavije* dr. David Alkalaj, član *Cionističke egzekutive* Kiš, a jugoslavenske Jevreje zastupali su predstavnici kolonije jugoslavenskih Jevreja u Bet Šearim, blizu Haife, u blizini “desetak novih sela koja su Jevreji sagradili u toj dolini poslije 1921. godine, kada je Jevrejski narodni fond otkupio prvu veliku parcelu u Emek Jezreelu. Službeno je prisustvovalo i predstavništvo jugoslavenskog

⁷⁸ U vremenu od 1. maja 1929. do 30. septembra 1929. u Sarajevu je skupljeno svega 3.100 din. “Vijesnik povjereništva K. K. L.”, *Jevrejski glas*, II, br. 34, (Sarajevo, 4. oktobra 1929. / 29. elul 5689), 3.

⁷⁹ “Dar Nj. Vel. Kralja Aleksandra Keren Kajemetu Lejistrael”, *Jevrejski glas*, II, br. 12 (102), (Sarajevo, 21. marta 1929. / 21. adar 5690), 1. Fond Keren kajemet je skupljenim novcem otkupljivao zemljište na području Hifanskog zaliva, u dolini Šaron, Bet Šaenu, Rahovetu, Kfar Sabi, Nes Cionu, u Emek Jezraelu, Tel Avivu i drugdje, seoskog i gradskog. Na velikim kompleksima (300.000 duluma) finansirao je ameloraciju zemlje, isušivanje močvara, postavljanje vodovoda za izgrađena naselja (120 do 1931. god), elektrocentrala, zasađivanje šuma, voćnjaka itd. U naseljima je podizao škole, radnice, zemljoradničke stanice i druge javne ustanove, a hebrejski univerzitet sa institutima u Jeruselimu, tehniku u Haifi, hebrejske gimnazije u Jeruzalimu i Tel Avivu, umjetničku zanatsku školu Bacalel, veliku sinagogu u Tel Avivu, Blincie u Tel Avivu i Tiberijusu, centralnu bolnicu u Emek Jezraelu itd. “KKL u prošloj godini”, *Jevrejski glas*, III, br. 33 (123), (Sarajevo, 29. avgusta 1930. / 5. elula 5691), 2; “Rezultat Keren Kajemeta 5690. u Jugoslaviji”, *Jevrejski glas*, III, br. 42, (Sarajevo, 24. oktobar 1930. / 2. hešvan 5691), 3; br. 14-15, (Sarajevo, 1. aprila 1931. / 14. nisana 5691), 2; “Erec Jisrael je izgrađen”, *Jevrejski glas*, IV, br. 35 (174), (Sarajevo, decembar 1931), 3.

⁸⁰ “Praznik behara i novog života”, *Jevrejski glas*, III, br. 6 (96), (Sarajevo, 7. februar 1930. / 9. ševat 5690), 1.

⁸¹ “Posveta šume Kralja Petra”, *Večernja pošta*, IX, br. 2615, (Sarajevo, 3. mart 1930), 2.

jevrejstva na čelu sa dr Markom Bauerom, koji je i vodio čitavu akciju na čelu uprave fonda”.⁸² U tom momentu šumu je činilo 13.050 zasađenih stabala.⁸³

U znak zahvalnosti za podršku akciji podizanja šume predstavnici *Jevrejskog narodnog fonda* u Jugoslaviji predali su kralju Aleksandru “skupocijenu umjetničku diplomu” umjetničke škole Becalel u Jerusalimu,⁸⁴ a on je svoju dobru volju pokazao i prihvatanjem pokroviteljstva nad dobrotvornim bazarom *Keren Kajemeta Lejistraela* u Zagrebu održanom 17–19. maja te godine u korist Šume Kralja Petra Velikog Oslobodioca u Palestini, za koji su pripreme trajale par mjeseci.⁸⁵ Ispred sarajevske *Mjesne cionističke organizacije* bazaru bogate ponude prisustvovao je Albert Alkalaj, a ispred *Mjesnog povjerenstva KKL* dr. Rudolf Buchwald.⁸⁶ To ljeto 1930. kralj Aleksandar je povodom

⁸² “Svečano osvećenje ŠKPVO u Emek Izraelu”, *Jevrejski glas*, III, br. 10 (100), (Sarajevo, 7. mart 1930. / 7. adar 5690), 2.

⁸³ U blizini zasađena je i šuma posvećena 80-godišnjici rođenja češkog predsjednika Tomasa Masarika, “Velikog zaštitnika progonjenih Jevreja i simpatizera cionističkog pokreta.” “U prisustvu G. Usiškina Jugoslovenskog i čehoslovačkog konzula i pretsjednika Saveza cionista Jugoslavije, G. dra Davida Alkalaja, svečano je osvećena Šuma Kralja Petra u Palestini”, *Jevrejski glas*, III, br. 19 (109), (Sarajevo, 9. maja 1930. / 11. nisan 5690), 1.

⁸⁴ U znak zahvalnosti za svoju podršku predsjednik ministarskog savjeta i ministar unutrašnjih poslova Petar Živković i ministar spoljnih poslova dr. Vojislav Marinković su upisani u *Zlatnu knjigu KKL-a*. “Upis u Zlatnu knjigu Kkl.”, *Jevrejski glas*, br. 17 (107), (Sarajevo, 24. aprila 1930. / 7. ijara 5690), 1.

⁸⁵ Planirano je da se bazar održi u dvorani Makabija i u vrtu Julija Königa. “Dobrotvorni bazar”, *Jevrejski glas*, III, br. 15 (105), (Sarajevo, 11. april 1930. / 13. nisan 5690), 11. “Takvi bazari održani su u zadnje vrijeme u Londonu, Južnoj Africi, Čehoslovačkoj, Poljskoj i u drugim zemljama, i svugdje je moralni i materijalni uspjeh bio iznad svakog očekivanja. Prihodom bazara, čiji su aranžman preuzeli poznati javni radnici u Zagrebu, ima da se šuma Kralja Petra na obroncima Ginegara upotpuni do velikog kompleksa. U vezi sa bazarom biće održan čitav niz zanimljivih priredaba (koncerti, predavanja, zabava itd.). Na ovaj bazar očekuje se brojna posjeta iz svih krajeva Jugoslavije, a posjetiocima je odobrena povlastica za vožnju.” “Veliki bazar Keren Kajemeta”, *Jevrejski glas*, III, br. 18 (108), (Sarajevo, 2. maja 1930. / 4. nisan 5690), 1.

⁸⁶ Dopisnik iz Zagreba je dočarao izgled centralne dvorane, pozornice i paviljona u kojima se održala svečanost, a među izloženim predmetima nalazili su se i “grafikoni i razni nacrti, koji prikazuju rezultate Keren Kajemeet Lejistraela u radu te koliko je dosada pošumljeno i koliko su Jevreji Jugoslavije u tom učestvovali.” “Bazar KKL za šumu kralja Petra”, *Jevrejski glas*, III, br. 21 (111), (Sarajevo, 17. maja 1930. / 26. nisan 5690), 2.

posvećenja šume KPVO na Ginegaru uručio g. Usiškinu, predsjedniku *Keren kajameta Lejjsraela* orden Sv. Save II stepena, a dr. M. Baueru, predsjedniku *Zemaljske uprave Keren kajemeta u Jugoslaviji*, orden sv. Save III stepena. Tom prilikom zagrebački Židov je primijetio da je ovo “iza Herzlovih dana prvi puta, da cijonistički prvaci dobivaju kraljevsko odlikovanje zbog svoga cijonističkog rada. U čitavom jevrejskom svijetu pobudiće vijest o odlikovanju veliku pažnju, te će i opet dokazati, koliko su žive veze, koje vezuju Jugoslaviju s obnovnim djelom jevrejskog naroda.”⁸⁷

Ovim činom nije prestao govor, a ni djelatnost jevrejskih opština i organizacija na doprinosu *Keren Kajemeta* u Sarajevu,⁸⁸ Bosni, Kraljevini. U Sarajevu je marta te godine na repertoar Narodnog pozorišta postavljena premijera Hebelove *Judite*, obrade biblijske priče o herojstvu i žrtvi žene za dobro otadžbine, koja je valjda ponovo trebala potvrdu u novim okolnostima,⁸⁹ te organizovana *Lirina* reduta uz muzičku pratnju *Matateje* u

⁸⁷ Nakon impresivnog muzičkog i baletnog programa slijedio je ples i animirana zabava. “Povodom posvete šume KPVO na Ginegaru”, *Jevrejski glas*, III, br. 32 (122), (Sarajevo, 22. avgusta 1930. / 28. ab 5690), 3.

⁸⁸ “Ovogodišnja Tišri-akcija u Sarajevu uspjela je iznad svakog očekivanja. Događaji u Palestini od augusta prošle godine pa do danas vratili su pozornost cijelog jevrejskog svijeta na pitanje zemlje, pa je i Jevrejsko Sarajevo dalo dostojan odgovor na nastojanja naših protivnika time što je više nego zadnjih godina darivalo za otkup svete zemlje.” “Iz povjereništva Keren Kajemeta”, *Jevrejski glas*, III, br. 40 (130), (Sarajevo, 10. oktobar 1930. / 18. tišri 5691), 3. Pored organizovanja raznih svečanosti i prikupljanja priloga, djelatvorni su bili i pozivi sa stranice *Jevrejskog glasa*: “Kasica je glavno sabirno sretstvo Keren Kajemeta, glasnik Erez Jisraela i simbol djelatvorne povezanosti sa Jevrejskom. I TI MORAŠ saradnjom i prinosom da pomogneš KKL-u u njegovom blagotvornom radu.” “Kasica”, *Jevrejski glas*, IV, br. 10, (Sarajevo, 6. mart 1931. / 17. adar 5691), 7.

⁸⁹ Umor i nedostatak elana cionističke organizacije, pa i nedovoljan broj cionista u Sarajevu, uočen je kao problem jevrejske zajednice, što je stvorilo zabrinutost odgovornih. Rješenje se tražilo u jevrejskoj ženskoj organizaciji. “Omladina samo djelomice radi i živi cijonistički, jevrejsko radništvo nije cijonistički orijentirano, cijonističkih žena nema, već – u najboljem slučaju – supruga cionista. ... Ako ne dođe do skorog osnutka Wizo-organizacije u Sarajevu, mora ga uprava M. C. O. forsirati i njen rad u svemu podupirati. Suradnja žene nije dragocjena samo za praktično-materijalni uspjeh cijonizma, već je cijonistična žena jemstvo da ćemo imati valjane jevrejske porodice. Prije nekoliko godina ne bi bilo nužno naglasiti taj postulat, ali danas ga moramo, jer naši domovi nisu pošteđeni od modernog duha, razornoga naše nacionalne osobine.” “Izgradnja mjesne

hotelu *Evropi*, koja je bila “jedna od najposjećenijih i najotmenijih priredbi u ovoj sezoni”;⁹⁰ dok su jevrejski maturanti svoj doprinos dali nastupom na svečanoj akademiji u Jevrejskom domu, pod pokroviteljstvom gospode nadrabinâ sefardskog dr. M. Levija i aškenaskog dr. H. Urbacha.⁹¹ Uz ovo, u sarajevskom kinu je tog mjeseca marta prikazivan propagandni film *Proljeće u Palestini*, kako se navodi, “film o jevrejskoj renesansi”.⁹²

Objavljivani opširni izvještaji ili kratke informacije o uspjesima ove organizacije bili su česti, a prema njima podrška opšta. Međutim, čini se da to nije bila upotpunjena slika podrške *Keren Kejametu*, pa ni *Keren Hajesodu*, (*Fondu za obnovu Jevrejske Palestine*),⁹³ barem ne sve vrijeme, budući da su se u jevrejskoj štampi i forumima pojavljivale i kritike na

cijon. organizacije”, *Jevrejski glas*, I, br. 3, (Sarajevo, 27. januar 1928. / 5. ševat 5688), 1. S obzirom na ozbiljnost problema, reakcija je bila brza, pa je zabilježeno da su jevrejske žene odlučile “dan Lag Baomer posvetiti visokim ciljevima Jevrejskog narodnog fonda ... Sarajevski ‘Wizo’ (organizacija cionističkih žena – op. a.) proslaviće ovaj dan na taj način, što će, kako donosimo na drugom mjestu održati jedno prigodno predavanje i tako upoznati svoje članice sa rezultatima rada ove vebne institucije i zainteresovati ih za budući rad.” “Wizo’ dan u svrhe KKL”, *Jevrejski glas*, IV, br. 18, (Sarajevo, 1. maja 1931. / 14. ijar 5691), 5.

⁹⁰ Sarajevska glumica Blaženka Katalinić igrala je u ulozi *Judite*, a dopis sa *Lirine* redute detaljno donosi govori o toaletama i eleganciji prisutnih dama. “‘Lirina’ reduta u Hotel Evropi”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 234, (Sarajevo, 3. mart 1930), 4.

⁹¹ *Jugoslovenska pošta*, I, br. 236, 240, (Sarajevo, 5 marta 1930, 10. marta 1930), 2.

⁹² “Proljeće u Palestini”, *Večernja pošta*, IX, br. 2618, (Sarajevo, 6. mart 1930), 3. Notica u novinama kaže da film “zorno prikazuje ono što je jevrejska kolonizacija uspjela da u kratkom razdoblju učini od zemlje. Uz modernu poljoprivrednu obradu, naglašava se gradnja velike hidroelektrične centrale, kojom će se prema projektu inž. Ruthenberga provesti elektrifikacija čitave Palestine, skoro nevjerovatni razvitak Tel-Aviva, tog najinteresantnijeg modernog grada, jednog ‘od najzdravijih gradova izgrađenog po principu vrtnih gradova, centar privrednog i kulturnog života, sa operom, stadijonom, te najmodernijim higijenskim ustanovama’ ...” “Izgradnja Palestine”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 239, (Sarajevo, 8. mart 1930), 7.

⁹³ *Fond za obnovu Jevrejske Palestine “Keren Hajesod”* osnovan je u junu 1920. godine i sa 1935. godinom sakupio je u svim zemljama svijeta 5,5 mil. funti. Iz te sume upotrijebio je 32% za poljoprivrednu kolonizaciju, 19% za gradsku kolonizaciju, 19% za školstvo i Univerzitet, 10% za imigracione svrhe, 7% za zdravstvo itd. Fond je učestvovao i u drugim investicijama u Palestini – za električne centrale, radničke banke, zadrugue itd. – Sa memoranduma društva, na pismu iz 1935. godine, AJ, fond: 100, fasc. 25, dok. 1. Po dva člana uprave *Keren Hajesoda* birale su beneberitske lože iz Beograda, Zagreba i Sarajeva.

račun ravnodušnosti prema ovoj akciji (“ne brinu se za opšte jevrejska pitanja, nego za svoj svakidani, čaršijski život”). Tako se pominje da je Sarajevo “na žalost, prilično zaostalo ispred kontingenta, i ako su i ovdje neke akcije dobro uspjele”.⁹⁴ Treba reći da to nije bio slučaj samo sa odzivom sarajevskog jevrejstva nego da su svuda postojale struje koje nisu, po mišljenju kritičara, u dovoljnoj mjeri podržavale ovaj međunarodni jevrejski pothvat i koje su njemu nasuprot davale prvenstvo interesima i potrebama lokalne zajednice.⁹⁵ Odluka “da čitav rad balkanskih sefarada

⁹⁴ “Rezultat Keren Kajemeta 5690. u Jugoslaviji”, *Jevrejski glas*, III, br. 42, (Sarajevo, 24. oktobar 1930. / 2. hešvan 5691), 3. Generalni sekretar Keren Kajemeta dr. Cvi Rotmiler prilikom boravka u Sarajevu decembra 1931. godine izrazio je svoje nezadovoljstvo radom sarajevske podružnice. Tom prilikom je agitirao za akciju povodom 50. godišnjice Hibat Ciona i 30. godišnjice Keren kajemeta. “Tokom ove akcije raspačavaće se blokovi od 20 komada po 30 Din. S tim novcem od jednog takvog bloka kupuje se u Palestini pola dunuma zemljišta. Svaki onaj koji do 28. februara 1932. proda takav jedan blok ima pravo na natječaj za besplatan put na Makabijadu u Erec Jisrael.” “Boravak generalnog sekretara Keren Kajameta u Sarajevu”, *Jevrejski glas*, IV, br. 49, (Sarajevo, decembar 1931), 6.

⁹⁵ Iz jednog nedatiranog izlaganja dr. Holendera (dr. Josif Holänder, advokat iz Beograda – op. a.), izrečenog u diskusiji povodom referata dr. Štajndlera, predsjednika *Centralne uprave Keren Hajesoda* za Jugoslaviju u Beogradu: “Došlo je dotle, da se rad za obnovu jevrejske domovine mora braniti i to od ogromne većine jevrejskog naroda. Svaki lokalni rad, pa i onaj najbeznačajniji, preči je od rada za obnovu Palestine. U jednom mestu ima po nekoliko ustanova sa istim humanim ciljevima i najbolji građani kupe se oko njih. Cionističke institucije su siročad svojih mesta. To je tužna istina i ostaće takva pored svih sladunjavih izjava ma sa koje strane. – Koliko su poznati odgovori najuglednijih Jevreja, kad im se obraćaju za Kh: dajem za sve, samo za to ne dajem. Nigde se ne daje rado za obnovu Palestine i to od ogromne većine Jevreja ... U istoriji je nepoznata pojava, da svega jedan petnaesti deo čitavog naroda želi ostvarenje domovine, a da četrnaest delova ostane ravnodušno prema tome idealu. ... Nekad se mislim možda je cela ova teza iz osnova pogrešna. Možda celo ono plakanje našeg naroda za izgubljenim Cionom, čime su ispunjene sve njegove molitve, nije ništa drugo, do jedna velika farsa. ... Cionizam je uneo toliku pometnju među Jevreje, da se treba pitati: da li je to sve jedna korisna rabota, kada ogromna većina jednog naroda stoji ravnodušna prema tom pokretu. Ili je zar potrebno osvajati Jevreje da prihvate jedan ideal, o kome su vekovima sanjali? Zaključak je sledeći: vreme je već da ogromna većina jevrejskog naroda uvidi, da je rad na obnovi Palestine koristan i zdrav posao i da taj posao potpomaže. ... Niko ne potcenjuje značaj karitativnog rada, bilo lokalnog, bilo međunarodnog karaktera i neka se srazmerno ukazuje i puna pažnja i važnost prema radu i davanju za obnovu Palestine. To dvoje može biti u potpunoj harmoniji i baš ova ugledna jevrejska sredina trebalo bi da stvori duhovnu osnovu i raspoloženje za ovakvu harmoniju.” Arhiv Jugoslavije, fond br. 100 Masoni, fasc. 23, dok. 664-669.

bude pod kontrolom cionističkog egzekutivnog komiteta” i “da se razvije delatnost kod sefarada u dijaspori za Palestinu i da udruženi doprinesu svojim radom što bržem ostvarenju Palestinskog ideala” donesena je na *Balkanskoj konferenciji sefardskih Jevreja*, održanoj 28. i 29. maja 1930. godine u organizaciji Jevrejske opštine smještene u Jevrejskom domu u ulici Kralja Petra u Beogradu, čemu su prisustvovali i sarajevski predstavnici.⁹⁶

U sarajevskim okvirima prvi slavljenički momenat 1930. godine bila je proslava 50 godina postojanja Aškenaske opštine u Sarajevu, za čiju djelatnost je velikim djelom bio zaslužan njegov deveti po redu izabrani predsjednik advokat dr. Moric Rotkopf, koji je svoju dužnost vršio tri-deset godina (1898–1928). Aktuelni predsjednik dr. Hinko Urbah⁹⁷ bio je domaćin ove svečanosti u aškenaskom hramu,⁹⁸ u kojoj su učestvovala sve instance vlasti.⁹⁹

Zahvaljujući kraljevskoj vladi, po pisanju štampe, koja je “imala mnogo više razumijevanja nego ranija tuđinska uprava”, tu godinu su

⁹⁶ Uz Benjamina Pintu, urednika *Jevrejskog glasa*, koji je držao referat o sefardskoj omladini, konferenciji su prisustvovali i nadrabini Moric Levi, predsjednik sefardske opštine u Sarajevu Avram Majer Altarac, predsjednik La Benevolencije dr. Jakov Kajon te Braco Poljokan, Buki Salom itd. Benjamin Pinto, *Spomenica o proslavi 30-godišnjice jevrejskog pjevačkog društva “Lira” u Sarajevu 1901–1931*, (Sarajevo: Odbor “Lire”, 1931), 6-9.

⁹⁷ Svečanoj instalaciji aškenaskog nadrabina dr. Hinka Urbacha u hramu aškenaske opštine u Terezija ulici prisustvovali su ministar trgovine dr. Mehmed Spaho, zamjenik velikog župana dr. Miklausić, pomoćnik komandanta armije gen. Stojišić, komandant divizije gen. Jovanović, predsjednik vrhovnog suda dr. Simić, predsjednik oblasne skupštine Šahinagić, predsjednik oblasnog odbora Fehim Spaho, predstavnik gradske opštine dr. Josip Baruh, engleski, čehoslovački i austrijski konzuli, narodni poslanici dr. Kaluderčić, dr. Šutej, dr. Besarović, predstavnik mitropolije Gašić, inspektor Đoko Kovačević, ispred Prosvjete dr. Krsmanović, ispred Benevolencije dr. Kajon te odbor sefardske opštine. “Ustoličenje Dr. Hinka Urbacha”, *Večernja pošta*, VII, br. 2238, (Sarajevo, 10. decembar 1928), 3.

⁹⁸ Zemljište za aškenaski hram kupljeno je 1893. u Terezija ulici. “50 godina opstanka Jevrejske vjeroispovjedne općine aškenaskog obreda u Sarajevu”, *Jevrejski glas*, III, br. 2 (92), (Sarajevo, 10. januar 1930. / 10. tevet 5690), 5. Izgrađen je sredstvima isključivo jevrejske zajednice, a po nacrtima arhitekta Karela Paržika, otvoren je i posvećen obredom dr. Sewzela 30. septembra 1902. / 28. elula 5662. godine. “50 godina Aškenaske opštine u Sarajevu”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 187, (Sarajevo, 7. januar 1930), 3. Nakon 1941. godine je jedini jevrejski hram u Bosni i Hercegovini.

⁹⁹ “Godina koja znači epohu”, *Jevrejski glas*, III, br. 2 (92), (Sarajevo, 10. januar 1930. / 10. tevet 5690), 1.

i Sefardi Sarajeva obilježili velikim događajem za jevrejsku zajednicu – dovršenjem novoga hrama. Ideju koja je već dugo postojala 1923. godine pretočili su u odluku o gradnji i formiranju odbora,¹⁰⁰ budući da stari hram “koga su pratile razne nedaće”,¹⁰¹ više nije mogao odgovoriti potrebama zajednice, te je između 45 pristiglih nacrti iz cijeloga svijeta izabrano idejno rješenje hrama arhitekta iz Zagreba Roberta Lubinskog

¹⁰⁰ U radnom odboru: predsjednik Abraham (Avram) Majer Altarac, predsjednik tehničkog odbora Mordehaj R. Atias, potpredsjednici Avram Levi Sadić i dr. Jakob Kajon, blagajnik Cezar Sumbulović; odbornici Moric Levi, Silvio Menahem Alkalaj, Albert Moise Attias, Hajim S. Daniti, Salamon Isahar Danon, Moric Demajo, ing. Salamon Israel, dr. Salamon Kabiljo, Albert Elias Kajon i dr. Braco Poljokan. – U vijeću jevrej. Sefard. opštine: predsjednik Abraham Majer Altarac, virilni član dr. Moric Levi, nadrabin, 1. potpredsjednik dr. Jakob Kajon; 2. potpredsjednik Mordehaj R. Attias. – Članovi predsjedništva: Josef Moise Kajon i dr. Samuel Pinto; vijećnici: Josef Mordehaj Papo, Benciona Samuel Maestro, Moric Elas Kabiljo, Isak Hajim Gaon, Kalmi Jakob Musafia, Albert Moise Atias, Ješua Moise Israel, David A. Romano, Salamon Isahar Danaon, Albert Isak Alkalaj, Danel S. H. Salom, dr. Isidor Levi i Hajim Šalom Daniti. Zamjenici: dr. Salamon A. Kabiljo, Menahem Daniel Salom, Isak Šabetaj Pardo i Albert H. M. Altarac. “Osvećenje novog sefardskog hrama”, *Jugoslovenski list*, XIII, br. 212, (Sarajevo, 13. septembar 1930), 6.

Postojao je i ženski odbor za gradnju hrama, formiran novembra 1926. godine. Nakon dva održana mitinga, u sefardskoj opštini i u hramu Bet-Tefila, osnovana je Zajednica jevrejskih žena za gradnju hrama, koja je donijela odluku da svaka članica daje najmanje 1 dinar dnevno za ovu akciju. U vrhu odbora bile su Ilka Bohm i Rahela Altarac, a u svojstvu potpredsjednice Rifka Levi; sekretarske poslove vodila je Klarica Levi, a blagajničke Cezar Sumbulović. Stalnu pomoć imale su i od Aškenaskog gospojinskog društva i društva La Gloria. “Rad Ženskog odobra za gradnju hrama”, *Jevrejski glas*, III, br. 35 (125), (Sarajevo, 12. septembra 1930. / 14. elul 5690), 2.

Svoje prvo sijelo priredio je u Jevrejskom domu, a u njemu su sudjelovali, uz Riki Kabiljo i Elsu Neuer, gđice Danica Savić i Lunči Kabiljo te Pardo, Mois Suzin i Rafael Tolentino. “Ženski odbor za gradnju hrama”, *Večernja pošta*, VII, br. 2254, (29. decembar 1928), 5.

¹⁰¹ Prvi hram u Sarajevu je sa dobijenim beratom sagrađen 1581. godine, a izgorio u pohodu Eugena Savojskog 1697. Sljedeću dozvolu sarajevski Jevreji su dobili 1746. godine, ali je i ovaj stradao u požaru. Tek 1882. sagrađen je hram pod imenom *El kal grande*. Jedan hram je podignut i na Bjelavama (*El kal di la Bjelava*) 1891, gdje je stanovala većina sarajevskih Jevreja. Zna se da su pored ovih postojala još dva manja hrama. Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 54. U prigodnom broju Jevrejskog glasa za stari hram se kaže da je posvećen “prije 109 godina”, što bi bilo 1821. godine. “Istorijat gradnje Velikog sefardskog hrama”, *Jevrejski glas*, III, br. 35 (125), (Sarajevo, 12. septembar 1930. / 19. elul 5690), 2.

(1873–1935),¹⁰² da bude “u slavu Boga i na ukras Sarajeva”.¹⁰³ Prilikom polaganja kamena temeljca 13. juna 1926. godine ministar Srškić je u ime vlade izrazio molbu da hram bude “spomen slave Božije, spomen svih odlika jevrejskog naroda i to: radinosti, privrženosti, poslušnosti, trpeljivosti, ljubavi k otadžbini”. Nakon čitanja svečane povelje koju potpisuju izaslanici vlasti i sarajevske jevrejske zajednice,¹⁰⁴ ona je stavljena u staklenu, pa u bakarnu cijev i stavljena na kamen temeljac.¹⁰⁵ Simbolika zajedništva trebala je osigurati uspješnu gradnju i dalju saradnju.

Svečanosti otvaranja novog jevrejskog hrama trajale su tri dana (12–14. septembra 1930), najprije u petak molitvom u starom hramu (minha i arvit), zatim ponovnom, desetosatnom molitvom u subotu (tefila),¹⁰⁶ a

¹⁰² U stvari, Lubinski je u prvom mahu dijelio drugu nagradu sa arh. Karlom Paržikom, a treću nagradu su dijelili Edi Mikloš Schreiner iz Zagreba i Ivan Kronfusso iz Kordove, a otkupljen je i projekat Morica Levija iz Zagreba. Nakon izložbe svih projekata, dogovoreno je sa Lubinskim da napravi manje izmjene i njegov projekat je prihvaćen. Gradnja je povjerenjena firmi “Till i Simić” iz Slavenskog Broda. “Istorijat gradnje Velikog sefardskog hrama”, *Jevrejski glas*, III, br. 35 (125), (Sarajevo, 12. septembar 1930. / 14. elul 5690), 2. Gotovo svi izvođači unutrašnjih radova bili su iz Zagreba, osim *Jugometala d.d.* iz Broda na Savi za bronzane kvake i okove na vratima, Silvestera Bernolda iz Novog Sada za bravarske radove i Štambuk i drugovi iz Selca na Braču za kamene ploče za peristil i arkade. Učestvovalo je i par firmi iz Sarajeva. “Poduzetnici izvođači gradnje hrama”, *Jevrejski glas*, ibid., 2. Detaljan opis unutrašnjosti dao je slikar Gabrijel Jurkić. “Novi hram”, *Jevrejski glas*, ibid., 7.

¹⁰³ Veliki dobrotvor Daniel Mojses Salom prvi je potaknuo to pitanje još 1900. godine i radio na njegovoj realizaciji uz tadašnjeg predsjednika sefardske opštine Ješuu D. Saloma, poznatog sarajevskog bankara, te potpredsjednika ing. G. Sumbula, a koju je prekinuo I svjetski rat. “Pred dovršenjem novog Jevrejskog hrama”, *Jugoslovenska pošta*, I, br. 237, (Sarajevo, 6. marta 1930), 5.

¹⁰⁴ Povelju su redom potpisali: kraljev izaslanik gen. K. Smiljanić, pa vrhovni rabiner dr. Alkalaj, onda dr. Levi, dr. Srškić, Vasa Jovanović, ministar Vladimir Andrić, veliki župan Nikolić, gradski komesar Hadžiomerović, predsjednik Sefardske opštine Avram Majer Altarac, u ime *La Benevolencije* dr. J. Kajon, Hevre Kadiša Josef Leon Finci, potom Mojse D. Salom, Mordo Atijas, sinovi Menahem Alkalaja, Cezar i Mosko Danon itd. te na kraju sam tvorac plana arhitekta Rudolf Labinski. “Jučerašnje svečanosti u Sarajevu”, *Večernja pošta*, V, br. 1482, (Sarajevo, 14. jun 1926), 3.

¹⁰⁵ U povelji se kaže da se kamen temeljac postavlja “pod dičnom vladavinom našeg uzvišenog Kralja Aleksandra I. Karadorđevića. Bog mu podržao slavu i moć...” “Spomen-povelja”, *Jevrejski glas*, br. 35 (125), III, (Sarajevo, 12. septembar 1930. / 14. elul 5690), 7.

¹⁰⁶ “Uspjela veličanstvena svečanost osvećenja Novog sefardskog hrama u Sarajevu”, *Jevrejski glas*, III, br. 36-37, (Sarajevo, 23. septembar 1930. / 1. tišri 5691), 2.

glavna ceremonija se zbila u nedelju 14. septembra u novoj velikoj sinagogi predvođena vrhovnim rabinom Kraljevine Jugoslavije dr. Isakom Alkalajem, a praćena sarajevskim nadržbinom dr. Moricom Levijem, nadržbinom iz Zagreba dr. Gavrom Švarcem, nadržbinom Ovadijom iz Beča, te nadržbinom dr. Urbachom, rabinom Altarcem, Konfortom i još 12 rabina. Kroz počasni špalir jevrejske omladine prolazile su uzvanice koje je dočekivao predsjednik sefardske opštine Avram Majer Altarac sa odbornicima. Prvi gost im je bio ministar pravde dr. Milan Srškić sa Vl. Jovanovićem kao predstavnici vlade, zatim su slijedili ban Velimir Popović u pratnji podbana dr. Avde Hasanbegovića i svih načelnika odjeljenja banske uprave, te izaslanik Nj. V. Kralja gen. S. Nedeljković sa generalima Simovićem, Mundžićem i Lavandinovićem, arhiepiskop dabrobosanski Petar Zimonjić, reis-ul-ulema KJ Džemaludin Čaušević, rektor srpsko-pravoslavne bogoslovije dr. Tomo Popović, vojni rimokatolički svećenik vlč. g. Hajla, evangelistički župnik vlč. Franjo Ham, direktor vakufa Kadić, gradonačelnik Asimbeg Mutevelić, podnačelnici dr. Dušan Jeftanović i dr. Ivan Pavičić sa velikim brojem gradskih vijećnika. Sa njihovim ulaskom je počeo svečani vjerski obred, a njegovim okončanjem predsjednik Sefardske opštine se zahvalio “providnosti Božjoj, koja je dozvolila, da se ovaj hram podigne u oslobođenoj i ujedinjenoj državi pod sretnom i mudrom vladavinom našeg dičnog i uzvišenog vladara Nj. V. Kralja Aleksandra I., koji kao sunce na nebu obasjava sve sinove bez razlike vjere i narodnosti”, a nadržbin I. Alkalaj je pozvao prisutne “da se otvori Ehal-Akodeš, i da se odsluži blagodarenje za dug život Nj. V. Kralja i Kraljice, Prijestolonasljednika i čitavog Kraljevskog Doma”. Upisivanjem u svečanu spomen-knjigu (pinkes) završeno je bilo zvanično otvaranje sinagoge, kome je pored pomenutih učestvovalo oko 600 predstavnika civilnih i vojnih vlasti uz veoma veliki broj delegata.¹⁰⁷ Večernji banket u Oficirskom domu uz intoniranje himne započeo je govorom gen. Nedeljkovića, a njega su slijedili predstavnik Jevrejske

¹⁰⁷ “Osvećenje novog jevrejskog hrama”, *Večernja pošta*, IX, br. 2779, (Sarajevo, 15. septembra 1930), 2.

opštine u Beču g. Baruh, podsekretar dr. Vlado Andrić, predsjednik *La Benevolencije* dr. J. Kajon, zatim predsjednik zagrebačke Jevrejske opštine Hugo Kohn, potpredsjednik beogradske Jevrejske opštine dr. Bukić Pijade, predsjednik Advokatske komore dr. Srećko Perišić, predstavnik Svjetske sefardske organizacije dr. Lazar Avramović, a ispred Aškenaske opštine Bernardo Klajn. Gradonačelnik Asimbeg Mutevelić je svoj govor završio sljedećim riječima: “Neće se samo naši jevreji ponositi svojim hramom, nego će ovo remek djelo arhitekture biti i vječni ukras gradu Sarajevu i svi ćemo se ponositi njime.”

Ovo je bila prilika za još jedno uzajamno iskazivanje poštovanja, pa je kralju na trijemu sinagoge postavljena ploča – zahvalnica,¹⁰⁸ a on je ordenima odlikovao zaslužne za uloženi trud u podizanju jevrejskog hrama.¹⁰⁹ Podršku ovom odnosu poštovanja poslao je tih dana sarajevskom *Jevrejskom glasu* i cionistički prvak, kapetan David Albala, u vidu pjesme *Zašto volim Jugoslaviju*,¹¹⁰ iskazujući razloge za lojalnost Jevreja Kraljevini.

¹⁰⁸ “Pred svečanosti u hramu”, *Večernja pošta*, IX, br. 2763, (Sarajevo, 27. avgusta 1930), 5.

¹⁰⁹ “Nj. Vel. Kralj blagoizvolio je odlikovati Ordenom Jugoslavenske krune IV reda g. Avrama Majera Altarca, pretsjednika Sef. opštine i g. dra Morica Rothkopfa, pretsjed. Aškenaske opštine, a Ordenom Jugoslovenske Krune V reda gg. Silvia, Alkalaja, dra Jakova Kajona i dra Bracu Poljokana. Čestitamo!” “Odlikovanja”, *Jevrejski glas*, III, br. 35 (125), (Sarajevo, 12. septembar 1930. / 14. elul 5690), 11; Prigodni broj povodom osvećenja Velikog hrama u Sarajevu, (Sarajevo, 12. septembra 1930. / 19. elul 5690), 13. Ordenom Sv. Save II st. odlikovan je predsjednik opštine Avram M. Altarac i nadržbin dr. Levi, ordenom Sv. Save IV st. gospode Rahela A. M. Altarca, gđa dr. Levija i Ilka Böhm, te Silvio Alkalaj, Salamon Izahara Danon, Mordehaj R. Atijas i arh. Lubinski; ordenom Sv. Save V st. gđu Klarica I. Levija, g. Albert Atijas Zekić i ordenom Bijelog orla V st. dr. Jakob Kajon, Avram Levi Sadić i Cezar Sumbulović. “Svečana predaja ordena odlikovanim trudbenicima za gradnju hrama”, *Jevrejski glas*, III, br. 36-37 (126-127), (Sarajevo, 23. septembar 1930. / 1. tišri 5691), 2; “Svečano osvećenje monumentalnog sefardskog hrama”, *Jugoslovenski list*, XIII, br. 214, (Sarajevo, 16. septembar 1930), 5.

¹¹⁰ “Volimo je najpre zato, što smo u njoj ponikli, što iz nje pijemo sokove života, što smo u njoj naučili da se napajamo lepim i plemenitim što njoj imamo da zahvalimo za sve što smo postali i postigli, a zatim, što nas u njoj štiti zastava jednakosti i ljubavi. Volimo je zato, jer nas za nju vezuju najdraže uspomene jučerašnjice, ritmični zvuci današnjice i dobre nade sutrašnjice. Volimo je zato, jer smo položili s punim poverenjem u njene ruke kao deca u svoju majku svoje najveće blago: svoje živote i živote svojih najmilijih. Volimo je zato, jer ona u svakom svom građaninu gleda i iznad svega poštuje ono što treba da je najbitnije u svakom od nas: čoveka.

Par dana ranije, na zasjedanju *Lige naroda* u Ženevi je podnesen izvještaj Komisije za mandate oko nemira u Palestini. Tokom zasjedanja ministar spoljnih poslova dr. Vojislav Marinković je izjavio “da će sile mandatorke i dalje odlučno raditi na realizovanju drugoga dijela mandata, čije izvršenje ne samo da predstavlja izmirenje jednog duga, koga ima čovječanstvo prema jednom od najvažnijih istorijskih naroda, nego koje je nesumnjivo u interesu Palestine i samog njenog stanovništva”.¹¹¹

Ovim svečanostima je završena jedna burna jevrejska, 5690. godina i započela nova Roš-ašana 23. septembra 1930. godine, ali je do kraja zvanične slijedilo još dobrih vijesti koji su mogle da obraduju Jevreje Sarajeva. To je bilo otvaranje hebrejske škole *Safa Berura* u zgradi *Jevrejsko-sefardske opštine* u Sulejmanovoj ulici pod upravom Kalmija Baruha,¹¹² a bez sumnje da je ponos jevrejstva Sarajeva bio i to što je njihova sugrađanka Berta Finci bila imenovana za suplenta banjalučke gimnazije, kao prva

Volimo je zato, jer su naše istorije slične, i po negdašnjoj slavi, i po burnome toku, i po neviđenom naletu oslobodilačkih generacija da rasture tamno sužanjstvo i da izbiju na svetlost slobode.

Volimo je zato, što svaki pokušaj antisemitske aždaje da se dotakne beline njenog tela odbija sa dostojanstvenim gestom.

Volimo je zato, što ima puno razumevanja za težak položaj Jevreja u svetu, i što u svakoj prilici iskreno i snažno podupire naše napore za ponovnim uskrsnućem jevrejske države u Palestini.

Volimo je zato, što je njena najveća moć njeno samopouzdanje, i što je sve što je do tada stekla: i prostrana teritorija, i narodno ujedinjenje, i zavidno mesto među narodima, da je sve to stekla samo svojim pregnućem.

Volimo je zato, što je njena radost i naša radost, što je njen bol i naš bol, što su njeni neprijatelji i naši neprijatelji, i što su njene težnje i naše težnje.

Volimo je zato, što njenu neumornu radinost kruniše njeno pravdoljublje, što njenu legendarnu srčanost krunište čistota njene duše.

Dr. David Albala, Vrnjačka Banja, septembra 1930. “Zašto Jevreji vole Jugoslaviju”, *Jevrejski glas*, III, br. 36-37, (Sarajevo, 23. septembar 1930. / 1. tišri 5691).

¹¹¹ “Izjave g. dr. Marinkovića o muslimanima u Palestini”, *Večernja pošta*, IX, br. 2774, (Sarajevo, 9. septembra 1930), 1. U to vrijeme britanska politika se kolebala oko dotadašnje politike useljavanja Jevreja u Palestinu, pa su ti njeni koraci, tzv. Bijela knjiga o ograničavanju useljavanja Jevreja u Palestinu, bili “atentat koji će jevrejskom narodu zadati najveće razočarenje”. *Večernja pošta*, IX, br. 2812, (Sarajevo, 24. oktobar 1930), 2.

¹¹² “Otvaranje hebr. škole ‘Safa Berura’”, *Jevrejski glas*, III, br. 40 (130), (Sarajevo, 10. oktobar 1930. / 18. tišri 5691), 3.

nastavnica Jevrejka na srednjim školama.¹¹³ U javnost Sarajeva je izašla i ideja o osnivanju *Jevrejskog muzeja*, sa potpuno razrađenim planom i organizacijom za njeno ostvarenje.¹¹⁴ Da bi kritizeri lokal-patriotizma bili zadovoljni, napokon je “i Jevrejstvo Sarajeva dalo dostojan odgovor na nastojanje naših protivnika time što je više nego zadnjih godina darivalo za otkup svete zemlje”.¹¹⁵ Vjerovatno su darovi vremenom bili sve veći, jer ponukani brojnim zahtjevima i propagandom za veću aktivaciju, osnovana je u Sarajevu mjesna organizacija *Jugoslovenske lige prijatelja hebrejske radne Palestine* par godina kasnije.¹¹⁶

Kraj godine je obilježen proslavom godišnjice imena Jugoslavija, koju *Jevrejski glas* naziva *Najznačajnijim datumom u istoriji Južnih Slovena* i prenosi razgovor predsjednika zagrebačke Jevrejske opštine dr. Huga Kona sa predsjednikom ministarskog savjeta Petrom Živkovićem u kome je on rekao da Jevreji imaju “u Srbiji uvijek potpunu jednakost i ravnopravnost, jer se tamo u pogledu vjeroispovjesti u opšte nije nikada pravila ma kakova razlika. Napose Jevreji u Beogradu bili su i u ratu i za vrijeme mira vazda među prvima. Oni su imali potpuno shvaćanje za jugoslavensku ideju”, a potom “istaknuo, da je baš zagrebačko jevrejstvo imalo potpuno razumijevanje za ideju ujedinjenja južnih Slavena, te da je n. pr. Cijonistička organizacija već prije državnog ujedinjenja upotrebljavala u svojim naslovima jugoslovensku oznaku”.¹¹⁷ Sa tih pozicija jevrejstvo Kraljevine prigodom dana ujedinjenja konstatuje da “jedna jedinstvena i nerazdjeljiva država pod čvrstim žezlom i mudrom upravom junačke dinastije Karađorđevića, koja se svečano sada, prvog

¹¹³ “Imenovanje”, *Jevrejski glas*, III, br. 43, (Sarajevo, 31. oktobar 1930. / 9. hešvan 5691), 3.

¹¹⁴ “Počeci Jevrejskog muzeja u Sarajevu”, *Jevrejski glas*, III, br. 50 (140), (Sarajevo, 27. decembar 1930. / 7. tebet 5691), 1.

¹¹⁵ “Iz povjereništva Keren Kajemeta”, *Jevrejski glas*, III, br. 40, (130), (Sarajevo, 10. oktobar 1930. / 18. tišri 5691), 3.

¹¹⁶ Organizacija je osnovana 1934. godine, a njeno sjedište nalazilo se u Zagrebu. Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, (Sarajevo: Institut za historiju, 2019), 202.

¹¹⁷ “Godišnjica proglašenja imena Jugoslavija”, *Jevrejski glas*, III, br. 39 (139), (Sarajevo, 3. oktobar 1930. / 11. tišri 5691), 1.

decembra, obnavlja jedanaesti put u oslobođenoj Otadžbini, dovodi svakog građanina ove zemlje pred oltar savjesti, gdje polaže računa o tome, je li izvršio svoje građanske dužnosti u duhu ideala, iz koga je niklo ovo Ujedinjenje”. U svoje ime odgovaraju: “Jevreji ove Kraljevine, vezani sinovskom ljubavlju uz jugoslavenskog Kralja i jugoslavensku grudu, osjećajući sreću i bol ove zemlje kao vlastitu ... iz dubine svoga bića priželjkuju, da se stanje zemlje, koje su nespornosti u prošlosti skrivili, što prije popravi. Jevreji, kao jedan eminentno radin, savjestan i konstruktivan elemenat u jugoslavenskoj državi, prvi su i najspremniji, da u ovim teškim danima krize, koja i danas još u zemlji vlada, primognu svim silama Kralju i Otadžbini. ... Jevreji Jugoslavije mogu prvoga decembra vedra čela da stupe pred oltar vlastite savjesti i da sebi sude je li izvršavaju kako treba ideale pravog jugoslavenskog rodoljuba. I ta osuda nije i ne može da bude drugačije, nego opet sve i samo za Kralja i Otadžbinu.”¹¹⁸

Međutim već te 1930. godine štampa se puni vijestima o narastajućem antisemitizmu i očigledno je bilo da su jevrejske zajednice širom Evrope uzaludno pokušavale da se pokažu kao lojalni građani država u kojima su živjeli. Za njih nepodnošljiva situacija u Rusiji, Poljskoj,¹¹⁹ Njemačkoj,¹²⁰

¹¹⁸ “Za Kralja i Otadžbinu”, *Jevrejski glas*, III, br. 46 (136), (Sarajevo, 29. novembra 1930. / 8. kislev 5691), 1.

¹¹⁹ Neredi na univerzitetu bili su samo dio iskazane netrpeljivosti. “Na medicinskom fakultetu u Varšavi došlo je jučer do demonstracija nacionalističkih studenata protiv njihovih jevrejskih drugova. Jevreji su isprebijani i izbačeni iz sale, sa predavanja. Studenti su zatim priredili i ulične demonstracije. U povorci su nošeni natpisi ‘Mi hoćemo jevrejske lješeve za anatomске ciljeve’. Po univerzitetu su izlijepljeni natpisi ‘Jevrejima zabranjen ulaz.’” “Demonstracije protiv Jevreja u Varšavi”, *Jugoslavenska pošta*, I, br. 243, (Sarajevo, 13. mart 1930), 1.

¹²⁰ “Sefardi u Njemačkoj”, *Jevrejski glas*, III, br. 40 (130), (Sarajevo, 10. oktobar 1930. / 18. tišri 5691), 2-3; “Protujevrejske demonstracije u Berlinu”, *Jevrejski glas*, III, br. 41 (131), (Sarajevo, 17. oktobar 1930. / 25. tišri 5691), 1; “Položaj Jevreja u Njemačkoj. Poslije pobjede Hitlera i antisemitskih izgreda u Berlinu”, *Jevrejski glas*, III, br. 42, (Sarajevo, 24. oktobar 1930. / 2. hešvan 5691), 2.

Austriji,¹²¹ Mađarskoj,¹²² pa i u Rumuniji¹²³ i Bugarskoj,¹²⁴ pokrenula je i one asimilovane Jevreje na pokret i preseljenje u Palestinu.¹²⁵ Određeni broj stigao je i u Kraljevinu Jugoslaviju.¹²⁶ Susretljivost prema Jevrejima koja je išla od vlade nije izgleda bila po volji ni italijanskoj fašističkoj garnituri.¹²⁷

U Sarajevu se i nakon ove svečarske godine, u kojoj je za najljepšu Sarajku izabrana gospođica Lola Frank,¹²⁸ suprotno praksi u susjednim

¹²¹ “U Ajzenštatu, novom glavnom gradu Burgenlanda (Gradišće), Jevreji još i danas žive u posebnoj Getu, koji se svake subote sa obe strane rastavlja jakim željeznim lancem od ostalog grada.” “Geto u 20. stoljeću”, *Jugoslavenska pošta*, II, br. 621, (Sarajevo, 17. jun 1931), 6.

¹²² “Mađarski Jevreji ne mogu da stupe u osnovani ‘Red hrabrih Mađžara’, bez obzira što su u bivšoj austro-ugarskoj ili Horthyjevoj vojsci bili odlikovani zlatnom medaljom ili višim odlikovanjem za hrabrost. Kada su neki htjeli da stupe u red, bili su odbijeni sa motivacijom da jevreje ne primaju. Ministar vojni Gömbös je rekao ‘da Mađžari bar negdje žele da su sami i da imaju loše iskustvo sa podanicima, koji nisu čiste mađžarske krvi.’” “Antisemitizam mađžarskog ministra”, *Jugoslavenski list*, XIII, br. 271, (Sarajevo, 22. novembar 1930), 4.

¹²³ “Rumunjska vlada morala je sada poduzeti stroge mjere predostrožnosti u zaštitu Jevreja. Naša slika prikazuje jevrejski geto u Borsi, koji je gotovo posve izgorio i razoren, dok je oko 3000 Jevreja ostalo bez kućišta.” “Progoni Jevreja u Rumuniji”, *Večernja pošta*, IX, br. 2730, (Sarajevo, 19. jula 1930), 1.

¹²⁴ Antisemiti (“neodgovorni elementi”) su u Plovdivu premlatili sve Jevreje koji su se našli na ulici. “Fašisti u Plovdivu”, *Večernja pošta*, VI, br. 1816, (Sarajevo, 23. juli 1927), 2.

¹²⁵ Većina useljenika, njih oko četvrtina miliona, koja je došla u periodu 1929–1939. godine, bila je iz Njemačke. Havel, “Izrael”, 119.

¹²⁶ Ministar Lazić je “dao dozvolu izvjesnom broju njemačkih građana jevrejskog porijekla da može da se nastani u našoj zemlji”. “Diskusija o jevrejskim imigrantima u Senatu”, *Jugoslavenska pošta*, IV, br. 1371, (Sarajevo, 2. decembar 1933), 2.

¹²⁷ Zagrebačke Novosti donose: “Jevrejski problem i njegova pravedna ocjena na koju je naišao od strane Vlade đenerala Živkovića zadale su neobično teške brige fašističkoj štampi. Fašistička štampa vidi, naime, u držanju Jevreja u Jugoslaviji opasnost da Kraljevina Jugoslavija, a ne Italija dobije mandat nad Palestinom. Tim bi momentom, tako misli fašistička štampa, mogao i italijanski imperijalizam u Bliskom istoku da bude osujećen. Kako li je bujna fantazija na drugoj obali Adrije, završavaju Novosti!” “Fašistička štampa o stavu jugoslavenske vlade”, *Jevrejski glas*, IV, br. 5, (30. januara 1931. / 10. ševata 5691), 3.

¹²⁸ Za počasne dame izabrane su Beba Eskenazi i Desa Bajčetić, a žiri su činili dječija književnica i dramaturginja Milica Miron, slikar Roman Petrović, glumac i pozorišni reditelj Aleksandar Vereščagin. Fotografija koja je popratila tekst u novinama izrađena

državama,¹²⁹ i dalje ne iskazuje neprijateljstvo prema Jevrejima, koji su tada pod velikim pritiskom antisemitizma diljem Evrope. Upravo se u ovom gradu po prvi put sastao Cionistički kongres 1932. godine,¹³⁰ a 7. januara 1933. godine se ovdje osniva i beneberitska loža, projugoslavenske orijentacije,¹³¹ na čijem je čelu bio predsjednik dr. Vita Kajon, a sekretar dr. Erza Kajon.¹³² Krajem tog mjeseca u Njemačkoj je mjesto kancelara dobio Adolf Hitler.

Par mjeseci kasnije dalju podršku Jevrejima u Sarajevu iskazao je i tadašnji predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije, Sarajlija dr. Milan Srškić, koji se na velikom zboru u junu 1933. zauzeo za vjersku ravnopravnost.¹³³ Njegova stalna podrška jevrejskoj zajednici na lokalnoj razini sezala je, između ostalog, iz dvadesetih godina, kada je on bio na čelu dugovladajuće radikalne stranke u Bosni i Hercegovini, koja je vodila politiku pridobijanja jevrejske podrške vlasti, ali i glasova.¹³⁴

je u sarajevskom fotoateljeu *Lisac*. “Za najljepšu Sarajku izabrana je gđica Lola Frank a za počasne dame gđice Beba Eskenazi i Desa Bajčetić”, *Jugoslavenska pošta*, I, br. 273, (Sarajevo, 17. april 1930), 3.

¹²⁹ “Još su u pameti novinskim čitateljima, kako su kraljicu ljepote u Madžarskoj za godinu 1929., gđicu Simonu Böske neke novine nazvale ‘Miss Palestina’, jer je bila Židovka. Da se isto ne dogodi i ove godine, izabrana je katolkinja Marija Pabazi, iako nije bila najljepša, ipak da ne pobjedi jedna Židovka, nju su proglasili za ‘Miss Hungaria 1930.’ “Miss Madžarska 1930 je židovka”, *Jugoslavenski list*, XIII, br. 153, (Sarajevo, 5. juli 1930), 7.

¹³⁰ “Cionistički kongres se sastaje prvi put u Sarajevu danas u 9 sati u Sali Jevrejskog doma”, *Nova reč*, I, br. 37, (Sarajevo, 25. septembar 1932), 8; “Sa cionističkog kongresa u Sarajevu”, *Nova reč*, I, br. 38, (Sarajevo, 1932), 8.

¹³¹ Više o radu i ciljevima lože u: Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 218-220.

¹³² Zapisnik X redovnog sastanka Lože *Sarajevo* od 7. juna 1933. god. i Zapisnik XI redovnog sastanka Lože *Sarajevo* od 21. juna 1933. godine potpisuje kao predsjednik dr. V. Kajon i sekretar dr. E. Kajon. AJ, fond 100, fasc. 23, 191-193, 194-197. I. Goldstein navodi da je predsjednik Lože bio dr. Bukić Pijade iz Beograda, pa je moguće da je on to bio samo prilikom osnivanja Lože. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 219.

¹³³ Sljedeće godine sa konferencije JRZ 15. marta 1936. godine ministar Đura Janković se “založio za ravnopravnost svih vera, osudio je vredanje Jevreja i istakao njihov patriotizam”. “Osude antisemitizma objavljujane su i u drugim listovima i časopisima demokratske, najčešće jugoslavenske orijentacije, poput sarajevskog *Jugoslavenskog lista*...” Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 345, 353.

¹³⁴ “Sinoć je g. Dr Srškić održao jedan predizborni govor u Jevrejskom klubu u kome je

Kao ministar pravde 1924. godine također je intervenisao u korist Jevreja prilikom napada na njihov integritet i imovinu.¹³⁵

Do kraja te 1933. godine u Njemačkoj će doći do paljevine Rajhstaga, nacisti će dobiti na izborima većinu glasova, donijeti niz zakona kojim će ustanoviti diktaturu i dati vanredna ovlaštenja Hitleru; otvoriće se i prvi koncentracioni logor Dahau. Nad Jevrejima je počeo otvoren progon, najprije ekonomski, a onda u sljedećim godinama i legalizovan raznim zakonima, najprije o državnoj službi, te o zaštiti njemačke krvi i časti, zakonu za popravak rase, zakonu o sterilizaciji i sl.,¹³⁶ te im je “olakšano” preseljenje u Palestinu.¹³⁷

objasnio, zašto Jevreji Sarajeva treba da glasaju – za radikalnu stranku. Svi su se razlozi sveli na jedan: radikalna stranka je vladajuća stranka.” “Sarajevski Jevreji i radikali”, *Narod*, V, br. 11, (Sarajevo, 6. februar 1925), 2.

“Sarajevski Jevreji su glasali za radikalnu stranku ... Međutim, Jevreji se nisu opredelili, kao građani ove zemlje, nego kao jedna grupa koja stoji izvan političkog života u zemlji; njih nisu u prvom redu pri opredeljivanju vodili opšte politički interesi, koji su ovim izborima u čitanju; oni su u ovim izborima pravili – trgovinu. Kako beogradske novine javljaju, sarajevski Jevreji su, u ovim izborima, za svoje glasove dobili 2 miliona kredita od Narodne banke, 1 milion dinara šume i dar od 250.000 dinara od Sarajevske opštine za dizanje svoje nove bogomolje u Sarajevu. Osim toga su ti glasovi plaćeni i nekim koncesijama, učinjenim lično pojedinim Jevrejima (slučaj dr Kajona u Gradskoj štedionici). ... Jevreji su pred izbore izdali i jednu vrstu proglašenja u obliku uvodnika u Jevrejskom životu od prošle subote. U tome uvodniku, dosta uvijeno, pravi se aluzija na onu podelu koju su postavili radikali i koja postavlja tabor ‘državotvornih’ prema taboru ‘antidržavnih’, u kome se nalazi i g. Davidović sa svim svojim biračima iz Šumadije.” “Sarajevski jevrejski izbori”, *Narod*, V, br. 12, (Sarajevo, 12. februara 1925), 2. O naklonosti radikalnoj stranci, uz antisemitske stavove, govori i sarajevska *Domovina*. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 147.

¹³⁵ Srškić 14. aprila 1924. interveniše da se “onemogućuće ili u najgorem slučaju lokalizuju” napadi na Jevreje u Zagrebu, jer “bacaju rdavu senku na opštu i ličnu imovinsku bezbednost u zemlji i omogućavaju našim neprijateljima u inostranstvu da ove sukobe tendenciozno predstavljaju stranom i neobaveštenom svetu o prilikama kod nas”. Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 196.

¹³⁶ “Prva osuda po zakonu o zaštiti njemačke krvi i časti”, *Jugoslavenska pošta*, VI, br. 1959, (Sarajevo, 9. novembar 1935), 2. Vijest o tome da otkako je stupio na snagu zakon za popravak rase te zakon o sterilizaciji, “84.525 prijedloga upućeno je sudovima na odobrenje za sterilizaciju stanovnika Rajha. Sud je usvojio 56.244 predloga.” “400.000 lica biće sterilizovano u Njemačkoj”, *Jugoslavenska pošta*, VI, br. 1821, (Sarajevo, 30. maj 1935), 2.

¹³⁷ “Stupio je na snagu zakon po kome ponovo gube državljanstva ona lica koja su ga dobila poslije 9. novembra 1918. god. Radi se o 130.000 jevrejskih porodica sa 300.000 članova koji neće samo izgubiti državljanstvo nego će biti i istjerani iz Njemačke.” “Njemačka

Izmjenu blagonaklonog stava prema jevrejstvu u Sarajevu će najprije nagovijestiti ulične tuče 1934. godine,¹³⁸ pa će se pulsirajući sve otvorenije iskazivati. Dok će se sljedeće godine aktuelni gradonačelnik Ibrahim Sarić izviniti Jevrejima radi zakazane sjednice opštinskog vijeća u petak naveče,¹³⁹ uskoro će biti oskrnavljeno sarajevsko jevrejsko groblje.¹⁴⁰ Pa ponovno 1938. godine osuda neprijateljstva prema Jevrejima u drugim sredinama: "... kod nas se pojačala antisemitska agitacija. Naša je dužnost da upozorimo javnost, da je ova agitacija sama po sebi najodvratnije divljaštvo koje je svojstveno samo barbarima dvadesetog stoljeća. ... Širiti antisemitizam danas bilo u kojoj formi je zločin, koji se ne može dovoljno osuditi. Za kulturne narode antisemitizam je najnedostojnije sredstvo u političkoj borbi."¹⁴¹

Ipak, "uvoz 'rasne revolucije'" pritiskom nacističke ideologije na vladu i javnost forsirao je uslovljenu lojalnost Jevreja. Njihov odgovor bio je različit. Jedni su odlazili iz Sarajeva i zemlje, drugi su protestovali zbog nepravedne politike naseljavanja u Palestini,¹⁴² a većina je vjerovatno

će istjerati 300.000 Jevreja", *Jugoslovenska pošta*, IV, br. 1387, (Sarajevo, 21. decembra 1933), 1.

¹³⁸ "Sinoć oko 9 sati bilo je u gostioni kod Sarikija u Ćemaluši ul. vrlo živo. U piću je neki Ćamil Mulalić rekao da je Hitler dobro učinio što je istjerao jevreje iz Njemačke. Na ove riječi skočili su Jakov Altarac i neki Levinger, navalili na pijanog Ćamila i nemilosrdno ga izudarali iskrvavivši ga na nekoliko mjesta, naročito po rukama. Policija je uredovala." "Opet je Hitler skrivio jednu tuču u Sarajevu", *Jugoslovenska pošta*, V, br. 1696, (Sarajevo, 29. decembra 1934), 4.

¹³⁹ Uz izvinjenje, slijedilo je i opravdanje, da "stvari su hitne, a on mora da ide u subotu u Beograd". "Sjednica općinskog vijeća", *Jugoslovenska pošta*, VI, br. 1822, (Sarajevo, 1. juna 1935), 5.

¹⁴⁰ "Trinaest grobova oštetila su nepoznata lica na sarajevskom jevrejskom groblju. Grobovi su razrušeni i poobarani divljačkom nepažnjom, tako da šteta iznosi oko 20.000 din. Razbijana su 4 dječja i 9 drugih grobova. Vlasti su povele istragu da pronađu drske krivce." *Jugoslovenska pošta*, VIII, br. 2336, (Sarajevo, 5. februara 1937), 5.

¹⁴¹ "Za ovu nekulturnu pojavu međutim nose najveću odgovornost razni fašistički listovi u Zagrebu (i jedan dnevnik), koji otvoreno i vješto prikriveno, ali ipak dovoljno jasno, grebe po tamnim instinktima politički i kulturno zaostalih gomila (koje su oni sami i odgojili)." "Zagrebački antisemitizam", *Jugoslovenska pošta*, IX, br. 2632, (Sarajevo, 26. januar 1938), 3.

¹⁴² "Sarajevski Jevreji protestuju", *Jugoslovenska pošta*, VIII, br. 2348, (Sarajevo, 19. februar 1937), 4.

strepila nad svojom sudbinom, pogoršanom donošenjem *Zakona o činovnicima*, koji nije zaobišao ni ugledne stručnjake.¹⁴³ Pojedinci su i dalje bezuslovno doprinosili gradu, poput Avrama Levija Sadića, koji je poklonio 2 mil. dinara da se za taj novac od Vrhbosanske nadbiskupije u Sarajevu kupi zgrada na Marijinom dvoru, na čošku glavne ulice i trga crkve Sv. Josipa, koja i danas postoji, te "da se prihvodi od te zgrade upotrebe za pomoć siromasima grada Sarajeva i šire okoline, a da tu zgradu dok postoji društvo Crvenog krsta ne može ni otuđiti ni opteretiti". Crveni krst je već od 1. maja 1937. godine počeo uživati prihode velike zadužbine svog najvećeg dobrotvora.¹⁴⁴ Pritisak antisemitizma je bio sve veći, pa je i David Albala, autor pjesme *Zašto volim Jugoslaviju*, 1936. godine izjavio "... teško je u Jugoslaviji biti Jevrejin. Poželio bi mnogim Nejevrejima da budu samo 24 sata Jevreji, te da osjete često svu tragičnost njihovog položaja, da osjete kako izgleda kad se okrene glava i pogled od Jevrejina ..."¹⁴⁵

Pozicija Jevreja bivala je sve teža sa sve većim pritiscima njemačke politike da se približe Jugoslaviji, zvaničnim i nezvaničnim posjetama njemačkih civilnih i vojnih uticajnih ličnosti, njemačkom propagandom, pojačanim zahtjevima njemačke manjine u zemlji i u to vrijeme na planu trgovinske razmjene najvećim uspjesima. Slične napore je činila i fašistička vlada Italije. Ministar predsjednik Milan Stojadinović bio je fasciniran uspjesima ovih dviju sila, prvenstveno na vođenju unutrašnje politike i karakterom vlasti, koju je u izvjesnoj mjeri pokušavao oponašati. Međutim, anšlusom Austrije marta 1938. godine uticaj, ali i opasnost od ovih sila, postala je potpuno očigledna. Dolazak nacističke sile na granice Kraljevine, pogotovo nakon predaje Čehoslovačke, Minhenski sporazum, spaljivanje najveće sinagoge u tom gradu te *Kristalna noć* u Njemačkoj pokazali su svu sistematičnost, ali i bestijalnost nacističke,

¹⁴³ "Dr David Baruh, asistent Državne bolnice u Sarajevu, otpušten je iz državne službe na osnovu §§ 103, 105, 106, 110. Zakona o činovnicima", *Jugoslovenska pošta*, VIII, br. 2329, (Sarajevo, 28. januar 1937), 3.

¹⁴⁴ "Dva miliona dinara poklonio je sarajevski industrijalac Avram Levi Sadić Crvenom krstu", *Jugoslovenska pošta*, VIII, br. 2395, (Sarajevo, 16. april 1937), 5.

¹⁴⁵ Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 431.

antisemitske politike. U Kraljevini, pritisnuti sve sumornijom atmosferom, i pored uvjeravanja vlasti da nemaju razloga za zabrinutost, Jevreji se dijelom odlučuju i na istupanje iz vjere i pokrštavanje ili bar promjenu imena / prezimena.¹⁴⁶

Događaji su se ubrzavali i vodili ratu čiji je početak označio napad Njemačke na Poljsku 1. septembra 1939. godine. Par dana prije toga *Sporazumom Cvetković-Maček*, donesenim i doprinosom jevrejskih krugova, stvorena je Banovina Hrvatska, koja će uskoro funkcionisati gotovo samostalno i donositi vlastito zakonodavstvo sa elementima ustaške varijante fašističke ideologije.¹⁴⁷ Kako su Jevreji u svom egzodusu sa sjevera zemlje prolazili Sarajevom, tako su ih pratile onespokojavajuće glasine i u samom gradu pojačano antisemitsko raspoloženje.¹⁴⁸ Sarajevsko društvo, potreseno svim ovim događajima, a u iščekivanju daljih i još neprijatnijih, ipak ne odbacuje svoje jevrejske sugrađane, bar ne ženski svijet.¹⁴⁹

Veliku promjenu donijet će i dvije antisemitske uredbe, prethodno pripremljene propagandnom kampanjom putem štampe i podržavanjem desničarskih grupa,¹⁵⁰ objavljene u *Službenim novinama* 5. oktobra 1940, čime su narušeni osnovni ustavni principi ravnopravnosti svih jugoslovenskih građana. To se desilo nakon što je već juna mjeseca

¹⁴⁶ Isto. 481-491.

¹⁴⁷ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977), 44-48. O tome i "Hrvatska politika i 'židovsko zakonodavstvo'", Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 436-444.

¹⁴⁸ Omerović, *Nacionalne manjine*, 312-313.

¹⁴⁹ Ispred Jevrejskog gospojinskog društva za posjećivanje bolesnih gospođe Levi i Danon, a ispred Jevrejskog Aškenaskog gospojinskog društva gospođe dr. Vesela i dr. Urbaha. "Sastanak svih sarajevskih ženskih društava", *Jugoslovenska pošta*, XI, br. 3275, (Sarajevo, 29. februar 1940), 4.

¹⁵⁰ Najjači od antisemitskih pokreta bili su Ljotićev *Zbor*, ali i prije njega elemenata ove ideologije bilo je u Stojadinovićevom *Vremenu* i u istupima žičkog episkopa Nikolaja Velimirovića, predvodnika bogomoljačkog pokreta. Dimitrije Ljotić je u Sarajevu još februara 1928. godine održao dva "dobro posjećena sastanka sa svojim pristašama u prostorijama 'Zbora', nakon što je njegova konferencija u prostorijama *Sloge* zabranjena, jedan prije podne sa starijim pristašama, a drugi poslije podne sa omladinom". Sastanci su završeni pjevanjem državne himne i Zborove "Vojske smene". *Jugoslovenska pošta*, IX, br. 2660, (Sarajevo, 28. februar 1938), 3.

bez otpora okupiran Pariz, čime je definitivno nestalo političke i vojne podrške ove zemlje Kraljevini, koja je potpuno potpala pod uticaj fašističkog Rajha. Prva, *Uredba o mjerama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane* zvanično je ponukana krizom u snabdijevanju namirnicama, izazvanu ratom, pa će se uz objavu maksimiranja cijena sručiti uglavnom na Jevreje.¹⁵¹

Druga je *Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola*, čime je uspostavljen *numerus clausus*, ograničen upis za jevrejske đake i studente, odnosno prema omjeru proporcionalnom učešću Jevreja u cjelokupnom stanovništvu. Po toj uredbi za upis u prve razrede gimnazija bilo je planirano 16 jevrejskih đaka: 9 dječaka i 7 djevojčica,¹⁵² a iz prvih razreda sarajevskih gimnazija krajem oktobra je bilo odstranjeno 40 jevrejskih đaka.¹⁵³ U redovima sarajevskih lijevo orijentisanih intelektualaca, naročito srednjoškolskih profesora, došlo je do osude ovih antisemitističkih mjera. Među onima koji su bili najglasniji bio je i Stjepan Tomić, profesor II gimnazije, koji je organizovao otpor sprovođenju Korošćevih¹⁵⁴ rasističkih odredbi,¹⁵⁵ mada bezuspješno,¹⁵⁶ kao što je bila bez efekta i *Deklaracija*

¹⁵¹ Uprkos izjave u štampi Jahiela Fincija kojom demantuje vijest o skrivenim zalihama, biva po ubrzanom postupku osuđen, kao i njegov sin Daniel, na 10 dana zatvora i 2000 dinara globe. "U magazinu trgovca, koji tvrdi da nema brašna policija je pronašla zalihu od 70.000 kilograma", *Jugoslovenska pošta*, XI, br. 3428, (Sarajevo, 31. august 1940), 5; "Trgovac Jahiel Finci osuđen na dva mjeseca zatvora i 50.000 dinara globe", *Jugoslovenska pošta*, br. 3431, (Sarajevo, 4. septembar 1940), 5.

¹⁵² David Kamhi, "Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija. Od osnivanja 1892. do 1941. g.", *Jevrejski glas*, glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, br. 76, (Sarajevo: Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, oktobar 2017. / hešvan 5778), 13.

¹⁵³ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*, 451.

¹⁵⁴ Po mišljenju njemačkog poslanika fon Herena, Korošec koji je bio u stalnom kontaktu sa njemačkim poslanstvom, bio je jedini "koji će iz uvjerenja voditi borbu protiv Jevreja, masona i komunista". Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, knj. 2, (Zagreb: Liber, 1974), 348.

¹⁵⁵ Ante Babić, "Sarajevski profesori – žrtve fašističkog terora", *Oslobođenje*, god. IV, br. 13 (Sarajevo, 31. mart 1946), 6.

¹⁵⁶ Stjepan Tomić među prvim javnim radnicima djeluje protiv fašizma. "On otvoreno razgoličuje mali broj beskičmenjaka, licemjera, ljigavaca i šičardžija u redovima prosvjetnih

Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština donesena 9. oktobra u znak protesta protiv vladinih uredbi, prvih koje su u Jugoslaviji išle protiv Jevreja. Izraz solidarnosti sa jevrejskom zajednicom iskazali su i drugi profesori radeći na netom otvorenoj jevrejskoj gimnaziji.¹⁵⁷

Možda su ovakve geste dijela Sarajlija učinile da Jevreji ipak potcijene desničarske i antisemitske namjere politike novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske i njenog zakonodavstva, da donesu pogrešne procjene i u konačnici dožive tragičnu sudbinu, naročito s početka II svjetskog rata, tokom kojega je Sarajevo izgubilo 71–85% jevrejskog stanovništva.¹⁵⁸

Rezime

Rad redukovanim prikazom prati razvoj odnosa na liniji država – jevrejstvo Sarajeva u međuratnom periodu, zadržavajući se posebno na 1930. godini, kada je dostignuta kulminacija uzajamne pozitivne recepcije i kada Sarajevo živi jednim posebnim, gotovo izolovanim načinom života u odnosu na onaj koji gospodari tadašnjom društveno-političkom scenom Evrope, a koji se ogleda u ekonomskom kolapsu, naglašenijem izrastanju apsolutističkih vlada i autoritarnih režima i jačanju desničarskih ideologija sa narastajućom masovnom podrškom.

radnika”, naročito oko Glavne uprave Jugoslovenskog profesorskog društva, gdje se oformila oštra podjela “na napredne i one druge”. Na kongresu Proforskog društva 1939. u Sarajevu drži referat “O propagandi u srednjoj školi u vezi s nacionalnim vaspitanjem” gdje zagovara borbu protiv fašizma. *Oslobodenje*, (Sarajevo, 10. jula 1951). Tomić zbog svojih “ispada” biva sproveden u logor u Bileću 1. decembra 1940. Anđelo Veljić, “O aktivnosti i likovima skojevaca I muške gimnazije”, u: *Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*, (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976), 632.

¹⁵⁷ Biologiju je predavao prof. Vojin Gligić, a muzičko vaspitanje prof. Zlata Radošević. Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 86. Kamhi pominje kao predavače suprugu V. Gligića te Veru Šnajder i druge. Kamhi, “Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo”, 14.

¹⁵⁸ O broju preživjelih postoje neslaganja. Vjerovatni su brojevi koje navodi Freidenreich – 1.413 i Erich Rathfelder – 1.147. preživjelih. Elma Softić-Kaunitz, “Mjesto susreta. Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog humanitarnog društva ‘La Benevolencija’ u čuvanju međureligijskog dijaloga u BiH tokom 1992–1995”, *Jevrejski glas*, glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, br. 76, (Sarajevo, oktobar 2017. / hešvan 5778), 22.

Osnov uzajamne lojalnosti države i jevrejstva Kraljevine, pa i “malog Jerusalema”, tj. jevrejske zajednice u Sarajevu, bio je uslovljen kako preuzetom politikom Srbije, koja je postala prva država, poslije Velike Britanije, koja je Jevrejima priznala pravo na “dom” još 1917. godine, tako i tradicionalnim odnosima u viševjerskoj komuni. Mada je “narodski antisemitizam” ili “ulični semitizam” bio “opšte mjesto” u drugim vjersko-nacionalnim zajednicama, potaknut pod izgovorima zaštite vlastitih ekonomskih interesa nacionalnih grupa, ipak antisemitizam koji nalazimo na evropskom prostoru nikada nije imao tu podršku u Kraljevini, pa ni u Sarajevu. Pored zvanične potpore Jevrejima Kraljevine na međunarodnom nivou, ona je potvrđivana i na unutrašnjem političkom nivou od strane vlasti u raznim vidovima i prilikama, kao potpora njihovoj vjerskoj slobodi, ali i političkim zahtjevima cionističkog pokreta. Sa druge strane, jevrejska zajednica je bila najobrazovanija, u odnosu na druge vjersko-nacionalne zajednice ekonomski najstabilnija i politički lojalna, tj. interesno, ideološki, pa i emocionalno motivisana za saradnju.

U širim okvirima govoreći, Jevreji Sarajeva su u 1930. godinu ušli sa netom donesenim *Zakonom o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*, koji im je zvanično potvrdio unutrašnju autonomiju. U toj godini okončana je i velika akcija podizanja Šume kralja Petra Velikog Oslobodioca u Palestini u kojoj je participirala i koju je pozdravila jevrejska zajednica grada. U sarajevskim okvirima prvi slavljenički momenat bila je proslava 50 godina postojanja Aškenaske opštine u Sarajevu, a najznačajniji je bio osvećenje grandiozne novosagrađene sefardske sinagoge, treće po veličini u Evropi. Oba svečana događaja su pratili uglednici državne i gradskih vlasti. Otvaranje hebrejske škole *Safa Berura* i ozvaničena ideja o osnivanju *Jevrejskog muzeja* bili su također značajni za jevrejsku zajednicu, kao i oni dodatni, naročito na ponos ženskog svijeta, kao što je imenovanje prve nastavnice Jevrejke na srednjim školama, njihove sugrađanke Berte Finci za suplenta banjalučke gimnazije, i dodjela titule najljepše Sarajke te godine gospođici Loli

Frank. Uz prikazivanje vrlo popularnog propagandnog filma *Proljeće u Palestini*, još mnoge druge manifestacije kulturno-nacionalnog karaktera upotpunile su ovu 1930. godinu.

Nakon nje se Sarajevo još dugo opiralo narastajućem antisemitizmu koji je dolazio sa pritiskom fašističkih politika na vladu i javnost Kraljevine, ali i iz desničarskih krugova iz zemlje. Tek 1940. godine, kada i vlada poklekne i donese prve antisemitske uredbe, Sarajevo je, ali sa otporom intelektualnih krugova, u tom smislu poraženo. Sa antisemitskom ideologijom, zakonodavstvom i praksom 1941. godine uspostavljene Nezavisne Države Hrvatske Sarajevo je izgubilo 71–85% jevrejskog stanovništva.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Jugoslavije
 - Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova (14)
 - Fond: Masonske lože u Jugoslaviji (100)
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Kraljev dvor
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS)
 - Fond: Gradsko poglavarstvo (GP)

Objavljeni izvori:

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 januara 1932 god.* Beograd: Opšta državna statistika, 1932.
- Pinto, Benjamin. *Spomenica o proslavi 30-godišnjice jevrejskog pjevačkog društva "Lira" u Sarajevu 1901–1931.* Sarajevo: Odbor "Lire", 1931.

Štampa:

- *Glas slobode*, Sarajevo, 1918.
- *Jevrejski glas*, Sarajevo, 1928–1931.
- *Jugoslovenska pošta*, 1930–1931, 1933–1935, 1937–1938, 1940.
- *Jugoslovenski list*, Sarajevo, 1930.
- *Narod*, Sarajevo, 1921–1922, 1924–1925.
- *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1918–1919.
- *Nova reč*, Sarajevo, 1932.
- *Pravda*, Sarajevo, 1920–1921, 1925, 1927.
- *Srbin težak*, Sarajevo, 1922.
- *Srpska riječ*, Sarajevo, 1907, 1919–1920, 1923
- *Večernja pošta*, Sarajevo, 1926–1928, 1930.
- *Židovska svijest*, Sarajevo, 1920.

LITERATURA

Knjige:

- Avram, Pinto. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, knj. 2. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1974.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918–1941.* Zagreb: Novi Liber, 2005.
- Hobsbaum, Erik Džon. *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991.* Beograd: Dereta, 2002.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977.
- Koljanin, Milan. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.

- Londrc, Benjamina. *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*. Gračanica: Izdavačka kuća “Monos”, Sarajevo: Udruženje “Hagada”, 2016.
- Omerović, Enes S. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Institut za historiju, 2019.
- Pejanović, Đorđe. *Štampa Bosne i Hercegovine 1850–1941*. Sarajevo: Svjetlost, 1949.
- Šarac, Nedim. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.

Članci:

- Babić, Ante. “Sarajevski profesori – žrtve fašističkog terora”. *Oslobodjenje*, Sarajevo, IV (13), 31. mart 1946, 6.
- Čaušević, Halid. “Sociološki presjek pojave antisemitizma u Bosni i Hercegovini”, u: *Sefarad '92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 119-131.
- Havel, Boris. “Izrael”. u: *Bliski Istok: Politika i povijest*, ur. M. Kasapović. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2016, 109-176.
Dostupno na: <https://www.scribd.com/document/399173620/Mirjana-Kasapovi%C4%87-Ed-Bliski-Istok-Politika-i-Povijest-Fakultet-Politi%C4%8Dkih-Znanosti-2016> (16. 1. 2019)
- Imamović, Mustafa. “Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, u: *Sefarad '92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 65-78.
- Imamović, Mustafa. “Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, u: *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Sarajevo: Pravni fakultet, 2008, 113-123.

- Ivanković, Mladenka. “Jevreji u Jugoslaviji 1918–1952”, u: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, ur. M. Bjelajac. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007. Dostupno na: <https://pouke.org/forum/index.php?/topic/2575-jevreji-u-jugoslaviji-1918-1952/> (23. 3. 2019)
- Kamhi, David. “Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija. Od osnivanja 1892. do 1941 g.”. *Jevrejski glas*, glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 76, oktobar 2017. / hešvan 5778, 8-14.
- Kapidžić, Hamdija. “Rad Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918”. *Glasnik arhivā i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, III (3), Sarajevo, 1963, 147-328.
- Korkut, Derviš. *Naši Jevreji : jevrejsko pitanje kod nas : zbornik mišljenja naših javnih radnika*, Knj. 1, ur. M. Dimitrijević, V. Stojanović. Beograd: Minerva, 1940, 53-54.
- Ljubibratić, Dragoslav. *Naši Jevreji : jevrejsko pitanje kod nas : zbornik mišljenja naših javnih radnika*, knj. 1, ur. M. Dimitrijević, V. Stojanović. Beograd: Minerva, 1940, 51-52.
- Miličić, Budimir. “Jevrejsko socijalističko radničko društvo Poale Cion u Sarajevu 1919–1929. godine”, u: *Sefarad '92: Zbornik radova*, ur. M. Nezirović i drugi. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, 145-171.
- Papić, Mitar. “Jevreji u kulturnom nasljeđu Sarajeva”. *Politika*, Beograd, god. X, br. 489, 16. oktobar 1966, 6.
- Softić-Kaunitz, Elma. “Mjesto susreta. Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog humanitarnog društva ‘La Benevolencija’ u čuvanju međureligijskog dijaloga u BiH tokom 1992–1995”. *Jevrejski glas*, glasilo Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 76, oktobar 2017. / hešvan 5778, 15-59.
- Šegvić, Saša. “Legitimnost građanskog otpora – neki teorijski aspekti”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Split: Pravni fakultet, god.

44, br. 2 (85), 2007, 177-199. Dostupno na: https://www.pravst.unist.hr/dokumenti/zbornik/200785/zb20070202_legitgradjotpora%20clanak.pdf

– Veljić, Anđelo. “O aktivnosti i likovima skojevaca I muške gimnazije”, u: *Sarajevo u revoluciji. Knj. 1, Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976, 630-636.

Summary

Mutual loyalty – State policy and the Jews of Sarajevo in the Interwar period

Through a reduced representation this paper traces the development of the relations between the state and the Jews of Sarajevo in the interwar period, focusing particularly on the year 1930, when the mutual positive reception reached its culmination and when Sarajevo lived a special, almost an isolated way of life in comparison to the one that ruled the contemporary social and political scene of Europe, being reflected in the economic collapse, pronounced emergence of absolutistic governments and authoritarian regimes, as well as in the strengthening of right-wing ideologies that enjoyed growing mass support.

The basis of the mutual loyalty between the state and the Jews of the Kingdom of Yugoslavia, and even of the “small Jerusalem”, i.e. the Jewish community in Sarajevo, was conditioned by the assumed policy of Serbia, which became the first state after Great Britain to acknowledge the right of the Jews to a “home” already in 1917, but also by the traditional relations within a multi-religious community. Even though “popular anti-Semitism” or “street anti-Semitism” was “common place” in other religious and national communities, inspired by excuses of protection of particular economic interests of national groups, the anti-Semitism that we encounter on the European soil was not accepted in the Kingdom of Yugoslavia nor in Sarajevo. Apart from the official support for the Jews of the Kingdom in an international sense, it was also confirmed on an internal political level on behalf of the government in all kinds of ways and circumstances as a support for their religious freedom, but also for the political goals of the Zionist movement. On the other hand, the Jewish community was the most educated of all the other religious and national communities, it was economically the most stable and politically loyal, i.e. it was motivated to cooperate from an interest, ideological and even emotional point of view.

Within the broader framework, the Jews of Sarajevo began the year 1930 with a recently passed *Law on the religious community of Jews in the Kingdom of Yugoslavia*, which granted them internal autonomy. This year marked the completion of a great action to erect the *Forest of King Peter the Great Liberator* in Palestine, which the Jewish community of the city greeted and even participated in. Within Sarajevo the first celebratory moment was the marking of the fiftieth anniversary of the existence of the Ashkenazi community in Sarajevo, and the most important was the consecration of the newly-built Sephardic synagogue, the third largest in Europe. State and city dignitaries attended both solemn occasions. The opening of the Hebrew school of *Safa Berura* and the formally approved idea to establish a *Jewish museum* were also important for the Jewish community. Other noteworthy moments included those that had a special significance for the pride of the female members of the community, such as the appointment of the first female Jewish secondary school teacher, their fellow citizen Berta Finci, to the position of supplement in the Banja Luka gymnasium, and the award of the title of most beautiful Sarajevan of the year to Mrs. Lola Frank. Along with the screening of the very popular propaganda movie *Spring in Palestine*, many other manifestations of cultural and national character completed the year 1930.

Since then, Sarajevo resisted for a long time the growing anti-Semitism that arrived through the pressure of fascist policies on the government and population of the Kingdom, but also from the far-right circles within the country. Only in 1940, when the government also succumbed and passed the first anti-Semitic regulations, which were opposed by the intellectual circles, Sarajevo was in that sense defeated. Through the anti-Semitic ideology, legislation and practice of the Independent State of Croatia that was established in 1941, Sarajevo lost 71–85% of its Jewish population.

(Translated by: Nermina Filipović)

UDK: 159.922.1+316.6 (497.5) “1919/1929”

Prethodno priopćenje

Jelena Seferović

Univerza v Ljubljani, Filozofska Fakulteta

Ljubljana, Slovenija

jelenaseferovic@yahoo.com

Prilog istraživanju kulture djevojaštva nakon Prvog svjetskog rata: primjer djevojaka sa psihičkim smetnjama iz ruralnih krajeva kontinentalne Hrvatske

Apstrakt: Rad propituje neke aspekte odrastanja djevojaka sa psihičkim smetnjama u ruralnim krajevima kontinentalne Hrvatske u prvom desetljeću nakon završetka Prvog svjetskog rata. Pritom se misli na djevojke u fazi srednje i kasne adolescencije liječene u Zavodu za umobolne u Stenjevcu, danas Klinici za psihijatriju Vrapče. U radu se iz kulturnoantropološkog rakursa analiziraju izdvojena pojedinačna iskustva njihovih neostvarljivih ljubavnih veza s muškarcima u odnosu na tradicionalna očekivanja o (ne)prihvatljivoj femininosti. Također, sagledava se zavodska svakodnevica djevojaka sa psihičkim smetnjama u kontekstu njihovih aktivnosti organiziranih u sklopu radne terapije. Prema dosadašnjem istraživanju, pretpostavlja se da su znakovni emocionalne nestabilnosti i (auto)destruktivna ponašanja razmatrane populacije bila izazvana njihovim neznanjem o procesima spolnog sazrijevanja i posljedicama uzrokovanim iskustvom neostvarljivih ljubavnih veza te nemogućnošću ulaska u brak. Rad je baziran na analizi povijesti bolesti djevojaka i liječničkih svjedodžbi koje datiraju od 1919. do 1929. godine a pohranjene su u fondusu Arhiva Klinike za psihijatriju Vrapče.

Ključne riječi: kultura djevojaštva, djevojke sa psihičkim smetnjama, međuraće, Stenjevec, seksualnost, ljubavne veze

Abstract: The paper discusses some aspects of the growing up of girls with mental disorders in rural areas of continental Croatia in the first decade after the end of the First World War. This includes girls in the middle and late adolescent phase treated at the Stenjevec Psychiatric Hospital, now Vrapče University Psychiatric Hospital. The paper analyzes their individual experiences of unfulfilled love with men in relation to traditional expectations of (non)acceptable femininity from the cultural anthropological perspective. In addition, this paper looks at the hospital's everyday life of girls with mental disorders in the context of their activities organized under work therapy. According to the current research, signs of emotional instability and (auto)destructive behavior of the examined population are assumed to be due to their ignorance of the process of sexual maturation and the consequences caused by the experience of unattainable love relationships and the inability to get married. The work is based on the analysis of the girls' psychiatric files and medical certificates dating from 1919 to 1929 stored in the Archives of the University Psychiatric Hospital Vrapče.

Keywords: aftermath, Stenjevec, girlhood, girls with mental disorders, sexuality, love relationships

Uvod

Rad je nastao na temelju kulturnoantropološke interpretacije sadržaja dostupnih bolničkih dosjea pacijentica liječenih u Kr. zemaljskom zavodu za umobolne u Stenjevcu u periodu od 1919. do 1929. godine.¹ U središtu pozornosti bile su djevojke u fazi srednje i kasne adolescencije. U prikupljanju i analizi arhivske građe koristila se kvalitativna metodologija

¹ Istraživanje je provedeno u okviru projekta pod nazivom "Poslijeratne tranzicije u rodnoj perspektivi: slučaj sjeveroistočne jadranske regije". Osnovni je cilj projekta rasvijetliti svakodnevnicu žena u periodima tranzicije nakon oba svjetska rata, a to se ujedno odnosi i na propitivanje svakodnevnic djevojaka sa psihičkim smetnjama. Projekt je financiralo Europsko istraživačko vijeće u okviru programa Obzor 2020., Ugovora o potpori ERC-a br. 742 683. Više o projektu na: <https://project-eirene.eu/>.

čija je bit u tome da posebnu pažnju posvećuje analizi pojedinačnog ljudskog iskustva, za razliku od kvantitativnog pristupa koji "rešenje vidi u stvaranju tipologija na osnovu kvantitativnih podataka."² U pokušaju da se izbjegne kulturni elitizam, ovdje će biti predstavljene, riječima Jelene Marković,³ "male priče", odnosno određeni fragmenti života djevojaka s društvenih margina. Treba napomenuti da u radu izneseni citati čine tek dio korpusa iščitanih bilješki iz povijesti bolesti djevojaka iz kojih je razvidno da su izostanak znanja o seksualnosti, neostvarljive ljubavne veze te neuspjeli ulazak u brak nepovoljno utjecali na njihovo emocionalno i socijalno funkcioniranje. Kulturnoantropološka promišljanja pojedinačnih slučajeva djevojaka sa psihičkim smetnjama ovdje predstavljena služe kao prilog rasvjetljavanju kulture djevojaštva u ruralnim krajevima kontinentalne Hrvatske u međuraću iz perspektive pripadnica marginaliziranih skupina. Radi pojašnjenja metodološkog pristupa temi rada, odnosno razloga zbog kojeg se izdvojeni citati propituju u kontekstu recentnih teorija različitih područja humanističkih i društvenih znanosti, trebalo bi se podsjetiti razmatranja "antropologizacije" povijesti Mirjane Gross. Naime, Gross ističe da "događaj nije jedinica bez veze s društvenim procesima nego upravo njihova točka križanja, razumljiva samo unutar tih procesa." Autorica elaborirajući povijesni razvoj historiografije naglašava važan doprinos "historijske društvene znanosti" čiji su nositelji "povijesnu zbilju kao predmet historijske znanosti vidjeli kao složeno jedinstvo različitih životnih područja što ih valja sagledati u njihovoj međusobnoj povezanosti uz pomoć teorija."⁴

U stručnim publikacijama govori se da je povijest djevojaštva nastala kao rezultat prožimanja promišljanja o povijesti djetinjstva i ženske povijesti. Prema tumačenjima pojedinih autora, djevojačke studije imaju

² Marija Bogdanović, "Teorijska osnova kvalitativnog pristupa". *Revija za sociologiju*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 14(3-4)/1984, 204.

³ Jelena Marković, *Pričanja o djetinjstvu: život priča u svakodnevnoj komunikaciji*, (Zagreb: Biblioteka etnografija, 2012), 138.

⁴ Mirjana Gross, "Susret historije i antropologije". *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 33(2)/1996, 28-81.

svoje uporište u raspravama o mladenaštvu⁵ te u feminističkim teorijama. Unutar oba navedena teorijska rakursa djevojke su, prema riječima pojedinih autora, stavljene u subordiniran položaj u smislu da ih se u okviru prvog nerijetko rodno stereotipizira, dok ih se u feminističkoj literaturi marginalizira s obzirom na dob.⁶ Donedavno specifičnosti djevojačke kulture ili nisu elaborirane ili su o njoj razvijane poopćene teze. Stoga nije rijedak slučaj da su promišljanja o djevojačkoj svakodnevici shematizirana zbog izostanka propitivanja iskustava karakterističnih za njihovu dobnu skupinu.⁷ Petra Požgaj, razmatrajući utjecaj studija mladenaštva na djevojačke studije, upućuje na to da se on prije svega ogleda u uvođenju koncepta “mladenačke kulture kao polja određenoga nape-tošću između otpora i konformizma”. U vezi s tim autorica se oslanja na promišljanja Catherine Driscoll koja “mladost povezuje s mogućnošću pružanja većega ili manjega otpora potrebama i zahtjevima društva u koje mladi ulaze kao skupina novih društvenih subjekata”. Naposljetku,

⁵ Sa stajališta pojedinih teorija iz područja psihologije postoje tri faze adolescencije, odnosno mladenaštva – rana, srednja i kasna – koje su praćene specifičnim tjelesnim, kognitivnim i emocionalnim promjenama. Faza srednje adolescencije obično traje od 15. do 18. godine, dok se za kasnu smatra da počinje od 19., a završava zaključno s 22. ili čak 25. godinom. Kasna faza još se naziva i podfazom te bi prilikom definiranja njezinog završetka “kronološku dob valjalo uzeti tek kao grubu mjeru”. Vlasta Rudan, “Normalni adolescentni razvoj”, *Medix: specijalizirani medicinski dvomjesečnik*, Zagreb: C.T. – Poslovne informacije, 10(52)/2004, 36-38. Teorije o adolescentnom razvoju upućuju na to da bi nakon završetka tog perioda trebalo kod pojedinca doći do integracije propitanih ranijih roditeljskih poruka i normi utvrđenih društvenim okvirom u jednu cjelinu. Prema nekih psihološkim promišljanjima, među glavnim razvojnim zadacima adolescenata u procesu tranzicije između djetinjstva i odrasle dobi su “stjecanje odgovornosti naspram neodgovornosti, postizanje statusa dominacije naspram submisivnosti te usvajanje spolne uloge”. Mladenačka dob za sobom povlači senzibiliziranje i osvještavanje vlastitog tijela i seksualnosti. Katica Lacković-Grgin, “Sociocultural Context of Parenting in Croatia in the Past and in the Present”, u: *Parenthood and Parenting in Croatia: A Developmental and Socio-Cultural Perspective*, ur. K. Lacković-Grgin, Z. Penezić, (New York: Nova Science Publishers, Inc., 2015), 2.

⁶ Petra Požgaj, “Mlade dame, glazbeni znalci i njihovi ukusi: figura obožavateljice kao prostor artikulacije društvenoga odnosa”. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 55(1)/2018, 12.

⁷ Dawn Currie i drugi, “*Girl Power*”: *Girls Reinventing Girlhood*, (New York: Peter Lang Publishing, 2009), 17.

Požgaj konstatira da se zapravo radi o kulturi koja različito tretira djevojke i mladiće, odnosno da se “mogućnost pružanja otpora povezuje samo s mladićima dok se djevojačka kultura predstavlja kao egzemplarna za kulturni konformizam.”⁸

Zasad prikupljeni podatci upućuju na to da je nekim djevojkama koje nisu ispunile očekivanja djevojačke kulture zagovarane u međuraću u ruralnim krajevima kontinentalne Hrvatske – prema čijim uzusima društveni status žene u mnogočemu ovisi o ostvarenoj ljubavnoj vezi i sklapanju braka s muškarcem – bilo ugroženo emocionalno i socijalno funkcioniranje. Nadalje, moglo bi se pretpostaviti da je neznanje o procesima spolnog razvoja te nemogućnost uspostave granice između fiksacija i realiteta u pogledu zaljubljenosti u nedostupne muškarce na svojevrsan način doprinijelo destabilizaciji psihičkog zdravlja tih djevojaka. Značajno je napomenuti da se naišlo na slučajeve djevojaka koje su prekoračile granice kulturno zadanih rodnih normativa, no taj je iskorak iz poželjnog društvenog kalupa doprinio njihovoj psihijatrijskoj hospitalizaciji. Naposljetku, ustanovilo se da je zavodska svakodnevica bila rodno stereotipizirana, u smislu da su poslovi bili podijeljeni na ženske i muške. S tim se želi istaknuti da se djevojke, neovisno o prostornom okruženju, nisu mogle oprijeti patrijarhatu, odnosno da im se život odvijao u njegovom “začaranom krugu”.

Djevojačka svakodnevica u “Stenjevcu”

U ovom poglavlju najprije će biti predstavljene pojedinosti povezane s otvaranjem Zavoda za umobolne u Stenjevcu. Potom će se razmatrati neki aspekti svakodnevice djevojaka hospitaliziranih u tom zavodu tijekom međuraća. U vezi s tim govorit će se o njihovim ograničenim mogućnostima socijalnog uključivanja u matičnu zajednicu i (ne)efikasnost u pogledu obavljanja poslova u (izvan)zavodskom okruženju. Iz stručne literature o povijesti hrvatske psihijatrije doznaje se da su

⁸ Požgaj, “Mlade dame, glazbeni znalci i njihovi ukusi”, 12.

početkom 19. stoljeća u Dubrovniku osobe sa psihičkim smetnjama smještane čak i u zatvor, konkretno “Place dal carcere dei pazzi”, te da je 1804. godine otvorena omanja stanica za prijem desetak pacijenata.⁹ Kraj stoljeća obilježilo je osnivanje Kr. zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu 1879. godine te Pokrajinske ludnice u Šibeniku 1883. godine.¹⁰ Do tada su ulogu liječnika preuzimali vračevi ili su u samostanima svećenici nad psihički oboljelima vršili određene religiozne obrede. Prema riječima Rudolfa Hercega, sedmog po redu ravnatelja “Stenjevcu”, “razni vrači i vračare obavljali su svoje mistične a uistinu glupe procedure u svrhu oslobodjenja od one tajne moći, koja je navodno bolesnika obuzela. Obavljale su se razne religiozne ceremonije a i torture, kojima se je mislilo bolesnika ozdraviti, nu da je to bolest baš tako kao i tjelesna, na to se nije ni pomišljalo.”¹¹ Hercegovе riječi mogu se argumentirati konkretnim zapisima iz stenjevečkih povijesti bolesti, stoga se u nastavku iznosi jedna od mnogobrojnih koja datira iz 1902. godine.¹²

“Na lijevoj strani ispod oka nalazi se jedan hematom, koji potiče od udarca bratove ruke, koji ju je nehotice kod umirivanja udario. Na desnoj ruci nalazi se mala ranica koja potiče navodno od puštanja krvi koju je izveo vračar.”

Zbog gore spomenutih situacija, ali i niza drugih nepovoljnih okolnosti koje su produbljivale ondašnju socijalnu i zdravstvenu problematiku osoba sa psihičkim smetnjama, javila se prijevremena potreba za otvaranjem jedne psihijatrijske bolnice. Još 28. studenoga 1877. godine potvrđen je prijedlog

⁹ Ante Marković, “Zaklonište umobolnih na Nuncijati”. *Socijalna psihijatrija*, Medicinska naklada, 21/1993, 177.

¹⁰ Rudolf Herceg, “Zavod za umobolne ‘Stenjevec’ od 1879. do 1933.”, u: *Stenjevec: državna bolnica za duševne bolesti 1879.–1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, ur. B. Niketić, S. Župić, (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 7; Jovan Rašković, “Služba za neurologiju i psihijatriju”, u: *100 godina šibenske bolnice*, ur. I. Merlak, (Šibenik: Medicinski centar, 1983), 163.

¹¹ Herceg, “Zavod za umobolne ‘Stenjevec’ od 1879. do 1933.”, 6.

¹² Arhiv klinike za psihijatriju “Vrapče” (dalje: AKPV), Zagreb, Povijest bolesti (dalje: PB), anamnestički podaci o pacijentici, travanj 1902.

za njezinu gradnju, premda je otvorena tek dvije godine kasnije. Prvotna je ideja bila da se bolnica gradi u Ilici u Zagrebu, no uvjete tamošnjeg vlasnika zemljišta vlasti nisu htjele prihvatiti, stoga je odlučeno da će se izgraditi na zemljištu Zagrebačkoga kaptola u općini Vrapče koje je bilo šest kilometara udaljeno od grada.¹³ Bolnica, nazvana Kr. zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu, bila je predviđena za smještaj dvjestotinjak pacijenata, ali tijekom godina taj se broj utrostručio, tako da je u periodu od 1921. do 1923. godine u ovom Zavodu bilo hospitalizirano otprilike njih šesto.¹⁴ Unatoč tome što se 1910. godine otvorio “Odiel za bolesti duševne” Kr. zemaljske javne bolnice u Pakracu, koji je također primao dvjestotinjak pacijenata,¹⁵ “Stenjevec” je postao potkapacitiran, stoga je bio prinuđen osposobiti nove objekte. Prva podružnica u Jankomiru, mjestu na periferiji Zagreba, započela je s radom 1923. godine. Njezina primarna svrha bila je skrbiti za kategoriju “mirnih”, radno sposobnih pacijenata koji su bili uključeni u poljoprivredne radove na ovom imanju.¹⁶ Sljedeće godine (1924.), Zavod je otkupio posjed Kalinovica. S vremenom se odluka pokazala pogrešnom, ponajprije jer je posjed prethodno bio namijenjen za ergelu konja pa je 280 pacijenata, zajedno s namještenicima, živjelo u štalama. Nadalje, Kalinovica je bila udaljena od Zavoda 18 kilometara, a prometna povezanost bila je loša, uz to nije bilo ni telefonske linije, ni električnog svjetla, ni pitke vode. Zbog svega navedenog podružnica je 1930. godine prestala s radom.¹⁷

¹³ Herceg, “Zavod za umobolne ‘Stenjevec’ od 1879. do 1933.”, 6-7.

¹⁴ Aleksej Kuljzenko, “Statistika bolnice Stenjevec kroz posljednjih pet godina”, u: *Stenjevec: državna bolnica za duševne bolesti 1879.–1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, ur. B. Niketić, S. Župić, (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 47.

¹⁵ Vijoleta Herman-Kaurić, “Kraljevska zemaljska bolnica u Pakracu – primjer gospodarskog poslovanja velike bolnice u Velikom ratu”. *Scrinia Slavonica: Godišnjak podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Slavonki Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 14(1)/2014, 200.

¹⁶ Petrana Brečić i drugi, “Od radne terapije i rekreacije do psihosocijalnih metoda liječenja i rehabilitacije psihijatrijskih bolesnika u bolnici ‘Vrapče’”. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb: Medicinska naklada, 41(3)/2013, 176.

¹⁷ Herceg, “Zavod za umobolne ‘Stenjevec’ od 1879. do 1933.”, 13-14.

Kao što je već rečeno, djevojke čija se iskustva prikazuju i interpretiraju u ovom radu, dolazile su iz sela kontinentalne Hrvatske, a bile su u dobi od 16. do 21. godine. Fokus razmatranja je na seoskim djevojkama jer su slučajevi onih čije je prebivalište bilo u gradskim središtima rijetko evidentirani među arhivskom građom. Usporedbom količine iščitanih povijesti bolesti i rezultata analize broja pacijenata s kraja 1920. godine¹⁸ utvrdilo se da postoji znatan raskorak među tim izvorima. Naprimjer, sudeći prema prebrojavanju povijesti bolesti žena u sklopu ovog istraživanja, moglo bi se zaključiti da ih je 1928. godine bilo na zavodskom smještaju stotinjak, no podatci iz jedne od monografija “Stenjevec” upućuju na to da ih je te godine liječeno 799. Samim time ne može se niti sa sigurnošću govoriti o broju hospitalizacija adolescentica u “Stenjevcu” tijekom istraživanjem obuhvaćenog vremenskog perioda. U radu izneseni slučajevi, kao što je već u uvodu istaknuto, podrazumijevaju reprezentativne primjerke izdvojene između prikupljenih djevojačkih povijesti koje datiraju s prvim desetljećem nakon Prvog svjetskog rata. Uzevši u obzir navedenu činjenicu, nezahvalno bi bilo prezentirati rezultate istraživanja kroz statističke podatke. Budući da je rad svakako temeljen na kvalitativnoj metodologiji, prethodno ograničenje neće uvelike poremetiti koncept izlaganja i kulturnoantropološku analizu dominantne rodne politike istraživnog vremenskog razdoblja. Dakle, iz analize dostupne dokumentacije uočilo se da su većini djevojaka to bile prve psihijatrijske hospitalizacije. Ukoliko nisu umrle za to vrijeme, najčešće od tuberkuloze pluća, “opskrba” u Zavodu trajala je do šest mjeseci. Međutim, u slučaju jedne pacijentice evidentirano je devetogodišnje psihijatrijsko liječenje nakon kojeg je bila otpuštena, prema procjeni psihijatra, neizliječena. Najčešće dijagnoze koje su im dodjeljivane bile su *dementia praecox* i *hebefrenia*, odnosno shizofrenija, a tek rijetko *melancholia*, *amentia*, epilepsija i *oligophrenia*. Jasno, uzrok pojave psihičkih smetnji kod svih djevojaka nije uvijek dovođen u vezu s ljubavnim razočaranjima.

¹⁸ Kuljženko, “Statistika bolnice Stenjevec kroz posljednjih pet godina”, 56.

Socijalno neprilagođena ponašanja djevojaka sa psihičkim smetnjama, posebice ona neusklađena s društvenim zahtjevima povezanim s njihovom rodnom ulogom, činila su njihovu pojavnost osobito upečatljivom i najčešće neprihvatljivom ostatku zajednice. Jedna od strategija kojom su se pojedinci služili kako bi se zaštitili od, naprimjer, njihovog upadljivog i nametljivog ponašanja, bilo je pokretanje postupka smještanja u psihijatrijsku bolnicu. Citat koji slijedi preuzet je iz “Liječničke svedodžbe” osamnaestogodišnje djevojke, po zanimanju sluškinje. Pacijentica je, prema vlastitim riječima, “išla sa 9 godina u službu, jer ju otac nije trpio i bio jako grub prema njoj”. No, navodno “nije dugo nigdje uzdržala služiti, jer su seljaci prosti, pa dolaze pod prozor kucati”. Za vrijeme “motrenja” u “Stenjevcu” dijagnosticirana joj je *dementia praecox*. Iz Zavoda je otpuštena neizliječena 1932. godine, nakon 9 godina “opskrbe”.¹⁹

“Bolestnica je bila služavka u jednoj ovdašnjoj restauraciji; jednog dana ušla je u restauraciju i sjela u jedno društvo oficira i počela im fantastičke stvari pričati. Radi toga je dovedena u bolnicu na motrenje.”

Razlog za isključivanje stenjevečkih djevojaka iz izvanzavodskog okruženja nije bio vezan samo uz nemogućnost razumijevanja i prihvatanja njihovih “fantastičkih priča” već i uz činjenicu da su zbog svoje radne neefikasnosti kočile ostatak obitelji u obavljanju radova na polju. Važno je istaknuti da su se ljudi na selima mahom bavili poljoprivredom te da ona nije bila njihovo zanimanje, već stil života. U razdoblju kada je bilo vrijeme sjetve, naprimjer, u svibnju od kada datira dokument iz kojeg je preuzet sljedeći citat, nije bilo vremena za odmaranje ili odugovlačenje poslova. Koncept slobodnog vremena nastao je u razdoblju prve industrijske revolucije. Slobodno vrijeme kao društveni koncept najčešće se razmatralo u kontekstu propitivanja urbano-industrijske svakodnevice. Razlog tome je što se granica između rada, odnosno

¹⁹ AKPV, PB, “Liječnička svjedodžba” pacijentice iz Zakladne bolnice u Zagrebu, srpanj 1923.

vremena provedenog na radnom mjestu i onog provedenog kod kuće, mogla uspostaviti samo u gradovima. Podrazumijeva se da su na selima postojali neradni dani, posebno se to odnosilo na svetkovine, međutim, to nije značilo i prekidanje uobičajenih radnih aktivnosti.²⁰ Egzistencija seoskih obitelji uglavnom je ovisila o urodu ratarskih kultura, stoga je članove sa psihičkim smetnjama koji su zahtijevali ostanak kod kuće uz nadzor nerijetko bilo neophodno hospitalizirati u psihijatrijsku bolnicu jer su im bili prepreka u izvođenju poljoprivrednih radova. Citat iz 1919. godine koji slijedi govori upravo o roditeljima koji su svoju sedamnaestogodišnju kćer, zbog toga što u kući nije bilo nikoga tko bi je nadzirao dok su oni radili na polju, bili prisiljeni poslati u bolnicu. Kako su kod pacijentice bili vidljivi znakovi psihičkog oboljenja, iz opće bolnice premještena je na liječenje u “Stenjevec”. Nakon dolaska u Zavod pacijentici je dijagnosticirana *hebefrenia* te je poslije dva mjeseca liječenja “odvedena po ocu neizliječena” kući.²¹

“Roditelji izjavljuju da su prve pojave na njoj opazili 1914. i da se je ista bez razloga uvijek smijala i u svojem ponašanju bila vrlo nestašna, kasnije je kod iste uočeno recimo, kod kopanja kukuruza, da je kopajući preskakivala sad napred sad natrag, a kraj toga u istinu neradeći ništa. To stanje duševno počelo se pogoršavati, tako da ista već nije bila za nikakav rad, već je svaki čas, kad je bila bez nadzora iz kuće pobjegla i tražila ponajvećma svirke gdje je igrala (...) Pošto se roditelji bave poljskim radom, a u kući nemade nikoga koji bi im mogao voditi nadzor nad istom, niti se ista u bolnice primati neće, to se ista i radi liječenja i osiguranja preporuča primiti u zavod za umobolne u Stenjevcu.”

Svakodnevica pacijenata u “Stenjevcu” također je bila ispunjena radom. Neke su se žene, što uključuje i djevojke, u sklopu radne terapije

²⁰ Milan Župančić, “Slobodno vrijeme seoske omladine”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 22/1968, 67-69.

²¹ AKPV, PB, “Liječničko izvješće” pacijentice iz poglavarstva općine odakle je pacijentica bila podrijetlom, svibanj 1919.

bavile poslovima u polju i parku, dok su druge šivale u šivaonici rublja ili izrađivale ručne radove. Jedan dio njih obavljao je “kućanske” poslove na odjelima i u kuhinji, dok su pojedine uzete kao “posluga” u kuće zavodskih liječnika i činovnika.²² Teško je ne primijetiti rodnu stereotipizaciju poslova uključenih u plan i program zavodske radne terapije, no to je sasvim razumljivo jer su se poslovi u sklopu radne terapije nastojali “udešavati i približivati onom što je dotični prije radio.”²³

S obzirom na to da stručne publikacije koje raspravljaju o radnoj terapiji u psihijatrijskim ustanovama ne spominju činjenice da su pacijenti znali biti sluge liječnicima i drugim zaposlenicima, ovaj rad osvrnut će se upravo na taj aspekt. Iz današnje perspektive o pravima osoba sa psihičkim smetnjama, korištenje psihijatrijskih pacijenata u svrhu služenja u privatnim kućama njihovih psihijatara predstavljalo bi neprihvatljivo kršenje njihovih ljudskih prava. Međutim, u razdoblju od 1919. do 1929. godine, medicinski i društveni kriteriji o postupcima prema osobama sa psihičkim smetnjama bili su ipak drugačiji od ovih recentnih. Za sada je jedini podatak koji potvrđuje postojanje udruge za zaštitu prava pacijenata molba za odobrenje rada Kulturno-potporne zajednice Solidarnost u sklopu Bolnice za duševne bolesti Moslavina-Popovača iz 1936. godine.

Namjera Solidarnosti bila je “svojim radom među osobljem, naročito bolničarima, sa jedne strane i među bolesnicima sa druge strane, stvoriti stabilnije prilike u odnosu jedni prema drugima.”²⁴ Konkretno, djevojka na koju se odnosi sljedeći citat iz 1919. godine bila je udana dvadesetogodišnjakinja, po zanimanju “seljanka”. Zanimljivost je da su je u “Stenjevec” dopratili vojnici iz Slovačke, međutim, taj aspekt njezinog “predživota” nije elaboriran u iščitanoj povijesti bolesti. Dijagnosticirana

²² Bernard Berglas, “Terapija radom”, u: *Stenjevec: državna bolnica za duševne bolesti 1879.-1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, ur. B. Niketić, S. Župić, (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 106.

²³ Isto. 104.

²⁴ Državni arhiv u Sisku (dalje: HR-DASK-161), Sisak, Bolnica za duševne bolesti Popovača.

joj je *melancholia*. Vrijeme “opskrbe” trajalo je dva mjeseca, nakon čega je, kako psihijatar pretpostavlja, “zdrava sama otišla”.²⁵

“Odmah treći dan svog boravka u zavodu uzeo ju je zavodski liječnik k sebi u kuću kao posluhu i pomoć. Tu se pokazala radišnom i voljkom za svaki posao, bilo u kući, bilo u vrtu, bilo u štali. Htjela je raditi sve, premda nije mnogo od kućnih poslova razumijela.”

U prvim desetljećima 20. stoljeća, osim zapošljavanja u okviru radne terapije, u svrhu liječenja psihičkih smetnji koristila se medikamentozna terapija, točnije sredstva za smirenje: hipnotici, narkotici i sedativi. Spominju se, nadalje, protrahirane tople kupelji, ali i prisilna sredstva. Izgledno je bilo da se nastojalo, ili se pisalo da se nastoji, ukinuti “sva stara prisilna sredstva kao stezulje, mrežnate krevete, samice”, no ona su se i dalje koristila, navodno zbog “prenatranosti bolesnicima i pomankanjem bolničkog osoblja i prostorija.”²⁶ Navedeno objašnjenje je osnovano utoliko što je deficit osoblja i prostora u “Stenjevcu” bio uistinu prisutan, pa je donekle razumljivo da je u pojedinim slučajevima bilo neminovno pribjeći korištenju “starih prisilnih sredstava” radi uspostave discipline na odjelima. Tu “mjeru sigurnosti” dalo bi se interpretirati i kao represivni postupak koji, prezentiran prema vani na način da se “doima kao da nužno proizlazi iz stvari”, djeluje “prirodno”.²⁷

(Ne)znanje o seksualnosti

Naziv poglavlja inspiriran je naslovom prvog od tri dijela studije *Povijest seksualnosti* Michela Foucaulta, *Volja za znanjem*. U tom dijelu, tematizirajući sisteme represije seksualnosti i seksa, autor između ostalog

²⁵ AKPV, PB, anamnestički podaci o pacijentici, travanj 1919.

²⁶ Otto Horetzky, “Nekoji noviji smjerovi u psihijatrijskoj terapiji”, u: *Stenjevec: državna bolnica za duševne bolesti 1879.–1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, ur. B. Niketić, S. Župić, (Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933), 94.

²⁷ Michel Foucault, *Znanje i moć*, (Zagreb: Nakladni zavod Globus / Filozofski fakultet u Zagrebu, Humanističke i društvene znanosti – Zavod za filozofiju), 1994, 107.

govori o volji za neznanjem i neshvaćanjem ljudske spolnosti.²⁸ Neznanje o seksualnosti u ovom se poglavlju prvenstveno odnosi na neupoznatost pojedinih djevojaka s elementarnim značajkama spolnog sazrijevanja kod žena, točnije s menstruacijom. To neznanje, prema Foucaultu, posljedica je politike jezika koja zahtijeva jasno definiranje granica (ne)govorenja o seksualnosti između roditelja i djece.²⁹ Budući da djevojčice same po sebi nisu pripremljene za dolazak menstruacije, u današnje se vrijeme od roditelja očekuje da ih upute u osobitosti njihovog spolnog razvoja. No, čini se da pojedini roditelji na početku 20. stoljeća nisu bili upoznati s tom činjenicom. To što prva domaća medicinska teoretiziranja o spolnosti adolescenata datiraju iz 70-ih godina 20. stoljeća, a ona psihološka iz 80-ih godina,³⁰ donekle objašnjava razlog zbog kojeg o tom aspektu odrastanja ondašnji roditelji nisu razgovarali sa svojom djecom. Pritom se želi reći da, ako je pitanje spolnog sazrijevanja mladih elaborirano među stručnjacima tek u drugoj polovici stoljeća, nije bilo ni za očekivati da će laici pedesetak godina ranije biti svjesni zbog čega bi bilo važno svoju djecu uputiti u taj proces.

Radi lakšeg razumijevanja uzroka (ne)znanja o seksualnosti kod istraživane populacije, u nastavku se ističu neke specifičnosti ondašnjih roditeljskih odgojnih postupaka. U članku “Nismo meli vremena za igrati se...’ Djetinjstvo na selu (1918–1941)” Suzana Leček navodi da se tjelesno odrastanje djece na selu primarno sagledavalo kroz prizmu njihove fizičke spremnosti za uključivanje u radove u domaćinstvu i na poljoprivredi. Znanje i iskustvo roditelja u vođenju poslova kod kuće i na polju, podrazumijeva se, bilo je znatno veće od dječjeg, stoga su, prema Leček, “djeca ne samo tijekom djetinjstva, nego i kasnije, tijekom mladenaštva, bila podvrgnuta autoritetu roditelja koji su bili vlasnici i upravitelji imanja”. Tadašnji proces individuacije

²⁸ Michel Foucault, *Istorija seksualnosti: Volja za znanjem*, (Beograd: Prosveta, 1978), 54.

²⁹ Isto. 22.

³⁰ Aleksandar Štulhofer i drugi, “Problematici užici: rizično seksualno ponašanje u kasnoj adolescenciji”. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 9(6)/2000, 871.

kod adolescenata mahom je trajao duže, ponekad bi se prolongirao duboko u srednje godine. Autorica dalje u članku ističe da “pobune protiv roditeljskog autoriteta nisu poznate”.³¹ Pokoravanje odlukama roditelja, nauštrb vlastitog zadovoljstva, nekim je djevojka ma znalo ostaviti negativne posljedice na psihičko zdravlje. Primjerice, “od oca joj uskraćena udaja” ovoj je sedamnaestogodišnjakinji navodno uzrokovala pojavu “sadanje bolesti”. Djevojci je u “Stenjevcu” dijagnosticirana shizofrenija. U tamošnjem Zavodu 1922. godine liječila se 4 mjeseca. Nezahvalno je tvrditi da joj je uskraćena udaja uzrokovala pojavu shizofrenije, no očigledno je da je bila revoltirana tim očevim postupkom te da ju je to emotivno destabiliziralo.³²

“Sadanja bolest se pojavila po prvi puta pred 8–9 mjeseci navodno nakon jedne od oca joj uskraćene udaje: postala je mučljiva, zamišljena, negativistična. Kasnije je postala agresivna, počela grditi, psovati, prijetiti majci sa smrću, hoće da grize, bježi od kuće itd.”

Prema nekolicini teoretičara povijesti odgoja, ženska djeca tretirana su čak i strože od muške djece, a i očekivalo se od njih da budu poslušnija.³³ Odgajane da budu samozatajne, pasivne i poslušne, ondašnje djevojke najčešće nisu bile u prilici iznositi svoje stavove u javnosti, s tim da to ne znači da ih nisu imale. Povezano s tim trebalo bi spomenuti članak Dunje Rihtman-Auguštin u kojem ona raspravlja o ženskoj supkulturi u slavonskoj zadruzi te postavlja pitanje: “Ako žene nisu imale moći u zadruzi, ako nisu smjele odlučivati, ako su morale ‘biti tiho’ kad god se o nečem važnom govorilo – kako to da su onda žene (...) krive za raspadanje zadruge? Kako to da su žene krive za sukobe i svađe, tj. za

³¹ Suzana Leček, “Nismo meli vremena za igrati se...? – Djetinjstvo na selu (1918–1941)”. *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu / FF press, 30(1)/1997, 210.

³² AKPV, PB, anamnestički podaci o pacijentici, siječanj 1922.

³³ Lacković-Grgin, “Sociocultural Context of Parenting in Croatia in the Past and in the Present”, 3.

unutarnje odnose?”³⁴ U prilog tome da žene čak i u adolescenciji nisu uvijek “bile tiho” govori prethodni citat iz kojeg je razvidno da se djevojka, unatoč tome što se “sadanja bolest (...) pojavila navodno nakon od oca joj uskraćene udaje”, nije libila “psovati i prijetiti majci sa smrću” i sl. Činjenica jest da je uslijed takvog asocijalnog ponašanja bila hospitalizirana u psihijatrijsku bolnicu te da bi se njezini ispadi mogli povezati sa simptomima shizofrenije, no ipak nije isključeno da bi ih se moglo protumačiti kao jedan od oblika ženskog otpora patrijarhatu. Premda, postavlja se pitanje: je li prijetila smrću jedino majci ili se osjećala dovoljno sigurnom da se usprotivi i ocu, koji joj je zapravo uskratio udaju?

Prema Valerie Walkredine i drugima rodni identitet³⁵ djevojaka oblikuje se pod utjecajem njihovih objektivnih životnih okolnosti i narativa o (ne)poželjnom djevojaštvu. Autorice dodaju da proces artikulacije rodnog identiteta djevojaka ovisi o njihovom osobnom shvaćanju i prihvaćanju konkretne zbilje i očekivanja nametnutih tradicionalnom djevojačkom kulturom.³⁶ Recentne feminističke studije nastoje osuvremeniti narativ o djevojaštvu, naznačujući važnost individualizacije djevojaka, njihove neovisnosti i seksualne subjektivnosti te naglašavaju

³⁴ Dunja Rihtman-Auguštin, “O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadruzi”. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo / Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta, Posebni otisak PANON/1982, 35.

³⁵ Sa stajališta teorija socijalnog konstruktivizma, temeljnog teorijskog okvira iz kojeg se promišlja odabrana tema, identitet je fluidna kategorija podložna promjenama s obzirom na vremenski i prostorni kontekst. Otuda proizlazi da identitet nije “prirodni” fenomen, kao što to govore teorije esencijalizma. Jedna je od osnovnih pretpostavki socijalnih konstruktivista da se društvena zbilja ne može ni fiksno tumačiti, niti se može poopćavati, već da bi je prije valjalo sagledavati kao kontinuirani proces preobrazbe. Vivien Burr, *An Introduction to Social Constructionism*, (London & New York: Routledge, 1995), 12-15. Stvarnost nastaje preplitanjem individualnih i kolektivnih interpretacija socijalnog i kulturnog konteksta. Te interpretacije tvore narative koji se perpetuiraju iz generacije u generaciju, oblikujući pojedincu predodžbe o društveno (ne)prihvatljivim obrascima mišljenja i ponašanja. Shaul Shenhav, *Analyzing Social Narratives*, (New York: Routledge, 2015), 19-20.

³⁶ Valerie Walkerdine i drugi, *Growing Up Girl: Psycho-Social Explorations of Class and Gender*, (New York: New York University Press, 2001), 22.

njihova postignuća i snagu.³⁷ Međutim, percepcija o vlastitoj femininosti djevojaka sa psihičkim smetnjama, čija se iskustva elaboriraju u radu, oblikovala se u kulturi patrijarhata s početka 20. stoljeća, koja je promovirala djevojačku submisivnost i pasivizaciju.

Neznanje u kontekstu ovog poglavlja podrazumijeva također i neznanje istraživanih djevojaka o osnovama fiziologije žene. To bi se jednim dijelom moglo objasniti time što nisu bile formalno školovane, međutim, za njihovu neupućenost u procese spolnog sazrijevanja zaslužno je, možda čak više, općenito izbjegavanje (raz)govora o tjelesnosti i spolnosti. Imajući sve to u vidu, te još k tome da su potonje odgajane prema uzusima kršćanskog svjetonazora koji stidljivost i seksualno suzdržavanje naglašavaju kao poželjne osobine mladih, a za seks ističu da primarno služi u svrhu reprodukcije,³⁸ ne čudi da nije bilo roditeljske inicijative za razgovor o menstruaciji. Društveno tabuiziranje menstruacije učinilo je ovaj prirodni fiziološki proces prilično zagonetnim i tajnovitim, stoga je razumljivo da je 1921. godine jednu šesnaestogodišnjakinju “pojava menstruacije mogla preplašiti”. Velika je vjerojatnost da joj je ova potpuno neočekivana tjelesna promjena praćena krvarenjem izazvala strah. Djevojka je bila “bez zanimanja”. Liječila se u dva navrata u “Stenjevcu” pod dijagnozom *melancholia*. Umrula je od tuberkuloze pluća u dobi od 20 godina za vrijeme druge “opskrbe” 1926. godine.³⁹

“Menstruacija je došla u 15. godini. Pojava menstruacije je preplašila, jer joj pred toga nitko nije kazao o tom ništa. Bila se oporavila ali menstruacija je posve izostala i nema je ni sada.”

Pretpostavlja se da je neznanje o tjelesnosti i spolnosti, kako je već spomenuto, bilo uvjetovano nedostatkom obrazovanja djevojaka. Još

³⁷ Pamela Bettis, Natalie Adams, “Landscapes of Girlhood”, u: *Geographies of Girlhood: Identities In-Between*, ur. P. Bettis, N. Adams, (New York & London: Routledge, 2012), 2-3.

³⁸ Petar Šolić, “Kršćanski pogled na seksualnost”. *Crkva u svijetu: Crkva u svijetu*, Split: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 22(1)/1987, 19-31.

³⁹ AKPV, PB, anamnestički podaci o pacijentici, lipanj 1922.

krajem 19. stoljeća u okviru Mažuranićeve školske osnove pokrenut je niz zakona koji su uključivali odredbe vezane uz nadilaženje razlika u mogućnosti školovanja djece sa sela i gradske djece. Posebice su bile značajne odredbe o školovanju djevojčica / djevojaka. Tada je i zakonski utvrđeno obvezno pohađanje pučke četverogodišnje škole, neovisno o mjestu boravka djeteta, vjeroispovijesti i spolu.⁴⁰ Bez obzira na činjenicu da je zakon o obveznom četverogodišnjem školovanju bio izglasan krajem 19. stoljeća, rezultati ovog istraživanja potvrđuju da ga se roditelji nisu uvijek pridržavali. Slanje seoske djece u školu ograničavala je prostorna izoliranost sela, potreba za radnom snagom na imanjima i siromaštvo. Gledano iz rodne perspektive, ako bi se roditelji ipak odlučili poslati dijete u školu, onda je to većinom bila privilegija muške djece. Ženska su djeca uglavnom završavala tek pokoji razred pučke škole ili se uopće nisu školovala, o čemu svjedoči idući slučaj. Riječ je o sedamnaestogodišnjoj “kažnjenici” koja je u istrazi bila zbog “paleža”. Nakon dva mjeseca liječenja u Zavodu, u kojem joj je dijagnosticirana shizofrenija, navodno ju je zdravu kući odveo ujak.⁴¹

“Ujak i ujna dobri su joj bili, ne baš ko rođena mati, ali tukli ju nisu. U škole ju nisu slali, jer je trebalo plaćati, a u mjestu je pravoslavna škola, katolička daleko. Radila je domaći posao, išla na pašu i nadničarila na polju.”

Desetljeće nakon Prvog svjetskog rata bilo je posebno zahtjevno za seoska domaćinstva zbog neimaštine, ali i nedostatka radne snage. Naime, velik broj vojnika iz rata se nije vratio, za neke se nije više znalo, a neki zbog tjelesnog invaliditeta i psihičkih trauma proživljenih na ratištu, nakon povratka kućama nisu bili radno sposobni.⁴² Zbog toga

⁴⁰ Suzana Jagić, “‘Jer kad žene budu žene prave...’: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće”. *Povijest u nastavi*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 6(11)/2008, 78.

⁴¹ AKPV, PB, anamnestički podaci o pacijentici, studeni 1920.

⁴² AKPV, PB, anamnestički podaci o pacijentu, lipanj 1920. Riječ je o 33 godine starom pacijentu koji je u “Stenjevcu” bio liječen osam mjeseci pod dijagnozom periodične psihoze. Pacijent je “bio u vojsci zarobljen, kasnije 1916. stupio u legiju. Ranjen nije bio.

su mlađe generacije bile primorane izvršavati poslove u kućanstvu i na imanju koje su inače obavljali stariji. Povećanje opsega poslova dodatno je minimaliziralo vrijeme za intimizaciju unutar obiteljskih odnosa. Kad se k tome još doda da je otvoreno verbaliziranje intime nerijetko tumačeno kao znak slabosti i besramnosti,⁴³ jasno zbog čega su razgovori o spolnom razvoju i seksualnosti roditelja i kćeri načelno izostajali. Imajući to na umu, možda će biti jednostavnije shvatiti razlog zbog kojeg 1926. godine rodbina ove osamnaestogodišnjakinje nije našla adekvatan način kojim bi raspravila s njom njezinu emocionalnu “nesređenost” jer ju je “ljubavnik” napustio nakon što ju je “polno zaveo”. Nakon tri mjeseca hospitalizacije u “Stenjevcu” u kojem je liječena pod dijagnozom *dementia praecox*, predana je u boljem stanju teti.⁴⁴

“Rodbina navodi da je njena bolest izbila svom prilikom, što je navodno bila polno zavedena po svom ljubavniku i nakon događaja ukucani opazili su na njoj da nije sređena, da je nemarna, da govori i sređeno, ali više nesređeno, da je neuredna, da se smije bez uzroka, da pjeva, plače itd. Spominjala je neprestano ime svog ljubavnika, koji je međutim nije posjećivao.”

S jedne strane, neznanje o vlastitom spolnom sazrijevanju i seksualnosti, negovorenje o svojoj intimi, te s druge mladenačka sanjarenja o ljubavnim vezama i udaji koja se nisu ostvarila, doprinijeli su da odrastanje nekih djevojaka, koje su potencijalno inklinirale psihičkim smetnjama, bude prilično zahtjevno emotivno i socijalno iskustvo.

Sada se nalazio kod kuće, gdje nije radio ništa. Moralni i etični osjećaj jest vrlo naglašen, inteligencija odgovara njegovom seljačkom staležu. Moli da bi mu se pomoglo, da što prije dođe na slobodu, jer on je čovjek od rada. Samo ne bi želio natrag u svoje selo gdje poznavaju njegovu bolest.” Iz njegove Liječničke svjedodžbe doznaje se da je “tužan jer mu je ceo svijet kriv, što se je borio za slobodu, a zato hoće mu sada da skinu glavu, ne vjeruje nikomu i svatko mu je neprijatelj; vječito čuje samo topove i u snu nema mira jer vidi strahovite slike; njemu pomoći nikakove nema jer mora svakako poginuti”.

⁴³ Leček, “Nismo meli vremena za igrati se...”, 238-239.

⁴⁴ AKPV, PB, “Liječnička svjedodžba” pacijentice, siječanj 1926.

“...nego je i ta ljubav proživljena u sanjama”:

Posljedice iskustva (ne)ostvarljivih ljubavi

Iskustvo (ne)ostvarljivih ljubavi u kontekstu poglavlja koje slijedi pretpostavlja fantaziranje o ljubavi, točnije emocionalne fiksacije djevojaka na muškarce koji su im bili nedostupni. Slučaj na kojeg će se referirati bio je rijetka iznimka, a odnosio se je na fascinaciju sadržajima ljubavnih romana i čežnju za muškarcem kojeg (ni)su upoznale, ali su gajile nadu da će jednom s njim ostvariti ljubavnu vezu. Gledajući iz današnje perspektive, bitan aspekt društvene afirmacije mladih tijekom adolescencije jest realizacija ljubavnih veza. Adolescenti njihovim (ne)ostvarivanjem potvrđuju svoj društveni status, ali i na temelju toga procjenjuju vlastite vrijednosti.⁴⁵ O (ne)ispunjenju očekivanja vezanih uz ljubavne odnose ovisi njihova razina samopoštovanja.⁴⁶ Uzimajući u obzir društvena očekivanja seoske djevojačke kulture 20-ih godina 20. stoljeća, postavlja se pitanje doživljaja vlastitih vrijednosti i (ne)moćnosti socijalizacije djevojaka koje nisu ispunile jedan od ondašnjih životnih imperativa, točnije, nisu ostvarile ljubavnu vezu s muškarcem koja im je bila put prema realizaciji rodne uloge supruge. Odnosno, nameće se dvojba o samoprocjeni potonjih o vrijednostima vlastitog rodnog identiteta s obzirom na činjenicu da nisu sklopile brak i osnovale obitelj, tj. da nisu ostvarile ondašnja ključna društvena očekivanja vezana uz žene. Kao ogledni primjerak naprijed istaknute problematike iz nekolicine analiziranih djevojačkih povijesti bolesti u kojima je zabilježena, izdvojen je slučaj koji će biti razmatran u ovom poglavlju.

Razlika između neostvarljivih ljubavnih veza odraslih i adolescenta jest to što su adolescenti zakinuti za iskustvo. Budući da nemaju predodžbu da gubitak partnera ne podrazumijeva gubitak budućnosti, mladi nerijetko raskid emotivne veze doživljavaju traumatičnije od

⁴⁵ Wyndol Furman i drugi, *The Development of Romantic Relationships in Adolescence*, (New Jersey Medical School: Cambridge University Press, 1999), 30-32.

⁴⁶ Paul Florsheim, *Adolescent Romantic Relations and Sexual Behavior: Theory, Research, and Practical Implications*, (New York: Psychology Press, 2003), 30.

starijih generacija.⁴⁷ Naravno, to ne znači da zbog niza iskustava prekinutih ljubavnih odnosa odrasli prebolijevaju rastanke s partnerima bez stresa. Značajka su adolescenata, što opet ne izuzima odrasle, maštanja o (ne)mogućim romantičnim odnosima. Djevojačka kultura s početka 20. stoljeća djevojkama je na pomalo bajkovit način nastojala predočiti ljubavne veze, za razliku od današnje koja im to prikazuje, kako se tvrdi, realističnije. Jednu od glavnih uloga u procesu oblikovanja stavova ondašnjih djevojaka o (ne)prihvatljivom partnerstvu imale su starije žene koje su ih okruživale te u iznimnim slučajevima ljubavni romani. Osobitost fabule tadašnjih djevojačkih romana bila je u tome što su u njima ženski likovi neutješno patili zbog neostvarljive ljubavi ili su beskompromisno pristajali na uvjete muškaraca s ciljem da se udaju.⁴⁸ Znalo se dogoditi da sadržaji ljubavnih romana, o čemu svjedoči idući citat koji je bio raritet među analiziranom arhivskom građom, kod nekih djevojaka potaknu stvaranje idealiziranih predodžbi ljubavnih veza. Drugim riječima, čitanje ljubavnih romana kod ponekih je djevojaka potenciralo stvaranje nerealnih očekivanja od muškaraca, a nerealizacija tih očekivanja znala je ugroziti njihovo psihičko zdravlje. Slučaj u nastavku datira iz 1920. godine, a odnosi se na dvadesetogodišnju njegovateljicu djece koja se liječila tri mjeseca u “Stenjevcu” pod dijagnozom *hebefrenia*. Na koncu “mati ju je odvela kući neizliječenu”.⁴⁹

“Način življenja: Mnogo čitala romane.

Osobite navike: Nije imala nikakvih, ali je obično bila zamišljena.

Strasti i opačine: Strastveno je čitala ljubavne romane.

Po duševni život važni događaji: Po svoj prilici neuzvrćena ljubav.

⁴⁷ Megan Price i drugi, “Young Love: Romantic Concerns and Associated Mental Health Issues among Adolescent Help-Seekers”. *Behavioral Science*, Basel: MDPI, 6(2)/2016, 2-3.

⁴⁸ Corinna Jerkin, “Suvremena hrvatska urbana djevojačka proza”. *Libri et liberi. časopis za istraživanje dječje književnosti i kulture*, Zagreb: Hrvatska udruga istraživača dječje književnosti, 1(1)/2012, 76.

⁴⁹ AKPV, PB, anamnestički podaci o pacijentici, listopad 1920; “Liječnička svjedodžba” pacijentice, rujan 1920.

Od kada traje bolest: Od 5 dana, ali se navodno već njeko vrijeme prije toga opažalo na njoj da se je nešto promijenila, jer inače šutljiva djevojka postala najednom vrlo razgovorna. Svojoj gospodarici počela pripovjedati o svojim doživljajima, osobito ljubavnim.”

Razmatranja kliničke potvrde objekta ljubavi Mihalya Szentmartonija u članku “Ljubav i smisao života” govore da “nestanak objekta ljubavi stvara dispoziciju za depresiju”. Autor dodaje da “bit depresije nije u tome da osoba misli da je nitko ne voli (premda obično to kaže) nego u tome da nema više nikoga koga bi ona mogla voljeti”. Naposljetku, Szentmartoni zaključuje da depresivnoj osobi “na taj način život postaje besmislen jer prestaje osnovni dijaloški odnos.”⁵⁰ Ako bi se iz aspekta prethodnog promišljanja sagledalo iskustvo osamnaestogodišnjakinje na koju se odnosi naredni citat, izostanak neposrednog “dijaloškog odnosa” potonje sa svojim objektom ljubavi mogao bi se protumačiti kao jedan od mogućih uzroka njezinog emocionalnog i socijalnog samoisključivanja. Iz povijesti bolesti potonje doznaje se jedino da je 1925. godine bila na hospitalizaciji u “Stenjevcu” gdje se liječila od shizofrenije. Drugi podatci nisu bili evidentirani u tom dokumentu, stoga nije poznato koliko je trajala njezina “obskrba” u Zavodu.⁵¹

“Volila je nekog mladića, ali uopće nije došlo do poznanstva, nego je i ta ljubav proživljena u sanjama. Mišljenje je sestre da taj osjećaj manje vrijednosti i strah pred poslom i ljudima proizlazi iz nepravilnog odgoja, koji nije bio upravljan majčinom rukom. Česta zastrašivanja u djetinjstvu iz nepromišljenosti i šale. Isto tako netaktični postupci, koji su više proizlazili iz neshvaćanja njezine osjetljive duše. U zadnje vrijeme stalno zamišljena, zaboravljiva, bulji u neko neodređeno mjesto i uopće daje utisak da živi u nekom svom vlastitom svijetu i da nema veze s okolinom.”

⁵⁰ Mihaly Szentmartoni, “Ljubav i smisao života”. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Zagreb: Filozofsko teološki institut Družbe Isusove, 39(3-4)/1984, 251.

⁵¹ AKPV, PB, anamnestički podaci o pacijentici, travanj 1925.

Iz navedenog citata nije vidljivo samo zatvaranje u sebe i udaljavanje od okoline ove djevojke zbog “i te ljubavi proživljene u sanjama” već je očigledan izostanak majčine uloge u odgoju i nerazumijevanje za njezinu emocionalnu osjetljivost. Roditeljski stil odgoja, sudeći prema istraživanjima novijeg datuma, istovremeno može potaknuti depresivnost kod adolescenata, kao što podrška roditelja može pozitivno djelovati u procesu oporavka od depresivnosti. Smatra se da izostanak figure majke u djetinjstvu i odrastanju, odnosno nedostatak majčinske topline i privrženosti doprinosi razvoju emocionalnih teškoća kod adolescenata.⁵² Ukoliko bi se prethodno istaknuti zaključci kontekstualizirali u odnosu na iskustvo spomenute djevojke, moglo bi se reći da je “nepravilni odgoj” pridonio razvoju negativne slike o sebi kod potonje, točnije utjecao je na razvoj osjećaja “manje vrijednosti” koji ju je sputavao, ne samo u pogledu stupanja u neposredan kontakt s mladićima već i u pogledu uključivanja u poslove. Naposljetku, pretpostavlja se da je osjećaj nesigurnosti i manjak samopouzdanja potencirao njezinu potrebu za socijalnim samoisključivanjem, što je posljedično uvjetovalo tendenciju okruženja za njezinim isključenjem.

Razlika između reakcija na (ne)ostvarljivu ljubav kod dviju spomenutih djevojaka bila je ta što se kod prve pojavila potreba za verbalizacijom tog iskustva, dok se druga emocionalno i socijalno inhibirala. Zajednička značajka im je što su uslijed razočaranja zbog neispunjenih ljubavnih očekivanja postupno emocionalno kopnjele te što se pojavila potreba za njihovom psihijatrijskom hospitalizacijom. S obzirom na to da se u njihovim povijestima bolesti ne spominju drugi uzročnici pojave simptoma psihičkih smetnji, teško je govoriti o postojanju još nekih “po njihov duševni život važnih događaja”. S tim da to ne podrazumijeva da ih nije bilo, nego da im je iskustvo neostvarljive ljubavi, po svoj prilici, ostavilo značajnije posljedice na emocionalno i socijalno funkcioniranje.

⁵² Irena Sovar, “Institucionalizacija i deinstitucionalizacija ustanova za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi”. *Ljetopis socijalnog rada*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Studijski centar socijalnog rada, 22(2)/2014, 317.

“...jer se štagalj može opet podići, a moje poštenje nikad više”:

Pomak od normativne ženskosti

Pomak od normativne ženskosti u ovom slučaju podrazumijeva javno iskazan revolt djevojke zbog činjenice da ju je zaručnik pred udajom napustio zbog druge. U znak protesta zbog tog čina odlučila je spaliti štagalj, što bi se moglo potencijalno protumačiti kao udaljavanje od postulata patrijarhata prema kojima se od žene očekuje da bude suzdržana i prilagodljiva. Namjera poglavlja nije opravdati “palež” djevojke, nego ukazati na fenomen buntovništva seoskih djevojaka na početku 20. stoljeća, o kojem još nema dovoljno rasprava u stručnim publikacijama. Ovdje izdvojen primjer izabran je među nizom sličnih slučajeva evidentiranih u prikupljenim povijestima bolesti djevojaka sa psihičkim smetnjama.

Prema nekim feminističkim teorijama, zapadnjački koncept romantične ljubavi – čiji se elementi mogu prepoznati u tradicionalnom poimanju položaja žene u partnerskim odnosima, ali i u procesu zaljublivanja koji prethodi ulasku u te odnose – još je jedan mehanizam “kontrola nad ženama i njihovim emocionalnim potrebama.”⁵³ Govoreći o discipliniranju seksualnosti kod žena, Foucault upozorava na tzv. “histerizaciju ženskog tijela”, tj. sputavanje ženske seksualnosti zbog društveno uvjetovanih zahtjeva vezanih uz njezinu rodnu ulogu. Autor naglašava da seksualna ponašanja žena nisu autonomna, već su određena i ograničena diskursom o tijelu i njegovim biološkim aspektom. Time želi ukazati da je unutar tradicionalnog društva dinamika ženinog seksualnog života determinirana narativima o društveno prihvatljivoj poželjnoj ženskosti i njezinom reproduktivnom sposobnošću.⁵⁴ Djevojačka kultura u prvoj polovini 20. stoljeća kao životni imperativ djevojkama je nametala udaju. Zdenka Žanko u članku “Djevojka pred

⁵³ Tea Škokić, “Romantična ljubav”. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 41(1)/2004, 165.

⁵⁴ M. Foucault, *Nadzor i kazna: Rađanje zatvora*, (Zagreb: Informator: Fakultet političkih znanosti, 1994), 72-73.

bračnim svetištem” opisuje “vjenčani dan” kao jedan od “najvećih i najljepših, i za većinu djevojaka jedan od najžuđenijih, koji rađa se sporo i često puta krvavo, a svakako traži dugo vrijeme lijepoga čekanja i velike priprave”. Autorica nadalje, govoreći o procesu zaljublivanja djevojaka, apostrofira da onaj kome poklanjaju ljubav treba odgovarati njihovom religioznom, etičkom, nacionalnom i zdravstvenom idealu. No prije svega, Žanko napominje da, kada se mlada djevojka zaljubi, “treba se doista preplašiti” jer, kako kaže, “tada se može očekivati od nje sve” pa čak i da “riskira sve za ljubav, dapače i život i najgoru katastrofu u braku”.⁵⁵ Drugim riječima, djevojka kada se zaljubi, navodno počinje gubiti kontrolu nad sobom, a kada uđe u brak, spremna je, odnosno sadržaji poput ovog učili su je da bude spremna u cijelosti izgubiti svoj identitet. Stoga se postavlja pitanje koliko je bilo “krvavo” emocionalno iskustvo i socijalna afirmacija seoskih djevojaka tijekom 20-ih godina 20. stoljeća koje su doživjele ljubavna razočaranja, nisu se udale ili su pak bile pred “vjenčani dan” ostavljene od zaručnika. O djevojačkom buntu zbog neispunjenih obećanja vezanih uz udaju svjedoči citat koji slijedi. Njegov je sadržaj izdvojen iz sudske dokumentacije dvadesetogodišnjakinje koja je bila u istrazi “radi zločinstva paleža”. Slučaj je vođen početkom 1920. godine nakon čega je djevojka poslana na “motrenje” u “Stenjevec” gdje joj je dijagnosticirana psihopatija.⁵⁶

“U objektivnom pravcu: dotična vodila je dulje ljubav s jednim selkim momkom. Djevojka se ljubavnim ponudama istoga dugo otimala, ali je najkasnije pristala, podala mu se i stala raditi zanj i cijelu mu obitelj ‘kao marše’. Tako su minule godine i momak bio u vojsci, a djevojka ga u bolnici obilazila i nosila mu malenkosti, što si je nabavila od mučne svoje zarade. Ovo sve je pojmljivo, kad se uzme, da je dotičnu znao taj momak sasama uljuljati u sigurnost, da će je ženiti. To on joj je kazao, da ga slobodno neka zapali, ako uzme drugu. I doista se odlučio

⁵⁵ Zdenka Žanko, “Djevojka pred bračnim svetištem”. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Zagreb: Filozofsko teološki institut Družbe Isusove, 21(2)/1940, 103.

⁵⁶ AKPV, PB, Zapisnik s ročišta na Kr. sudbenom stolu na kojem se razmatrao pacijentičin “zločin paleža”, siječanj 1920.

za drugu, te je imao 22. 6. 1919. da vjenča tu drugu, ali noć prije, zapali ona štagalj, koji do temelja izgori.”

Rihtman-Auguštin u već spomenutom članku upozorava da bi žensku seosku supkulturu u Slavoniji trebalo sagledavati s jedne strane s obzirom na zamišljeni red, a s druge strane s obzirom na onaj ostvareni. Autorica, pozivajući se na teorije Clauda Levi-Straussa o zamišljenom redu, tzv. “nacrtu ljudskih odnosa i vrednota koji tvore idealnu sliku postojanja određene ljudske grupe”, akcentira da ne mora nužno značiti da se taj red “ostvaruje u svakodnevnom životu onako kako je zamišljen”.⁵⁷ Kontekstualizirajući autoričina promišljanja u odnosu na zapadnjački koncept romantične ljubavi, pa tako i s obzirom na njegovu demokratičniju verziju, za pretpostaviti je da oba ljubavna stila imaju svoj zamišljeni red te da nerijetko njegova načela partneri ne poštuju. Prethodni i idući citat, oba iz zapisnika s ročišta na kojem se raspravljao slučaj djevojke koja je počinila “zločin paleža”, zorno prikazuju diskrepanciju između zamišljenog i ostvarenog reda o kojem Rihtman-Auguštin govori. Premda se iz sljedećeg može iščitati i djevojčin komentar vezan uz učinjeni “zločin”.⁵⁸

“Obzirom na sve ove činjenice porodila se u sudu opravdana sumnja, da se u nazočnom slučaju radi bezuvjetno o duševno manje vrijednom stvoru. Nastaje sada za sud pitanje: Jeli dotična čin počinila pri čistom razumu na što bi se dalo zaključivati iz njene exaktne funkcionirajuće memorije i sasama logične interpretacije. Ta ista je na raspravi rekla: ‘Meni je žao što sam to učinila, ali on je meni više učinio, jer se štagalj može opet podići, a moje poštenje nikad više.’”

Zamišljeni red u ovom slučaju implicira dogovor o vjenčanju među zaručnicima, a onaj ostvareni, jasno, to što je spomenuti mladić svoju zaručnicu, bez obzira na to što ju je “znao sasama uljuljati u sigurnost”,

⁵⁷ D. Rihtman-Auguštin, “O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadruzi”, 35-36.

⁵⁸ AKPV, PB, Zapisnik s ročišta na Kr. sudbenom stolu na kojem se razmatrao pacijentičin “zločin paleža”, siječanj 1920.

naposljetku ostavio zbog druge djevojke. Za pretpostaviti je da je zaručnici ta činjenica uzrokovala emocionalnu bol i ogorčenje, no nije ništa manje važno za spomenuti da je taj čin gotovo sigurno ugrozio njezin društveni status u zajednici te joj vrlo vjerojatno onemogućio nove prosidbe. Naposljetku, činjenica da je liječena u Zavodu za umobolne samo je još dodatno produbila njezinu društvenu stigmatizaciju i ograničila je u pogledu ponovne udaje. Imajući na umu da je ondašnjim djevojkama na selu o udaji ovisila afirmacija u užem i širem okruženju, čini se posve razumljivo da se djevojka na ročištu poziva na svoje poštenje koje se teško više moglo podići zbog rigidnog društvenog okvira. Na koncu, iz analiziranih povijesti bolesti stenjevečkih djevojaka, čini se da se one nisu uspjele ostvariti u okviru nijednog gore spomenutog ljubavnog stila. Uzimajući u obzir da ih se u njihovoj osobnoj dokumentaciji prati od “predživota” pa do otpusta s liječenja, nemoguće je tvrditi je li se nakon hospitalizacija razvijao njihov ljubavni život i, ako jest, u kojem smjeru.

Zaključna napomena

Zaključno se može reći da su iskustva neostvarljivih ljubavnih veza, s jedne strane emocionalno destabilizirala razmatrane djevojke, a s druge strane ih je uže i šire okruženje zbog toga negativno vrednovalo. Izvjesno je bilo da su ondašnje djevojke svoje predodžbe o idealu ljubavne veze oblikovale na temelju uvriježenog patrijarhalnog narativa o (ne)poželjnom djevojaštvu. S obzirom na to da prema teorijama patrijarhata ženin status u društvu većim dijelom ovisi o (ne)ostvarenoj ljubavnoj vezi s muškarcem, te na koncu bračnom odnosu, a da se u tom pogledu ove djevojke nisu realizirale, njihova socijalna afirmacija i psihičko zdravlje bili su ugroženi. Jedan od čimbenika rizika za pojavu simptoma psihičkih smetnji kod određenih djevojaka bilo je neznanje o biološkim procesima ženskog spolnog razvoja. Iz tog razloga nekima je od njih pojava prve menstruacije znala biti do te mjere traumatična da ih je zbog posljedica straha bilo potrebno hospitalizirati na psihijatriji. Čini se da

je za njihovu neinformiranost o spolnosti bio zaslužan tradicionalni koncept promišljanja seksualnosti, kao i izostanak formalnog obrazovanja. Istraživanje je također pokazalo da je na formiranje slike o idealnoj ljubavnoj vezi u iznimnim slučajevima kod ovih djevojaka utjecalo iščitavanje ljubavnih romana za koje se ustanovilo da je negativno djelovalo na njihovo emocionalno funkcioniranje. Indicije upućuju na to da je idealiziranje ljubavnih veza u sadržajima tih romana kod čitateljica utjecalo na stvaranje nerealnih očekivanja od muškaraca. Razočaranje zbog tih neostvarenih očekivanja znalo je te djevojke učiniti emocionalno depriranim te posljedično potaknuti potrebu za njihovim psihijatrijskim liječenjem. S time da bi, neovisno o tome što su u konačnici sve bile hospitalizirane u “umobolnici”, trebalo razlikovati dvije skupine djevojaka. Prva skupina obuhvaća djevojke koje su bile sklone samostišavanju i socijalnoj izolaciji zbog iskustva neostvarljive ljubavi, dok druga obuhvaća one koje su s ciljem da očuvaju svoj društveni ugled iskoračile iz obrasca rodno prihvatljivog ponašanja za žene. Na kraju je ustanovljeno da se rodna stereotipizacija djevojaka perpetuirala u stenjevečkoj svakodnevici u smislu da su aktivnosti u sklopu radne terapije ciljano planirane da oponašaju izvanzavodsku žensku rutinu.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Klinike za psihijatriju Vrapče, Zagreb (AKPV)
 - Fond: Povijesti bolesti, žene: 1919–1929.
- Državni arhiv u Sisku, Sisak (HR-DASK-161)
 - Fond: Bolnica za duševne bolesti Popovača

LITERATURA

Knjige:

- Burr, Vivien. *An Introduction to Social Constructionism*. London & New York: Routledge, 1995.
- Currie, Dawn i drugi. “Girl Power”: *Girls Reinventing Girlhood*. New York: Peter Lang Publishing, 2009.
- Florsheim, Paul. *Adolescent Romantic Relations and Sexual Behavior: Theory, Research, and Practical Implications*. New York: Psychology Press, 2003.
- Foucault, Michel. *Istorija seksualnosti: Volja za znanjem*. Beograd: Prosveta, 1978.
- Foucault, Michel. *Nadzor i kazna: Rađanje zatvora*. Zagreb: Informator / Fakultet političkih znanosti, 1994.
- Foucault, Michel. *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus / Filozofski fakultet u Zagrebu, Humanističke i društvene znanosti – Zavod za filozofiju, 1994.
- Furman, Wyndol i drugi. *The Development of Romantic Relationships in Adolescence*. New Jersey: Medical School / Cambridge University Press, 1999.
- Helgren, Jennifer, Colleen Vasconcellos. *Girlhood: A Global History*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 2010.
- Marković, Jelena. *Pričanja o djetinjstvu: život priča u svakodnevnoj komunikaciji*. Zagreb: Biblioteka etnografija, 2012.
- Perret-Catipović, Maja, Francois Ladame. *Adolescence and Psychoanalysis: The Story and the History*. London & New York: Routledge, 1999.
- Reno, Seth. *Amorous Aesthetics: Intellectual Love in Romantic Poetry and Poetics, 1788–1853*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Shenhav, Shaul. *Analyzing Social Narratives*. New York: Routledge, 2015.

- Walkerdine, Valerie i drugi. *Growing Up Girl: Psycho-Social Explorations of Class and Gender*. New York: New York University Press, 2001.

Članci:

- Bettis, Pamela; Adams, Natalie. “Landscapes of Girlhood”, u: *Geographies of Girlhood: Identities In-Between*, ur. P. Bettis, N. Adams. New York & London: Routledge, 2012, 1-18.
- Berglas, Bernard. “Terapija radom”, u: *Stenjevec: državna bolnica za duševne bolesti 1879.–1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, ur. B. Niketić, S. Župić. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933, 104-106.
- Bogdanović, Marija. “Teorijska osnova kvalitativnog pristupa”. *Revija za sociologiju*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 14 (3-4), 1984, 201-213.
- Brečić, Petrana i drugi. “Od radne terapije i rekreacije do psihosocijalnih metoda liječenja i rehabilitacije psihijatrijskih bolesnika u bolnici ‘Vrapče’”. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb: Medicinska naklada, 41 (3), 2013, 174-181.
- Jerkin, Corinna. “Suvremena hrvatska urbana djevojačka proza”. *Libri et liberi. Časopis za istraživanje dječje književnosti i kulture*, Zagreb: Hrvatska udruga istraživača dječje književnosti, 1 (1), 2012, 67-82.
- Erevelles, Nirmala, Mutua, Kagendo. “‘I am a Woman Now!’: Rewriting Cartographies of Girlhood From the Critical Standpoint of Disability”, u: *Geographies of Girlhood: Identities In-Between*, ur. P. Bettis, N. Adams. New York & London: Routledge, 2012.
- Gross, Mirjana. “Susret historije i antropologije”. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 33 (2), 1996, 71-86.

- Herceg, Rudolf. “Zavod za umobolne ‘Stenjevec’ od 1879. do 1933”, u: *Stenjevec: državna bolnica za duševne bolesti 1879.–1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, ur. B. Niketić, S. Župić. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933, 6-29.
- Herman-Kaurić, Vijoleta. “Kraljevska zemaljska bolnica u Pakracu – primjer gospodarskog poslovanja velike bolnice u Velikom ratu”. *Scrinia Slavonica: Godišnjak podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 14(1), 2014, 193-216.
- Horetzky, Otto. “Nekoji noviji smjerovi u psihijatrijskoj terapiji”, u: *Stenjevec: državna bolnica za duševne bolesti 1879.–1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, ur. B. Niketić, S. Župić. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933, 92-101.
- Kuljženko, Aleksej. “Statistika bolnice Stenjevec kroz posljednjih pet godina”, u: *Stenjevec: državna bolnica za duševne bolesti 1879.–1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, ur. B. Niketić, S. Župić. Zagreb: Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, 1933, 47-77.
- Jagić, Suzana. “‘Jer kad žene budu žene prave...’: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće”. *Povijest u nastavi*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 6 (11), 2008, 77-100.
- Lacković-Grgin, Katica. “Sociocultural Context of Parenting in Croatia in the Past and in the Present”, u: *Parenthood and Parenting in Croatia: A Developmental and Socio-Cultural Perspective*, ur. K. Lacković-Grgin, Z. Penezić. New York: Nova Science Publishers, Inc. 2015, 1-25.
- Leček, Suzana. “‘Nismo meli vremena za igrati se...’ – Djetinjstvo na selu (1918–1941)”. *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu / FF press, 30 (1), 1997, 209-244.

- Marković, Ante. “Zaklonište umobolnih na Nuncijati”. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb: Medicinska naklada, 21, 1993, 177-190.
- Nikić, Gordana. “Povezanost stilova ljubavi s privrženošću, brižnošću i seksualnim zadovoljstvom u ljubavnim vezama”. *Ljetopis socijalnog rada*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada, 18 (1), 2011, 83-102.
- Paska, Iva. “Suvremeno sebstvo iz kontekstualne perspektive”. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Zagreb: Institut društvenih znanost Ivo Pilar, 20 (2), 2011, 561-580.
- Požgaj, Petra. “Mlade dame, glazbeni znalci i njihovi ukusi: figura obožavateljice kao prostor artikulacije društvenoga odnosa”. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 55 (1), 2018, 7-21.
- Price, Megan i drugi. “Young Love: Romantic Concerns and Associated Mental Health Issues among Adolescent Help-Seekers”. *Behavioral Science*, Basel: MDPI, 6 (2), 2016, 1-14.
- Rašković, Jovan. “Služba za neurologiju i psihijatriju”, u: *100 godina šibenske bolnice*, ur. I. Marlek. Šibenik: Medicinski centar, 1983.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. “O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadruzi”. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo / Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, Posebni otisak PANON, 1982, 33-38.
- Rudan, Vlasta. “Normalni adolescentni razvoj”. *Medix: specijalizirani medicinski dvomjesečnik*, Zagreb: C. T. – Poslovne informacije d.o.o., 10 (52), 2004, 36-39.
- Sovar, Irena. “Institucionalizacija i deinstitutionalizacija ustanova za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi”. *Ljetopis socijalnog rada*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Studijski centar socijalnog rada, 22 (2), 2014, 311-332.

- Szentmartoni, Mihaly. “Ljubav i smisao života”. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Zagreb: Filozofsko teološki institut Družbe Isusove, 39 (3-4), 1984, 242-253.
- Škokić, Tea. “Romantična ljubav”. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 41 (1), 2004, 145-165.
- Štulhofer, Aleksandar i drugi. “Problematicni užici: rizično seksualno ponašanje u kasnoj adolescenciji”. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Zagreb: Institut za društvene znanosti Ivo Pilar, 9 (6), 2000, 867-893.
- Šolić, Petar. “Kršćanski pogled na seksualnost”. *Crkva u svijetu: Crkva u svijetu*, Split: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 22 (1), 1987, 19-31.
- Zlatar, Jelena. “Anthony Giddens: Značenje i transformacija intimnosti”. *Filozofska istraživanja*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 27 (2), 2007, 441-451.
- Žanko, Zdenka. “Djevojka pred bračnim svetištem”. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Zagreb: Filozofsko teološki institut Družbe Isusove, 21 (2), 1940, 103-113.
- Župančić, Milan. “Slobodno vrijeme seoske omladine”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 22, 1968, 67-76.

Summary

Contribution to Research of Girlhood after the First World War: an example of Girls with Mental Disorders from rural areas of Continental Croatia

The purpose of this paper was to present and analyze, from cultural anthropological perspective, some challenges of growing up girls with mental disorders in villages in continental Croatia. The primary archival source on which it was based was the personal documentation of female adolescents who were hospitalized at the Stenjevec Psychiatric Hospital, today's University Psychiatric Hospital Vrapče, from 1919 to 1929. The research was conducted in the archives of the above mentioned Hospital. Only representative samples considered relevant to the presentation of the selected research topic are presented in this text. The paper discussed the causes and undesirable consequences on their emotional and social functioning caused by lack of knowledge about their sexual development. A girlhood of latter population's was also viewed through the prism of their (un)successes in realization of love relationships and marriages with men. It was shown that the girls whose individual experiences were interpreted in this paper did not have the elementary informations on their own sexual maturation and sexuality. For example, in one case, the arrival of the first menstruation, emotionally destabilized one girl to such an extent that she needed to be hospitalized at the Stenjevec Psychiatric Hospital. Some of the theoretical assumptions of the humanities and social sciences dating from the second half of the 20th century suggested that cause of ignorance about the sexuality of the considered girls might be related to their upbringing in traditional Christian families and very low or no educational status. Further, the analysis of available archival material showed that, in exceptional cases, some of them became fascinated by the idea of “ideal” love because they were “over-reading” love novels. Judging by

the psychiatric notes recorded in some girls' patient files, it seems to be that their disappointments with their failure to realize these imagined "ideal" of love relationships and potential marriages, greatly contributed to the appearance and development of their mental disorders. At the end of this paper, the isolated example of a girl who burned her ex-fiance's barn in protest as he left her after he had promised her marriage served to illustrate her step out gender stereotypes of rural girls in inter-war period in continental Croatia. That is, its purpose is to show that, in some cases, then girls explicitly resisted the patriarchy, but because of that they were often discriminated and marginalized in the society. The aim of shedding light on the aforementioned aspects of the girlhood of girls with mental disorders in a prominent geographical area was to reconstruct the then existing gender policies and to question whether, and if so, to what extent these settings contributed to the emotional and social (self)exclusion of some members of this social group.

UDK: 35.07 (497.6 Sarajevo) "1945/1995"

Stručni rad

Haris Zaimović

Historijski arhiv Sarajevo

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

grundigur@gmail.com

**Sarajevska gradska uprava:
Presjek organiziranja i djelovanja upravnih institucija na
području grada Sarajeva 1945–1995.**

Apstrakt: Proučavanje upravnih institucija Bosne i Hercegovine u sebi usko povezuje kako historijski tako i arhivistički pristup proučavanju. Ono podrazumijeva osvrte i razrade na njihovu strukturu, unutrašnju organizaciju te sve društveno-političke i hijerarhijske uticaje i međusobnu povezanost. Organizacija sarajevske moderne gradske uprave datira od prije 140 godina. Ona je imala dvije razvojne faze u procesu organiziranja i djelovanja: prva faza od 1878. do 1945. godine i druga faza od 1945. do 1995. godine. Druga faza razvoja uprave može se pratiti kroz arhivske fondove uprave koji se po utvrđenim principima formiranja čuvaju u Historijskom arhivu Sarajevo: Narodni odbor grada Sarajeva (1945–1955), Skupština Grada Sarajeva (1969–1995), Narodni odbor Sreza Sarajevo (1945–1966), narodni odbori rejona Sarajevo (1945–1952) i sarajevske gradske općine. Ova građa ima svoje mjesto i značaj u daljem planiranju i razvijanju strategija upravnog, administrativnog, urbanog, privrednog i društvenog razvoja grada Sarajeva.

Ključne riječi: uprava, upravne institucije, arhivski fondovi, grad Sarajevo, Gradski narodni odbor, Skupština Grada Sarajeva, općine, srez, rejoni, Bosna i Hercegovina, djelokrug, nadležnost, organizacija i Historijski arhiv Sarajevo.

Abstract: The study of the administrative institutions of Bosnia and Herzegovina closely links the historical and archival approach of the study. It includes reviews and elaborations on their structure, internal organization, and all socio-political and hierarchical influences and their interconnectedness. The organization of Sarajevo's modern city administration dates back 140 years ago. It had two development phases in the process of organizing and acting: – the first phase from 1878 to 1945 and – the second phase from 1945 to 1995. The second phase can be traced through archive fonds of administrative institutions that are kept in the Sarajevo Historical Archives, according to the established original orders of formation: People's Committee of the City of Sarajevo (1945–1955), Sarajevo City Council (1969–1995), People's Committee of the County Sarajevo (1945–1966), People's Committee of Sarajevo's areas (1945–1952) and Sarajevo city municipalities. However, these archival fonds have their place and significance in further planning and development of the administrative, urban, social and cultural development of the City of Sarajevo.

Key words: administration / government, administrative institutions, archive fonds, city of Sarajevo, People's committee, Sarajevo city council, municipalities, county, areas, Bosnia and Herzegovina, competence, organization, Sarajevo Historical Archives.

Uvod

Razvojem savremene arhivistike počinju se utvrđivati kriteriji za preuzimanje i trajno čuvanje pisane dokumentacije pojedinih ustanova. Povezanost arhivistike i historije upravnih institucija proizilazi iz osnovnog principa arhivistike, a to je *princip provenijencije* – porijekla nastanka spisa.¹ Isključivo, kao najidealniji u pitanju sređivanja i obrade

¹ Neke definicije pojma *provenance* govore da je riječ o stvaraocu, nekoj instituciji koja je svojim djelovanjem stvorila dokumente. Prvobitni poredak, kao jedan aspekt

upravnih arhivskih fondova, jeste princip provenijencije, koji je temelj za formiranje, ili tačnije, očuvanje arhivskog fonda kao uslovno rečeno “prirodne” cjeline, dok se *princip pertinencije* – sadržaj i tema spisa – uglavnom primjenjuje u sređivanju i obradi porodičnih i ličnih arhivskih fondova i zbirki.² Ovi principi su temelj za formiranje jednog arhivskog fonda, njegovo sređivanje, arhivsku obradu i opis.

Sadržaj, valorizacija sačuvanih podataka i struktura arhivskog fonda određeni su njegovim stvaraocem, odnosno institucijom. Povezanost arhivistike s historijom upravnih institucija očituje se i u zahtjevima za informacijom o arhivskoj građi, koju je moguće pružiti jedino u okviru cjeline u kojoj je nastala određena obavijest o njoj.³ To pretpostavlja poznavanje upravnih institucija u njihovoj hijerarhijskoj povezanosti od centralnih do lokalnih upravnih organa, ali i njihovom obliku na različitim razinama (upravni, sudski, finansijski, građevinski itd.). Poznavanje institucija u cjelini neophodno je radi kategorizacije i vrednovanja pojedinih stvaralaca. Osnivanje i prestanak rada institucije

provenijencije, također je neodvojiv od historije institucija, jer se djelatnost jedne institucije svakako odražava u strukturi registraturnoga poslovanja, kojim su stvoreni zapisi klasificirani i arhivirani. Josip Kolanović, “Arhivistika i povijest upravnih institucija”, *Arhivski vijesnik*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 34–35/1992, 9–15. Također SAA's archival glossary termin *provenance* definira kao princip koji ima dvije komponente: zapisi iste provenijencije ne smiju se miješati s onima različitog porijekla, a arhivist treba održavati izvorni redosljed u kojem su se zapisi stvarali i čuvali. Potonji se naziva principom izvornog reda (na engleskom *Principle of original order*, a *Registraturprinzip* na njemačkom). Ovo podrazumijeva princip po kojem arhivska građa zadržava svoj poredak koji je uspostavio njen stvaralac da bi sačuvala postojeće veze i dokaznu vrijednost te upotrebljivost svojih informativnih pomagala. Richard Pearce-Moses, *A Glossary of Archival and Records Terminology*, The Society of American Archivists, Chicago, 2005, dostupno na: <http://files.archivists.org/pubs/free/SAA-Glossary-2005.pdf> (8. 10. 2019); također u: Marta Mihaljević i drugi, *Arhivistički rječnik englesko-hrvatski / hrvatsko-engleski*, Radovi Zavoda za informacijske studije, knjiga 30. (Zagreb: FF press, 2015).

² Bosanskohercegovačka iskustva preuzimanja, primopredaje, sređivanja i obrade nekih arhivskih fondova lokalne uprave govore da se nekad u procesu obrade primjenjuje i princip / načelo pertinencije. Razlozi su višestruki, od neadekvatnog vođenja uredskog, registraturnog i arhivskog poslovanja kod stvaraoca do neočuvanosti arhivske građe ili necjelovitog preuzimanja, odnosno djelimičnog preuzimanja arhivskog fonda.

³ Kolanović, “Arhivistika i povijest upravnih institucija”, 9.

te njena unutrašnja organizacija nezaobilazni su elementi uočavanja načina njenog djelovanja.

U periodu svog djelovanja, moderna gradska uprava prošla je niz upravnih, organizacijskih te teritorijalnih promjena u svojim nadležnostima i cjelokupnom radu. Tako su u organizacijskom i institucionalnom pogledu na različitim nivoima nastajale te se gasile upravno-administrativne institucije koje su vršile ili izvršavale političko-upravnu vlast na području teritorija grada Sarajeva i šire. U Historijskom arhivu Sarajevo sačuvani su arhivski fondovi *Narodni odbor grada Sarajeva* (1945–1955), *Skupština Grada Sarajeva* (1969–1995), *Narodni odbor Sreza Sarajevo* (1945–1966), *Narodni odbori sarajevskih rejona* (1945–1952) kao i sarajevske gradske općine: *Stari Grad*, *Centar*, *Novo Sarajevo*, *Novi Grad* itd.

Ovim arhivskim fondovima stvara se cjelovit pregled institucija, stoga je moguće utvrditi: koji su sve stvaraoci stvarali arhivsku građu, kako su stvaraoci, u pojedinim periodima, stvarali akta / spise i uopće kako su njima upravljali te koji su arhivski fondovi, u odnosu na ukupan broj upravnih organa, danas sačuvani. Stručni arhivski poslovi (obrada, sređivanje i opis) značajno su uvjetovani poznavanjem historijata institucija.

Poznavanje strukture i funkcije upravne registrature od nesumnjivog je značaja za sve koji su direktno i indirektno zainteresirani za sačuvanu arhivsku građu institucija koje se istražuju ili potražuju. Istraživanjem razvoja institucija javne uprave nadležnih za stvaranje i upravljanje spisima stvaraju se pretpostavke za pregled stvorene građe i njenog prezentiranja. Nerazdvojivost historije institucija s arhivističkom disciplinom očituje se u svim segmentima arhivistike kao informacijske nauke, što dokazuje struktura savremenih arhivističkih opisnih standarda na međunarodnoj razini: ISAD(G) i ISAAR(CPF).⁴ Tako je poznavanje insti-

⁴ ISAD(G): International Standard Archival Description / Međunarodni standard za opis arhivske građe; ISAAR(CPF): International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families / Međunarodni standard za opis pravnih i fizičkih osoba i porodica. Andrej Rodinis, *Institucije javne uprave u Bosni i Hercegovini 1918-1945: funkcije i upravljanje zapisima*, Doktorska disertacija: Andrej Rodinis. Filozofski fakultet u Zagrebu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009, Knjižnica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 4.

tucija nužan preduvjet ne samo za sređivanje i obradu arhivske građe već i za utvrđivanje njezine sadržajne fizionomije, vrednovanje i davanje informacija svake vrste.⁵

Historijski presjek formiranja organa gradske uprave Grada Sarajeva

Bosna i Hercegovina u federativnoj Jugoslaviji

Nakon oslobođenja zemlje Bosna i Hercegovina bila je jedna od šest republika novostvorene Federativne Narodne Republike Jugoslavije, odnosno nakon novog ustava iz 1963. godine, Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.⁶

Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom od 26. do 28. aprila 1945. godine u Sarajevu, donesena je *Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o konstituiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, donesene 1. jula 1944. godine*, kojom se ZAVNOBiH konstituirao u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine, a njegovo predsjedništvo u Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine.⁷ Na istom zasjedanju donesen je i *Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine*, kao vrhovnom izvršnom organu u ovoj jugoslavenskoj republici.⁸

⁵ Kolanović, "Arhivistika i povijest upravnih institucija", 14.

⁶ U tom razdoblju je promijenila nekoliko naziva: najprije je u aprilu 1945. godine nazvana Federalna Država Bosna i Hercegovina, donošenjem prvog Ustava 1946. nazvana je Narodna Republika Bosna i Hercegovina, a u "Socijalističku Republiku" preimenovana je kad i ostale jugoslavenske republike, Ustavom iz 1963. godine. Njeni državnopravni temelji zasnivali su se na odlukama koje su donesene na zasjedanjima Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine / ZAVNOBiH-a (1943–1945) i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije / AVNOJ-a (1942–1945).

⁷ Grupa autora, *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, 2010), 55.

⁸ Trećim zasjedanjem ZAVNOBiH-a, odnosno istovremeno i prvim zasjedanjem Narodne skupštine Bosne i Hercegovine, uspostavljena je državna i predstavnička vlast u Bosni i Hercegovini. *Isto*, 56.

U novonastalim uvjetima izgradnje zemlje svi nivoi vlasti i uprave konstituiraju se i formiraju, prije svega, putem i uz pomoć regulatorne i usmjeravajuće djelatnosti saveznih i republičkih organa vlasti. Izgradnja nove vlasti, pa tako i lokalne zajednice, u značajnoj mjeri bila je uvjetovana karakterom društveno-političkog uređenja, načinom upravljanja državnim poslovima, odnosno ranijim iskustvima i ostavštinom te u to vrijeme naglašenim elementima etatizma i centralističkog upravljanja.

Prema odgovarajućim odredbama prvog Ustava FNRJ, koje su kasnije razrađene zakonima i odredbama, lokalna samouprava poznavala je selo, grad, općinu, srez, okrug i oblast kao nivo lokalnog organiziranja. Naime, nakon završetka rata, pa sve do pedesetih godina u Jugoslaviji nije postojao jasan stav o razvoju komunalnog uređenja, odnosno nije bilo općeprihvaćenog političkog i teorijskog stava o koncepciji i razvoju administrativno-teritorijalnih, odnosno kasnije političko-teritorijalnih jedinica – društveno-političkih zajednica. No, pravila se razlika između gradova u sastavu i van sastava sreza. Glavni gradovi republika, pa prema tome ni Sarajevo, nisu ulazili u sastav sreza, okruga, odnosno oblasti.⁹ Republičkim *Zakonom o ustrojstvu narodnih odbora* vlast u Bosni i Hercegovini u svojim nadležnostima vršili su mjesni, sreski, rejonski, gradski i okružni narodni odbori.¹⁰ Okruzi kao posrednici između sreza i republike ukinuti su 1947. godine. Umjesto njih, dvije godine kasnije, formirane su četiri oblasti (Banjalučka, Mostarska, Tuzlanska i Sarajevska). Glavni grad izdvojen je iz sarajevske oblasti i obrazovan je kao posebna administrativno-teritorijalna jedinica.¹¹

Prvi petogodišnji period izgradnje lokalne samouprave poznaje nekoliko faza / perioda i baziraju se donošenju nekoliko zakona: *Zakon o ustrojstvu narodnih odbora u Federalnoj Bosni i Hercegovini* iz 1945. godine, *Opšti zakon o narodnim odborima* iz 1946. godine, *Opšti zakon*

⁹ “Opšti zakon o narodnim odborima”, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43/46.

¹⁰ *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, 18/45.

¹¹ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 16/49.

o narodnim odborima iz 1949. godine te *Zakon o narodnim odborima* iz 1952. godine.¹²

Zakonom iz 1952. godine ukinuti su mjesni odbori, a obrazovane općine, čiju su teritorijalnu osnovu činile stare općine iz 1940. godine. Ovim zakonom ukinute su i oblasti, dok su srezovi kao zajednice općina zadržani. Time su općine, gradovi i srezovi definirani kao lokalne jedinice uprave.¹³ Ovim zakonom uvodi se još jedna promjena – uvođenje dvodimnog sistema, jer se pored političkog predstavničkog tijela uvodi i vijeće proizvođača. Kao predstavničko, tijelo organiziranih proizvođača industrije, poljoprivrede, saobraćaja i trgovine postaje potpuno ravnopravno s gradskim vijećem u svim pitanjima iz nadležnosti narodnog odbora koja se odnose na privredu, finansije i socijalno osiguranje.¹⁴ Promjena je također izvršena u organiziranju izvršne vlasti, gdje su ukinuti izvršni odbori, a uvedeni izvršni organi narodnih odbora, koji su na nivou grada bili savjeti.

Nove promjene u organiziranju lokalne uprave uslijedile su nakon 1955. godine donošenjem saveznog *Opšteg zakona o uređenju opština i srezova*, kojim je podstaknut daljnji razvoj samouprave u općini i srezu kao osnovnim jedinicama lokalne samouprave, a u kojoj grad kao teritorijalna jedinica prestaje da postoji.¹⁵ Donošenjem ovog zakona, kao i saveznog *Zakona o nadležnosti narodnih odbora opština i srezova*,¹⁶ počinje faza izgradnje “komunalnog sistema” u kojem je općina bila koncipirana kao osnovica cjelokupnog mehanizma s naglašenim privrednim

¹² Dušan Milidragović, “Organizovanje i izgradnja narodne vlasti u Sarajevu”, u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji – od oslobođenja do samoupravljanja*, tom prvi, (Sarajevo: Istarski arhiv Sarajevo, 1988), 74-75.

¹³ “Zakon o podjeli teritorije Narodne republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine”, *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 11/52. Po ovom zakonu gradovi u Bosni i Hercegovini bili su Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla i Zenica. Ovaj zakon pored grada uvodi i pojam gradske općine.

¹⁴ Dušan Milidragović, “Narodna vlast”, u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji – uvođenje samoupravljanja*, tom drugi, (Sarajevo: Istarski arhiv Sarajevo, 1990), 177.

¹⁵ *Službeni list FNRJ*, 26/55.

¹⁶ Isto. 34/55.

funkcijama i ekonomskom samostalnošću, dok srez ima koordinativnu funkciju u odnosu na općine te osigurava kontrolu zakonitosti nad radom općinskih organa i usmjerava privredni i društveni razvoj na svojoj teritoriji.¹⁷ Savezni zakon utvrdio je da se republičkim zakonom¹⁸ utvrđuje koje općine čine jedinstvena područja grada – s obzirom na to da se grad kao posebna te jedinstvena urbanistička i komunalna cjelina jednostavno nije mogao zanemariti.

Shodno ovim zakonima broj srezova i općina u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, njihovim ukрупnjavanjem, znatno se smanjuje.¹⁹ Općine su se sve više osamostaljivale i širile svoje nadležnosti, kako na račun sreza, tako i na račun Republike. Tako je do donošenja Ustava SFRJ od 1963. godine u Bosni i Hercegovini ostalo svega šest sreza i 106 općina koje su se teritorijalno stabilizirale.²⁰ Donošenje Ustava SR Bosne i Hercegovine 1963. godine koji potpunije određuje ustavni položaj općine, otvoren je put daljoj političko-teritorijalnoj reorganizaciji koja je dovela do toga da se 1966. godine ukidaju srezovi.²¹ Poslovi iz nadležnosti sreza preneseni su na djelokrug općinskih skupština i njihovih organa te u djelokrug Republike i njenih organa (manji dio). Time je lokalna samouprava postala jednostepena te se još više osamostalila. Ovo je otvorilo put ponovnom uspostavljanju grada Sarajeva kao lokalne samoupravne jedinice.

¹⁷ Milidragović, „Narodna vlast“, 189-190.

¹⁸ „Zakon o području sreza i opština u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini“, *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 17/55.

¹⁹ Novom reorganizacijom u Jugoslaviji 1955. godine formirano je 107 sreza i 1479 općina (skoro 3 puta manje nego prethodno stanje). Do 1968. godine ovaj broj općina još će se više smanjiti – na 500. Bosna i Hercegovina do 1955. godine broji 66 sreza, 5 gradova, 54 gradske općine i 361 općinu. Nakon 1955. godine broji 15 sreza: Banja Luka, Bihać, Brčko, Derventa, Doboj, Goražde, Jajce, Livno, Mostar, Prijedor, Sarajevo, Trebinje, Tuzla, Zenica i Zvornik. Ovaj broj sreza 1957. godine dodatno će se smanjiti ukidanjem sreza Derventa i Trebinje. U konačnici do 1966. godine djelovalo je šest sreza: Banja Luka, Bihać, Doboj, Mostar, Sarajevo i Tuzla. Ovom reorganizacijom, odnosno ukрупnjavanjem, ukinuto je preko 60 sreza i 170 općina u Bosni i Hercegovini.

²⁰ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 47/62.

²¹ Ukidanje sreza izvršeno je Ustavnim zakonom koji je Skupština SR Bosne i Hercegovine usvojila 1966. godine. *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 14/66.

Ovakvo upravno uređenje Bosna i Hercegovina će zadržati sve do raspada SFRJ. Na popisu iz 1971. godine, SR Bosna i Hercegovina sastojala se iz 107 općina, a na popisima iz 1981. i 1991. godine, brojala je 109 općina.

Teritorijalne promjene u Bosni i Hercegovini, koje se odnose i na Sarajevo, nose nekoliko karakteristika. Promjene su bile vrlo česte (iz usitnjavanja u ukрупnjavanje) i očigledno nisu dovoljno proučavane i razmatrane. Također su u početku teritorijalne promjene bile podređene uglavnom dosljednom sprovođenju odluka centralnih (saveznih i republičkih) organa uprave od strane nižih organa (etatizirani pristup izgradnji uprave). Uvođenjem samoupravljanja te smanjivanjem državnih ovlaštenja u privredi, rasli su zahtjevi i potrebe za proširivanjem nadležnosti lokalnih organa vlasti u kojima se one lagano transformiraju u samoupravne teritorijalne jedinice. Jačanjem njihove materijalne osnove osiguravao se i njihov samostalniji razvoj.

Uprava grada Sarajeva 1945–1995.

Odmah po oslobođenju Sarajevo je kao grad i kao političko-teritorijalna jedinica izdvojen u posebno i jedinstveno područje vlasti. Formirana je nova gradska vlast – Gradski narodni odbor.²² Na samom početku grad je bio podijeljen na devet kvartova.²³ Nedugo zatim izvršena je nova podjela grada na rejone (četiri rejona: I, II, III i IV) koji su bili administrativno-teritorijalne jedinice te su imali svoje rejonske narodne odbore sa suženom samostalnošću u djelovanju.

Unutrašnja organizacija bila je uređena posebnom naredbom Vlade NR Bosne i Hercegovine iz 1946. godine.²⁴ U okviru Gradskog narodnog odbora (GNO) formirano je 9 odjeljenja i jedna komisija koji

²² Odluka Predsjedništva ZAVNOBIH-a br. 228/45 od 20. aprila 1945. godine. Milidragović, „Organizovanje i izgradnja“, 75.

²³ I. Centar, II. Bjelave, III. Kovači, IV. Vratnik, V. Bistrik, VI. Čobanija, VII. Kovačići, VIII. Marijindvor, IX. Novo Sarajevo.

²⁴ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 44/46.

su pokrivali unutrašnje poslove, finansije, trgovinu, prosvjetu, gradnju, zdravstvo, socijalnu politiku, ishranu, poljoprivredu i veterinu. Nakon 1949. godine formiraju se komisije i povjereništva, a unutar njih savjeti.²⁵ Unutrašnja struktura i organizacija rejonskih narodnih odbora odgovarala je strukturi i organizaciji gradskog, s tim što je njihova u početku bila manje razvijena. Izvršni organ GNO-a bio je njegov Izvršni odbor koji je imao i položaj upravnog organa te ostvarivao zadatke i poslove GNO-a kao predstavničkog tijela.

Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli NR Bosne i Hercegovine iz 1947. godine područje grada je prošireno usljed čega su granice rejona pomjerene, a nedugo zatim formira se i još jedno naselje koje će prerasti u peti rejon.²⁶ Rejonski narodni odbori su imali svoje budžete i od početka 1947. godine bili su sve samostalniji. Gradski i rejonski narodni odbori bili su organizirani na principu jedinstva vlasti, odnosno sve funkcije koje vrši državna vlast, zakonodavna, izvršna i druge, bile su koncentrirane u odboru kao predstavničkoj skupštini, koji je postavljao, razrješavao ili smjenjivao organe poput izvršnih odbora, sudova, organa uprave, zatim direktore i druge rukovodioce državnih preduzeća, ustanova, komunalnih i drugih službi u gradu.²⁷

Donošenjem trećeg, *Opšteg zakona o narodnim odborima* 1952. godine, u Sarajevu dolazi do značajnih izmjena u organizaciji uprave. Kao jedinice samouprave formiraju se općine, a Sarajevo se ponovo znatno proširuje i pravi se razlika između užeg i šireg gradskog područja te u sastav grada ulaze tri općine. Uvodi se dvodomni sistem gdje pored političkog predstavničkog tijela – Gradskog vijeća – djeluje i Vijeće proizvođača.

Opštim zakonom o uređenju opština i srezova iz 1955. godine grad Sarajevo kao teritorijalna jedinica prestaje da postoji. Uže područje grada čine tri općine: Stari Grad, Centar i Novo Sarajevo, a šire područje:

²⁵ Nakon donošenja drugog Opšteg zakona o narodnim odborima. *Službeni list FNRJ*, 49/49.

²⁶ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 29/47.

²⁷ Milidragović, "Organizovanje i izgradnja", 92-93.

Ilidža i Vogošća. Novonastalom situacijom srez se pojavljuje kao faktor koji usklađuje djelatnost općina na području grada te donosi određene planove, propise i programe i određuje učešća općina u osiguravanju sredstava za izvršavanje poslova od interesa za grad kao cjelinu. Bitno je naglasiti da Narodni odbor Sreza Sarajevo djeluje i funkcionira od samog početka uspostave nove vlasti 1945. godine, ali tek zakonom iz 1955. godine on dobija značajne upravno-administrativne, komunalne i druge ingerencije.

Statutom sreza Sarajevo obrazovano je Gradsko vijeće koje nije bilo istovjetno niti je predstavljalo bivši Gradski narodni odbor.²⁸ Ono nije imalo svoje savjete, stručne službe niti izvršne organe niti je moglo donositi rješenja u upravnom postupku, nego su to mogli činiti samo organi uprave u srezu i općinama.²⁹ To tijelo je bilo samo "intermedijalni organ" općinske i sreske uprave i jedna vrsta koordinativnog tijela. Ono jeste bilo predstavničko tijelo, ali bez svoje administracije i izvršnog aparata. Kod ovakvog položaja Gradskog vijeća, općine na području grada sve više dobivaju na značaju te postaju glavna političko-teritorijalna samoupravna organizacija. Uvođenjem tzv. komunalnog sistema grad Sarajevo se spojio sa Sarajevskim srezom. Koristeći se svjetskim iskustvima u koncipiranju tog sistema umnogome je za primjer uzet tip Velike Britanije, odnosno anglosaksonski komunalni tip samouprave, koji je u to doba bio najrazvijeniji u svijetu i tada predstavljao značajno dostignuće.³⁰

Tadašnjim Statutom sreza Sarajevo određeno je da Gradsko vijeće grada Sarajeva (GVGS) donosi propise i druge akte za čije je donošenje nadležno za jedinstveno područje grada Sarajeva, također da usklađuje djelatnosti općina grada u komunalnim i drugim poslovima od zajedničkog interesa. Određeno je također da ovo tijelo može svojom odlukom odrediti da općine na jedinstvenom području grada učestvuju

²⁸ *Službeni glasnik sreza Sarajevo*, 21/56.

²⁹ Član 13. stav 3. Opšteg zakona o uređenju opština i srezova iz 1955. godine.

³⁰ Dragutin Kosovac, "Grad u srezu", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji – uvođenje samoupravljanja*, tom drugi, (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1990), 240.

dijelom sredstava svojih budžeta u finansiranju pojedinih službi te komunalnih i drugih djelatnosti koje su od značaja za gradsko područje.³¹

Po donošenju Ustava SR Bosne i Hercegovine 1963. godine, u svega nekoliko godina krenulo se u fazu smanjivanja broja, a potom i gašenja srezova. Po mišljenju nekih savremenika smatralo se da sa funkcijama koje su vršili srezovi koče razvoj općine kao osnovne društveno-političke zajednice.³² Godine 1966. srezovi su ukinuti i srez Sarajevo prestao je sa radom u junu 1966. godine.³³ Ovim aktom općine su se još više osamostalile s obzirom na to da je uprava postala jednostepena. Na području grada Sarajeva bile su labavo povezane putem Gradskog vijeća čiji djelokrug nije bio proširen. Nedugo zatim se uvidjelo da je to suviše negativno uticalo na razvoj i život grada.³⁴

S obzirom na to da se pokazala potreba za stvaranjem jedinstvenog gradskog jezgra, 1969. godine jednim amandmanom na Ustav SR Bosne i Hercegovine, a kasnije i posebnim *Zakonom o gradu*, konstituiran je grad Sarajevo i ustanovljena njegova Skupština.³⁵ Organizacija novostvorene Skupštine grada Sarajeva (SGS) pratila je Ustavom iz 1963. godine uvedena vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine te su je činila četiri vijeća: Gradsko vijeće SGS-a, Privredno vijeće SGS-a, Prosvjetno-kulturno vijeće SGS-a te Socijalno-zdravstveno vijeće SGS-a.

Shodno ustavnim promjenama iz 1974. godine, dolazi do nove reorganizacije Skupštine SR Bosne i Hercegovine pa tako i Skupštine grada Sarajeva, koju sada čine tri vijeća: Vijeće udruženog rada SGS-a, Vijeće mjesnih zajednica SGS-a (od 1982. godine Vijeće opština SGS-a) i

³¹ Ljubo Kojo, "U gradskom vijeću 1955–1961. godine", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji – uvođenje samoupravljanja*, tom drugi, (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1990), 245.

³² Milidragović, "Narodna vlast", 199.

³³ Ukidanje srezova izvršeno je Ustavnim zakonom koji je Skupština SR Bosne i Hercegovine usvojila na svom zasjedanju 27. aprila 1966. godine. *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 14/66.

³⁴ Kosovac, "Grad u srezu", 243.

³⁵ "Amandman XVII na Ustav Bosne i Hercegovine i Zakon o gradu koji ima više opština", *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 14/69. "Zakon o gradu koji ima više opština", *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 99/69.

Društveno-političko vijeće SGS-a.³⁶ Ovakva organizacija zadržana je do 1990. godine. Ova vijeća imala su zajedničke i odvojene sjednice te također kombinirane zajedničke sjednice od dva vijeća. Određene odluke su se donosile uz saglasnost pojedinih ili svih gradskih općina. Izvršni organ Skupštine bio je njen Izvršni odbor, a djelovale su i stalne i povremene komisije te sekretarijati (upravni organi Skupštine), stručne službe Skupštine, kao i Sekretarijat skupštinskih poslova.³⁷

Ustavnim amandmanima 1989. i 1990. godine napušteno je dotadašnje favoriziranje društvenog sistema privrede te je uveden princip podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, u odnosu na dotadašnje jedinstvo vlasti, tako da je Izvršno vijeće preimenovano u Vladu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Nakon održanih prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini 1990. godine Skupština Grada Sarajeva postaje jednodomna i takva ostaje do 1995. godine, gdje se nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma ukida dotadašnja političko-teritorijalna i upravna organizacija Republike Bosne i Hercegovine i stvara nova.

Gradski organi uprave 1945–1995. – djelokrug i organizacija

Narodni odbor grada Sarajeva / Gradski narodni odbor

Sarajevo, i kao grad i kao političko-teritorijalna jedinica, izdvojen je 1945. godine u posebno i jedinstveno područje vlasti. Prvi zvanični organ vlasti formiran je 19. aprila 1945. godine kao Gradski narodnooslobodilački odbor.³⁸ Zadatak ovog odbora bio je saniranje ratne štete te norma-

³⁶ "Poslovnik Skupštine grada Sarajeva", *Službene novine grada Sarajeva*, 11/74.

³⁷ Sekretarijati za unutrašnje poslove, narodnu odbranu, inspekcijske poslove, prostorno uređenje, privredu i finansije, društvene djelatnosti te opštu upravu i izvršenje budžeta. "Odluka o organima Skupštine grada Sarajeva", *Službene novine grada Sarajeva*, 11/74.

³⁸ Naziv "narodnooslobodilački odbor" zadržao se izvjesno vrijeme i poslije oslobođenja Sarajeva, da bi termin "oslobodilački" postepeno iščezao, pošto su novi organi vlasti završetkom rata izvršili svoju oslobodilačku misiju. Prvi propis o narodnim odborima bio je Zakon o ustrojstvu narodnih odbora u Federalnoj Bosni i Hercegovini, koji je donijelo Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine. Milidragović, "Organizovanje i izgradnja", 75.

lizacija stanja u gradu. Od 21. jula / srpnja 1945. godine djeluje novoi-zabrani Gradski narodni odbor grada Sarajeva (GNO). Prema *Zakonu o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine na okruge, srezove i područja mjesnih narodnih odbora* Bosna i Hercegovina je podijeljena na sedam okruga, a grad Sarajevo na osnovu člana 4. dobija poseban status te se izdvaja u posebno područje narodne vlasti i dijeli na četiri rejona kao područje narodnih odbora.³⁹ *Uredbom o određivanju područja narodnih odbora i ustanovljavanju sjedišta mjesnih narodnih odbora* tačno su određene granice grada Sarajeva, kao posebnog područja (član 2) i granice rejon-skih narodnih odbora u Sarajevu.⁴⁰ Predstavničko tijelo Narodnog odbora grada Sarajeva (Gradski narodni odbor – GNO) bili su njegovi odbornici, a egzekutivu, nakon konstituiranja, činili su odjeljenja za: unutrašnje poslove, finansije, industriju, trgovinu i snabdijevanje, poljoprivredu, šumarstvo, građevine, socijalnu politiku, narodno zdravlje te prosvjetu.

Uredbom o reorganizaciji upravnog aparata gradskih narodnih odbora Sarajevo, Banja Luka, Tuzla i Zenica i regionalnih narodnih odbora u Sarajevu iz februara / veljače 1949. godine, egzekutivu GNO-a čini Izvršni odbor.⁴¹ Njega čine: Gradska planska komisija, Gradska kontrolna komisija, Povjereništvo za trgovinu i snabdijevanje, Povjereništvo za komunalne poslove, Povjereništvo za industriju i zanatstvo, Povjereništvo za finansije, Povjereništvo rada, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Povjereništvo za narodno zdravlje i Povjereništvo za socijalno staranje. Uz povjereništva osnivali su se i savjeti kao pomoćna tijela uprave.

Izvršni odbor je imao i sekretarijat kao aparat opće uprave i organ koji je vršio koordinaciju između povjereništava. U njemu su se nalazili: Personalno odjeljenje, Organizaciono-upravno odjeljenje, Odsjek narodne odbrane, Ured za građanska stanja i katastarski ured, Pravna služba, Služba privredne koordinacije i evidencije, Služba opšte administracije i Odsjek za štampu.

³⁹ *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, 11/45.

⁴⁰ Isto. 27/45.

⁴¹ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 5/49.

Dalja etapa u djelovanju i organizaciji Gradskog narodnog odbora bilo je uvođenje tzv. komunalnog sistema u Jugoslaviji. *Zakonom o sprovođenju reorganizacije narodnih odbora*,⁴² *Zakonom o podjeli teritorije Narodne Republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine*⁴³ te *Zakonom o narodnim odborima gradova i gradskih opština*⁴⁴ iz 1952. godine dolazi do nove podjele područja grada Sarajeva i reorganizacije uprave. Ovim zakonima ukidaju se rejoni i formiraju općine. Pored gradskog područja, u Sarajevu su postojale općine na širem području: Dolac, Ilidža i Vogošća.

Narodni odbor grada Sarajeva sada su činili Gradsko vijeće i Vijeće proizvođača. Njegovi zadaci bili su da usmjerava i osigurava privredni, komunalni, socijalni i kulturni razvitak općine, samostalno donosi svoj budžet, samostalno donosi društveni plan grada te vrši raspodjelu i upotrebu viška rada, kao i drugi privredni zadaci. Izvršavanje upravnih poslova iz pojedinih oblasti povjereno je savjetima za: privredu, komunalne poslove, prosvjetu i kulturu, narodno zdravlje i socijalnu politiku te unutrašnje poslove, kao i stalnim komisijama: za društveni plan i finansije, za organizaciona pitanja, za molbe i žalbe te za borbu protiv privrednog kriminala.

Izvršena je reorganizacija državne uprave grada, tako što su umjesto povjereništava formirana odjeljenja (za privredu, komunalne poslove, prosvjetu i kulturu, zdravlje i socijalnu politiku), uprave (za unutrašnje poslove, za prihode te za distribuciju stambenih i poslovnih prostorija) i Sekretarijat Narodnog odbora u čijem sastavu je bilo jedno odjeljenje, pet odsjeka, dva ureda i pravna služba. Narodni odbor grada Sarajeva imao je i svoj statut, koji je donosio na zajedničkoj sjednici oba svoja vijeća, a kojim se određivala unutrašnja organizacija, nadležnosti i raspodjela poslova pojedinih organa, kao i odnos GNO-a sa preduzećima, službama i ustanovama koje je osnivaio.⁴⁵

⁴² Isto. 11/52.

⁴³ Isto.

⁴⁴ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 18/52.

⁴⁵ Milidragović, "Narodna vlast", 180.

Gradski narodni odbor grada Sarajeva djelovao je do 1955. godine kada nakon proglašenja novog *Zakona o sprovođenju novog uređenja opština i srezova* prestaje s radom. Njegove ingerencije preuzimaju gradske općine i srez Sarajevo.

* * *

Administrativno poslovanje u narodnim odborima na području Bosne i Hercegovine jednoobrazno je ustrojeno i primjenjivano na osnovu *Poslovnog pravilnika o jednoobraznom administrativnom poslovanju narodnih odbora*, kojim je regulirano rukovanje službenim aktima, zatim sistem vođenja knjiga, kao i cijela procedura od momenta stvaranja akta pa do njegovog arhiviranja.⁴⁶ Pravilnik je proširen 1947. godine *Naredbom o administraciji i unutrašnjem poslovanju sreskih i gradskih izvršnih odbora, njihovih organa i ustanova*.⁴⁷

Arhivski fond Gradskog narodnog odbora jeste prvorazredna arhivska građa gradske uprave sačuvana u cijelosti.⁴⁸ Ovaj fond čine spisi (akti, predmeti i dokumentacija) koji se odnose na upravljanje narodnom imovinom te komunalnim, trgovačkim, zanatskim, kulturnim, prosvjetnim i drugim važnim pitanjima za grad Sarajevo. Tu se nalazi i razna tehnička dokumentacija, građevinske dozvole, personalni spisi te dokumentacija o ratnim štetama, konfiskaciji i nacionalizaciji, kao i razni izvještaji i rješenja (osnivanje škola i preduzeća, stambena pitanja, privatne trgovačke i zanatske radnje, dodjela socijalne i druge vrste pomoći, stipendije, prenos nekretnina itd.).

Knjige ovog arhivskog fonda čine: povjerljivi i obični protokoli, imenski registri, indeksi, personalne knjige. Značajnu građu čine zapisnici, izvještaji i analize Izvršnog odbora te raznih tijela koja su djelovala

⁴⁶ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 27/45.

⁴⁷ Isto. 52/47.

⁴⁸ Naziv fonda: Narodni odbor grada Sarajeva ili Gradski narodni odbor; Signatura: GNO-106; Vremenski raspon: građa je potpuna 1945–1955; Jezik: bosanski, srpski i hrvatski; Pismo: latinica, ćirilica; Stepen središtenosti: registraturno središten, sumarno-analitički obrađen; Količina: 670 arhivskih kutija i 350 knjiga.

u sklopu Narodnog odbora, kao i zapisnici sa sjednica GNO-a. Za ovaj arhivski fond urađen je sumarno-analitički inventar.

Narodni odbori rejona grada Sarajeva (I, II, III i IV rejon)

Podjela grada na četiri rejona izvršena je 16. maja 1945. godine te su formirani rejonski narodni odbori. Peti rejon formiran je u septembru 1949. godine. Rejoni su bili administrativno-teritorijalne jedinice koje su se obrazovale u većim gradovima. Obavljali su određene lokalne upravne i administrativne poslove od interesa za gradske i više državne organe. U početku, rejonski narodni odbori imali su suženu samostalnost, koja će vremenom sve više jačati. Zapravo, sve vrijeme rada GNO-a i rejonskih narodnih odbora problem je bilo jasno razgraničenje nadležnosti – posebno je u praksi bilo teško podijeliti ovlaštenja i poslove između organa grada i rejona.⁴⁹

Unutrašnja struktura i organizacija rejonskih narodnih odbora, posebno njihovih izvršnih organa, odgovarala je strukturi i organizaciji GNO-a, s tim što se njihova organizacija razvijala postepeno. Kako je to bio slučaj u GNO-u, u rejonskim odborima obrazovali su se odsjeci, odnosno odjeljenja za pojedine oblasti uprave, a broj njihovih organizacionih jedinica je do 1950. godine postepeno rastao (nisu ih svi rejoni imali isti broj i nisu se svi istovremeno formirali – to su bili odsjeci za: unutrašnje poslove, industriju i zanatstvo, komunalne poslove, finansije, prosvjetu, zdravlje, socijalnu politiku i radne odnose).⁵⁰ Njima su rukovodili povjerenici koji su bili članovi izvršnih odbora. Po odluci GNO-a rejonski narodni odbori su u svojoj nadležnosti imali širok krug poslova, i to u svim oblastima državnog upravljanja.⁵¹ Reorganizacijama državne uprave sve je više poslova (u procesu decentralizacije) prenošeno upravo na rejonske odbore. Kao i GNO, rejonski odbori su donosili svoje budžete. Pomjeranjem granica

⁴⁹ Milidragović, "Organizovanje i izgradnja", 86-87.

⁵⁰ Isto. 77-78, 80.

⁵¹ Posebna odluka Gradskog narodnog odbora usvojena na zasjedanju 17. februara 1946. godine.

teritorije grada Sarajeva automatizmom su se pomjerale i granice sarajevskih gradskih rejona. Novom reorganizacijom državne uprave 1952. godine, rejoni i njihovi narodni odbori ukinuti su te su formirane općine.⁵²

* * *

Arhivska građa narodnih odbora rejona Sarajeva danas se čuva u Historijskom arhivu Sarajevo u okviru fonda pod nazivom *Narodni odbor I. rejona Sarajevo, Narodni odbor II. rejona Sarajevo, Narodni odbor III. rejona Sarajevo i Narodni odbor IV. rejona Sarajevo*.⁵³ Za rejonske odbore vrijedili su isti propisi za sistem administracije i unutrašnjeg poslovanja kao i za Gradski narodni odbor. Jedina napomena bila je da umjesto registra brojeva nadležstava, ustanova, imenskog registra lica, koji su predviđeni za sreske i gradske izvršne odbore, rejonski izvršni odbori mogu voditi kartoteku uz djelovodni protokol za običnu poštu, a prema potrebi mogu pored kartoteke voditi i spomenute registre. Kartoteka se vodi na osnovu djelovodnika, abecednim redom.

Arhivska građa narodnih odbora rejona Sarajeva preuzeta je od Skupštine Opštine Centar Sarajevo 1968. godine. Ovi arhivski fondovi tretiraju se kao posebne fondovske cjeline. No, svi doneseni zakoni, naredbe, uredbe i pravilnici, bez izuzetka, odnose se na sva četiri narodna odbora. Narodni odbori od I do IV rejona sređeni su prema njihovoj provenijenciji. Arhivska građa Narodnog odbora V rejona Sarajevo ne nalazi se u pohrani Historijskog arhiva Sarajevo.

Arhivska građa sadrži povjerljivu arhivu, spise u vezi s organizacijom rada, izvršavanjem zadataka postavljenih od viših upravnih organa, potom razne izvještaje o radu ustanova i preduzeća na teritoriji rejona.

⁵² "Zakon o sprovođenju reorganizacije narodnih odbora", *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 11/52.

⁵³ Naziv fonda: Narodni odbor I. rejona Sarajevo, Narodni odbor II. rejona Sarajevo, Narodni odbor III. rejona Sarajevo i Narodni odbor IV. rejona Sarajevo; Signatura: NO/I-284, NO/II-285, NO/III-286, NO/IV-287; Vremenski raspon: građa je potpuna 1945–1952; Jezik: bosanski, srpski i hrvatski; Pismo: latinica i ćirilica; Stepennost: registraturno sređen, sumarno i sumarno-analitički obrađen; Količina: cca 300 arhivskih kutija i cca 300 knjiga.

Potom su tu spisi vezani za upravljanje narodnom imovinom te komunalne, trgovačke, zanatske, kulturne, prosvjetne i druge potrebe na terenu. U sklopu ovog arhivskog fonda također se nalaze različita rješenja i dozvole (za stanove, posredovanje radnika, novčanu pomoć, vođenje zanatskih i trgovačkih radnji, prenos prava vlasništva nekretnina itd.), potom personalna dokumentacija te završni računi. Knjige sadrže povjerljive protokole, obične protokole, protokole stambenog odjeljenja te protokole odjeljenja za radne odnose. Tu su također razni registri, poput registra radničkih knjižica, zanatskih radnji te razne evidencije i zapsnici izvršnih odbora i sjednica narodnih odbora.

Građa je registraturno sređena, postoje urađeni sumarno-analitički inventari te također inventari stambenih odjeljenja narodnih odbora sarajevskih rejona.

Narodni odbor Sreza Sarajevo

Neposredno po oslobođenju 1945. godine, Zakonom o teritorijalnoj podjeli Federativne Bosne i Hercegovine, Sarajevski okrug dijelio se na 12 srezova i grad Sarajevo. Formiranje srezova značilo je okupljanje općina oko centra koji ima neku gravitacionu moć, pa je u slučaju Sarajeva to nedvojbeno značilo uključivanje sarajevskih gradskih općina i osam tzv. planinskih vrlo prostranih, tada nerazvijenih općina.⁵⁴ U nadležnosti Narodnog odbora Sreza Sarajevo bila su mjesta oko Sarajeva jer je grad Sarajevo sa svojom teritorijom, do 1955. godine, bio izuzet iz područja sreza. Tokom razvoja i reorganizacijama uprave u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini područje Sarajevskog sreza svojom teritorijom sve je više raslo i na koncu prerاسlo u veličinu nekadašnjeg okruga, odnosno oblasti.⁵⁵

⁵⁴ Trnovo, Kalinovik, Ulog, Pale, Prača, Sokolac, Hadžići i Srednje.

⁵⁵ Organizacione i teritorijalne promjene u to su doba bile dosta česte. Tako je 1958. godine ukinuta općina Prača, a Sarajevskom srezu su pripojene općine Olovo i Han Pijesak, iste godine općina Stari Grad pripojena je općini Centar, a godine 1960. ukinute su općine Ulog i Srednje, dalje 1962. godine Sarajevskom srezu pripojeno je područje Goraždanskog i Zeničkog sreza, pa su u sastav Sarajevskog sreza, pored Sarajevske, ušle općine iz Drinske i Zeničko-travnike regije.

Samim tim rastao je i broj općina koje su bile u njegovom sastavu.

Značajnu upravnu ulogu srez dobija zakonima iz 1955. godine gdje je došlo do ukidanja GNO-a čije ingerencije preuzimaju upravo Srez Sarajevo i sarajevske gradske općine. Narodni odbor Sreza Sarajevo usklađivao je djelatnost narodnih odbora općina sa područja grada, posebno u komunalnim i drugim poslovima koji su bili od zajedničkog interesa za jedinstveno područje grada. U tu svrhu NO Sreza Sarajevo donosi propise, generalni urbanistički plan i regulacioni plan grada, utvrđuje perspektivni plan i godišnji program izgradnje komunalnih objekata, te osniva pojedine ustanove u gradu i određuje učešće općina u osiguravanju sredstava za izvršavanje poslova od interesa za grad kao cjelinu.⁵⁶ Srez je svojim statutom, za vršenje navedenih poslova, obrazovao Gradsko vijeće koje su činili članovi Sreskog vijeća i Vijeća proizvođača sreza, koji su izabrani, odnosno delegirani s područja grada Sarajeva, kao članovi narodnih odbora gradskih općina i sreza. Predsjednik Gradskog vijeća grada Sarajeva bio je istovremeno i potpredsjednik Sreza Sarajevo.

Unutrašnju organizaciju upravnih organa NO Sreza Sarajevo činili su: Sekretar NO-a (Personalni odsjek, Administrativna inspekcija, Kabinet predsjednika te Biro sekretara), potom sekretarijati za: unutrašnje poslove (koji određuje Državni sekretar za unutrašnje poslove NR Bosne i Hercegovine), opću upravu i budžet, privredu, građevinsko-komunalne poslove, prosvjetu i kulturu te zdravlje i socijalno staranje.⁵⁷ Svaki sekretarijat imao je više odsjeka. Također organizacione jedinice čine uprave prihoda i puteva, potom katastarski uredi u općinama sreza, Zavod za planiranje, Zavod za statistiku i evidenciju, Sreski javni pravobranilac, Biro za posredovanje rada te poseban Biro za poslove Gradskog vijeća koji se u početku sastojao od Pravnog odsjeka, Odsjeka za urbanizam i Referata za komunalne poslove.

⁵⁶ Kosovac, "Grad u srezu", 242.

⁵⁷ "Odluka o unutrašnjoj organizaciji upravnih organa Narodnog odbora", *Službeni glasnik sreza Sarajevo*, 1/55.

Odluka o proglašenju ustavnog zakona o ukidanju srezova donesena je 1966. godine te je Srez Sarajevo prestao s radom 30. juna / srpnja te godine. Poslovi iz njegove nadležnosti preneseni su u nadležnost općinskih i republičkih organa.

* * *

Arhivski fond *Narodni odbor Sreza Sarajevo* jeste arhivska građa od posebnog značaja za rekonstrukciju svih vidova rada i aktivnosti na području sarajevske regije.⁵⁸ Ovaj arhivski fond preuzet je od Skupštine Opštine Centar Sarajevo 1981. godine, a dio koji se odnosi na eksproprijacije 1995. godine.

Riječ je o spisima sekretarijata i njihovih odsjeka, raznih kabineta, potom građi sreskih ureda i zavoda, javnog pravobranilaštva, tu su zapisnici sjednica sreskih vijeća / Skupštine itd. Građu čine opća, finansijska, povjerljiva i personalna dokumentacija, izvještaji, zapisnici, rješenja, odluke, analize, uredbе, naredbe i evidencije. Tu je i građa raznih firmi u sastavu NOS-a, završni računi itd. Značajan dio građe čini i razna tehnička dokumentacija. Knjige čine protokoli (povjerljivi i opći), razne evidencije, upisnici (Javno pravobranilaštvo), budžeti, završni računi, imenski, zadružni registri te registri ugostiteljskih preduzeća i radnji te privatnih zanatlija, razne matične knjige, indeksi itd.

Građa je registraturno sređena te je urađen sumarni inventar za svaku arhivsku jedinicu (arhivske kutije i knjige). Također je urađen i spisak tehničkih prijema i ostale dokumentacije vezane za objekte građene na području Sreza Sarajevo.

⁵⁸ Naziv fonda: Narodni odbor Sreza Sarajevo ili Sreski narodni odbor; Signatura: NOS-511; Vremenski raspon: građa je potpuna 1945–1966; Jezik: bosanski, srpski i hrvatski; Pismo: latinica i ćirilica; Stepен sređenosti: registraturno sređen, sumarno obrađen; Količina: 1172 arhivskih kutija, 385 knjiga, 250 fascikli.

*Skupština Opštine: Centar Sarajevo, Stari Grad,
Novo Sarajevo i Novi Grad Sarajevo*

Republičkim *Zakonom o području srezova i opština u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini* na području grada Sarajeva formirano je pet općina: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo (u užem području) te Ilidža i Vogošća (na širem području).⁵⁹ Novo uređenje općina i srezova regulirano je posebnim *Zakonom o sprovođenju novog uređenja opština i srezova*.⁶⁰ Ove općine od 1952. godine funkcioniraju kao narodni odbori.

Godine 1958. Narodnom odboru Centar pripaja se Narodni odbor Stari Grad i takva podjela trajala je do novembra 1978. godine kad se Općina Stari Grad ponovo izdvaja u administrativnu upravnu cjelinu. Iste godine u augustu od Općine Novo Sarajevo izdvaja se dio teritorije i stvara se nova Općina Novi Grad Sarajevo (u početku naziv općine bio je Sarajevsko Polje).

Ukidanjem Gradskog narodnog odbora 1955. godine, potom ukidanjem uprave Sreza 1966. godine, općine su jačale svoje nadležnosti i samostalnost u radu. Njihovo međusobno povezivanje prepušteno je tada njihovom nahođenju.⁶¹ Ovim reorganizacijama težište se stavljalo na općinu kao osnovnu teritorijalnu jedinicu – zajednicu. Skoro sve ingerencije Sreza i bivšeg GNO-a pripale su gradskim općinama. Ustavne reforme i reorganizaciju republičke uprave (predstavnička vlast) pratile su i općine kada je riječ o unutrašnjoj organizaciji.

Predstavnička tijela skupština općina bila su njena vijeća udruženog rada, vijeća mjesnih zajednica te društveno-politička vijeća. Ona su imala zajedničke i odvojene kao i kombinirane sjednice i ravnopravno su učestvovala u donošenju odluka. Skupštine općina imale su i svoje stalne i povremene komisije te predsjedništva. Predsjedništvo jedne općine činili su: predsjednik skupštine, predsjednici skupštinskih vijeća, sekretar skupštine te predsjednici skupštinskih komisija.

⁵⁹ *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 17/55.

⁶⁰ Isto. 16/55.

⁶¹ Milidragović, "Narodna vlast", 199.

Općinsku upravu činili su njen Izvršni odbor, skupštinski sekretarijati i drugi organi uprave. Ovi organi uprave bili su samostalni u svom djelokrugu i odgovarali su samo skupštinama općina i njihovim izvršnim odborima.

Kada je u pitanju prostor grada Sarajeva, skupštine općina mogle su odlučiti da poslove od interesa za pojedinu općinu vrše organizacije koje zajednički formiraju skupštine općina na području grada Sarajeva.

* * *

Fond Skupština Opštine Centar Sarajevo preuzet je od Općine Centar. Tom prilikom Arhiv je preuzeo i građu Narodnog odbora Stari Grad do 1958. godine (nalazi se u okviru fonda SO Centar Sarajevo).⁶² Građa je u procesu obrade i sređivanja te su sačinjeni sumarni i sumarno-analitički inventari. Fond Skupština Opštine Novo Sarajevo također je u procesu obrade, građa je djelimično sređena i urađeni su određeni spiskovi i sumarni te sumarno-analitički inventari.⁶³ Fond Općina / Opština Stari Grad je u procesu obrade, ali su i ovdje urađeni sumarni i sumarno-analitički inventari te spiskovi.⁶⁴ Za fond Općina / Opština Novi Grad urađeni su adekvatni spiskovi i sumarno-analitički inventari kao informativna pomagala.⁶⁵

⁶² Naziv fonda: Skupština Opštine Centar Sarajevo; Signatura: SOCS-524; Vremenski raspon: 1952–1995; Jezik: bosanski, srpski i hrvatski; Pismo: latinica i ćirilica; Stepennost: registraturno sređen, sumarno i sumarno-analitički obrađen; Količina: 1160 dužinskih metara.

⁶³ Naziv fonda: Skupština Opštine Novo Sarajevo ili Općina Novo Sarajevo; Signatura: SONS-513; Vremenski raspon: 1958–1999; Jezik: bosanski, srpski i hrvatski; Pismo: latinica i ćirilica; Stepennost: registraturno sređen, sumarno i sumarno-analitički obrađen; Količina: cca 1000 dužinskih metara.

⁶⁴ Naziv fonda: Općina Stari Grad ili Opština Stari Grad; Signatura: OSG-605; Vremenski raspon: 1978–1995; Jezik: bosanski, srpski i hrvatski; Pismo: latinica i ćirilica; Stepennost: registraturno sređen, sumarno i sumarno-analitički obrađen; Količina: cca 215 dužinskih metara.

⁶⁵ Naziv fonda: Općina Novi Grad ili Opština Novi Grad; Signatura: ONG-602; Vremenski raspon: 1978–1995; Jezik: bosanski, srpski i hrvatski; Pismo: latinica i ćirilica; Stepennost: registraturno sređen, arhivistički sumarno i sumarno-analitički obrađen; Količina: cca 150 dužinskih metara.

Arhivski fondovi gradskih općina grada Sarajeva, koji se nalaze u Historijskom arhivu Sarajevo, u svom sastavu nemaju građu matičnih ureda. Građa tih ureda i matične knjige nisu nikad preuzimani. Također je značajno istaknuti da je građa iz perioda rata u Bosni i Hercegovini (1992–1995) preuzeta iz svih gradskih općina u cijelosti. Ovi fondovi su registraturno sređeni u općinama i takvi su preuzimani od njih.

Riječ je uglavnom o građi koja tretira upravni, imovinsko-pravni, socijalni, građevinski i privredni segment rada općine. Tu su također zapisnici sjednica vijeća i izvršnih odbora općina i nekih drugih tijela i komisija. Značajan dio arhivske građe čini tehničko-projektna dokumentacija. Najraznovrsnija građa, odnosno građa koja je stvarana u skoro svim općinskim službama, jeste ona Skupštine Opštine Centar, što potvrđuju inventari kad je ovaj arhivski fond u pitanju.

Skupština Grada Sarajeva

S obzirom na to da su stanje na terenu i životne potrebe ukazivale na to da je jedinstveno gradsko jezgro vještački podijeljeno na gradske općine, 1969. godine amandmanom na Ustav SR Bosne i Hercegovine i posebnim *Zakonom o gradu* formiran je grad Sarajevo.⁶⁶ Ovo je zapravo bio svojevrsan “povratak otpisanih” koji je rezultirao konstituiranjem Skupštine Grada Sarajeva.

Grad Sarajevo do 1978. godine čine općine Centar, Novo Sarajevo, Ilidža i Vogošća, a nakon 1978. formirane su općine Stari Grad i Novi Grad. Prava, dužnosti i nadležnosti gradskih upravnih organa utvrđeni su njegovim statutom, koji je donijela Skupština.⁶⁷

Nova gradska uprava usmjeravala je i usklađivala razvoj privrede i društvenih djelatnosti te osiguravala opće uslove za privređivanje i rad, zapošljavanje i snabdijevanje ljudi i građana. Skupština Grada Sarajeva bila je nadležna za programiranje i planiranje prostornog, urbanističkog,

⁶⁶ *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 16/69.

⁶⁷ *Službene novine grada Sarajeva*, 5/74.

privrednog i društvenog razvoja. Ovi programi su se usklađivali sa programima i planovima Republike, ali su se također donosili u saglasnosti i saradnji s općinama s područja grada Sarajeva.

Skupština također donosi odluke i druga opća akta koja se odnose na: odbranu, sigurnost, unutrašnje poslove, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, određivanje ličnog dohotka, stambeno-komunalnu oblast, zaštitu čovjekove okoline, kulturu, baštinu, osnovno, srednje i visoko obrazovanje, zavođenje doprinosa, poreza, taksa te drugih javnih dažbina. U sklop njenih nadležnosti spadalo je i donošenje odluka i propisa u oblastima proizvodnje i prometa roba, ugostiteljstva, turizma, upravljanje i upotreba sredstava zajedničkih rezervi te organizacija udruženog rada, kao i utvrđivanje društvenih obaveza u komunalnoj i stambenoj oblasti. Također određuje i utvrđuje različite normative (urbanističke, zdravstvene, higijenske, sanitarno-tehničke, sanitarno-veterinarske, kao i cijene, radno vrijeme te razne vidove zaštite za poslovne prostore, pijace, tržnice itd.).

Skupština je imala nadležnost da osniva: srednje i više škole, fakultete, prosvjetno-pedagoške službe, naučne, kulturne i baštinske ustanove, turističke organizacije, zdravstvene i farmaceutske organizacije, isto tako organizacije u oblasti urbanizma i projektovanja, kao i socijalne zaštite, potom sve komunalne organizacije te organizacije za gradski saobraćaj, za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini i dr.

Skupštinu Grada Sarajeva (SGS) od 1969. do 1974. godine činila su četiri vijeća: Gradsko vijeće SGS-a, Privredno vijeće SGS-a, Prosvjetno-kulturno vijeće SGS-a te Socijalno-zdravstveno vijeće SGS-a. Nakon 1974. godine čine je tri vijeća: Vijeće udruženog rada, Vijeće mjesnih zajednica (od 1982. godine Vijeće opština) te Društveno-političko vijeće. Oni su imali zajedničke i odvojene, kao i kombinirane sjednice i ravnopravno su učestvovali u donošenju odluka. Stručne, administrativne i druge neophodne poslove za rad SGS-a, njenih vijeća, radnih tijela i delegata vršio je Sekretarijat skupštinskih službi / poslova na čelu

sa sekretarom Skupštine. U okviru ovog sekretarijata službe su se organizirale i funkcionirale kao jedinstvene cjeline.⁶⁸

Stalne skupštinske komisije bile su one za propise, društveni nadzor, izbor (imenovanja i postavljenja), potom za boračka i invalidska pitanja, odlikovanja, dodjelu spomen-plaketa grada i drugih javnih priznanja, kao i za predstavke i pritužbe, vjerska pitanja, za spomen-obilježavanje historijskih događaja i ličnosti te za zaštitu i unapređivanje čovjekove prirodne i radom stvorene sredine.

Organe uprave SGS-a činili su njegovi sekretarijati: Sekretarijat za unutrašnje poslove, Sekretarijat za narodnu odbranu, Sekretarijat za inspeksijske poslove, Sekretarijat za prostorno uređenje, Sekretarijat za privredu i finansije, Sekretarijat za društvene djelatnosti i Sekretarijat za opštu upravu i izvršenje budžeta.

Izvršni odbor SGS-a bio je izvršni organ Skupštine i njega su činili predsjednik, potpredsjednik, 6 članova (od 1990. godine 3 člana) te sekretari gradskih sekretarijata i sekretar Izvršnog odbora. U vršenju svojih poslova ovo je tijelo saradivalo s izvršnim odborima gradskih općina.

Nakon održanih prvih višestranačkih izbora u jesen 1990. godine SGS postaje jednodomna skupština u skladu s provedenim ustavnim reformama (amandmanima) u ljeto 1990. godine.⁶⁹ Ona takva ostaje sve do prestanka svoga rada 1995. godine.

Kompletan rad Skupštine Grada Sarajeva, svih njenih tijela te organa uprave i Izvršnog odbora regulirali su *Poslovník SGS-a* i odluke koje su se odnosile na organizaciju i rad skupštinskih komisija, organa uprave i Izvršnog odbora.⁷⁰

⁶⁸ Sekretarijat skupštinskih službi su činile: Služba za potrebe SGS-a, vijeća, radnih tijela i delegata, Služba za normativnu djelatnost i opšte poslove, Služba za saradnju sa samoupravnim organizacijama i zajednicama, Služba za međugradsku saradnju i protokol, Kabinet predsjednika Skupštine grada te Služba za informisanje i dokumentaciju.

⁶⁹ "Odluka o izmjenama i dopunama Statuta grada Sarajeva", *Službene novine grada Sarajeva*, 17/90.

⁷⁰ *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 11/74.

* * *

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu dolazi do novog teritorijalno-upravnog preustroja Bosne i Hercegovine. Teritorij Grada Sarajeva dio je Kantona Sarajevo koji je, pak, dio bosanskohercegovačkog entiteta Federacija Bosne i Hercegovine. To je značilo da dotadašnja Skupština Grada Sarajeva prestaje s radom i formira se nova organizacija gradske uprave. Dokumentaciju Skupštine preuzela je novoformirana kantonalna uprava, odnosno Služba za zajedničke poslove Skupštine Kantona Sarajevo. Nažalost, ova vrijedna arhivska građa bila je, zbog loših uvjeta čuvanja, prepuštena propadanju. Historijski arhiv Sarajevo je po hitnoj proceduri 2008. godine preuzeo i sredio dio ove građe.⁷¹

Građa je sređena tematski i hronološki te je kroz sumarni popis inventarnih jedinica (kutija) dostupna. S obzirom na to da nije u cijelosti preuzeta, ni proces sređivanja i obrade nije u cijelosti završen.

Glavni dio građe čine sjednice SGS-a (zajedničke, odvojene i kombinirane sjednice skupštinskih vijeća) s materijalima (zapisnici sjednica, stenografski zapisnici sjednica, pripremni materijali i zaključci). Spisi su sastavljeni od brojnih izvještaja, elaborata, planova, prijedloga, nacрта, studija, strategija, biltena, objavljene i neobjavljene literature itd. Svaku sjednicu prate i realizacije s raznim odlukama, rješenjima, izvještajima i drugim sličnim dokumentima. Tu su još razni dopisi, pisma, materijali za službene novine, obračuni ličnih dohodaka, savjeti i zborovi radnika, izborni materijali itd.

Prilikom sređivanja i obrade posebno su izdvojene tzv. svečane i komemorativne sjednice s materijalima, kao i sve ono što se tiče kandidature, organizacije i sprovedbe XIV zimskih olimpijskih igara u

⁷¹ Naziv fonda: Skupština Grada Sarajeva; Signatura: SGS-611; Vremenski raspon: 1963–1995; Jezik: bosanski, srpski i hrvatski; Pismo: latinica i ćirilica; Stepennost: arhivistički sumarno-analitički obrađen; Količina: cca 55 dužinskih metara (cca 540 kutija); Serije: Organi Skupštine Grada Sarajeva, Regulacioni planovi grada Sarajeva, Zimske olimpijske igre 1984.

Sarajevu (1977–1984) s obzirom na to da se radi o prvorazrednoj arhivskoj građi i izvorima.⁷²

Neke vrste potcjelina čine spisi Sekretarijata skupštinskih poslova, Komisije za izbor, imenovanja i postavljenja, Izvršni odbor SGS-a te Predsjedništvo SGS-a. U sklopu građe nalaze se također izapisnici sjednica Gradskog vijeća grada Sarajeva 1963–1969. (5 kutija).⁷³ Posebno su izdvojeni i regulacioni planovi za izradu GUP-a koji su analizirani i podnošeni na usvajanje SGS-u. Građa nije u cijelosti preuzeta te stoga nedostaju dijelovi spisa koji se odnose na Izvršni odbor, Sekretarijat skupštinskih službi te tehničku dokumentaciju.

Zaključak

Ovaj period organizacije i djelovanja moderne gradske uprave Grada Sarajeva jeste tzv. druga faza njenog postojanja i rada. Nju karakteriziraju teritorijalne i administrativno-upravne promjene na teritoriji Grada Sarajeva. Te su promjene bile veoma česte i teško je naći državu u kojoj je za relativno kratko vrijeme izvršeno toliko teritorijalnih i upravnih promjena te promjena u nadležnostima i djelokrugu poslova. To je rezultat

⁷² Riječ je o raznovrsnom materijalu koji pokriva period od 1977. godine, odnosno kandidature, do samog održavanja olimpijskih igara u Sarajevu 1984. godine. Tu su spisi koji se odnose na sami proces kandidature a imaju vezu sa dokumentacijom koja se tiče zajma / kredita od strane *Međunarodnog monetarnog fonda* (MMF) za projekte unapređenja čovjekove okoline te izgradnje i rekonstrukcije komunalne infrastrukture, što je sami početak priče o kandidaturi. Također unutar serije nalaze se razni izvještaji, informacije, planovi, programi, operativa, kao i bilteni SGS-a te zapisnici koji prate sami proces kandidature te pripreme za organizaciju zimskih olimpijskih igara. Sve ovo se nadovezuje na *Zajedničku sjednicu svih vijeća SGS-a – 3. sjednica: Kandidatura za organizaciju XIV ZOI 1984; organizacija i formiranje Organizacionog komiteta te ostala pitanja u vezi s organizacijom* iz 1978. godine. U ovoj seriji se između ostalog nalazi i dio dokumentacije Organizacionog komiteta XIV zimskih olimpijskih igara, a još jedan dio u arhivskom fondu *ZOI turs Sarajevo*, također u policama Historijskog arhiva Sarajevo te koliko je nama poznato nigdje više. Ova serija također sadrži nekoliko tzv. *feasibility studija* urađenih u Švedskoj 1978. godine za projekat kandidature Sarajeva, kao i konačni *Izvještaj o održanim XIV zimskim olimpijskim igrama* iz oktobra 1984. godine, nikad objavljen. Riječ je o neprocjenjivom materijalu i izvorima koji ranije nisu bili dostupni.

⁷³ Ovo vijeće nije bilo organ vlasti niti drugostepeni organ u odnosu na općine.

traženja adekvatnih rješenja za efikasnije funkcioniranje organa uprave kroz smanjivanje vrsta i broja političko-teritorijalnih jedinica, ali i formiranja gradskih reiona te kasnije gradskih općina. Sve su te promjene išle od složenijeg ka jednostavnijem sistemu lokalne uprave. U jednom periodu od 1955. do 1969. godine uprava Grada Sarajeva nije ni postojala, nego su ingerencije Gradskog narodnog odbora preuzele gradske općine i Srez Sarajevo. Tek formiranjem Skupštine Grada Sarajeva 1969. godine došlo je do stabiliziranja ustrojavanja uprave na području Grada Sarajeva koja se poslije samo nadograđivala i trpila manje izmjene u unutrašnjoj organizaciji rada, ali ne i nadležnostima, koje su do 1995. godine ostale iste. Smanjivanjem državnih ovlasti u privredi i lokalnoj upravi, privrednim jačanjem lokalnih zajednica, rasli su zahtjevi i potrebe za proširivanjem djelokruga rada lokalnih organa vlasti, što je dovelo do postepene deatizacije u njihovom radu i nadležnostima.

Arhivska građa organa uprave u Historijskom arhivu Sarajevo dokaz je kontinuiteta djelovanja i izgradnje moderne organizacije uprave na području Grada Sarajeva. Sačuvana arhivska građa lokalne uprave u Historijskom arhivu Sarajevo prvorazredni je svjedok vremena djelovanja te svih promjena raznih nivoa lokalne uprave na području Grada Sarajeva i nezaobilazna je u donošenju bilo kakvih odluka i rješenja u pitanju organizacije gradske uprave. Također je nezaobilazna u vršenju upravnih i administrativnih poslova organa uprave jer ona nije samo historijska građa nego i aktivna dokumentacija u rješavanju mnogih imovinskih, privatno-pravnih i dokaznih postupaka te predmeta različite vrste, urbanističkih rješenja i planiranja, građevinskih poduhvata, historijata i prava vlasništva itd.

Arhivske fondove sarajevske gradske uprave datirane do 1966. godine Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglasila je nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine – pokretno dobro.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Historijski arhiv Sarajevo (HAS)
 - Fond: Narodni odbor Grada Sarajeva ili Gradski narodni odbor, 1945–1955. (GNO-106)
 - Fond: Narodni odbor I. rejona Sarajevo, 1945–1952. (NO/I-284)
 - Fond: Narodni odbor II. rejona Sarajevo, 1945–1952. (NO/II-285)
 - Fond: Narodni odbor III. rejona Sarajevo, 1945–1952. (NO/III-286)
 - Fond: Narodni odbor IV. rejona Sarajevo, 1945–1952. (NO/IV-287)
 - Fond: Narodni odbor Sreza Sarajevo ili Sreski narodni odbor, 1945–1966. (NOS-511)
 - Fond: Skupština Opštine Centar Sarajevo, 1952–1995. (SOCS-524)
 - Fond: Skupština Opštine Novo Sarajevo ili Općina Novo Sarajevo, 1958–1999. (SONS-513)
 - Fond: Općina Stari Grad ili Opština Stari Grad, 1978–1995. (OSG-605)
 - Fond: Općina Novi Grad ili Opština Novi Grad, 1978–1995. (ONG-602)
 - Fond: Skupština Grada Sarajeva, 1969–1995. (SGS-611)

Objavljeni izvori:

- *Službeni glasnik sreza Sarajevo*, 1/55.
- *Službeni glasnik sreza Sarajevo*, 21/56.
- *Službeni list FNRJ*, 43/46.
- *Službeni list FNRJ*, 49/49.
- *Službeni list FNRJ*, 26/55.

- *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, 11/45.
- *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, 18/45.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 27/45.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 44/46.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 29/47.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 52/47.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 5/49.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 16/49.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 11/52.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 18/52.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 16/55.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 17/55.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 47/62.
- *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 14/66.
- *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 14/69.
- *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 16/69.
- *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 99/69.
- *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, 11/74.
- *Službene novine Grada Sarajeva*, 5/74.
- *Službene novine Grada Sarajeva*, 11/74.
- *Službene novine Grada Sarajeva*, 17/90.

LITERATURA

Knjige:

- Mihaljević, Marta i drugi. *Arhivistički rječnik englesko-hrvatski / hrvatsko-engleski*. Radovi 30. Zagreb: Zavod za informacijske studije, FF press, 2015.

- Pearce-Moses, Richard. *A Glossary of Archival and Records Terminology*. Chicago: The Society of American Archivists, 2005. dostupno na: <http://files.archivists.org/pubs/free/SAA-Glossary-2005.pdf> (8. 10. 2019).
- Grupa autora. *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, 2010.

Članci:

- Kojo, Ljubo. “U gradskom vijeću 1955–1961. godine”. u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji – uvođenje samoupravljanja*, tom drugi, ur. M. Čanković. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1990, 245-251.
- Kolanović, Josip. “Arhivistika i povijest upravnih institucija”. *Arhivski vijesnik*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 34–35, 1992, 9-20.
- Kosovac, Dragutin. “Grad u srezu”, u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji – uvođenje samoupravljanja*, tom drugi, ur. M. Čanković. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1990, 240-244.
- Milidragović, Dušan. “Organizovanje i izgradnja narodne vlasti u Sarajevu”, u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji – od oslobođenja do samoupravljanja*, tom prvi, ur. M. Čanković. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1988, 73-103.
- Milidragović, Dušan. “Narodna vlast”, u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji – uvođenje samoupravljanja*, tom drugi, ur. M. Čanković. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1990, 175-200.

Neobjavljeni radovi:

- Rodinis, Andrej. *Institucije javne uprave u Bosni i Hercegovini 1918–1945: funkcije i upravljanje zapisima*, Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009.

Summary

Sarajevo City Government: Cross-section of the Organization and Operation of the Administrative Institutions in the City of Sarajevo Area, 1945–1995

Historical development, mutual dependence and structures are the basis for proper valorisation of the role of institutions in different periods and at different levels. The hierarchical dependence of the administration institutions is a reflection of a certain type of society and the state organization (centralized, decentralized, self-governing, etc.), which in itself speaks about the functioning, importance and character of certain institutions (whether it is independent or reduced to execution, implementation or carrying out of orders from above, etc.).

The study of the administrative institutions of Bosnia and Herzegovina closely links the historical and archival approach of the study. Studying of the structure and functioning of the entire state administration includes determining the answers to several questions: a) how statehood relationships as well as the circumstances and the manner in which the principles of establishment and functioning of the bosnian-herzegovinan administration are determined on functioning of administrative institutions; b) what are the phases of the process of building the administration; c) what was the hierarchical structure of administrative institutions and their relationship; d) what was the internal organization of the administration and what changes and reorganization they followed; e) what are the main business agendas; f) public record management system and g) the question of archival holdings order, the preservation, the arrangement, the structure, the availability and the manner of using the archival material.

The organization of Sarajevo's modern city administration dates back 140 years ago. It had two development phases in the process of organizing and working: the first phase from 1878 to 1945 and the second phase from 1945 to 1995.

The second phase is characterized by permanent territorial and administrative changes on the territory of the city and areas of Sarajevo. These changes were very common and it is difficult to find a country where so much territorial and administrative changes were made in a relatively short time, as well as changes in the competencies and agenda of the business.

This is the time when Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina were looking for adequate solutions to more efficient functioning of the authorities and state administration, through the reduction of the type and number of political-territorial units, but also time of the formation of the city's rejons and later of the city's municipalities. All these changes went from a more complex to a simpler system of local self-government. In a period between 1955. and 1969, the administration of City of Sarajevo did not exist, but the town councils jurisdictions took over city municipalities and County Sarajevo Peoples committee. Only after the formation of the Sarajevo City Assembly in 1969 there was a stabilization of the establishment of the local administration in the area of the city of Sarajevo which was only afterwards upgraded and suffered minor changes in the internal organization of work.

The content, valorisation of the stored data and the structure of the archival fonds are determined with its records creator and institution. It is therefore important to present the history of the establishing and functioning of different levels of administrative bodies and their continuity, as well as discontinuity, in the process of building government from central to local administration bodies. The best example are archival fonds of the Sarajevo Historical Archives because they testify of the continuity of building the entire administration in the area of Sarajevo. This construction has undergone many changes, and today it is looking for adequate modalities in its functioning.

UDK: 323.2 (497.6) "199"

Izvorni naučni rad

Sabina Veladžić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

sabina.veladzic@iis.unsa.ba

Kreatori bošnjačkog društva u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih

Apstrakt: Početkom 1990-ih, djelovanjem različitih faktora unutar evropskog i jugoslavenskog društveno-političkog konteksta, iniciran je proces "stvaranja", jačanja i zaokruživanja muslimanskog / bošnjačkog vjersko-nacionalnog društva. Paralelno sa tim procesom započinje i dezintegracija bosanskohercegovačkog društva kao "zamišljene" i, tokom više od dvije prethodne decenije, promovirane cjeline. Autorica se u tekstu koji slijedi bavi utemeljiteljima bošnjačko-muslimanskog društva pred prve demokratske izbore u Bosni i Hercegovini, 1990. godine: novoizrastajućom političkom elitom i njenim idejnim koncepcijama koje se tiču Bosne i Hercegovine, Bošnjaka / Muslimana, muslimana, kulturnom inteligencijom koja dograđuje / potvrđuje narativnu strukturu i oblikuje diskurs koji postaje temeljem za kolektivno nacionalno-kulturno samorazumijevanje Bošnjaka, te vjerskim strukturama unutar Islamske zajednice koje pružaju logističku podršku političkim elitama u predizbornoj utrci i potiču proces reislamizacije Bošnjaka / Muslimana.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Bošnjaci / Muslimani / muslimani, srpski nacionalizam, islamski fundamentalizam, nacionalno-kulturna

inteligencija, Islamska zajednica, SDA, bošnjaštvo, građanski inkluzivitet, nacionalno-kulturni ekskluzivitet

Abstract: In the early 1990s, partly due to the impact of various factors within the European and Yugoslav socio-political context, the process of the Muslim / Bosniak religious / national society “creating” and strengthening had been initiated. In parallel with this process, the disintegration of the Bosnian society, as “imagined” and, for more than two previous decades, promoted social and cultural entity, had begun. The following article deals with the founders of the Bosniak / Muslim national / religious society, before the first democratic elections in Bosnia and Herzegovina, in the early 1990s: the emerging political elite and its ideological concepts concerning Bosnia and Herzegovina and Bosniaks / Muslims; cultural intelligentsia, which shapes discourse that becomes the basis for the self-understanding of national / religious community; and religious structures within the Islamic community that provide logistical support to political elites in the electoral race and encourage the process of re-islamization of Bosniaks / Muslims.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Bosniaks / Muslims, Serbian nationalism, Islamic fundamentalism, national-cultural intelligentsia, Islamic Community, Party of Democratic Action, civic inclusivity, national exclusivity

Uvodna napomena

Da li je Bosna i Hercegovina, u svom dugom povijesnom razvoju, ikada predstavljala jedinstveno društvo ili, pak, zbir vjerskih / nacionalnih društava ideološka je dilema i smatram da se izrazito kompleksna i slojevita povijesna stvarnost ne može reducirati ni na jednu od dvije, idejno pojednostavljene, teze koje imaju funkciju legitimiziranja opstojnosti, tj. podjele Bosne i Hercegovine. Sintagmom *bošnjačko društvo*, u naslovu, autorica ne implicira, niti niječe, postojanje zasebnog bošnjačko-muslimanskog društva unutar teritorijalnog okvira Bosne i Hercegovine, početkom 1990-ih, već ukazuje na paradigmatičko nastojanje novoizrastajućih

bošnjačko-muslimanskih političkih i etnonacionalnih elita, tj. kulturne i vjerske inteligencije, da takav ekskluzivni entitet zaokruže i ojačaju.

Povijesni kontekst

Revolucije za “baršunastim stolom” u Istočnoj Evropi 1989. godine,¹ uprkos globalnoj potrošenosti i krizi komunizma, kao ideologije i kao sistema, potkraj 20. stoljeća, zatekle su sudionike rezultirajući onim što se prije koju godinu činilo nemogućim, te signalizirale, za idejno-politički preobražaj Bosne i Hercegovine i Jugoslavije zainteresiranim grupama, da je silazak komunizma sa “lokalne” političke scene moguć. I Jugoslavija, i Bosna i Hercegovina unutar nje, u to su se vrijeme već nalazile u nekoj vrsti ekonomskog i političkog rasula. Insistiranje srbijskog državnog i partijskog vrha na ustavnim promjenama i uporedni, od istog tolerisani, a poslije i sprovedeni proces homogenizacije Srba potaknuli su uzvratno nacionalne homogenizacije širom Jugoslavije.² Ipak, pored toga što su srpski nacionalizam i dotrajalost jugoslavenskog samoupravljačkog modela, koji je počeo predstavljati kočnicu ekonomskog i demokratskog razvoja za neke republike,³ potaknuli buđenje nacionalizama ostalih jugoslovenskih naroda, prvenstveno onih kojima su Srbi, u njihovom nacionalnom konstituisanju, bili *Drugi*,⁴ svaki od tih nacionalizama imao je i svoju unutarnju logiku razvitka i nadovezivao se, početkom 1990-ih, na vlastiti idejni povijesni kontinuitet.

¹ O karakteru tih revolucija vidjeti u: Padraic Kenney, *Breme slobode – Istočna Evropa nakon 1989. godine*, (Zagreb: Srednja Evropa, 2007).

² O tome vidjeti u: Sabina Veladžić, *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*, rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 7. 9. 2011.

³ Božo Repe, “Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji. Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu”, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 172-199.

⁴ O *Drugom* naspram kojeg se gradi diskurs o vlastitom kolektivnom identitetu i njegovom povijesnom razvoju vidjeti u: Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog. “Istok” u formiranju evropskog identiteta*, (Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku / JP Službeni glasnik, 2011).

Društveno-politička destabilizacija i tronacionalna dezintegracija Bosne i Hercegovine inicirana je, prije revolucija u Istočnoj Evropi, kroz manje ili više suptilne oblike propagande, raspojasana i demonstrativna vjerska i nacionalno-kulturna hodočašća, prvenstveno i dominantno srpskog naroda, te kroz niz afera – Agrokomerc, Neum, Moševac itd. – koje su za cilj i posljedicu imale diskreditaciju bosanskohercegovačkih političara koji su, sredinom 1960-ih, stupili na političku pozornicu Bosne i Hercegovine te, do druge polovine 1980-ih, radili na afirmiranju ove republike kao ravnopravne federalne jedinice unutar Jugoslavije.⁵

Bošnjačko-muslimanska izrastajuća politička i vjersko-nacionalna elita je, u uslovima opisanih jugoslavenskih međunacionalnih napetosti – u kontekstu kojih su se, od strane srbijanske propagandne mašinerije i dijela srpske kulturne inteligencije, Bošnjaci sumnjivali za islamski fundamentalizam, kroz šta se implicitno dovodio u pitanje njihov nacionalni individualitet i opstanak Bosne i Hercegovine kao multikulturalnog, a ipak jedinstvenog društvenog i državnog entiteta⁶ – osjećajući impuls novog doba, željna da vlastita idejna uvjerenja i anticipacije pretvori u stvarnost, koracima sa neizvjesnim ishodom, počela ispipavati svoje limite. Proces vjersko-nacionalnog okupljanja, stranačkog organiziranja i nacionalno-kulturnog institucionaliziranja Bošnjaka dobio je na zamahu.

Dakle, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, tradicionalni etno-nacionalizam postaje “nova” idejno-politička paradigma. U takvom konjunktornom povijesnom kontekstu više

⁵ O navedenim aferama vidjeti: Sabina Veladžić, “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – ‘stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”, *Historijska traganja*. Sarajevo: Institut za istoriju, 7/2011, 201-229. O aferi Agrokomerc, za koju se smatra da je uništila nezavisnost bosanskohercegovačke vlasti u drugoj polovini 1980-ih, vidi: Admir Mulaosmanović, *Bihaćka krajina 1971.–1991. (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2010).

⁶ Bosanskohercegovačka komunistička politička elita insistirala je, od 1960-ih, na Bosni i Hercegovini kao kulturno, društveno i politički jedinstvenom entitetu, stvorenom u socijalističkoj savremenosti i zahvaljujući progresivnim idejnim tekovinama socijalizma.

nisu bile popularne inkluzivne građanske i lijeve idejno-političke opcije, kojih nije manjkalo,⁷ ali koje je deplasiranim učinila diskreditacija komunističkog sistema vlasti. Naprotiv, slavilo se nacionalno-kulturno jedinstvo, ekskluzivitet i suverenitet. Tako je početak 1990-ih, unatoč kolektivnim zebnjama, obilježen i naivnom vjerom u bolju, demokratsku budućnost, vjersko-nacionalnim preporodnim entuzijazmom i populističkim paradiranjem lišenim odgovornosti. Novoizrastajuće nacionalno-kulturne političke elite sve tri nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini, u predizbornom periodu, bile su ujedinjene u svom anti-komunizmu.

Politička elita Bošnjaka / Muslimana / muslimana

Politička stranka Muslimana / Bošnjaka, tj. jugoslavenskih muslimana – Stranka demokratske akcije – predstavila se javnosti 27. 3. 1990. godine, kada je njen Inicijativni odbor, na konferenciji za štampu, prezentirao program stranke.⁸ Najbitniji navedeni ciljevi unutar programa SDA bili su: borba protiv jednopartijskog sistema, tj. komunističkog establišmenta, rad na buđenju nacionalno-kulturne svijesti Muslimana, na njihovom okupljanju i na izgradnji njihove političke pozicije u jugoslavenskom kontekstu, velikim dijelom kroz njihov “zamišljani”

⁷ O navedenom vidjeti u: Edin Omerčić, “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992–1995)”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 13/2014, 9-134.

⁸ Zakon o udruživanju građana, koji je Skupština SR BiH donijela 21. 2. 1990, postavio je osnove za oživljavanje političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini, ali je članom 4, stav 2, zabranjeno udruživanje na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, čime se oživljavanje političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini dovelo u svojevrsan ćorsokak. Mirko Pejanović, *Through Bosnian Eyes. The Political Memoirs of a Bosnian Serb*, (Sarajevo: Purdue University Press, 2002). Osnivačka skupština Stranke demokratske akcije održana je u Sarajevu 26. maja 1990. Iako je prvobitno zamišljeno da novoosnovana stranka predstavlja kontinuitet u odnosu na međuratnu političku organizaciju Muslimana, Jugoslovensku muslimansku organizaciju, zbog zabrane udruživanja na nacionalnim osnovama, Stranka demokratske akcije je dobila, u nacionalnom smislu, neutralno ime. “Osnivanje stranke muslimanskog kulturno-povijesnog kruga”, *Preporod*, god. XXI, br. 11/474, (Sarajevo, 1. 6. 1990), 1; Sead Numanović, “Četiri ključna zadatka”, *Oslobođenje*, god. XLVII, br. 15062, (Sarajevo, 27. 5. 1990), 3.

i naslućivani demografski potencijal, te rad na očuvanju cjelovitosti Bosne i Hercegovine, kao njihove teritorijalne matice i ishodišta.⁹

Smatram da je Stranka demokratske akcije izrasla, prvenstveno, iz idejno-političke ambicije mladomuslimanske grupe, kojoj je društveno-politički kontekst otvorio mogućnost za realizaciju njenih idejno-političkih anticipiranja i zamišljanja¹⁰ muslimanske zajednice. Tome u prilog govori i definicija stranke, donesena od strane osnivača, na samom početku *Programske deklaracije*: “Stranka demokratske akcije je politički savez građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno-povijesnom krugu.”¹¹

Ipak, pošto je društveno-politički kontekst, obilježen oživljavanjem, naročito invazivnog, srpskog tradicionalnog nacionalizma i meganacionalnih aspiracija njegovih ideologa, bio ključni faktor u stvaranju preduslova za idejno-političku homogenizaciju Muslimana, tj. za okupljanje nacionalno-kulturne pastve, program SDA je velikim dijelom bio odgovor na njega.¹²

Dakle, od samog početka, utemeljivači SDA su stranku višeznačno definirali, i kao nacionalnu stranku Muslimana i kao stranku koja, na temelju vjerske pripadnosti, okuplja sve muslimane Jugoslavije, ili bar sve one u Jugoslaviji koji su se željeli identificirati sa nominacijom Musliman. Stoga je pomenuta programska višeznačnost proizilazila kako iz idejnih uvjerenja i političkih ambicija mladomuslimanskog kruga, koji je bio ključan u utemeljivanju SDA i za kojeg je vjera predstavljala okosnicu kolektivnog kulturnog identiteta, tako i iz podjednako ambicioznih “zamišljanja” muslimanskog kolektiva od strane nacionalno-kulturnih ideologa koji su, kako 1960-ih, 1970-ih, tako i početkom 1990-ih, imali želju ojačati kolektivitet Muslimana kroz inkluziju makedonskih

⁹ *Programska deklaracija Stranke demokratske akcije*, (Sarajevo: Inicijativni odbor za osnivanje Stranke demokratske akcije, 1990), 2.

¹⁰ O konceptu “zamišljanja” modernih kolektiviteta vidjeti: Anderson Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, (Beograd: Plato, 1998).

¹¹ *Programska deklaracija*, 1.

¹² Isto, 3.

Muslimana, Gorana, Torbeša itd.¹³ U tom smislu, za osnivače SDA, kako za mladomuslimanski krug, tako i za nacionalno-kulturne ideologe koji su 1960-ih pledirali za nacionalno ime Musliman, Bosna i Hercegovina nije mogla biti teritorijalnim okvirom nacije, već nekom vrstom teritorijalnog polazišta, baze iz koje bi se vodila politička borba za bolji položaj Muslimana / muslimana u jugoslavenskom kontekstu.

Ipak, Stranka demokratske akcije je, pored dvije spomenute i idejno dominantne struje, okupljala i dio bošnjačke emigracije i nacionalno-kulturne inteligencije koja je u javnost diseminirala nešto drugačiju političku viziju Bosne i Bošnjaka. Adil Zulfikarpašić, profesor Smail Balić, profesor Muhamed Filipović i profesor Fehim Nametak uznemirili su duhove reaktualizirajući mogućnost da Muslimani “postanu” Bošnjaci.¹⁴ Zulfikarpašić je, početkom 1990-ih, iznosio stavove o Bošnjacima kao potencijalnim nosiocima suvereniteta Bosne i Hercegovine, posljedično Bosni i Hercegovini kao njihovoj nacionalnoj državi.¹⁵

Tako se, početkom 1990-ih, između zagovornika nacionalnog imena Bošnjak i zagovornika nacionalnog imena Musliman, a unutar Stranke

¹³ O tome vidjeti u: Fadil Ademović, *Vrijeme uspravljanja Bošnjaka. Atif Purivatra – život i djelo*, (Sarajevo: Vijeće kongresa Bošnjačkih intelektualaca, 2002).

¹⁴ U Sarajevu je, 29. i 30. juna 1990, u organizaciji Bošnjačkog instituta iz Ciriha i novina *Naši dani*, održan simpozij *Bosna i bošnjaštvo*. F. Đ. i T. L., “Bošnjaci dolaze (Simpozij Bosna i bošnjaštvo)”, *Naši Dani*, god. XXXVII, br. 997, (Sarajevo, 6. 7. 1990), 7-9. Zbornikom radova *Bosna i bošnjaštvo* popularizirani su stavovi izneseni na skupu, koji, manje-više, predstavljaju sukus dilema oko nacionalnog imena Muslimana-Bošnjaka. David Tasić (ur.), *Bosna i bošnjaštvo*, (Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990).

¹⁵ Adil Zulfikarpašić, “Bošnjaštvo – šansa ili bauk?”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, ur. D. Tasić, (Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990), 7. Zulfikarpašićev stav da bosanskohercegovački Muslimani, angažmanom Stranke demokratske akcije, koja je upravo zbog toga i osnovana, kao većinska nacija u Bosni i Hercegovini trebaju postati i državotvorna nacija, što bi se na nivou nacionalnog imena izrazilo kroz nominaciju Bošnjak, i time garant ravnopravnosti Bosne i Hercegovine i bošnjačkog nacionalnog kolektiva u odnosu na ostale sudionike jugoslavenske drame, izražen je i u brojnim drugim prilikama tokom 1990. godine. Željko Krušelj, “Nema Bosne bez Bošnjaka (intervju: Adil Zulfikarpašić)”, *Danas*, god. IX, br. 435, (Zagreb, 19. 6. 1990), 11-13; Nerzuk Ćurak, “Bosna, ljubav moja jedina (intervju: Adil Zulfikarpašić)”, *Valter*, god. III, br. 30, (Sarajevo, 22. 5. 1990), 8-9, 12-13.

demokratske akcije, razvila intenzivna rasprava koja je ukazivala na idej-
na razmimoilaženja u poimanju određujuće suštine muslimansko-boš-
njačkog, vjersko-nacionalnog i kulturnog bića, obima “zamišljenog ko-
lektiva”, a samim tim i na različite koncepcije Bosne i Hercegovine kao
države.¹⁶

Muslimanska nacionalno-kulturna inteligencija, koja je djelovala u
vrijeme socijalizma i koja je idejno stasala na paroli da je Bosna i Herce-
govina *i srpska i hrvatska i muslimanska* te na uvjerenju, koje je etablira-
no sa promjenom idejne paradigme 1960-ih, da bosanstvo ne može biti
nacionalni identitet, već regionalni, kao i da granice Bosne i Hercegovine
nisu granice koje koincidiraju sa granicama srpske, hrvatske i musliman-
ske nacije, prezala je od srpsko-hrvatske reakcije i sumnjičenja ukoliko bi
Bošnjaci, na nivou nacionalnog imena, iskazali neko veće pravo na Bo-
snu, ili ukoliko bi pokušali nametnuti ime Bošnjak za sve nacije u Bosni.¹⁷
Osim toga, ime Musliman je, sudeći prema prethodnim popisima, jamči-
lo veću demografsku snagu kolektiva u okvirima Jugoslavije, jer su to kao
svoju nacionalnu nominaciju prepoznali M/muslimani Makedonije, Crne
Gore, Srbije, Kosova itd. Profesor Mustafa Imamović, koji je sredinom
1960-ih izgrađivao naučnu argumentaciju u korist nacionalnog imena
Musliman, smatrao je početkom 1990-ih da je “islamska suprastruktura”
kulturno determinirajuća, a ne tlo, te da bi se imenom Bošnjak suzila baza
nacije i teritorijalno ograničila na Bosnu i Hercegovinu, iako je prema
popisima pokazala prisutnost u više jugoslavenskih republika. Prihvata-
njem nominacije Bošnjak otvorio bi se put za utapanje preostalih Musli-
mana u većinske nacije, npr. makedonsku, albansku, hrvatsku, srpsku, i

¹⁶ Neki savremeni povjesničari, na temelju debata koje su, o obimu muslimanskog kolek-
tiviteta, njegovom imenu i određujućoj suštini njegova nacionalnog identiteta, vođene
unutar bošnjačko-muslimanske kulturne inteligencije, i tokom 1960-ih i početkom 1990-
ih, zaključuju da upravo te rasprave potvrđuju srpsko-hrvatsku tezu o Muslimanima kao
oktroiranoj i vještačkoj naciji. O tome vidjeti: Iva Lucić, “In the service of the nation: in-
tellectuals’ articulation of the Muslim national identity”. *Nationalities Papers*, Cambridge:
Cambridge University Press, Vol. 40, No. 1, January 2012, 23-44.

¹⁷ Mustafa Imamović, “O historiji bošnjačkog pokušaja”, u: Atif Purivatra i drugi, *Muslima-
ni i bošnjaštvo*, (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 68.

njihovu asimilaciju.¹⁸ Profesor Atif Purivatra je također tretirao bošnjaš-
tvo kao regionalnu odrednicu koju u nacionalnu mogu unapređivati
samo sve tri konstitutivne nacije u Bosni i Hercegovini, koja je i srpska i
hrvatska i muslimanska.¹⁹ Uopće, ideolozi nacionalnog imena Musliman
smatrali su da bi se bošnjaštvom suzila baza nacije i na cjedilu, u teškom
društveno-političkom trenutku, ostavila njena petina. Dakle, iz njihove
vizure, bošnjaštvo nije bilo dovoljno obuhvatno, dok je stav zagovornika
bošnjaštva bio da je muslimanstvo eksteritorijalna i vjerska, a ne naci-
onalna odrednica, koja upravo zbog toga ostavlja prostor velikosrpskim
i velikohrvatskim ideolozima da problematiziraju nacionalnu prirodu
ovog kolektiva, a kroz to i razložnost opstanka Bosne i Hercegovine kao
osobnog društvenog i državnog entiteta. Treba napomenuti da je knji-
ževnik Alija Isaković, kao jedan od najznačajnijih pripadnika musliman-
ske kulturne inteligencije iz vremena socijalizma, nominaciju Bošnjak,
početkom 1990-ih, razmatrao potpuno otvoreno i neostrašćeno, ali i u
kontekstu bremenitog društveno-političkog konteksta u kojem se trebao
održati popis iz 1991. Naime, potvrđivao je povijesnu utemeljenost imena
Bošnjak, ali i njegovu neuvriježenost u velikom dijelu naroda. Po Isako-
viću, ime Musliman je autentično poteklo od naroda i kao samoidentifi-
kacija se održalo i u ono vrijeme kada je inteligencija, kao predvodnik tog
naroda, bila opredijeljena u srpsko-hrvatskom smislu.²⁰

¹⁸ Muhamed Šabanović, “Ko je ćor nimet? (intervju sa prof. dr. Mustafom Imamovi-
ćem)”, *Ogledalo*, god. I, br. 3/4, (Sarajevo, 1/2. 1991), 42.

¹⁹ “Bošnjaštvo je regionalna odrednica, a ponekada i više od toga. Ali nije nacionalna
odrednica za Muslimane. Njezine sadržajne mogućnosti mogu unapređivati oni koji
je određuju, a to su Srbi, Hrvati, Muslimani, prije svih.” Muhamed Šabanović, “Ko-
liko je duga dekada (intervju sa prof. dr. Atifom Purivatrom)”, *Ogledalo*, god. I, br. 1,
(Sarajevo, 11. 1990), 31-32; “Musloveni, ne hvala! (intervju: prof. dr. Atif Purivatra)”,
Valter, god. III, br. 29, (Sarajevo, 8. 5. 1990), 11-12.

²⁰ “Najprostije rečeno, termin Musliman je živ devedeset godina te su čitave generacije
u rodu s njime. (...) okuplja pod jedan imenitelj sve one muslimane vjernike koji
se osjećaju nacionalno Muslimanima: od Jasenice do Đevđelije, uključivši Goran-
ce, Pomake i druge. (...) Nije Ljubušak prihvatio Bošnjaštvo kao Kallayevu političku
formulu, već kao vlastito historijsko nasljeđe koje je još bilo živo u narodu i živo u
literaturi. (...) Potrebno je vrijeme i javni napor da se puk racionalno i emotivno po-
krene ka novim terminološkim zamkama i preprekama. (...) Muslimanski puk jedva

Početak 1990-ih, dakle, zagovornici nacionalnog imena Musliman samo su naslućivali demografski potencijal ovog kolektiva koji je, po njima, definitivno premašivao teritorijalne granice Bosne i Hercegovine, ali čije je “zamišljanje” bilo ipak krajnje maglovito. Razlika između mladomuslimanske inteligencije i one koja je bila inkorporirana u socijalistički idejno-politički mainstream bila je u tome da su prvi primat davali konfesionalnoj istovjetnosti, dok su potonji razlikovali konfesionalnu i etničku pripadnost Muslimana i smatrali da se te dvije pripadnosti ne mogu poistovjetiti.²¹ Kulturna inteligencija, stasala u vrijeme komunizma, insistirala je na sekularnim sadržajima nacionalno-kulturne odrednice Musliman, onim koje su joj nastojale učitati i političke strukture u socijalizmu od 1960-ih godina.

Rusmir Mahmutćehajić, utemeljitelj diskursa kojim se, u ime mladomuslimanske grupe, legitimiralo muslimansko ime za zamišljeni kolektiv, smatrao je da je islam nedvojbeno bio glavna okosnica muslimanskog identiteta i pripadanje islamu, ukoliko je dosljedno, apsolutno je bilo superiorno nad pripadanjem naciji. Islam je stvorio kulturu, civilizaciju, te je zbog toga, po njemu, sekulariziranje Muslimana, u vremenu socijalizma i ideološke ateizacije, u jednom kršćanskom okruženju, značilo u osnovi i njihovu akulturaciju.²² Mahmutćehajić je, početkom 1990-ih, pisao o nepostojanju, kod bosanskohercegovačkih Muslimana, kolektivnog pamćenja ili vezanosti za period predosmanske Bosne, te je u tom smislu – nepoklapanja bosanske sa

je umiren u saznanju da je nacionalno Musliman. Sve što bi bilo naglo ponuđeno (...) izazvalo bi podozrenje i nevjericu (...) Svi poratni popisi stanovništva dovodili su Muslimane u raznovrsne dileme. Ne bih to činio i iduće godine. (...) Muslimani će biti Bošnjaci samo onda kada budu, ne kada ih samo imenujemo takvima.” Alija Isaković, “Bošnjak ili Musliman”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, ur. D. Tasić, (Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990), 41, 43.

²¹ Atif Purivatra, “O nacionalnom fenomenu Muslimana”, u: Atif Purivatra i drugi, *Muslimani i bošnjaštvo*, (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 13-29.

²² Rusmir Mahmutćehajić, “Muslimanske razdjeljenosti”, *Ogledalo*, god. I, br. 1, (Sarajevo, 11. 1990), 4-7; Rusmir Mahmutćehajić, “Bošnjaci i/ili Muslimani?”, u: Atif Purivatra i drugi, *Muslimani i bošnjaštvo*, (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 73-113.

muslimanskom poviješću – on problematizirao ime Bošnjak. Po njemu, Bosna nije mogla biti okosnicom kolektivnog identiteta, jer je ona za Muslimane bila sredstvo, polazište, područje na kojem je ostajala mogućnost bivanja muslimanom.²³

Rasprava oko nominacije kolektiva, unutar bošnjačko-muslimanskog, vjersko-nacionalnog pokreta, tj. Stranke demokratske akcije, naposljetku će, uz nezanemarljiv doprinos faktora vlastodržačkih ambicija i sujeta, dovesti do razlaza bošnjačke i muslimanske idejne struje. Na konferenciji za štampu, u hotelu Holliday Inn, 18. 9. 1990, Adil Zulfikarpašić, potpredsjednik SDA, Muhamed Filipović, Fehim Nametak, predsjednik Gradskog odbora SDA za Sarajevo, i Hamza Mujagić, predsjednika SDA za Banja Luku, ozvaničili su razlaz unutar stranke i objasnili da je on bio uzrokovan nemogućnošću postizanja konsenzusa oko nacionalnog imena sa mladomuslimanskim i “nacionalno-komunističkim” krugom, a onda i vjerskom isključivošću koja je ispoljavana na jedan sitničav i politički neodgovoran način.²⁴ Zulfikarpašić je brinuo zbog utiska koji je vjerska ikonografija, na

²³ “Bosna, dakako, ne predstavlja duhovni korpus koji se može povezati sa Muslimanima na način da bi ona predstavljala njihovu odlučnu odrednicu. (...) ona je bila područje gdje je ostajala mogućnost bivanja muslimanom, te je stoga njezina obrana za Muslimane bila pitanje obrane samog bića Muslimana. (...) Jednako kao što su napuštali druga područja, koja su im nekada bila domovina na isti način kao što im je to Bosna, oni su, zapravo, svoj zavičaj nalazili u svome uvjerenju i njime svako područje življenja pretvarali u svoju domovinu (...) U zbirnom gledanju, povijest Bosne jest povijest barem trodimenzionalnog tijeka, ali ta trodimenzionalnost, glede pojedinačnosti, biva precizno razlagana (...) On (Musliman, op. a.), međutim, ne smatra bosansku povijest sukoba i progona tijekom trajanja srednjovjekovnih bosanskih država i svojom poviješću, mada je na strani progonjenih. On ne mari za bosanske kraljeve, jednako kao što ne mari za srpske i hrvatske (...) Muslimani mogu u mrtvima ispod stećaka gledati svoje pretke, ali u njima ne mogu vidjeti dostojnije pokojnike od onih koji leže ispod križeva i krstova diljem Bosne i diljem Zemlje.” Mahmutćehajić, “Bošnjaci i /ili Muslimani?”, 103-104; Sabina Veladžić, “Kretanje ka nultnoj tački – politički narativ SDA 1990-1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka” u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, (Zagreb: Disput, 2011), 299-312

²⁴ Adil Zulfikarpašić, “Šabić se godinama bavi špijunažom”, *Nedjelja*, br. 31, (Sarajevo, 23. 9. 1990), 15-16; Aleksandar Tijanić, “Dan kad je Bosna plakala (Ravno do dna sa Adilom Zulfikarpašićem)”, *Oslobođenje*, god. XLVII, br. 15187, (Sarajevo, 29. 9. 1990), 3.

predizbornim skupovima SDA, ostavljala u srpsko-hrvatskim percepcijama i zbog pravca u kojem se okretao muslimanski populizam.²⁵

Predsjednik SDA Alija Izetbegović na Zulfikarpašićeve optužbe odgovarao je protuoptužbom – da je raskol izazvan jer je Zulfikarpašić htio da bude kandidovan za mjesto predsjednika Predsjedništva. Zašto je to bilo nemoguće iz perspektive mladomuslimanske grupe koja je dominirala strankom govore riječi Omera Behmena: “(...) jer historijski potezi uspijevaju samo ako su izrasli iz busena idealista, između kojih izraste ili bude izbačen – izabran reprezent – vođa-predsjednik.”²⁶

Bitno je naglasiti da opisani raskol unutar stranke i osnivanje Muslimanske bošnjačke organizacije nisu znatnije uticali na opredjeljivanje naroda na prvim poslijeratnim demokratskim izborima 1990. godine. Stranka demokratske akcije je, zahvaljujući i procentualnom učešću Muslimana u bosanskohercegovačkom stanovništvu, odnijela najveći broj glasova. Iz toga se može zaključiti da, u datom povijesnom trenutku, Muslimani nisu iskazali prijemčivost i razumijevanje za koncept bošnjaštva. Kao i da su, u opredjeljivanju za SDA, kao što to pokazuje primjer Bosanske Krajine, neki regionalni faktori odnijeli prevagu.²⁷ Rezultati izbora su, osim toga, pokazali da su Muslimani, u odnosu na druge dvije nacionalne skupine, 1990, u najmanjem broju glasali za svoju nacionalnu stranku i uopće je zabilježena najveća disperzivnost njihovih glasova.²⁸ Razlog tome ne treba tražiti u stranačkim i idejnim raskolima, već u nepostojanju, tokom

²⁵ Nedžad Latić, “Boljševizam propao – boljševici ostali”, *Preporod*, god. XXI, br. 19/482, (Sarajevo, 1. 10. 1990), 2.

²⁶ Omer Behmen, *Na dnu dna*, (Sarajevo: Udruženje “Mladi Muslimani”, 2006), 305.

²⁷ O tome vidjeti: Admir Mulaosmanović, “Nacionalni identitet u kontekstu izraženog regionalnog identiteta i političkih potresa u Bihačkoj krajini”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. H. Kamberović, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 137-152. Mulaosmanović pokazuje da je afera Agrokomerc i razumijevanje njenog nastanka i ishoda, na regionalnom nivou, generirala “obnovu” nacionalno-kulturnog identiteta, kao i da je opredjeljivanje Fikreta Abdića, kao regionalnog privrednog čudotvorca, za SDA, utjecalo i na opredjeljivanje muslimanskog naroda u Bihačkoj krajini.

²⁸ O tome vidjeti u: Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90, Analiza izbornog procesa*, (Sarajevo: Promocult, 1996).

prethodnih decenija, razrađene muslimansko-bošnjačke kolektivne kulture pamćenja, diseminirane, sa prepoznatljivim mjestima kolektivnog sjećanja, kroz školski sustav i nacionalno-kulturne institucije kao fabrike kulturnog sadržaja. Jednim dijelom zbog toga, početkom 1990-ih, nacionalno-kulturna inteligencija, okupljena u Stranci demokratske akcije i oko nje, počinje da razvija diskurs o bošnjačko-muslimanskim kolektivnim deprivacijama tokom socijalizma.

Nacionalno-kulturna inteligencija

Bošnjačko-muslimanska nacionalno-kulturna inteligencija, čiji su pripadnici djelomično stasavali u idejno-političkoj paradigmi međuratnog perioda, ali koja je u jugoslavenskom socijalizmu i bosanskohercegovačkom socijalističkom društveno-političkom kontekstu dozrela, izrastajući i na ideološkim zasadama, u socijalizmu formiranog, obrazovnog sistema i njegove prateće kulture pamćenja, već je 1960-ih, uz podršku bosanskohercegovačke vlasti, utemeljila nacionalno-kulturni i idejni diskurs kao potencijalni osnov za kolektivno samorazumijevanje Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Političko priznanje muslimanske nacije, krajem 1960-ih i početkom 1970-ih pratile su i rasprave o njenom jeziku, književnosti, povijesti, kao i nastojanje da se skine stigma “orijentalizma” sa islamskog kulturnog nasljeđa, te da se ono prizna kao legitiman dio identiteta Muslimana, na čijem slavenskom porijeklu se insistiralo. Ipak, represivno gašenje Hrvatskog proljeća izazvalo je obrt unutar povijesne konjunktore koja je inicirala bošnjačko-muslimanski “nacionalni preporod” iz 1960-ih i početka 1970-ih, te je uticalo na to da se energična artikulacija nacionalno-kulturnog diskursa od strane bošnjačko-muslimanske inteligencije ne dovede do konsekventnog kraja koji bi se, sukladno aspiracijama nacionalnih ideologa, očitovao u priznanju bosanskog jezika, stvaranju nacionalnih institucija, većoj vidljivosti bošnjačko-muslimanskog nacionalno-kulturnog sadržaja u bosanskohercegovačkom obrazovnom sistemu, koji je po svojoj nacionalno-kulturnoj i idejnoj suštini u to vrijeme

bio srpsko-hrvatski, a ne bosanskohercegovački.²⁹ Štaviše, neki povjesničari smatraju da se “inicijalno benevolentan stav bosanskih komunističara prema intelektualnoj afirmaciji bosanskomuslimanskog identiteta značajno izmijenio” do kraja 1970-ih i početkom 1980-ih. Argumente za to nalaze, između ostalog, i u publicističkim ostvarenjima, kao što je bio *Parergon* Derviša Sušića, koja su bila u službi revizije “revizionističkog” historiografskog diskursa, nastalog tokom 1960-ih i 1970-ih, koji je historijsku ulogu muslimanskih elita tokom Drugog svjetskog rata nastojao, naučnom metodom, osloboditi “stereotipskih denuncijacija”.³⁰

Početak 1990-ih, društveno-politički kontekst – diskreditacija bosanskohercegovačkog komunističkog vođstva, ideologije i porast nacionalizma – otvorio je prostor pripadnicima bošnjačko-muslimanske nacionalno-kulturne inteligencije da nastave sa procesom sa kojim se u prvoj polovini 1970-ih moralo stati. Svojim djelovanjem su nastojali nadoknaditi propušteno, dovršiti proces nacionalnog konstituisanja Bošnjaka, te u kratkom vremenskom roku realizirati zadatke kao što su nacionalno-kulturna institucionalizacija, popularizacija historijsko-kulturne baštine, te definiranje nacionalnog jezika i njegovog imena.³¹

Važan korak u tom pravcu bila je obnova Kulturnog društva Muslimana (KDM) *Preporod*. U velikoj sali sarajevske Vijećnice, 5. 10. 1990, održana je obnoviteljska skupština društva koje su komunističke vlasti ugasile 1949. godine. Skupštinu je otvorio jedan od inicijatora obnove i

²⁹ O navedenom vidjeti u: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, (Sarajevo: Sejtarija, 1998). O nacionalno-kulturnom diskursu bošnjačko-muslimanske kulturne inteligencije, 1960-ih i početkom 1970-ih, vidi: Sabina Veladžić, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. 5. 2018.

³⁰ O tome vidjeti: Armina Omerika, “The Role of Islam in the Academic Discourses on the National Identity of Muslims in Bosnia and Herzegovina, 1950–1980”. *Islam and Muslim Societies: A Social Science Journal*, New Delhi: Serials publications, 2(2)/2006, 363, dostupno na: <https://www.muslimsocieties.org/Vol2-2/Vol2-2-311.pdf> (7. 4. 2019).

³¹ O tome vidjeti u: Sabina Veladžić, “Homogenizacija Bošnjaka kroz Preporod 1990.”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. H. Kamberović, (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2009), 190-192.

jedan od potpredsjednika *Preporoda*, književnik Alija Isaković. Za predsjednika društva izabran je profesor Muhsin Rizvić.³² Ne bez razloga. Rizvić je svojom doktorskom disertacijom *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, koju je, 15. 1. 1971. godine, odbranio na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, utemeljio naučni diskurs o bošnjačkoj povijesnoj nacionalno-kulturnoj samobitnosti, doprinoseći na taj način, “kultiviranosti”³³ pomenute nacionalne zajednice.

Mnogobrojni i raznovrsni zadaci, koje su pred *Preporod* postavili njegovi osnivači, svjedoče o tome da mu je bila namijenjena uloga tvorice nacionalno-kulturnog sadržaja za kojim se osjećao hronični deficit. Kulturno društvo Muslimana imalo je nadomjestiti čitav spektar djelatnosti kojim se kod drugih nacija bavilo više institucija, i to u jednom dužem vremenskom kontinuitetu.³⁴

³² Hadžem Hajdarević, “Tek slijedi vrednovanje i afirmiranje kulturne baštine Muslimana”, *Preporod*, god. XXI, br. 20/483, (Sarajevo, 15. 10. 1990), 10; “Odlomci iz uvodnog referata i završne riječi predsjednika kulturnog društva Muslimana ‘Preporod’ prof. dr. Muhsina Rizvića”, *Preporod*, god. XXI, br. 20/483, (Sarajevo, 15. 10. 1990), 11.

³³ Teoretičar nacionalizma Ernest Gellner svojom tezom o *divljim i vrtnim* nacionalnim kulturama posredno se suprotstavlja teoriji o povijesnim i sintetičkim nacijama. Naime, Gellner tvrdi da je za postojanje moderne nacionalne zajednice kao kulturnog entiteta potreban obrazovni / institucionalni sistem koji njenu nacionalnu kulturu neprekidno reproducira. Unutar tog sistema, koji podupire država, ulogu proizvođača diskursa o nacionalnoj kulturi kojim se utemeljuje nacionalni identitet ima inteligencija. U tom smislu svaka divlja kultura, ukoliko ispunjava dva naprijed pomenuta uvjeta, može postati vrtna, tj. kultivirana. Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, (Zagreb: Politička kultura, 1998).

³⁴ Prof. Rizvić u intervjuu koji je dao novinaru *Preporoda* nabraja ciljeve novoosnovanog Kulturnog društva Muslimana: “Istraživanje i proučavanje historijskog, kulturnog, književnog i umjetničkog razvoja Muslimana od najstarijeg vremena do danas, te objavljivanje i prikazivanje rezultata ovog djelovanja, radi afirmacije i popularizacije kulture, književnosti i umjetnosti, tradicije i kulturne historije ovog naroda, ispitivanje porijekla i nacionalnog identiteta Muslimana, fenomena prihvatanja islama, istraživanje savremene sociologije islama u komparativnom odnosu sa sociologijama drugih religija prisutnih na južnoslovenskom prostoru, očuvanje, zaštita i revitalizacija kulturnih spomenika, vraćanje kulturne arome našim gradovima, zgradama, ulicama i trgovima evokacijom znamenitih ljudi koji su u njima ponikli, u njima živjeli, stvarali i boravili. Tako se predviđa prikupljanje i objavljivanje podataka o dobrovoljnim i prinudnim migracijama Muslimana u protekla dva stoljeća. Istovremeno će biti formirana i posebna stručna komisija za skupljanje, kritičku obradu i objavljivanje podataka i dokumentacije o genocidu nad Muslimanima i drugim stanovnicima

Potrebno je napomenuti da je muslimansko-bošnjačka kulturna inteligencija, početkom 1990-ih, pored ukazivanja i podsjećanja na temeljne konstituirajuće faktore bošnjačke kulturne samobitnosti – jezik, književnost, osoben povijesni razvoj i kontinuitet – istovremeno razvijala i diskurs o bošnjačkim kolektivnim, primarno nacionalno-kulturnim uskraćenostima, u vrijeme socijalizma.³⁵ Taj diskurs su nadograđivale političke elite i vjerske strukture unutar Islamske zajednice i diseminirale ga na vjerskim, nacionalno-kulturnim i predizbornim skupovima, tako da je on dijelom postao temeljem homogenizacije i kolektivnog samorazumijevanja Bošnjaka početkom 1990-ih. Tim diskursom je konstruirana korjenito revidirana slika i retrospektiva svih bošnjačkih kolektivnih uskraćenosti u periodu socijalizma, a kojih “običan” svijet

naših krajeva u toku XIX i XX stoljeća.” Hadžem Hajdarević, “Podnijeti sudbinu znači pobijediti”, *Preporod*, god. XXI, br. 21/484, (Sarajevo, 1. 11. 1990), 12-13.

³⁵ “Užurbano se osvjetljavaju i obnavljaju zamrli i utišali tokovi višestoljetne i bogate kulture, do jučer surovo dijabolizirane ‘turskim grijehom’, svedene na razinu subkulturne tamnovilajetske zaturenosti (....). Stoga se svi oni koliko do jučer apokrifni i bezmalo ilegalni proplamsaji PRO-GOVORA o sebi razbuktavaju u luminoznu svetkovinu glasnosti u kojoj se oslobađamo frustracija kolektivne povrijeđenosti ponosa i ugroženog dostojanstva. U toj svojevrsnoj duhovnoj obnovi i nacionalno-kulturnom samoprepoznavanju mi, zapravo, živimo danas iznova svoj preporodnoromantični trenutak koji se ukazuje kako mogućnostima autentičnog otkrića (sebi i drugima) zanemarenih kulturnih vrijednosti, tako i opasnostima zaglušujuće i zasljepljujuće buke i blještavosti, ispraznog, emocijama prevršenog, samogovora. Svekoliko nezadovoljstvo dosadašnjim tretmanom muslimanskog kulturnog nasljeđa u tzv. zajedničkim kulturnim, prosvjetnim i znanstvenim institucijama uvjetovano je i poraznom činjenicom da su Muslimani jedini jugoslavenski narod koji poslije Drugog svjetskog rata nije imao ni jednu jedinu nacionalnu instituciju koja bi vodila brigu o sistematskom izučavanju, prezentaciji i zaštiti vlastitog kulturnog nasljeđa i bogatstva (...) Konačno i programi jasnih i nedvosmislenih zadaća naziru se već iz one slike naših ‘nemanja’ što ih je nedavno Alija Isaković sazeo jednom u osnovi katastrofičnom rečenicom: ‘I danas, četrdeset godina poslije oslobođenja, Muslimani nemaju urađenu političku historiju, historiju književnosti, historiju novinarstva, historiju društvene misli, historiju umjetnosti, historiju slikarstva, nije još istražen jezik, mitologija, folklor, arhitektura. (...) I onda kada su se ambisi nepovjerenja činili nepremostivim, postojala je, ako ništa drugo, ona dragocjena žiška svijesti da nijedan dijaboličko-nihilistički projekt u prošlosti nije uspio i da ćemo i ‘Mi’ i ‘Drugi’ ostati i opstati na ovim prostorima kao prosta i nezaobilazna činjenica. U nekom budućem ogledalu valjaće nam se svima ogledati bez osjećanja srama i grimase nelagodnosti.” Dr. Enes Duraković, “Muslimanska glasnost”, *Ogledalo*, god. I, br. 3/4, (Sarajevo, 1/2. 1991), 8.

do tada jeste ili nije bio svjestan i koje, gledajući sa aspekta nacionalnih prava i ravnopravnosti, imaju svoj realan osnov. Ta retrospektiva je imala funkciju da pokaže, unatoč neposrednom povijesnom iskustvu, kako je Bošnjacima bilo u socijalizmu i koga trebaju kriviti za to. Slika krivca, koja će se, usljed dramatičnog razvoja društveno-političkog konteksta, revidirati i produbljavati, bila je oslobođena dubljeg razumijevanja, u socijalizmu promoviranih, inkluzivnih koncepata, kompleksnijeg sagledavanja situacije i samokritičnosti.

Jugoslavenskom i bosanskohercegovačkom komunističkom rukovodstvu zamjerano je prvobitno nepriznavanje i kasno “oktroiranje” muslimanske nacije sa velikim M, unatoč činjenici da je muslimanski kolektiv priznavan i njegova posebnost prepoznavana za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe³⁶ u kojoj su, kako se naglašavalo, aktivno učestvovali. Nacionalna neravnopravnost Bošnjaka prepoznavana je i u nedozvoljavanju da priznanje nacije prate nacionalne institucije koje bi bile u službi proizvodnja nacionalno-kulturnog sadržaja, iako su nacionalna prava ostalih jugoslavenskih naroda u tom pogledu bila zadovoljena – bosanskohercegovački Srbi i Hrvati imali su svoje nacionalno-kulturne institucije u “matičnim” republikama. Kulturna baština Bošnjaka, unatoč njihovom formalnom priznanju, nije bila promovirana kroz institucijske mehanizme, o njoj se nije moglo ništa saznati iz udžbenika, tako da su Muslimani u pogledu osmišljavanja svog identiteta bili prepušteni sebi, usmenoj i porodičnoj tradiciji i Islamskoj zajednici koja je, kako se tvrdilo, bila potpuno marginalizirana, birokratizirana, i kojoj je bila oduzeta ekonomska osnovica moći – vakufi. Nacionalna ravnopravnost i osobenost Bošnjaka nije bila uvažena ni u pitanju jezika. Osim toga, islamska kulturna baština

³⁶ Ova tvrdnja se, po navodima povjesničara, poklapa sa povijesnom zbiljom, iako KPJ nije bila eksplicitna u tome radi li se o zasebnoj vjerskoj ili nacionalnoj zajednici. O tome vidi: Xavier Bougarel, “Bosnian Muslims and the Yugoslav idea”, u: *Yugoslavism Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ur. D. Djokić, (London: Hurst & Company, 2003), 106, dostupno na: https://www.academia.edu/5535974/Bosnian_Muslims_and_the_Yugoslav_Idea (17. 3. 2019).

valorizirana je kroz ideološku prizmu “orijentalizma”.³⁷ Smatralo se da su Bošnjaci bili potpuno nezastupljeni u memorijalnoj kulturi koja se nje govala u Bosni i Hercegovini i koja je dominantno promovirala srpsko tradicionalno nasljeđe, što je uzimano kao dokaz srpske kulturne dominacije, koja se još isticala i kroz udžbenike historije, lektiru itd. Sekulariziranje Bošnjaka u periodu socijalizma, po mišljenju dominantne struje u Stranci demokratske akcije, dovelo je do “gubljenja” vjersko-nacionalnog identiteta. Upravo zbog toga su najnapadanije manifestacije “gubljenja identiteta” bili miješani brakovi, davanje djeci kršćanskih ili tzv. “internacionalnih” imena. Sa posebnom traumom je doživljavano neuvažavanje kulturne posebnosti bosanskohercegovačkih muslimana u pogledu serviranja i konzumiranja svinjetine u javnom prostoru i institucijama, kao i naglo i nasilno prekidanje sa muslimanskom tradicijom u pogledu oblačenja žena.³⁸

Islamska zajednica

Islamska zajednica je, početkom 1990-ih, najvećim dijelom “iznijela” organizacioni aspekt vjerskog i nacionalno-kulturnog “preporoda” Bošnjaka. Pri tome je Senahid ef. Bistrić, koji je do oktobra 1990, kada su sprovedeni prvi demokratski izbori unutar Islamske zajednice, vršio dužnost Predsjednika Mešihata IZ za Bosnu i Hercegovinu, bio vezivna snaga, koja je obezbjeđivala logističku podršku Stranci demokratske akcije. Iako Islamska zajednica, sa stanovišta učešća u javnom diskursu, u periodu socijalizma, igra marginalnu ulogu, tradicionalni socijalni ustroj bosanskohercegovačkih lokalnih zajednica,³⁹ posebno manjih i

³⁷ O diskursu orijentalizma vidjeti: Edvard V. Said, *Orijentalizam*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008).

³⁸ Govori sa većine značajnijih predizbornih skupova koje je Stranka demokratske akcije organizirala tokom 1990. godine, a na kojima se spomenuti diskurs širi, skupljeni su u: Osman Brka, *SDA – Ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, (Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2007).

³⁹ Dvije antropološke studije, čije su autorice izvele svoje istraživanje među muslimanskom populacijom u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1980-ih, upućuju na muslimansko

posebno ruralnih, “prisna” socijalna atmosfera, moć neformalnog kontakta i usaglašavanja interpretacije dnevno-političkog zbivanja ne smiju biti potcijenjeni u procesu zbivanja redova Bošnjaka početkom 1990-ih. Pri tome džamijski džemati igraju ulogu inicijalnog jezgra.⁴⁰

Zadaćama i raznorodnim aktivnostima koje je preuzela na sebe, i realizirala, tokom 1990, a koje su bile i kulturnog i političkog i vjerskog karaktera, Islamska zajednica je uveliko prevazilazila funkciju isključivo vjerske institucije. Krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, ona je odlučno i ambiciozno iskoračila u društveno-politički diskurs Jugoslavije, preuzimajući inicijativu, kao jedina “nacionalna” institucija Bošnjaka i krovna vjerska institucija muslimana Jugoslavije, u zaštiti svoje pastve.

Tokom 1990, njeni predstavnici su javno preispitali i upozoravali na represivnu srbijansku politiku nad Albancima-muslimanima, koja je, putem srbijanskih medija, zahvaćenih virusom tradicionalnog srpskog nacionalizma, opravdavana boljševičko-retoričkim parolama borbe protiv kontrarevolucije i separatizma.⁴¹ Također, fokus medija Islamske

selo i muslimansku gradsku mahalalu kao zaseban društveni prostor unutar kojeg se prakticira i realizira vjerski i nacionalno-kulturni muslimanski identitet. Radi se zapravo o tome da su muslimani svoju mahalalu, selo, tj. lokalnu zajednicu doživljavali kao zaseban društveni i identitarni prostor, za razliku od grada koji je percipiran kao prostor unutar kojeg sekularne vlasti realiziraju svoje sekularne i ideološke prakse. O tome vidi: Tone Bringa, *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, (Sarajevo: Dani, 1997); Cornelia Katharine Sorabji, *Muslim identity and islamic faith in Sarajevo*, Thesis submitted in candidature for the Ph.D. degree in Social Anthropology in Kings College, Cambridge, 1989, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/35722008_Muslim_identity_and_Islamic_faith_in_Sarajevo (15. 1. 2019).

⁴⁰ Armina Omerika u svom članku ukazuje na to da je tokom 1960-ih i 1970-ih vjerska inteligencija, rame uz rame sa bh. političkim vodstvom i “sekularnom akademijom”, aktivno učestvovala u razradi diskursa o muslimanskom nacionalno-kulturnom identitetu, i to “jezikom islamskog reformizma”. Navedeno ukazuje na činjenicu da je vjerska inteligencija bila i ostala ključni medijator u komunikaciji sa narodom. Omerika, “The Role of Islam”, 368. Tone Bringa u svojoj knjizi konstatuje: “Pored toga što je definisala geografiju sela, džamija je bila i važna institucija koja je integrirala muslimansku zajednicu sela.” Bringa, *Biti musliman*, 211.

⁴¹ Kosovo su tokom 1990. posjetile i redakcija *Preporoda* i delegacija Vrhovnog islamskog starješinstva da bi se stekao uvid u bezbjednosnu situaciju pripadnika Islamske zajednice u toj pokrajini. “Vanredna sjednica zbog vanrednih okolnosti”, *Preporod*, god. XXI, br.

zajednice, tokom 1990, bio je i na muslimanima Sandžaka. Viktimizatorska retorika o položaju Bošnjaka u ovom dijelu Srbije nije imala samo funkciju odbrane već i homogenizacije bošnjačkog kolektiva koja se, kako su pokazivale populističke parole ispisane po vjerskim objektima antagoniziranog srpskog i muslimanskog kolektiva, ubrzavala.⁴²

Optužbom za islamski fundamentalizam, koja je dominirala srbijanskim propagandnim diskursom, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, muslimane se nastojalo proglasiti za “strano tijelo” sa kojim je nemoguće graditi suživot, bezbjedno društvo i državu. Knjigom Miroljuba Jevtića *Savremeni džihad kao rat* “naučno” je verifikovana srbijanska političko-propagandna teza o islamskom fundamentalizmu i političkom

5/469, (Sarajevo, 1. 3. 1990), 1; “Delegacija Vrhovnog islamskog starješinstva kod Ante Markovića”, *Preporod*, god. XXI, br. 6/470, (Sarajevo, 15. 3. 1990), 1. Indikativno je da je analiza situacije na Kosovu, koja je nakon posjete redakcije *Preporoda* ovoj pokrajini donesena kao članak u tom časopisu, bila primarno usredotočena na stanje islamske svijesti kod tamošnjeg stanovništva i na imenovanje krivaca zbog njenog nepostojanja. Izostala je, dakle, sućut prema ugnjetavanim na univerzalno humanoj osnovi. Fahira Fejzić, “Vjera, suze i suzavac na Kosovu”, *Preporod*, god. XXI, br. 5/469, (Sarajevo, 1. 3. 1990), 8-9. Ipak, zapisnik VIS IZ, usvojen na sjednici ovog tijela nakon realizirane posjete Kosovu, sadržavao je navode o prestrašenosti, nesigurnosti i neizvjesnosti, ubistvima, fizičkom maltretiranju, narušavanju moralnog integriteta žena, napadima na vjerske objekte, vjernike i službenike kao slici stanja muslimana na Kosovu. Aziz Kadribegović, “Analiza kosovske situacije”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), 1. Zbog ovog javnog očitovanja o situaciji na Kosovu, Beograd je optužio Islamsku zajednicu za “neprijateljske aktivnosti i potpomaganje albanskih separatista i terorista koji sprovode kontrarevoluciju”. Aziz Kadribegović, “Sve same laži i bedastoće”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), 16.

⁴² Česti nacionalistički ekscesi, organizovani od strane udruženja *Ras*, osnovanog da bi se zaustavilo navodno iseljavanje Srba iz Sandžaka pod pritiskom Muslimana i inicirao njihov povratak, bilo je povod za novinare *Preporoda* da, sredinom 1990, posjete ovaj region kojim su srpski nacionalisti, kroz štampu, budili strah nacije kao “zelenom transverzalom” na čijem se očuvanju sistematski radi, kao i na odvajanju Srbije i Crne Gore. Fahira Fejzić i Džemaludin Latić, “Predstoji li ‘smrt muslimanima’ Novopazarskog sanžaka”, *Preporod*, god. XXI, br. 12/475, (Sarajevo, 15. 6. 1990), 10-11. U vrijeme rasprave *Preporoda* sa srbijanskom štampom, 26. 3. 1990. godine Bajrakli džamija u Beogradu osvanula je sa natpisom “smrt muslimanima”, te nacrtanim krstom sa četiri ocila. Sarajevska reakcija uslijedila je samo dan kasnije – na zidu stare pravoslavne crkve na Bašaršiji osvanuo je natpis “Srbi van iz Bosne”. B. Perva, “Ponovo na nišanu nacionalista”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), 5; “To nije djelo vjernika”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), 20.

islamu koji je, kako se tvrdilo, ofanzivno istupao na globalnu i domaću političku scenu te predstavljao prijetnju svim civiliziranim, evropskim narodima. Budući da je diskurs o fenomenu islamskog fundamentalizma uporno nadograđivan početkom 1990-ih i budući da je, kao krovna vjerska institucija svih muslimana Jugoslavije, Islamska zajednica bila prozvana i optužena, od strane ekspanziona srbijanske politike, za predvođenje realizacije projekta političkog islama na jugoslovenskom tlu, 14. 1. 1990, na Islamskom teološkom fakultetu, organizovan je skup pod nazivom *Islamski fundamentalizam – šta je to?* Na skup su bili pozvani kulturni i javni radnici koji su se, svojim pisanjem ili javnim djelovanjem, doticali sintagme islamski fundamentalizam.⁴³

Cilj sazivanja skupa bio je raščišćavanje dilema vezanih uz fenomen političkog islama i dnevnopolitičku recepciju islama. Skup je predstavljao i reakciju na etiketiranje, od strane komunističkih vlasti u Bosni i Hercegovini i šire, ispoljavanja islama kao nečeg antisocijalističkog i nacionalističkog. Posebno se podvlačilo da je sintagmu islamski fundamentalizam prvi upotrijebio komunistički partijski establišment u Bosni i Hercegovini kao pokriće za sankcioniranje vjersko-kulturne prakse kod muslimana. Referati koji su prezentirani na pomenutom skupu, kao i mnogo zanimljivija popratna diskusija, u smislu njenog konkretnijeg doticaja sa političkom operacionalizacijom sporne sintagme, objavljeni su 1990. godine kao zbornik pod istoimenim nazivom.⁴⁴ Proces grupi muslimanskih intelektualaca / Mladomuslimana⁴⁵ iz 1983. godine navođen je kao tipičan

⁴³ Skup je održan u organizaciji *Preporoda* i *Islamske misli*, tj. Starješinstva Islamske zajednice u BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, na čelu sa v. d. predsjednika Senahidom ef. Bristrićem. H. Hajdarević i N. Latić, “Naučno definisanje islamskoga fundamentalizma”, *Preporod*, god. XXI, br. 3/467, (Sarajevo, 1. 2. 1990), 6; “Ko su bili učesnici okruglog stola *Islamski fundamentalizam – šta je to?*”, *Preporod*, br. XXI, 3/467, (Sarajevo, 1. 2. 1990), 3.

⁴⁴ Nusret Čančar, Enes Karić (ur.), *Islamski fundamentalizam – šta je to?*, (Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1990).

⁴⁵ O Sarajevskom procesu, vidjeti: Abid Prguda, *Sarajevski proces. Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. g.*, Sabrani dokumenti, II izdanje, (Sarajevo: Abid Prguda, 1990); Rajko Danilović, *Sarajevski proces 1983.*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2006). Sintagmu “muslimanski intelektualci” preuzimam iz navedene literature.

primjer obračuna sa izmišljenim islamskim fundamentalizmom te se, na taj način, uz potporu Islamske zajednice, suptilno etablirao kao mjesto novonastajuće kulture pamćenja Bošnjaka, a njegovi protagonisti legitimirali kao istinski politički predstavnici bošnjačkog naroda u predizbornoj utrci koja je predstojala.⁴⁶

Pored navedenih aktivnosti bitno je napomenuti i to da je, tokom 1990, Islamska zajednica poticala proces desekularizacije i reislamizacije Bošnjaka,⁴⁷ a u skladu sa političkim programom novoizrastajuće nacionalno-vjerske i političke elite, te je u to ime organizirala i niz vjerskih manifestacija koje su često prethodile predizbornim političkim skupovima. U tom kontekstu potrebno je spomenuti veće ilahija i kasida, održano u martu 1990, u sarajevskoj dvorani Zetra, u organizaciji Gazi Husrev-begove medrese i Radio-Sarajeva. Svečanost je, prema *Preporodu*, u dvije noći, posjetilo preko 20.000 ljudi. Održana manifestacija je ozvaničila prodor i legitimno prisustvo vjerskog u javnom prostoru.⁴⁸

U ljeto 1990, u otapajućem društveno-političkom kontekstu, obnovljena je i vjersko-kulturna manifestacija Ajvatovica, prije toga posljednji put održana 1947. godine. Nacionalno-kulturna dimenzija ovog hodočašća nazirala se u suptilnom potcrtavanju bosanskog kontinuiteta i

⁴⁶ “Sarajevski proces bio je najorganiziraniji pogrom Muslimana u Bosni i Hercegovini i posljednji pokušaj njihova zatucanja, što ilustruju mnoge činjenice.” Hasan Čengić, “Posljednji eksperiment boljševizma”, *Ogledalo*, god. I, br. 1, (Sarajevo, 11. 1990), 49.

⁴⁷ Početkom 1990-ih, pokušavala se “razotkriti” sekularna tradicija koju su Muslimani prihvatili i koja im je bila nametnuta u toku 45 godina komunističke vlasti, a kojoj je kršćanstvo, kao temelj sekularne evropske kulture, oblikovalo kulturni *background*. “Ramazan u Sarajevu” (Vijesti iz naših džemata), *Preporod*, god. XXI, br. 6/470, (Sarajevo, 15. 3. 1990), 4-5; Nenad Filipović, “Bajrami i jemeci” (Bilješke iz alternativne filologije, Tetki Meleć-hanumi Kulenovički, preuzeto iz *Život*, Sarajevo, br. 12, 12. 1989.), *Preporod*, god. XXI, br. 9/473, (Sarajevo, 1. 5. 1990), 17; “Bajram kao vrhunski događaj”, *Preporod*, god. XXI, br. 10/474, (Sarajevo, 15. 5. 1990), 1; “Imamo svoje blagdane”, *Preporod*, god. XXI, br. 1/465, (Sarajevo, 1. 1. 1990), 13; “Ishranu bez kršenja vjerskih propisa”, *Preporod*, god. XXI, br. 3/467, (Sarajevo, 1. 2. 1990), 1.

⁴⁸ B. Perva, “Sarajevske noći u kojima su se dogodile ilahije i kaside”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), nenumerisane stranice, umetnute između 10 i 11.

“autentičnog” kulturnog identiteta koji se najprije zrcalio u bogumilstvu, a potom u islamu, vjeri koja se, zbog srodne idejne i duhovne suštine, “prirodno” nakalemila na bosansku herezu:

“Ajvaz-dedo, sufija, vjerovatno rođen u Huvejzu (Iran), došao je u Bosnu kao janičar sultana Mehmeda Fatiha II, osvajača Bosne. Negdje, u ovom kraju Skopaljske doline 36 hiljada bogumilskih porodica skupa prima islam. Sultan im za vjeroučitelja daje Ajvaz-dedu. Bogumili su bili narod (op. a. sic!) čija se sva civilizacija svodi na nadgrobne spomenike, stečke. Nisu gradili zidine, niti gradove. Život su proveli u prirodi koja je za njih bila ‘hram Božiji’, a u blizini vode i pećine. Ajvaz-dedo, sufija koji zelenilo prirode shvata kao dah nutrine Zemlje, nesmetano je mogao prihvatiti bogumilski ‘hram Božiji’ i ibadetiti u njemu.”⁴⁹

Ajvatovica je imala konotacije nacionalno-političkog skupa. O tome govori i podatak da je tokom manifestacije podijeljeno 10.000 primjeraka Programске deklaracije SDA, te da su lokalni inicijativni odbori SDA poticali narod da posjeti manifestaciju.⁵⁰

Ipak, jedan od najbrojnijih i najznačajnijih vjerskih skupova Bošnjaka u predizbornom periodu, sa izrazitom nacionalno-političkom konotacijom, a organizovan od strane Islamske zajednice i Stranke demokratske akcije, bila je dženaza u Foči, klanjana 25. 8. 1990. Dženaza je bila posvećena svim šehidima koji su u toku Drugog svjetskog rata stradali od “četničke kame” na Drinskom mostu, ali i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Podsjećanje na stradanja muslimanskog naroda u Drugom svjetskom ratu, prouzročena istom velikosrpskom nacionalnom ideologijom koja je nadahnjivala srpske nacionalne zborove početkom 1990-ih, bilo je u službi upozorenja da se povijest ne ponovi.⁵¹ Nakon dženaze

⁴⁹ Nedžad Latić, “Ajvatovica drugi put u slobodi”, *Preporod*, god. XXI, br. 13/476, (Sarajevo, 1. 7. 1990), 8-9; “Program Ajvatovice”, *Preporod*, god. XXI, br. 11/474, (Sarajevo, 1. 6. 1990), 5.

⁵⁰ Brka, SDA – *Ljudi i događaji*, 81; Zehrudin Isaković, “Ahiretsko koračanje”, *Valter*, god. III, br. 31, (Sarajevo, 4. 7. 1990), 16-17.

⁵¹ Nedžad Latić, Fahira Fejzić, “Foča, mjesto umiranja i buđenja muslimana”, *Preporod*, god. XXI, br. 17/480, (Sarajevo, 1. 9. 1990), 10-11. Transparenti sa sadržajem “Da se Foča više

održana je i osnivačka skupština Stranke demokratske akcije za Foču, čime se implicitno ukazivalo na potrebu zbivanja redova Bošnjaka i pristajanja uz Stranku demokratske akcije kao jedinog garanta da se povijest neće ponoviti: “Zulfikarpašić je zaključio da se bošnjačkom narodu više nikada neće dogoditi da nas goloruke kolju i da je upravo zbog toga osnovana SDA.”⁵²

Bošnjački narod je, masovnošću svog okupljanja, na pomenutim i drugim zborovima, tokom 1990, ohrabrivao novoizrastajuću političku elitu i davao joj do znanja da je zreo i spreman za promjene. Ipak, ostaje pitanje u kojoj mjeri se on identifikovao sa polivalentnim idejno-političkim anticipiranjima koje je u njegovo ime artikulirala pomenuta politička elita, kao i nacionalno-kulturna i vjerska inteligencija okupljene u SDA i Islamskoj zajednici i oko njih, kao i sa ekskluzivnom simbolikom i retorikom koja je dominirala opisanim skupovima.

Zaključak

Revolucije u Istočnoj Evropi i jugoslavenska društveno-politička, ekonomska i međunacionalna kriza, krajem 1980-ih, stvorile su uvjete za smjenu komunističke idejno-političke paradigme. U pomenutom kontekstu, na zgarištu socijalističkog poretka, javljaju se zagovornici tzv. prirodnog poretka vlasti, tj. nove etnonacionalne i etnocentrične idejno-političke paradigme. Reperkusije te smjene u Bosni i Hercegovini očitovale su se u rastakanju njenog “zamišljenog” kulturnog i društvenog jedinstva koje je od 1960-ih afirmirala bosanskohercegovačka politička elita. Novoizrastajuće političke elite slavile su etnonacionalno jedinstvo, zagovarale obnovu nacionalno-kulturnog i vjerskog identiteta, nacionalni suverenitet i ekskluzivitet. Bošnjačko-muslimanska politička elita, vjerska i kulturna inteligencija dale su svoj osoben doprinos opisanom procesu početkom 1990-ih. U procesu demokratizacije koji

nikada ne ponovi” bili su istaknuti na mnogim mjestima u gradu i na prilazima Foči. Brka, *SDA – Ljudi i događaji*, 141.

⁵² Isto. 143.

je stihijski zaživljavao, te grupe su vidjele šansu za ostvarenje vlastitih idejno-političkih ambicija, šansu za dovršenje procesa “nacionalnog preporoda” Bošnjaka / Muslimana i naposljetku šansu za revitalizaciju vjerskog identiteta kao temelja nacionalno-kulturnog. Utemeljivač Stranke demokratske akcije (SDA), vodeće muslimanske stranke početkom 1990-ih, bila je kohezivna i međusobno solidarna grupa mladomuslimanskih intelektualaca čiji su pripadnici smatrali da je islam nesumnjiv temelj kulturnog identiteta muslimana / Muslimana Jugoslavije. U tom smislu su stranku SDA definirali kao stranku koja okuplja sve pripadnike islamskog kulturno-civilizacijskog kruga unutar Jugoslavije, ili barem one koji su se željeli identificirati sa nacionalno-kulturnom odrednicom Musliman. Pored mladomuslimanskih intelektualaca, doprinos nacionalnom pokretu Muslimana početkom 1990-ih dala je i kulturna inteligencija koja je idejno stasala u vrijeme socijalizma i koja je u nacionalnu odrednicu Musliman učitala socijalističke, sekularne sadržaje te insistirala na kodifikaciji muslimanske nacionalno-kulturne osobenosti. Naposljetku, unutar Stranke demokratske akcije početkom 1990-ih našla se i struja predvođena Adil-begom Zulfikarpašićem koja je zagovarala nacionalnu nominaciju Bošnjak za Muslimane Bosne i Hercegovine, te razvijala diskurs o Bošnjacima kao potencijalnim nosiocima suvereniteta Bosne i Hercegovini, posljedično Bosni i Hercegovini kao njihovoj nacionalnoj državi. Idejna razmimoilaženja u poimanju određujuće suštine muslimansko-bošnjačkog, vjersko-nacionalnog i kulturnog bića, obima “zamišljenog kolektiva”, i Bosne i Hercegovine kao socio-kulturnog i državnog entiteta, potaknula su rasprave unutar muslimanskog nacionalnog pokreta početkom 1990-ih i izazvala njegova cijepanja. Ključnu logističku podršku Stranci demokratske akcije, početkom 1990-ih, pružala je Islamska zajednica koja je bila i ostala ključni medijator u komunikaciji sa narodom. Vjerske manifestacije i obredi koje je početkom 1990-ih organizirala, bili su u službi osnaživanja vjerskog i nacionalno-kulturnog identiteta muslimana / Muslimana / Bošnjaka, kao i u službi SDA predizborne kampanje.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Štampa:

- *Danas*, Zagreb, 1990.
- *Naši Dani*, Sarajevo, 1990.
- *Ogledalo*, Sarajevo, 1990–1991.
- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1990.
- *Preporod*, Sarajevo, 1990.
- *Valter*, Sarajevo, 1990.

LITERATURA

Knjige:

- Ademović, Fadil. *Vrijeme uspravljanja Bošnjaka. Atif Purivatra – život i djelo*. Sarajevo: Vijeće kongresa Bošnjačkih intelektualaca, 2002.
- Arnautović, Suad. *Izbori u Bosni i Hercegovini '90, Analiza izbornog procesa*. Sarajevo: Promocult, 1996.
- Behmen, Omer. *Na dnu dna*. Sarajevo: Udruženje “Mladi Muslimani”, 2006.
- Benedikt, Anderson. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998.
- Bougarel, Xavier. “Bosnian Muslims and the Yugoslav idea”, u: *Yugoslavism Histories of a Failed Idea 1918-1992*, ur. D. Djokić. London: Hurst & Company, 2003. Dostupno na: https://www.academia.edu/5535974/Bosnian_Muslims_and_the_Yugoslav_Idea (17. 3. 2019)
- Bringa, Tone. *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo: Dani, 1997.
- Brka, Osman. *SDA – Ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2007.

- Čančar, Nusret; Karić, Enes (ur.). *Islamski fundamentalizam – šta je to?*. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1990.
- Danilović, Rajko. *Sarajevski proces 1983*. Tuzla: Bosanska riječ, 2006.
- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Gellner, Ernest. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura, 1998.
- Kenney, Padraic. *Breme slobode – Istočna Evropa nakon 1989. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2007.
- Mulaosmanović, Admir. *Bihaćka krajina 1971.–1991. (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010.
- Nojman, Iver B. *Upotrebe drugog. “Istok” u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku / JP Službeni glasnik, 2011.
- Pejanović, Mirko. *Through Bosnian Eyes. The Political Memoirs of a Bosnian Serb*. Sarajevo: Purdue University Press, 2002.
- Prguda, Abid. *Sarajevski proces. Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. g. Sabrani dokumenti, II izdanje*. Sarajevo: Abid Prguda, 1990.
- *Programska deklaracija Stranke demokratske akcije*. Sarajevo: Inicijativni odbor za osnivanje Stranke demokratske akcije, 1990.
- Purivatra, Atif i drugi. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- Said, Edvard V. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.
- Sorabji, Cornelia Katharine. *Muslim identity and islamic faith in Sarajevo*. (Thesis submitted in candidature for the Ph.D. degree in Social Anthropology). Cambridge: Kings College, 1989. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/35722008_Muslim_identity_and_Islamic_faith_in_Sarajevo (15. 1. 2019)
- Tasić, David (ur.) *Bosna i bošnjaštvo*. Sarajevo / Ljubljana: “Karantinja”, 1990.

Članci i rasprave:

- Imamović, Mustafa. “O historiji bošnjačkog pokušaja”, u: Atif Purivatra i drugi. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991, 33-70.
- Isaković, Alija. “Bošnjak ili Musliman”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, ur. D. Tasić. Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990.
- Lucić, Iva. “In the service of the nation: intellectual’ articulation of the Muslim national identity”. *Nationalities Papers*, Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 40, No. 1, January 2012, 23-44.
- Rusmir Mahmutćehajić. “Bošnjaci i/ili Muslimani?”, u: Atif Purivatra i drugi. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991, 73-113.
- Mulaosmanović, Admir. “Nacionalni identitet u kontekstu izraženog regionalnog identiteta i političkih potresa u Bihaćkoj krajini”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. H. Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 137-152.
- Omerčić, Edin. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992–1995)”. *Historijska traganja*. Sarajevo: Institut za istoriju, 13, 2014, 9-134.
- Omerika, Armina. “The Role of Islam in the Academic Discourses on the National Identity of Muslims in Bosnia and Herzegovina, 1950–1980”. *Islam and Muslim Societies: A Social Science Journal*, New Delhi: Serials publications, Vol. 2, No. 2, 2006. Dostupno na: <https://www.muslimsocieties.org/Vol2-2/Vol2-2-311.pdf> (7. 4. 2019)
- Purivatra, Atif. “O nacionalnom fenomenu Muslimana”, u: Atif Purivatra i drugi. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991, 13-30.
- Repe, Božo. “Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji. Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu”, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. S. Biserko. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017, 172-199.

- Veladžić, Sabina. “Homogenizacija Bošnjaka kroz Preporod 1990.”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. H. Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2009, 190-192.
- Veladžić, Sabina. “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – ‘stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”. *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 7, 2011, 201-229.
- Veladžić Sabina. “Kretanje ka nultnoj tački – politički narativ SDA 1990-1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka”, u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, (Zagreb: Disput, 2011), 299-312
- Zulfikarpašić, Adil. “Bošnjaštvo – šansa ili bauk?”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, ur. D. Tasić. Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990, 3-6.

Neobjavljeni radovi:

- Veladžić, Sabina. *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*. Rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 7. 9. 2011.
- Veladžić, Sabina. *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*. Rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. 5. 2018.

Summary

Creators of the Bosniak society within Bosnia and Herzegovina at the beginning of the 1990s

The revolutions in Eastern Europe, as well as the Yugoslav socio-political, economic and inter-ethnic crisis, in the late 1980s, created conditions for the change of the communist ideological, and therefore political paradigm. In the aforementioned context and at the dusk of the socialist order, advocates of the so-called natural order of government arise, pleading for the national unity, sovereignty, restoration of national, cultural and religious identity, and celebrating national exclusivity. Repercussions of that historical turn over in Bosnia and Herzegovina were evident in the dissolution of its “imagined” cultural and social unity, which has been promoted by the B&H political elite since the 1960s. The Bosniak/Muslim political elite, religious and cultural intelligentsia made their contribution to the described process. In the spontaneously revived democratization process, these groups saw a chance to realize their own ideological and political ambitions, to complete the process of “national revival” of their community, and finally to revitalize religious identity as a basis for national and cultural identity of Muslims/Bosniaks. Founder of the Party of Democratic Action (SDA), the leading Muslim party at the beginning of 1990s, was a cohesive group consisted of the mutually loyal Young Muslim intellectuals who believed that Islam was undoubtedly the basis of cultural identity of Muslims in Yugoslavia. In that sense, they defined SDA as a party that gathered all the members of the Islamic cultural and civilizational circle within Yugoslavia, or at least those who wanted to identify themselves with national and cultural nomination Muslim. Significant contribution to Muslim national movement in the early 1990s gave secular Muslim cultural intelligentsia, which, being ideologically shaped during socialism, from the beginning of 1960s, insisted on codification of separate Muslim national and cultural identity and tried to give secular content to the Muslim national

nomination. Finally, there was a group, within SDA, in the early 1990s, led by Adil Zulfikarpašić, which pleaded for the national nomination of Bosniak for Muslims of Bosnia and Herzegovina, and developed a discourse on Bosniaks as potential holders of Bosnia and Herzegovina’s sovereignty, consequently about Bosnia and Herzegovina as their national state. The conceptual divergence in understanding of the defining essence of the Muslim/Bosniak religious, national and cultural being, of the extent of the “imagined community”, and of Bosnia and Herzegovina as a socio-cultural and state entity, sparked debates within the Muslim national movement in the early 1990s and caused its cleavage. Main logistical support for the Party of Democratic Action, in the early 1990s, was provided by the Islamic Community, which remained the key mediator in communication with the common people. Religious manifestations and ceremonies that Islamic community organized in the early 1990s were to empower the religious and national identity of Muslims/Bosniaks, as well as to support the SDA electoral campaign.

PRIKAZI

Márta Font, *Völker – Kultur – Beziehungen. Zur Entstehung der Regionen in der Mitte des mittelalterlichen Europas*. Hamburg: Dr. Kovač Verlag, 2013, 370.

Težnja prema regionalnim metodološkim konceptima u medievistici postoji najvjerojatnije koliko i medievistika sama. Intenziviranje takvih nastojanja međutim novijeg je datuma. Knjiga Márte Font obuhvaća jedan specifičan *historijski prostor* u Evropi, prostor koji nije omeđen geografsko-fizičkim, već historijskim obilježjima. Sva ranija nastojanja da se ovom prostoru odrede geografske granice ostala su bezuspješna. Historijski prostor o kojem je ovdje riječ je Istočno-centralna Evropa, termin koji je “skovan” poslije Prvog svjetskog rata, a mlađi je svega nekoliko godina od termina Srednja Evropa. Kada se pogledaju trendovi u evropskoj historiografiji, posebno u publikacijama na njemačkom i engleskom govornom području, lahko će se primijetiti da je pojam Istočno-centralna

Evropa već dugi niz decenija aktuelan. Štaviše, može se reći da se, kako vrijeme odmiče, radovi koji u fokus uzimaju ovu regionalnu dimenziju sve češće pojavljuju, bilo da imaju pojam Istočno-centralna Evropa u svom naslovu, ključnim riječima ili unutar samog teksta. Isto se može reći i za naučne skupove historičara koji se posljednjih dvadesetak godina organiziraju diljem Evrope.

Márta Font pripada uglednoj grupi mađarskih medievista čiji naučni opseg i domet, u geografskom pogledu, nadilazi mađarske nacionalne granice i radovi su joj objavljeni na mnogim evropskim jezicima. Rođena je 1952. godine u Pečuhu u Mađarskoj. Studij historije i slavistike pohađala je na Univerzitetu u Segedinu 1970–1975. i tu je stekla doktorsku titulu 1979. s temom “Nekoliko pitanja

ugarsko-staroruskih odnosa u 12. stoljeću”, a habilitirala je 1997. godine. Na Univerzitetu u Pečuhu predaje od 1983. historiju srednjeg i ranog novog vijeka. Član je Mađarske akademije nauka i nosilac brojnih priznanja u Mađarskoj i inozemstvu. Autorica je i urednica nekoliko monografija i zbornika, a njeni članci, studije i stručni radovi objavljeni su širom Evrope u uglednim i referentnim publikacijama. Od mnoštva vrijednih historiografskih ostvarenja izdvojit ćemo njeno najrecentnije djelo “Coloman, King of Galicia and Duke of Slavonia (1208–1241): Medieval Central Europe and Hungarian Power” koje je objavila zajedno s mađarskim historičarom Gáborom Barabásom 2019. godine u okviru uglednog izdavačkog serijala Arc Humanities Press iz Leedsa.

Knjiga *Völker – Kultur – Beziehungen. Zur Entstehung der Regionen in der Mitte des mittelalterlichen Europas* zapravo je izbor članaka objavljenih od 1988. do 2012. godine na njemačkom jeziku. Ovakav koncept, koji je najbliži *variorum reprint* izdanjima

izdavačke kuće Ashgate, sadrži jednu zajedničku poveznicu, a to je prostor Istočno-centralne Evrope, tako da knjiga ima koherentnu cjelinu. Članci su grupirani u četiri tematske cjeline. Prva cjelina sadrži najveći broj članaka – njih sedam – i naslovljena je “Das mittelalterliche Königreich Ungarn und seine Völker” (str. 15-107). Ovdje se autorica kreće na “domaćem terenu”, obrađujući dosta raznovrsne teme iz historije srednjovjekovne Ugarske. Veliki značaj ovih radova je, pored toga što obrađuju značajna historiografska pitanja, njihov sintetski karakter. Istraživačima koji ne razumiju mađarski jezik približene su teme poput problematike kristijanizacije Ugarske (*Zum Problem der Christianisierung Ungarns*, str. 15-27), o Slavenima u Ugarskoj za vrijeme dinastije Arpad (*Die Slawen in Ungarn der Arpadenzeit. Ein Forschungsbericht*, str. 29-38), s osvrtima na do tada najrecentniju literaturu mađarskih historičara. Na taj način ovi članci pružaju svim zainteresiranim istraživačima početnu osnovu za ulazak u ovu osjetljivu, a djelimično i kontroverznu oblast,

te pružaju vrlo dobar pregled najvažnijih radova o tim temama s kritičkim osvrtom.

Drugi članci ove cjeline obrađuju demografske, kulturološke i urbanističke teme (*Ansiedlung, Integration und Toleranz im mittelalterlichen Ungarn*, str. 39-50, *Latiner und Orthodoxe: Völker und Gewohnheiten im mittelalterlichen Ungarn*, str. 51-60). U njima dolazi do izražaja autoricino poznavanje različitih historijskih aspekata ugarske prošlosti, koji se pokazuju aktuelnima i u današnjem vremenu, kao npr. migracije stanovništva, suživot različitih nacija i etničkih grupa, zatim odnosi između postojećih konfesija u tadašnjem ugarskom društvu. Iako se autorica u prethodnim člancima držala metodološkog pristupa da piše bez opširnijih uvoda i zaključaka, ulazeći direktno u srž naslovljene tematike, kojeg se držala dosljedno skoro u čitavoj knjizi, odstupanja su uočljiva u nekolicini radova. Jedan od tih radova je *Städte im Königreich Ungarn vor 1526* (str. 61-88). Ovdje je na izuzetan način sumirana jedna od najbolje obrađenih oblasti mađarske historiografije srednjeg

vijeka – gradovi. Rezultati tih istraživanja dolazili su iz pera najznačajnijih mađarskih historičara, kao što su András Kubinyi (1929–2007) i Erik Fügedi (1916–1992), koji se smatraju pionirima savremenih pristupa u obradi urbanih naselja. Ostala dva članka govore o protoku ljudi na području Dunava (*Pilger, Kreuzfahrer und Händler entlang der Donau im 11.–13. Jahrhundert*, str. 89-96), jednoj od najvažnijih prometnica srednjovjekovne Evrope, dok je posljednji članak ove cjeline biografskog karaktera i posvećen je Edu Petrovichu (*Ede Petrovich, Forscher der mittelalterlichen Universität von Pécs/Fünfkirchen*, str. 97-110) koji je dio svog života posvetio istraživanju postanka univerziteta na području ugarskog kraljevstva.

U drugoj tematskoj cjelini zbornika Márta Font djelimično napušta uži prostor Ugarske i interesovanje pokazuje za odnose Ugarske s Kijevskom Rusom i Galičko-Volinjskim vojvodstvom u 12. i 13. stoljeću (str. 111-174). Autoricu zanimaju politički odnosi između ovih političkih subjekata (*Politische Beziehungen*

zwischen Ungarn und dem Kiever Rus' im 12. Jahrhundert, str. 111-132, *Die ungarischen Vornehmen in Halic im 13. Jahrhundert*, str. 133-142, *Ungarn, Polen und Halic-Volhynien im 13. Jh.*, str. 143-156, *Einige Repräsentanten des Kleinadels im polnischungarischen Grenzgebiet und die Zukunft ihrer Familien*, str. 157-176), koji mogu, u ovom vremenu oskudnih izvornih podataka, poslužiti i kao putokaz o mogućim odnosima Ugarske s Bosnom i navesti na promišljanje do sada poznatih epizoda i ugarsko-bosanske historije. Specijalistička oblast istraživanja autorice treća je cjelina ove knjige. Ona sadrži najmanji broj radova (svoga tri) i nosi naslov "Kiever Rus' aus der Perspektive verschiedener Quellen" (str. 177-219) s radovima: *Grundriss der osteuropäischen Städte im Frühmittelalter* (str. 177-190), *Ein Nachbarland (Ungarn) im Spiegel der altrussischen Chroniken* (str. 191-202), *Das Fortleben der Gesetzgebung der Kiever Rus' auf dem Gebiet der Ostslawen* (str. 203-222). Ovdje je tretiran prostor današnje Ukrajine, dok je u srednjem vijeku nosio ime Kijevska

Rus'. Za razliku od drugih radova u ovoj knjizi, ovdje je više riječ o pravnom aspektu istraživanja historije ovog područja.

Posljednja cjelina sadrži vjerovatno najznačajnije radove autorice i ima najoriginalniji pristup u odnosu na ostale tekstove sabrane u ovoj knjizi. Prvim člankom Márta Font se svrstala u društvo velikih istraživača i teoretičara regije Istočno-centralne Evrope, Oskarom Haleckim, Jenőm Szúcsom i drugim, ulazeći u samu srž problematike, postavljajući pitanje: Gdje je zapravo Evropa i koje su njene granice? Istraživački utemeljen a sintetički izložen, rad pod naslovom *Mitteleuropa – Osteuropa – Ostmitteleuropa? Bemerkungen zur Entstehung einer europäischen Region im Frühmittelalter* (str. 223-245) nudi objašnjenja o postanku ove regije u ranom srednjem vijeku. Autorica polemizira s mnogim gledištima koja su tretirala slična pitanja. Za razliku od starije historiografije, Fontova smatra da nije došlo do naglog razdvajanja onog prostora koji historičari danas nazivaju Istočnom Evropom od Istočno-centralne Evrope, nego da je u pitanju dugi

proces koji trajao čitavo 12. stoljeće. Drugi važan doprinos autorica daje u članku *Krone und Schwert* (str. 247-284), gdje raspravlja o veoma složenim manifestacijama karaktera i suštine vladavine i vladarskog prava u Centralnoj i Istočnoj Evropi u srednjem vijeku, temi koja je posljednjih dvadesetak godina doživjela najkrupnije reinterpretacije, da ne kažemo revizije. Treći prilog u ovoj tematskoj cjelini nosi naslov *Berge, Grenzen und Politik* (str. 285-292) i tretira pitanje granice i razgraničenja između srednjovjekovnih vladavina ovog područja, pri tome jasno pokazujući temeljne razlike u razumijevanju i pravnom statusu granice u srednjem vijeku u odnosu na savremeno doba. U narednom radu (*Ungarn und die Kiever Rus' um 1000*, str. 293-302) autorica se ponovo vraća odnosu Ugarske i Kijevskog Rusa, s tim što na ovom mjestu obraća pažnju na najraniji period njihovih odnosa, odnosno vrijeme kristijanizacije i začetke srednjovjekovne državnosti.

Komparativnim pristupom u radu *Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende vom 12. –*

zum 13. Jahrhundert (str. 303-312) obrađeno je važno i turbulentno razdoblje u historiji Jugoistočne Evrope, a to je prijelaz iz 12. u 13. stoljeće. Početak ovog perioda označava smrt bizantskog cara Manojla Komnena (1143–1180), što je za posljedicu imalo oslobađanje od bizantske prevlasti nekoliko političkih subjekata na Balkanu, dok kao završni događaj ove prepoznatljive faze evropske historije autorica uzima osvojenje Konstantinopolja od strane križara 1204. godine. Za historičare koji se bave bosanskom srednjovjekovnom historijom zanimljivost predstavlja pokušaj autorice da ospori spomen bana Kulina iz pisma pape Inocenta III od novembra 1202. godine. Naime, veliki autoritet kao što je Sima Ćirković u jednom svome ranom radu iz 1960. godine uvjerljivo je dokazao da u objavljenom prijepisu povele umjesto riječi *Gubani* treba da stoji *Culini bani*. Fontova, iako polemizira ovaj stav Ćirkovića, čini to s njegovim sumarnim opisom iz sinteze *Istorija srednjovjekovne bosanske države* iz 1964. što njenu argumentaciju ne čini dovoljno

potkrijepljenom, stoga se njeno mišljenje da se iza riječi *Gubanus* krije ime bugarskog cara Kalojana ne čini ispravnim.

Na kraju knjige nalazi se popis izvora i literature korištene u radovima ove publikacije i registar ličnih imena. Odluka izdavača da na samom kraju ostavi sveobuhvatni popis literature umjesto da ga u dijelovima postavlja na kraju svakog rada pokazala se kao koristan potez, jer omogućuje budućem istraživaču da se na pregledan način upozna s pažljivo odabranim referencama korištenim u autoricinim člancima. Smatram da se propustila prilika da se bibliografija ipak tematski grupira, što bi njenu uporabnu vrijednost još više uvećalo.

Redžo Trako, *Debogumilizacija bosanskog srednjovjekovlja. Uloga bogumilskog dualizma u stvaranju srednjovjekovnog bosanskog identiteta*. Zagreb / Sarajevo: Synopsis, 2017, 614.

Već neko vrijeme u bosanskohercegovačkim medievističkim krugovima kruži informacija da se priprema novo djelo o Crkvi bosanskoj i

Uz primijenjenu naučnu akribiju i smisao za sintetski izražaj, autorica je u ovom zborniku svojih odabranih radova ipak zaokružila svoje naučne preokupacije posljednjih decenija ponudivši značajan istraživački doprinos historijsko-geografskom prostoru Istočno-centralne Evrope. Suhoparnost i šarolikost u radovima i različitim metodološkim pristupima koje često prate zbornike ovakvog tipa, u ovom slučaju ne postoje. Jasan i pristupačan stil pisanja, kao i sažeto i razumljivo predstavljanje zahtjevnih tema čine ovaj zbornik idealnim uvodom i pregledom regionalne historije od kojeg će velike koristi imati studenti i naučni radnici.

Nedim Rabić

vjerskom životu srednjovjekovne Bosne od strane autora Redže Trake, predavača na Visokom evanđeoskom teološkom učilištu u Osijeku.

Teško je bilo znati šta da se očekuje od tog djela, budući da se autor u naučnim radovima rijetko doticao srednjovjekovnog perioda, a i kada jeste (pojedini radovi o stećcima), to nije bilo najuspješnije. No, onda je 2017. godine ugledna zagrebačko-sarajevska izdavačka kuća *Synopsis* predstavila knjigu atraktivnog naziva *Debogumilizacija bosanskog srednjovjekovlja*, sa pomalo zbunjujućim podnaslovom *Uloga bogumilskog dualizma u stvaranju srednjovjekovnog bosanskog identiteta*. Knjiga je štampana na 614 luksuzno opremljenih stranica, u tvrdom uvezu, a nastala je na temelju autorove doktorske disertacije, naziva (str. 16) *The Role of Bogomilism (valjda Bogomilism) in the creation of Bosnina (valjda Bosnian) identity in the Middle Ages*, koja je odbranjena 2007. godine na Queen's University u Belfastu.

Tehnički dio knjige (str. 9-19) čine kratke cjeline "Sažetak", "Zahvale", "Kratice", "Popis numeriranih ilustracija", "Napomene" i "Opći model grupnog identiteta". Glavna masa knjige podijeljena je u tri poglavlja. Prvo poglavlje je "Uvod" – koji u sadržaju počinje od 52. stranice,

a u knjizi od 23. i broji ukupno 32 stranice, drugo poglavlje naslovljeno je "Geopolitički sažetak" i ima 14 stranica, te treće poglavlje "Bosanski dualizam i srednjovjekovna bosanska baština" koje broji ni manje ni više nego 470 stranica! Bilo bi jako zanimljivo čuti šta bi na ovakvu, u najmanju ruku neobičnu koncepciju i strukturu knjige, imali reći pokojni Midhat Šamić ili Umberto Eco. Nakon "Zaključka o srednjovjekovnim bosanskim crkvenim rukopisima" (str. 543-545) i "Zaključka trećeg poglavlja" (str. 546-547), uslijedio je "Zaključak" (str. 551-614), koji je obuhvatio i Bibliografiju primarnih i sekundarnih izvora. Indeks osoba i lokacija spomenutih u knjizi nije priložen, što je samo po sebi jako velik tehnički propust.

Prvo poglavlje (str. 23-55), koje je sastavljeno od dva dijela "Uvod" i "1. Opći model krivovjernog bosanskog bogumilskog dualizma", možda je najslikovitiji prikaz onoga što čitatelja čeka na kasnijim stranicama. Doista nije jasno zašto su za knjigu o srednjovjekovnoj temi potrebne početne četiri stranice koje govore o današnjoj državi Bosni i Hercegovini, njenom nastanku iz

SFR Jugoslavije, procentima stanovništva, ili ratu u posljednjoj deceniji 20. stoljeća, nakon čega su uslijedili ekskurzi o Arnoldu J. Toynbeeju i Haydenu Whiteu. A onda je uslijedio pregled ranije historiografije o Crkvi bosanskoj. Kao i svaki sličan pregled, i ovaj počinje djelima Božidara Petranovića i Franje Račkog te autorovim sudom o njima. No, zatim su uslijedile prve komplikacije. Osjetio je potrebnim da za Petranovića istakne da je “srpskog ili crnogorskog porijekla” te da je rođen u mjestu *Sebenicho* “možda današnji Šibenik” (!), dok kod Račkog, govoreći o beogradskom izdanju iz 1931, kaže da je naslov ubacivanjem *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost*, “znakovito izmijenjen” (!). Očito autor nije prepoznao da je riječ o dvije starije zasebne rasprave Račkog, tom prilikom zajedno objavljene. Zatim je uslijedio osvrt na Runcimana i Obolenskog, pa ko zna iz kojih razloga (historiografskih sigurno ne) na djelovanje Georgine M. Mackenzie i Adeline P. Irby u Bosni tokom 19. stoljeća, pa na putešestvije Artura Evansa, pa ponovo na Runcimana i Obolenskog, zatim

Francisa Dvornika i Dimitra Angelova, pa ponovo na Obolenskog itd., itd. Trako uživa da strancima u Bosni prikači epitet špijuna, pa je tako za Evansa napisao da je “po krajnjem jugoistoku Balkana desetljećima tragao za velikim tetragonalnim drvenim pečatima ... jednostavno je teško povjerovati da su [brojne geopolitičke, vojne i diplomatske informacije] bile dostupne tako mladom novinaru”, za Johna V. A. Finea i Marian Wenzel smatra da su “po potrebi o situaciji u Jugoslaviji izvještavali oba doma američkog Kongresa”. Ostaje nejasno kako je sve to, čak i da je tačno, bitno za autorovu temu. Potpuno su nerazumljive insinuacije da je knjigu M. Wenzel “do sada relativno malen broj ljudi doista bio u prilici vidjeti”, ili pak još čudnija konstatacija o Robertu Doniji (nejasno zbog čega se ovaj stručnjak moderne povijesti uopće spominje u ovom pregledu, kada nije napisao niti jedan redak o srednjovjekovnoj prošlosti): “Nakon svega, vrlo je teško pouzdano tvrditi da su ranije spominjani Fiteov bivši student Robert (Bob) J. Donia i kasnije spominjani Robert Donia ista osoba” (!). U drugom

dijelu prvog poglavlja spomenuti su “Opći modeli ...”. Očekujući da nađemo na detaljnije opisan najavljeni model, ovdje nailazimo na “češkog povjesničara Šidaka”, “ruskog arheologa Sergejevskog”, a u sljedbenike “islamske teorije o bogumilizmu” ubrojao je: “braća Kulenović – Osman i Džafer, Nurija Pozderac, braća Pozderac – Hakija i Muhamed, Mehmed (Meša) Selimović, Džemal Bijedić, Izet (Kiko) Sarajlić, Muhamed (Tunjo) Filipović, Fikret (Babo) Abdić”. Odreda imena “od značaja” za problematiku vjerske slike srednjovjekovne Bosne, koja zapravo ne mogu biti udaljenija od historijske nauke i medievistike.

Preskačemo dosta stranica i “rasprava” kako bismo ukazali na najkarakterističnije pokazatelje autorovog stila i rezonovanja. Opisujući arheološka iskopavanja u Milima 1909–10. godine (str. 127–128), autor pravi jedan od svojih poznatih ekskurza i započinje naraciju o djelovanju Carla Patscha, s čijim se imenom nikako nije mogao izboriti. Najprije tvrdi da je Patsch bio “na čelu specijalne vojske [povukao DŽ. D.] jedinice

Austro-Ugarske Monarhije ... koja je vršila naporno otkopavanje negdje *kod Bosne*”, zatim govori da su pronađeni artefakti većinom “vraćeni na mjesto gdje su pronađeni i ovlaš pokriveni nagrtanjem (iste) zemlje, dok je nepoznat broj zajedno strpan u slabo označen drveni sanduk i pohranjen u podrum Zemaljskog muzeja”, insinuira da su zabilješke sa iskopavanja namjerno izgubljene, a sve to završava još jednim prepoznatljivim *trakizmom*: “Nakon svega toga, moguće je da su Carl Ludwig Patch, dr. Karlo Patsch, Karlo Pač i Carl Patch zapravo bili ista osoba” (!). Na što dovodi pogrešna početna premisa i velika želja da se ona kako-tako potvrdi svjedoči autorovo pisanje o ploči bana Kulina. Ne prihvativši mogućnost da ban Kulin može imati ikakve veze sa križevima koji se nalaze na ploči, on, u stilu Tolkiena iz najboljih dana, skicira nekog “putujućeg (kršćanskog) misionara”, koji je malo doradio originalnu ploču, a sve zaključuje rezonovanjem “osim toga, između mnogih drugih mogućnosti, *Kulinova ploča je na plodno tlo Tušine njive mogla pasti s neba,*

odnosno biti bačena iz zraka, poput mnogih propagandnih letaka koji su nekad bacani iz aviona prilikom svakog važnijeg društvenog događaja”. Ne može se ne istaknuti to da autoru poznata ploča sudije Građeše, pronađena kod Zenice, “nalikuje i ovećoj volovskoj (ili telećoj) glavi bez rogova”.

Kao ogledni primjer autorove analize nekog od rukopisa Crkve bosanske, možemo uzeti, kako ga on naziva, “Bataljevo evanđelje”. Ovdje se najbolje vidi koliko je malo toga autor pročitao o temi svog istraživanja, pa o ovom evanđelju zna samo ono napisano prije 50-ak i više godina. Potpuno mu je nejasno šta bi mogla značiti (titula) tepčije, o Batalu zna što su napisali Ruvarac i Truhelka, kronotaksa koju je Ćirković prepoznao u evanđelju mu je potpuna nepoznanica, no zato je dosta prostora posvetio raspravi o razlikama u riječi *amen* / *amin* kod pravoslavnih, katolika i muslimana. Sve ove analize pokušane su biti sumirane u opširnom zaključku, koji je pak pravi galimatijas ispravnih razmišljanja o nepostojanju bogumilizma u srednjovjekovnoj Bosni, autorove refleksne

potrebe da ponudi neko novo razmišljanje i objašnjenje vjerske slike u njoj, težnje da srednjovjekovno doba objasni modernom političko-religijskom slikom u Bosni i Hercegovini, te nepoznavanja niza naučnih tekstova, analiza i promišljanja. Samo se iz takve zbrke mogla izroditi ideja da srednjovjekovni stećci nisu predstavljali grobna mjesta, a crkvene knjige nisu korištene u vjerskoj praksi, nego je sve to bila ekspresija stila proisteklog iz navodne želje srednjovjekovnih ljudi da se predstave drugima u što ljepšem svjetlu. Na kraju, čitaocu ne može u potpunosti biti jasno koji je autorov stav po pitanju Crkve bosanske. Neke stvari je ispravno negirao, druge potpuno bespotrebno odbacio, no nigdje zapravo nije ponudio objašnjenje šta su bili bosanski krstjani, ako već nisu bili sve ono što je istakao da nisu. Očito mu je u zaključku bilo mnogo važnije dati opširan osvrt na Novosadski dogovor iz 1954. o zajedničkom jeziku Srba, Hrvata i Crnogoraca, ili opis djelovanja i značaja Ive Andrića i Meše Selimovića.

U jako kratkom konačnom osvrtu na ovu knjigu nema potrebe

dodatno potencirati samog autora i njegovo djelo. Oni zaista neće ostaviti bilo kakvog traga u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni i pravo je pitanje da li se uopće trebaju u nju i uvrštavati. O univerzitetu i komisiji pred kojima je ova disertacija odbranjena stvarno je teško nešto pametno reći, osim zaključka da su itekako potvrdili uvriježeno razmišljanje o nepoznavanju srednjovjekovne prošlosti ovih prostora, naročito bosanske religiozne slike u inostranim akademskim krugovima, i njihovoj zapravo nekompetenciji da ocjenjuju kvalitet naučne produkcije o toj tematici (časni izuzeci, poput CEU u Budimpešti, rijetki su, no svakako da postoje). Najviše kritika zapravo zaslužuje izdavačka kuća *Synopsis* koja se objavom ove knjige debelo osramotila, a što je najgore, njenom tehničkom opremom ukaljala sjećanje na jedno svoje ranije izdanje, knjigu koju mnogi autoriteti smatraju vrhuncem historiografije o srednjovjekovnoj Bosni u 21. sto-

ljeću – *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*. pokojnog prof. dr. Dubravka Lovrenovića (2006). Umjesto da se približavamo zapadnim standardima po kojima izdavačke kuće ne pomišljaju objaviti neki rukopis bez konsultovanja mišljenja struke, na ovim balkanskim prostorima došlo se do faze u kojoj se objavljuju ovakva (ne)djela koja ne mogu proći iole ozbiljniju recenziju, a sam nedostatak recenzenata zapravo je jako indikativan pokazatelj za sve ono što je utrpano između ovih nesretnih korica. Spisak osoba iz kolofona ukazuje na to da među njima nema obrazovanih medievista, no ipak čudi da je književnik Ivan Lovrenović pristao da bude potpisan kao urednik ovog izdanja. Da li je u pitanju konformizam ili povlađivanje kapitalističkim principima po kojima je važno da su troškovi štampanja pokriveni iz drugih izvora, teško da ćemo ikada saznati, kao i zašto im je sve ovo trebalo.

Dženan Dautović

Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici.*

Sarajevo / Zagreb: Buybook, 2018, 410.

Max Bergholz, vanredni profesor na Odsjeku za istoriju Univerziteta Concordia u Montrealu, svoje istraživačko interesovanje usmjerio je na nacionalizam, nasilje i istorijsko pamćenje na Balkanu. Prethodnih je nekoliko godina kroz izdanja *Instituta za historiju* plasirao prve preliminarne rezultate svog naučnog rada i time domaćoj naučnoj zajednici najavio jako zanimljivu studiju kroz koju prati dinamiku sva tri spomenuta pojma na primjeru jedne manje bosanskohercegovačke sredine.¹ U knjizi *Nasilje kao generativna sila*, koju je prošle godine objavila izdavačka kuća

Buybook, fokusirano i dubinski analizira ratna dešavanja u Kulen-Vakufu i njegovoj okolini ljeta 1941. godine, prati uzroke i kretanje nasilja među lokalnim etničkim grupama i njen efekat na identitet i postratnu kulturu sjećanja. U centar svoje analize stavlja ruralno područje čiju ratnu mikroistoriju rekonstruiše kroz arhivska i terenska istraživanja. Dobivena empirijska saznanja komparira sa sličnim u historiografiji poznatim slučajevima masovnog ubijanja u drugim regijama Bosne i Hercegovine, a mehanizam nasilja detektovan na kulenvakufskom slučaju teoretski potvrđuje primjerima terora u Ruandi (1994), Indoneziji (1965), Gvatemali (početkom 80-ih godina XX stoljeća). Njegov metodološki pristup dodatno je specifičan jer, uzimajući u obzir slabost NDH na nižim nivoima vlasti,

kontekstualizira lokalno nasilje, ostavljajući na periferiji državnu politiku i insistirajući na objašnjenju događaja odozdo prema gore. Na taj način u središte njegovog istraživačkog interesa dolaze obični ljudi različitih etničkih zajednica o čijem ponašanju i međusobnom odnosu istoričari češće nagađaju nego što istražuju. Odgovore na dva dominantna pitanja postavljena u knjizi – šta izaziva masovno nasilje među komšijama u multietničkim zajednicama i kako ono utiče na njihove identitete i odnose – potražio je u obimnoj građi arhivskih ustanova od Zagreba i Karlovca, preko Bihaća, Banja Luke, Sarajeva, Foče do Beograda, intervjuima s mjesnim stanovništvom, onovremenoj štampi i memoaristici. Kroz tri velike cjeline i ukupno osam poglavlja na hronološki način je naučno izložio i objasnio predistoriju, odnosno međuetničke odnose koji su prethodili nasilju, njegovu dinamiku među lokalnim stanovništvom tokom rata, ponudio je analizu njihove sudbine koja naizmjenično nudi ulogu žrtve i napadača i iskustva nošenja sa takvim nasilničkim naslijedom.

Kroz prvi dio studije (“Uvod” i prvo poglavlje “Vokabulari zajednice”, str. 19-73) Bergholz čitaoce upoznaje sa prošlošću lokalne zajednice i međuetničkih odnosa kroz prizmu različitih vlasti koje su se smijenile na tom području u posljednjih petstotinjak godina. Geneza međuetničkih sukoba započinje s ekonomskim, tj. agrarnim pitanjem i pravnim položajem hrišćanskog stanovništva u Osman-skom carstvu. Indiferentnost austrougarske vlasti da podrži interese jedne nacionalne zajednice oslabila je međuetnička gibanja koja se ne rasplamsavaju ni za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kada Bergholz prepoznaje odsustvo međuetničkih, a prisustvo unutaretničkih sukoba proizašlih iz različitih političkih orijentacija i ličnih animoziteta. S drugim poglavljem (“Jedan svijet okrenut naglavačke”, str. 77-113) započinje cjelina koja se bavi ratnim dešavanjima 1941. godine na kulenvakufskom području. Autor sklapa mozaik lokalnih prilika koje su uspostavom ustaške vlasti promijenile dotadašnju svakodnevicu i prethodile pokoljima: klasificiranje stanovništva na etničkoj osnovi te

¹ “Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947–1965. godine”, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006), 75-100; “Čudna šutnja; Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 8, 2011, 109-146.

provođenje antisrpske politike koja je svoje ishodište vidjela u fizičkom uklanjanju srpskog stanovništva. Kako etnički sukob nije bio osnovna dinamika predratnog perioda, on ispravno primjećuje da su motivi mobilizacije mjesnog stanovništva u ustaške redove bili socijalne, ekonomske pa i lične prirode (pri čemu krađu vidi kao najdominantniji povod). Politiku centralnih vlasti na terenu kanaliziraju lokalne ustaše koje u dva mjeseca na širem kulenvakufskom prostoru, umjesto iseljavanja i pokatoličavanja, kao primarnih mjera antisrpske politike, primjenjuju masovnu krađu srpskih komšija. Nekontrolisana pljačka imala je kontraefekat, jer je postepeno prelazila etničku osnovu – tj. vršila se unutar vlastitog (hrvatskog) etničkog prostora – čime je onemogućila realizaciju ideoloških planova državnih vlasti. Zato Bergholz poziva na oprez kada se “etnički sukob” koristi kao objašnjenje koje nam pomaže da shvatimo dinamiku te pljačke te istovremeno umanjuje značaj nacionalističke ideologije i mržnje pri pokretanju ovakvih akcija nasilja. Time on sugerise da nove ustaše nisu imale

usađen “etničiziran pogled” na svijet te su ga primjenjivale samo kada je to odgovaralo situaciji.

U trećem poglavlju “Ubijanje i spašavanje” (str. 114-155) autor nam donosi priču o ustaškim masovnim likvidacijama mjesnog srpskog stanovništva tokom ljetnih mjeseci 1941. godine. Na primjeru Kulen-Vakufa kao sredine koja nema dugu istoriju međuetničkog terora nastoji istražiti kako može doći do njegove eskalacije, pokušava skicirati model nasilja i detektovati specifične uzroke lokalnih pokolja te objasniti zašto se masovan zločin dešava u određeno vrijeme i na određenom mjestu, a na drugom području izostaje. Da bi u tome uspio, kao imperativ postavlja detaljnu rekonstrukciju događaja koji dovode do nasilja na terenu, te analizu interakcije između državnih i lokalnih vlasti. Kombinovanom upotrebom relevantne arhivske građe i memoaristike Max Bergholz prepoznaje mehanizam koji je uzrokovao seriju antisrpskog nasilja. Slab uspjeh akcije razorenje Srba i njihov bijeg u šumu izazvao je nerealan strah od izbijanja ustanka. Bojazan i vladajuća

politika predana etničkom redizajniranju zemlje pokrenuli su lokalne ustaše na pljačku i pokolj srpskih mještana. U svega tri dana (1-3. jula 1941) ubijeno ih je petstotinjak iz sela Suvaj, Osredci, Buban, većinom žena, djece i staraca. S istom praksom se nastavilo u drugoj polovini mjeseca, s tom razlikom što su likvidacije bile izmještene iz rezidentnog lokaliteta (masovno uništenje sela), kao što je to bilo slučaj u prethodna tri primjera, a žrtve hapšene, zatvarane, mučene, ubijane i kao leševi bacane u jame. On ukazuje na uzročno-posljedični rezultat igre manipulacije strahom: bijeg srpskih muškaraca od kuća zbog strepnje od nasilja stvorio je s druge strane strah od otpora bjegunaca, što je dalje generiralo radikalizaciju ustaškog terora. Politika progona stavila je Srbe pred ultimativan izbor: biti ubijen ili nekako uzvratiti udarac. S mentalitetom otpora protiv tlačitelja, preostalo ljudsko dostojanstvo usmjerili su na samoodbranu. Stoga autor u narednom poglavlju “Ustanak i osveta” (str. 156-190) prati grupisanje seljaka koji preuzimaju inicijativu za pokretanje

ustanka i pokušaj nekolicine komunističkih preuzmu komandu nad njim. Riječ je o politički i socijalno heterogenoj skupini bez jasnog političkog vodstva, sa slabim i skoro primitivnim oružjem (vojne ili lovačke puške te sjekire, noževi), ali sa zajedničkim motivom spašavanja života sebe i svoje porodice. Međutim, mnogi od njih s gorkim iskustvom pljačke i gubitka članova ili cijelih porodica bili su dodatno potaknuti na osvetu ili čak krađu. Nasilje koje oni izvršavaju, iako motivisano samoodbranom, prerasta u osvetu. Srpski ustanici napadaju sela čije su stanovništvo percipirali kao katolike i muslimane. Te jedinice, karakterizirane nedostatkom plana i dobre organizacije, podlegle su nagonu za brutalnom osvetom koji je radikaliziran sa svakim novim susretom ustanika s leševima poznanika, rođaka, komšija.

Masovni primjeri zločina ustanika motivisanih osvetom nisu naveli autora na generalizaciju. On vješto zastaje kod slučajeva kod kojih ne prepoznaje osvetničko ponašanje. U poglavlju “Izazovi obuzdavanja” (str. 191-221) postavlja pitanje “šta je to što objašnjava

zašto se osvetničko nasilje ne dešava uvijek u kontekstu u kojem se čini da je itekako predodređeno” (str. 192). U okviru potrage za odgovorima na ovo pitanje on istovremeno rasvjetljava “dinamiku obuzdavanja i mehanizam koji generira nasilje”.

Zagovornici politike obuzdavanja bili su članovi Komunističke partije Jugoslavije i njeni simpatizeri. Oni nisu kolektivno kategorizirali muslimane i Hrvate kao neprijatelje, iako su ustaše vršile nasilje upravo na etničkoj osnovi. To je značilo da su racionalnije i humanije percipirali stanovništvo polazeći od toga da krivnja zavisi od čovjekovog djela, a ne njegove etničke pripadnosti. Time su svjesno pokušali izbjeći krvave međuetničke osvete. Iako je politika obuzdavanja praćena rizikom izbijanja međuustaničkog sukoba, ona je s druge strane bila ključni razlog zašto želja za revanšom pravoslavnog stanovništva nije svugdje dovela do osvetničkog ubijanja.

Antagonistička kolektivna kategorizacija stanovništva koja je bila prisutna među ustašama prevagnula je ipak i kod većeg dijela

ustanika tokom četrdesetosmosatne serije masovnih ubistava u kojima je nestalo oko 2000 kulenvakufskih muslimana i katolika, većinom žena i djece, a preživjelo njih oko 500. Analizom tih događaja od 6. i 7. septembra u poglavlju “Četrdeset i osam sati” (str. 222-267) Bergholz prati dinamiku koja potiče nasilje ili njegovo obuzdavanje, analizira poziciju ustanika kao žrtve i kako oni zbog prethodnih traumatičnih iskustava lako prihvataju poziv na nasilje i postaju napadači. Smatra da želja za nasiljem i osvetom nisu dovoljno snažan uzrok masovnog terora, zbog čega analizira nasilje do najsitnije komponente, a onda objašnjava zašto u određenom trenutku dolazi ili ne dolazi do njega. On otkriva faktore koji su ključno uticali da zagovornici terora prevladaju ili budu obuzdani u daljem ustaničkom djelovanju. Interdisciplinarnim pristupom, pri pokušaju objašnjenja nasilja i tumačenja motiva i razloga koji su uticali da ono prevagne kod ustanika, poziva se na studije iz psihologije, sociologije. Zaključuje da je u ključnim situacijama bio presudan autoritet

komandanta koji bi odlučivao o sudbini zarobljenika, dok bi u njegovoj odsutnosti nasilje bilo gotovo izvjesno. On dalje detektuje da su autoritet bili sposobni prigrabiti samo odlučni pojedinci koji su bili spremni zauzeti stav i zaprijetiti nasiljem drugim borbama koji su mu se suprotstavljali.

O odnosu među etničkim zajednicama nakon počinjenog nasilja i poslijeratnom suživotu žrtava i počinitelaca zločina autor piše kroz dva poglavlja posljednjeg dijela knjige “Nakon nasilja među zajednicama” (sedmo poglavlje “Naprasna nacionalnost” i “Epilog”, str. 271-324). Analizom dinamike lokalnih dešavanja i međuljudskih odnosa on traži objašnjenje na koji način su ponovo izgrađivali svoje živote u napetoj poslijeratnoj atmosferi. On uočava tri mentalna obrasca ponašanja lokalnog stanovništva: *sloga, nametnuta politika bratstva i jedinstva te nesloga*. Otkriva da su poslijeratni etnički odnosi bili fluidni, obilježeni primjerima međusobnog pomaganja oko izgradnje stambenih objekata, pokušajima vlasti da detektuju i odstrane sve nacionalno-šovinističke relikte, ali i

incidentima koji su kategorisani kao etnički i čiji su se korijeni tražili u ratnim sukobima, posebno u selima gdje su ubistva izvršena na etničkoj osnovi. Kroz incidente koji su se dešavali među lokalnim stanovništvom pokazuje kako su često puta čisto personalni sukobi odjednom prerastali u etničke, tj. ljudi su ih percipirali kao takve. Karakteristična dinamika lokalnih odnosa među etničkim zajednicama uticala je na to da se sukobi kategoriziraju na izrazito nacionalno antagonistički način. Metodološkim pristupom koji podrazumijeva analizu usmjerenu na konkretan događaj – serija nasilničkih događaja iz ljeta 1941. godine na kulenvakufskom području – Max Bergholz stvara dragocjenu studiju u kojoj je jasno prezentiran niz empirijskih saznanja na osnovu kojih se teoretski mogu rasvijetliti uzroci masovnog nasilja u multietničkim zajednicama i mehanizam koji oblikuje njihove identitete i odnose. On pokazuje da nacionalizam ne proizvodi nužno nasilje, ali da teror može izazvati nacionalizam, etničke sukobe i modelirati ljudsko ponašanje. Osim što uspijeva definisati ulogu nasilja

u rušenju mirnog suživota u jednoj ruralnoj sredini, usputno ukazuje na niz lokalnih specifičnosti koje dopunjavaju mozaik burnih ratnih dešavanja u NDH: primjetan jaz između regionalnih (župskih) naredbi i lokalnih potreba, primjeri otpora lokalnog nesrpskog stanovništva protiv ustaškog nasilja, primjeri međuustaničkog i unutaretničkog nasilja. On također uspješno pravi komparaciju između obrazaca ponašanja vakufskih i hercegovačkih ustanika.

Knjiga "Nasilje kao generativna sila" od višestrukog je značaja za bosanskohercegovačku historijsku nauku. Ne samo da daje izuzetan doprinos rasvjetljavanju ratnih dešavanja u Kulen-Vakufu i njegovoj okolini već rekonstruiše i mehanizme lokalnog nasilja te u vezi s tim donosi nove metodološke smjernice i ukazuje na relevantnu stranu literaturu koja nam širi teoretske okvire različitih segmenata terora. Njenu naučnu vrijednost već je prepoznao Institut Harriman Univerziteta Columbia odavši

priznanje autorovom istraživačkom radu *nagradom Joseph Rothschild* koju dodjeljuje za izuzetnu knjigu o Rusiji, Ukrajini, području Kavkaza, Srednjoj Aziji / Turskoj, Srednjoj Evropi i Balkanu, u kojoj je posebna pažnja posvećena pitanjima etniciteta i/ili nacionalizma. Istoriografska važnost potvrđena je i od strane *Američkog historijskog društva* koje ju je proglasilo najboljim prvencem iz evropske historije XIX i XX stoljeća i nagradilo Bergholza jednim od najvažnijih priznanja na engleskom govornom području, *nagradom Herbert Baxter Adams*. S obzirom na to da je pisana na jednostavan i široj publici razumljiv način, sigurni smo da će ova studija pronaći put i do šire čitalačke javnosti, a domaćim naučnim krugovima, da se poslužimo njenim naslovom, poslužiti kao generator i putokaz za dubinska istraživanja lokalnih događaja i sticanje empirijskih saznanja o uticaju brutalnog terora na život običnog čovjeka i lokalne zajednice.

Sanja Gladanac-Petrović

Drago Roksandić, *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu: [Ekohistorijski ogledi]*. Zagreb/Samobor: Meridijani, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2018, 431.

Knjiga *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu: [Ekohistorijski ogledi]* eminentnog historičara i odnedavno umirovljenog profesora Drage Roksandića izašla je 2018. godine pod djelatnošću izdavačke kuće *Meridijani* u saradnji s *Društvom za hrvatsku povjesnicu* i *Centrom za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. Kako je knjiga kompilacija radova koje je autor stvarao u trajanju od gotovo tri desetljeća, ona je vrijedna sa stajališta da se iz nje može iščitati kako se pomjeralo i evoluiralo autorovo poimanje razmatranih kategorija. Moglo bi se reći da su utjecaj na to imala recentna historiografska dostignuća, kompilacija dugotrajnog razmišljanja o njima i autorova osobna nadgradnja.

Kao dio izdanja, na prvim stranicama, historičar i profesor na *Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu* Hrvoje Petrić napisao je vlastite opaske vezane uz knjigu te sve ono što njega i autora knjige Dragu Roksandića od ranije veže za istraživanje tematike prostora i okoliša. Čitanje njegovog osvrta u najmanju ruku je poticajno i usmjeravajuće jer ukazuje na neke od ključnih aspekata knjige.

Roksandić je svoje djelo podijelio na osam poglavlja koja su okvir za unutar njih inkorporirana potpoglavlja. U osam poglavlja napisanih na ukupno 360 stranica tematiziran je široki spektar problematizacijskih struktura (teorijskih, metodoloških, praktičnih, odnosno interpretativnih) vezanih

uz prostor i okoliš koje su analizirane ogledno i ovisno o mogućnostima na mikro, mezo i makro razini. Kako knjiga sadrži mnoštvo raznolikih tematika, koje su, sasvim prirodno, uglavnom vezane za prostor Hrvatske, ali i Evrope, gotovo da bi se samo čitanjem naslova iz sadržaja mogao steći utisak da se uopće ne radi o ekohistorijskim ogledima, no u tome i jeste jedan od značaja ove knjige.

Počevši od humane geografije, koja je, kako je dobro poznato, utemeljena na čelu posibilizma, Roksandić se, između ostalog, referirao na knjigu *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije* Andréa Blanca te je ukazao na različite elemente koji su dio tako pozicionirane problematike hrvatskog “praga” i na postojeću istraživački poticajnu nadgradnju kojom su proširene mogućnosti kreativne recepcije Blancova djela. Nadalje je došao do ekohistorije gdje se s ciljem rekapitulacije pitanja ekohistorije u savremenoj historiografiji bavio problemima, pristupima, metodama i praksom u istraživanju ekohistorije i regionalne historije. Autor je kroz

okvirno pitanje da li je ekohistorija nova historiografska disciplina ili nova historijska znanost prvo ukazao na mahom starija temeljna ekohistorijska djela francuske, američke i njemačke provenijencije koja su prevoditeljskim poduhvatima bila iskorak u etabliranju hrvatske ekohistorije, koja se počela razvijati u povojima međunarodnog istraživačkog projekta *Triplex Confinium*. Zatim se bavio ključnim pitanjem šta je okoliš te je raslojio pitanje odnosa čovjeka i okoliša kroz očiste političkog djelovanja, neutemeljenog trijumfalističkog karaktera ekohistorije, a onda i pitanje evropskog okoliša, odnosno prostora Evrope koji je u različitim razdobljima bio shvatan na različite načine. U knjizi je nakon toga predstavljena neosporna važnost časopisa “Ekonomika i ekohistorija” kao integracijskog projekta hrvatske historiografije, a na kraju poglavlja problematizirani su pojmovni izrazi zavičajne historije.

Roksandić je kroz ekohistorijske oglede predstavio niz zanimljivih studija koje su situirane u razdoblje ranog novog vijeka. Uvrstio

je radove o složenosti identiteta dinarskih Vlaha / Morlaka od 14. do 16. stoljeća, Dalmatinskoj zagori u ranom novom vijeku, ličko-krbavskim Bunjevcima / Vlasima katolicima i procesima protonacionalne kroatizacije i etnokonfesionalnog homogeniziranja koji su sami za sebe vrlo poticajni. Također je uvršten rad o Posavskoj krajini, odnosno pitanjima geopolitike i ekohistorije tog područja, u razdoblju između 1718. i 1739. godine. Tu je autor razmotrio okolišni, interkulturalni i praktičnopolitički kontekst, zatim kontekst dobro poznatih habsburških ambicija koje su mu bile polazište za problematizaciju. Unutar poglavlja razmatrane su i kartografske percepcije Zrinske gore u ranom novom vijeku, gdje se autor prvo bavi dekonstrukcijom nazivlja (koje rezultira saznanjem da se pojam Zrinske gore odnosio na dio pobrđa koji je orijentiran ka Pounju) i naravno, ekohistorijskim refleksijama vezanim uz taj prostor. U ovom kontekstu treba spomenuti i članak koji osvjetljava percepcije i imaginacije rijeke Drave u očima jozefinista, gdje se autor vodio

tradicijom puta koji je utabao Lucien Febvre.

Poglavlje *Od prostora prema okolišu i od okoliša prema prostoru* svojevrsan je okvir za naizgled tematski divergentne članke, a u tome je još jedan od specifikuma ove knjige. Unutar poglavlja autor je polazeći od koncepta Henrija Lefebvrea ponudio pogled “odozdo” i “odozgo” na konfliktne strategije u “proizvodnji prostora” Banske krajine tokom 18. stoljeća, zatim se bavio temama “Drugosti” i nasilja u Hrvatskoj 1755. godine, staležima, konfesijama i etnosima u literarnim percepcijama socijalnog konflikta. Roksandić rasvjetljava *Kako čitati Luju Matutinovića*, dalmatinskog majora u francuskoj službi i viteza Legije časti. Pri tome ne izbjegava naglasiti njegovu važnost za hrvatsku kulturnu baštinu, ali i to da je on bio, kako ga autor naziva, “čovjek-granica”, sklon da granice interiorizira i eksteriorizira, konstruira i dekonstruira prema situaciji. Na kraju poglavlja autor je pisao o inovacijskim doprinosima Josipa Matasovića na poljima vojnokrajinske historiografije te o tome kako

bi se oni mogli preoblikovati i dopuniti da bi bili funkcionalni.

U svoju knjigu Roksandić je uključio *Studia Zagrabienisa Ecohistorica* sa člankom koji je nastao u njegovoj saradnji sa historičarima Filipom Šimetinom Šegvićem i Nikolinom Šimetin Šegvić, a tematizira zagrebačku poplavu koja se dogodila 1964. godine i koja je zahvatila zgradu Filozofskog fakulteta. Ovaj rad pruža poticaj za shvaćanje posljedičnosti historijsko-ekoloških fenomena koji se u ovom slučaju mogu povezati i sa težnjom stvaranja i održanja socijalne ili kolektivne memorije.

Poglavlje *Kartografske konstrukcije prostora* sadrži vrlo vrijedne kartografske izvore za historiju Slavonije od 16. do 18. stoljeća, a tu je važno spomenuti članak unutar kojeg se Roksandić bavio prostorom *Triplex Confiniuma* kao višerječja u kartografskim kontrastima tokom ranog novog vijeka, što daje još jedan od mogućih aspekata razmatranja tog prostora. Posebno poticajan članak koji je autor uvrstio u ovo poglavlje tematizira prostor *Triplex Confiniuma* i Hrvatske vojne krajine u

18. stoljeću na kartama u javnom opticaju. Dakle, Roksandić se tu bavio interpretacijama koje su na razini geopolitičke imagologije i kartografske instrumentalizacije te kartografskim inercijama i kulturnim stereotipima koji se mogu prepoznati, što je neuobičajen prikaz kada je u pitanju domaća (čitaj: prostor bivše Jugoslavije) historiografija.

Teme koje su se još našle kao predmet analize u ovoj knjizi odnose se na Evropu i pitanje usloženosti jugoistočnoevropske granice. Autor je započeo analizom problema i pristupa istraživanju te problematike. Svoj članak *Postoji li još uvijek Srednja Europa?* autor je s pravom inkorporirao u ovo poglavlje koje je naslovljeno *Regije i pograničja u transformacijama* jer je upravo karakter tako nazvane Srednje Evrope kao prostora vrlo indikativan primjer svojevrsne transformacije na više razina. Zatim, autor se bavio i konceptom višegraničja i osmanske baštine *Triplex Confiniuma*, kao dijeljene baštine tokom ranog novog vijeka. Još jedan zanimljiv dio ovog poglavlja jest članak o

destrukciji grada Sarajeva tijekom ratnih zbivanja od 1992. do 1995. godine u historijskoj perspektivi, pri čemu su analizirani konfliktni potencijali i evocirani raniji pokušaji uništenja grada.

Knjiga sadrži i rasprave o dva ne tako davno objavljena izvora: *Popis Like i Krbave* iz 1712. godine i *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine* iz 1701/1702. godine. Autor knjige nastojao je naglasiti važnost i različite istraživačke potencijale ova dva izvora. U okviru toga pozabavio se prostornim i ekohistorijskim problematikama na temelju oba popisa. Pored toga, potpuno opravdano inkorporiranje ovih članaka u knjigu je i zbog toga što se njima prikazuje koliko uključivanje okolišne i prostorne dimenzije u razmatranje neke tematike može iznjedruti višestruke istraživačke implikacije i/ili pomoći u konstruiranju istraživačkog pitanja te ponegdje ponuditi odgovore na od ranije postojeća pitanja.

Za kraj prvog dijela knjige, Roksandić se posvetio veoma važ-

nom pitanju koje, kako se može vidjeti, ima svoje dalekosežne prostorne, okolišne, ali svakako i kulturne dimenzije. Radi se o pitanju revitalizacije baštine koje je obrazloženo kroz dosege projekta “Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive”, odnosno pitanja Kule Stojana Jankovića.

U prethodno spomenuta poglavlja prvog dijela knjige Roksandić je uključio i različite priloge, ilustracije i karte koje su vizualno potpomogle i razjasnile tematizirane problematike. U drugom dijelu knjige ponuđen je dodatak unutar kojeg se može pregledati bibliografija uvrštenih radova, lista izvora i literature, te kazala imena i mjesta koja olakšavaju pretragu kroz knjigu. Na posljednjoj stranici izdanja je kratka bilješka o autoru knjige.

U knjizi tematizirane problematike, ma koliko su raznolike, osvijetljene su kroz interdisciplinarno i/ili transdisciplinarno istraživanje, a ova knjiga je dokaz kreativnih mogućnosti dijaloga

među znanstvenicima različitih (pot)područja. Bez obzira na to što se ponegdje kroz članke događaju ponavljanja već rečenog, ona su uglavnom drugačije kontekstualizirana, a autor je na inovativan i višedimenzionalan način uspio prikazati široki spektar tematika koje je stavio posredno i neposredno u kontekst istraživanja prostora i okoliša. Tim više, knjiga je egzemplar za ono s čime se možda prije publiciranja i čitanja ove knjige mnogi ne bi složili, a to je da su rijetka istraživačka pitanja koja se ne bi mogla sagledati iz ekohistorijske perspektive. Knjiga je primjer i da istraživanje odnosa čovjeka i prirode, odnosno čovjeka u prostoru u višestrukim binarističkim i dihotomnim relacijama, iziskuje potrebu da se izvori čitaju na poseban način te potrebu za kreiranjem i kombiniranjem na tematiku primjenjivih modela i teorijskih postavki baziranih na ranije provjerenim primjerima.

Vrijedilo bi naglasiti da je ova knjiga mnogo više od knjige o

okolišu i prostoru. To je knjiga i o etosu, kulturi, kulturnoj baštini, mentalitetu, imaginarijima; identitetu, alteritetu, alijenitetu, svakodnevnici, konfesiji, konfliktu, pa konačno i etnosu shvaćenom višekontekstualno, u kojoj autor piše, između ostalog, po inovativnoj liniji historijsko prakseološki dohvatljivih sustava. Iako se od autora knjige Drage Roksandića, s obzirom na njegov dosadašnji opus, biografiju i respektabilnost, nije očekivalo ništa manje, za kraj se može reći da je ova knjiga nesvakidašnje izdanje (sadržajno i vizualno) trajne vrijednosti koje na jednom mjestu daje mogućnost potpuno novog, drugačijeg i naprednijeg gledanja na historiju prostora i okoliša, ali i historiju općenito. Zbog toga je preporučujem ne samo onima koji se bave ili se namjeravaju baviti pitanjima prostora i okoliša nego i onima koji žele spoznati kako se te kategorije mogu funkcionalno primijeniti na raznovrsne problematike.

Emma Pašić

Danijela Doblanović, *Žrvanj života – Stanovništvo Savičente od početka 17. do početka 19. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, 2017, 327.

Zagrebačka izdavačka kuća Srednja Europa u ožujku 2017. godine objavila je knjigu osebnog naslova *Žrvanj života – Stanovništvo Savičente od početka 17. do početka 19. stoljeća* Danijele Doblanović Šuran. Urednik knjige je prof. Krešimir Maligec, dok su recenzenti akademik Nenad Vekarić i doc. dr. sc. Marija Mogorović Crljenko. Knjiga je nastala nadopunom doktorskoga rada pod mentorstvom povjesničara i demografa Nenada Vekarića. Autorica je analizirala demografska kretanja Savičente kroz dva stoljeća, odnosno od početka 17. do početka 19. stoljeća, iscrpno koristeći kao izvor prvenstveno matične knjige i knjige stanja duša, ali ne samo njih. Oslanjajući se i na druge izvore zaokružila je demografsku sliku tadašnjeg mletačkog feuda Savičente te na pozornicu izvukla *male* i zaboravljene ljude

u radosnim i surovim trenucima njihove egzistencije. Kroz petnaest poglavlja po kojima je knjiga strukturirana, čitatelj upoznaje kretanje stanovništva i svakodnevicu istarskog mikrosvijeta.

Knjigu otvara *Predgovor* (7-8) u kojemu autorica donosi razloge bavljenja ovom tematikom. S matičnim knjigama upoznala se još za vrijeme studija, a na poslijediplomskom doktorskome studiju njezin je interes postao još intenzivniji te je tako nastao ovaj rad. Nakon zahvala najzaslužnijim osobama koji su joj na tom putu pomogle, autorica ukratko objašnjava da će koristiti naziv Savičente jer je to naziv koji koriste lokalni stanovnici i danas, iako je službeni naziv mjesta Svetvinčenat.

Prvo je uvodno poglavlje (1-10) u kojemu autorica donosi pregled

povijesnodemografskih istraživanja za istarsko područje. Drugi je dio posvećen izvorima iz kojih je autorica crpila podatke za svoja istraživanja. Matične knjige su kostur na koji se oslanja ova knjiga. Počinju se voditi nakon Tridentinskog koncila (1545.–1563.), dok se knjige stanja duša vode od 1614. godine. Matične knjige analizirane župe sežu od druge polovice 16. stoljeća za krštenja i vjenčanja, a od 1668. godine za umrle. Autorica upoznaje čitatelja s matičnim knjigama i knjigama stanja duša koje je koristila, što one donose, kakva je njihova očuvanost i gdje se danas čuvaju. Osim navedenih povijesnih izvora, autorica je koristila brojna druga vrela koja se čuvaju u Državnom arhivu u Veneciji, budući da je Savičenta bila feud mletačke obitelji Grimani, i u Državnom arhivu u Pazinu. Koristeći popise stanovništva, razna izvješća, biskupske vizitacije, bilježničke knjige, pisma, zapisnike i ostalo, autorica je proširila svoje istraživanje i obogatila ovu knjigu.

Drugo poglavlje nosi naziv *Povijest Savičente* (11-22) u kojemu autorica upoznaje čitatelje s tijekom

povijesti, od prvih tragova življenja u tom kraju do nastanka kaštela i njegove sudbine tijekom minulih stoljeća. Autorica donosi popis dužnosnika u feudalnoj jurisdikciji Savičente 1783. i 1784. te popis kapetana u feudalnoj upravi Savičente od 16. do 18. stoljeća. Nakon opisa upravnog sustava kaštela, poglavlje zaključuje pregledom gospodarstva analiziranog područja.

Treće poglavlje *Broj stanovnika* (23-35) autorica je podijelila u dva dijela: prvi dio donosi pregled stanovništva mletačke Istre u ranom novom vijeku, dok je u drugom dijelu analizirala kretanje broja stanovnika Savičente. Autorica se koristila brojnim izvorima iz ranog novog vijeka kako bi doznala broj stanovnika, jer su službeni popisi stanovništva za navedeno razdoblje rijetkost. Četvrto poglavlje *Prirodno kretanje stanovništva* (37-43) analizira stopu nataliteteta i mortaliteteta od 1732. do 1814. godine te kretanje broja rođenih od 17. do 19. stoljeća. Dobivene rezultate autorica uspoređuje s ostalim analiziranim područjima u Istri i Hrvatskoj.

Peto poglavlje *Rođenja* (45-63) podijeljeno je na pet potpoglavlja. Autorica otvara poglavlje sezonskim kretanjem začeca i rođenja. Ističe kako su na broj začeca utjecali razni čimbenici: društveno-religijske norme, klimatske prilike, poljoprivredni radovi i energetski čimbenici. U Savičenti je od 1734. do 1814. godine najviše začetih bilo u razdoblju od travnja do lipnja, a najmanji broj zabilježen je u rujnu i listopadu, odnosno u mjesecima kada su poljoprivredni radovi intenzivniji. Autorica dokazuje kako korizmene zabrane nisu znatno utjecale na smanjenje začeca u tom razdoblju. Nadalje, autorica analizira broj poroda, odnosno ritam rođenja, na koji su najviše utjecali smrtnost djece i kratak životni vijek. Zbog velike stope smrtnosti djece, većim brojem poroda osigurao bi se opstanak obitelji. U ruralnim područjima potreba za radnom snagom unutar obitelji bio je itekako važan čimbenik koji je utjecao na broj poroda. Autorica dolazi do zaključka da je od 1735. do 1785. godine prosječan broj poroda po paru iznosio 3,25, dok je bez

potomaka bilo oko 18% parova. U maticama Savičente autorica pronalazi i predbračna začeca. U analiziranim slučajevima pronašla je troje djece koja su rođena prije devet mjeseci od sklapanja braka roditelja. Moguće da je posrijedi bila riječ o predbračnim začecima, ali ne treba isključiti i mogućnost da su ta djeca bila nedonoščad. Autorica također detaljno analizira i trajanje reproduktivnog razdoblja. U analiziranom razdoblju u župi Savičenta zabilježeno je četrdeset blizanaca, odnosno manje od 1% u ukupnom broju krštene djece. Od 1734. do 1814. godine zabilježeno je nešto manje od 3% djece rođene izvan braka, što svjedoči da je institucija braka bila jako poštovana. To su djeca kojima su oba roditelja mogla biti poznata, većinom je samo ime majke sačuvano, a dio čine i napuštena djeca. U župi je u tom razdoblju napušteno 83 djece, odnosno 1,6% ukupno rođenih.

U šestom poglavlju *Vjenčanja* (65-94) autorica je analizirala 1213 vjenčanja koja su sklopljena u župi od 1734. do 1813. godine. Prosječno se godišnje vjenčalo petnaest parova, dok je prosječna stopa nup-

cijaliteta bila 11,2‰. Autorica je također proučila i dob mladenaca prilikom sklapanja braka te zaključuje da su u razdoblju od 1750. do 1775. muškarci ulazili u brak u prosjeku u dvadeset devetoj, a žene u dvadeset četvrtoj godini. U analizi dobne razlike među parovima, autorica zaključuje da je u Savičenti 1734. godine suprug bio prosječno stariji 6,3, a u okolnim selima 4,8 godina. U 40% parova muškarac je bio stariji od jedne do pet godina, a trećina je bila starija šest do devet godina. U selima je bilo više slučajeva kada je žena bila starija od supruga (25,8%). U župi Savičenta je od 1734. do 1813. godine u svakom četvrtom braku jedan od supružnika bio udovac/ica, dok su u 3% brakova oba partnera ušli kao udovci. Na sezonsko kretanje broja vjenčanja veliku su ulogu imala vjerska pravila. U katoličkim je zemljama najmanji broj brakova sklopljen prije korizme i došašća. U Savičenti je od 1734. do 1783. u ožujku sklopljeno samo 2,4% brakova. U analiziranom razdoblju u župi su prevladavali brakovi u kojima su oba partnera bila iz župe (68,8%), a autorica također donosi

provenijenciju svih nedomicilnih mladenaca. Kroz stoljeća se dan za proslavu vjenčanja mijenjao. Krajem 16. stoljeća najviše je vjenčanja bilo nedjeljom i ponedjeljkom, a sto godina kasnije nedjelja je i dalje bio najčešći dan za vjenčanje. Mladenci su posebno izbjegavali srijedu i četvrtak, dok je porastao broj vjenčanja petkom i subotom. Stvari se mijenjaju krajem 18. stoljeća, kada su u jednakoj mjeri birani nedjelja, ponedjeljak i četvrtak. U 19. stoljeću promjena je još izraženija, najmanje se parova vjenčalo nedjeljom i petkom. Autorica zaključuje da opadanje broja nedjeljnih vjenčanja svjedoči o potrebi da svadba bude intimnija, odnosno rezervirana samo za rodbinu i bliske članove zajednice. Krajem veljače i krajem studenoga u župi je zabilježeno više vjenčanja u istom danu. Poglavlje se zatvara svjedocima na vjenčanju koji su u pravilu bili muškarci, a od 1734. do 1783. zabilježena je samo jedna žena. Najčešće su svjedoci bili zvonari, primjerice zvonar Antonio Ucmir bio je svjedok na 168 vjenčanja.

Slijedi poglavlje kratkog naziva *Smrt* (95-118) u kojemu autorica

proučava navedenu tematiku kroz različite segmente. Analizirano je sezonsko kretanje smrtnosti na koju su utjecali geografsko-klimatski i društveno-gospodarski uvjeti. U župi je od 1734. do 1813. godine najviše stanovnika umrlo početkom godine i u razdoblju od kolovoza do prosinca. Autorica se posebno posvetila analizi velikog broja smrtnosti dojenčadi koja je u analiziranom razdoblju iznosila čak 191,2‰. U Savičenti je u analiziranom razdoblju udio umrlih u dobi preko sedamdeset godina iznosio 4%, a starijih od 80 oko 2,5%. Prosječno godišnje umiralo je 64,7 osoba. Kada je riječ o dobi umrlih žitelja župe, autorica upućuje na opreznost, jer se dob često zaokruživala, pa je u maticama zabilježena dob umrlih u *okruglim* godinama. Dvije trećine umrlih nakon pedesete godine života imalo je *okruglu* dob, što svjedoči o mentalitetu nekadašnjih ljudi. Prosječna dob u Savičenti bila je 23,5 godine, a na tako nisku dob utjecala je velika smrtnost dojenčadi i djece. U maticama Savičente prije 1816. godine nisu se bilježili uzroci smrti, pa je autorica učinila

iznimku, odnosno uzela je u analizu razdoblje od 1816. do 1825. godine. Za ranija razdoblja autorica donosi primjere nasilnih i neuobičajnih smrti. Za djecu do četvrte godine kao uzrok smrti najčešće se navode gliste, *pasiji kašalj* i *flusso*. Poglavlje završava analizom mjesta ukopa. U Savičenti je u 18. stoljeću bilo sedam crkava, a neke su služile kao mjesto ukopa stanovnika. Autorica donosi i slučajeve kada su pojedinci bili pokopani izvan groblja.

Osmo je poglavlje naslovljeno *Struktura kućanstva i stanovništva: 1613, 1734. i 1814.* (119-147) u kojemu se autorica koristila knjigama *Status animarum* te raznim popisima i izvješćima kako bi rekonstruirala strukturu ondašnjih kućanstava u Savičenti i u okolnim selima. U Savičenti su prevladavala malobrojna kućanstva, odnosno tri četvrtine ih je imalo od dva do četiri člana. U okolnim su selima prevladavala višestruka kućanstva s tri do pet članova, a četvrtina seoskih kućanstava imala je sedam i više članova. Autorica se pozabavila i analizom pomoćnog osoblja i strukturom stanovništva po spolu

i dobi te donosi pregršt zanimljivih rezultata. Primjerice, prosječna starost stanovnika župe 1814. godine bila je 25,7 godina.

Slijedi poglavlje *Prezimana od 1613. do 1814.* (149-171) u kojemu autorica analizira brojna prezimena župe. Autorica zaključuje kako neka prezimena upućuju na zanat kojim se osoba bavila, druga na mjesto podrijetla ili su oznaka etničke pripadnosti. U Savičenti je zabilježeno čak osamdeset osam prezimena. Od prezimena koja su zabilježena od 1613. do 1734. godine u istom ih je obliku ostalo samo 9%. U tabličnom prikazu donosi abecednim redom prezimena u feudalnoj jurisdikciji i župi Savičenta za 1613., 1695., 1734. i 1814. godinu. Zatim slijedi analiza socijalne topografije kaštela 1734. godine, trga, kontrade sv. Roka, predjela oko klaonice, oko crkvice sv. Katarine, oko velike peći i kontrade sv. Elene. Za navedene predjele autorica je rekonstruirala obitelji koje su ondje živjele i zanate koji su bili zastupljeni.

U desetom poglavlju *Nadijevane imena u Savičenti (1734–1813)* (173-187) autorica je analizirala

onomastiku stanovništva. Nekada je postojao običaj da djeca nasljeđuju ime od roditelja, bake i djedova ili kumova na krštenju, pa autorica analizira učestalost takve prakse u župi. Međutim, u Savičenti je većina djece dobila ime po svecima ili sveticama čiji se blagdan slavio taj dan ili u mjesecu djetetova rođenja. Autorica temeljito analizira muška i ženska imena prisutna u župi te u zadnjem potpoglavlju vrši usporedbu dobivenih rezultata s imenima prisutnih u drugim župama.

Slijedi *Zaključak* (189-196), *Grafikoni* (197-237) koji podrobno dokazuju provedeno istraživanje, sažetak na engleskom jeziku (239-242) i *Literatura* (243-251). U zadnjem se poglavlju nalaze *Prilozi* (253-327) koji dodatno obogaćuju knjigu. Riječ je o sljedećim priložima: *Descrizione di tutte le anime del Castel di S. Vincenti e suo Teritorio* (253-266), *Prijepis knjige Stanja duša iz 1734. za kaštel Savičentu* (267-280), *Knjiga stanja duša iz 1814.* (281-323), *Anagraf iz 1780.* (324-325) i *Anagraf iz 1790.* (326-327).

Danijela Doblanović Šuran ovom minucioznom studijom obogatila

nas je novim spoznajama o demografskom kretanjima i crticama iz svakodnevnog života žitelja Savičente kroz dva minula stoljeća. Oslanjajući se prvenstveno na proučavanje matičnih knjiga i knjiga stanja duša, ali koristeći i brojne druge izvore, izvukla je odavno zaboravljene pojedince zajednice i rekonstruirala demografsku sliku župe. Brojnim pojedinostima upoznaje nas sa svakodnevnim borba-

ma koje je *mali* čovjek vodio i proživljavao, odnosno bio je u žrvnju života koji ga je neprestano gnječio i otežavao mu egzistenciju. Ova će knjiga poslužiti budućim istraživačima povijesne demografije i ostalim znanstvenicima u potrazi za spoznajama o tadašnjem stanovništvu, ali će i svim znatiželjnicima pružati brojna saznanja o životu Savičentina kroz prošlost.

Monika Zuprić

Svetozar Borojević, *Kroz Bosnu. Ilustrirani vodič C.-k. bosanske željeznice i Bosanskohercegovačke državne željeznice Doboj – Simin Han.* Zagreb / Sarajevo: Srednja Europa-UMHIS, 2018, 108, 22 ilustracije

U 19. se stoljeću, vremenu velikog tehnološkog napretka i industrijalizacije, postupno mijenjaju životne navike i stvaraju posve nove. Putopisi najrazličitijih namjena dakako postoje od ranije – i to u brojnim oblicima, s različitim intencijama, naglascima, stilskim pristupima. Međutim, baš u 19. stoljeću ustaljuju se kanoni različitih putničkih izvještaja koji

sada sve češće uključuju praktične savjete za posjetitelje određene zemlje. Željeznica je kulturu putovanja u 19. stoljeću stubokom promijenila.¹ Kao prepoznatljiv simbol modernizacije ona je udaljenije i “egzotične” destinacije prije svega učinila znatno dostupnijima. Pu-

¹ Vidi npr.: Wolfgang Schivelbusch, *Povijest putovanja željeznicom: o industrijalizaciji prostora i vremena u 19. stoljeću*, (Zagreb: Naklada Ljevak, 2010).

tovanja izvan mjesta življenja nisu više bila gotovo isključivo ograničena na elite i njihove uzuse u putovanjima. Tako se sve češće javljaju detaljni putnički vodiči i druga popratna sredstva za putujuće. Ali sve je više i putopisnih izvještaja o raznim zemljama koji postaju, čini se, omiljeno štivo širim krugovima čitatelja: pojavljuju se u feljtonima “profesionalnih putnika” (*Wanderer*), žurnalista i intelektualaca koji putuju po svojoj zemlji, regiji ili šire i o tome u kolumnama novine obavještavaju čitatelje, zatim u knjižicama ili knjigama raznih putnika, kao izvještaji za novine ili izrađeni u neke druge svrhe pa potom objavljeni. Struktura tih putopisa je pritom vrlo raznolika, a za povjesničara pruža sjajan izvor, bilo da se radi o proučavanju mentaliteta i intelektualne historije onoga koji piše putopis, ili pak o proučavanju ruralnih i urbanih struktura, društvene historije itd.

Izdavačka kuća Srednja Europa iz Zagreba i Udruženje za modernu historiju u Sarajevu u zajedničkom su pothvatu objavili knjigu – izvor *Kroz Bosnu* Svetozara Borojevića. Prije svega tehnička

strana: knjiga je hrvatski prijevod njemačkog originala *Durch Bosien. Illustrierter (sic) Führer auf der k. k. Bosna-Bahn und der bosnisch-hercegovinischen Staatsbahn Doboj-Simintan* koji je 1887. godine objavljen u Beču. Knjigu je s njemačkog preveo Darko Stipanović, uredili su je Damir Agičić (urednik Male biblioteke Srednje Europe) i Dora Kosorčić, a nastala je, kako se u impresumu navodi, na poticaj Drage Roksandića, koji je napisao i predgovor. Osim toga, knjiga je opremljena komentarima i uredničkim napomenama Dore Kosorčić, popisom korištenih izvora i ilustracija te jednom kartom željeznica i nekoliko slika na samom kraju knjige koje su tiskane crno-bijele. Prijevod je napravljen stručno i na visokoj razini, a komentari uvelike obogaćuju i čitatelju nadopunjuju znanje, iako se vrlo rijetko potkradaju i greške stručno-terminološke naravi (*Salzkammer* nije Ured soli nego Solna komora Svetog Rimskog Carstva), koje međutim nimalo ne dovode njihovu kvalitetu u pitanje. Predgovor pak Drage Roksandića uvodi čitatelje u osobu i kontroverze oko Svetozara Borojevića te

njegove povezanosti s Bosnom i Hercegovinom.

I prije 19. stoljeća različiti su habsburški obrazovani dužnosnici kao putnici iz bližih ili daljih krajeva davali izvještaje koji su često bili izrađivani isključivo za dvorske potrebe, ali su kasnije u različitim oblicima tiskani. Borojevićev je putopis prvenstveno vrlo osobno intonirani vodič kroz Bosnu željeznicom, ali u sebi ustvari sadrži elemente ovih ranijih izvještaja. Manje ili više vidljivo, njegova je intencija prikazati uspješnost austrijske (ili bolje austrougarske) “civilizacijske misije” u zemlji koja je, nakon teških borbi, od 1878. trajno pod okupacijom Austro-Ugarske. Utoliko je interesantno vodič gledati kao tekstualni izvor u kontekstu debate koju su neki književnici, germanisti, povjesničari i drugi stručnjaci već neko vrijeme poticali, a koja se svodi na pitanje mogu li se izraziti hegemonije prema obližnjem bosanskom teritoriju (ili čak Galiciji) protumačiti, u nedostatku pravih prekomorskih kolonija Austro-Ugarske, kao nadomjestak. Dakle može li se o Bosni i Hercegovini govoriti kao o “pseudokoloniji”

Habsburške Monarhije koja na tom području primjenjuje svoju (pseudokolonijalnu) upravu i kulturnu politiku?² Borojević u tom smislu daje tek neke naznake, znakoviti su dakako i njegovi osobni pogledi na zemlju u njegovo vrijeme, ali i na bosansku prošlost. No za razliku od pruskog publicista Franza Maurera ili brojnih drugih putopisnih izvještaja iz Bosne i Hercegovine, Borojević vrlo rijetko ulazi u žurnalističke slikovite prikaze egzotičnog i nepoznatog kraja. Dapače, njegov je pristup posve drugačiji, on

² O tome vidi npr.: Clemens Ruthner, “K. (u.) k. postcolonial? Für eine neue Lesart der österreichischen (und benachbarter) Literatur(en)”, u: Wolfgang Müller-Funk et al. (ur.), *Kakanien Revisited. Das Eigene und des Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*, (Tübingen-Basel: A. Francke, 2002), 93-103; Clemens Ruthner, “K. u. k. Kolonialismus als Befund, Befindlichkeit und Metapher. Versuch einer weiteren Klärung”, u: Johannes Feichtinger et al. (ur.), *Habsburg post-colonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis* (Wien-Innsbruck-Linz: Studienverlag, 2003), 111-128; Peter Stachel, “Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina in der ethnographischen Populärliteratur der Habsburgermonarchie”, u: *Habsburg post-colonial*, 259-275; Clemens Ruthner, Tamara Scheer, *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878-1918: Annäherungen an eine Kolonie*, (Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2018).

ocrtava (kao što Maurerov pristup prikazuje tipični model žurnalističkog pripovijedanja kroz kombinaciju činjenica iz prošlosti i sadašnjosti) način geopolitičkog razmišljanja jednog austrougarskog časnika i pruža model koji odgovara na pitanje kako se geostrateški promišljalo, od kojih se elemenata činilo to promišljanje i kojim se metodama dolazilo do zaključaka. Teza povjesničara Larryja Wolffa o “smišljanju Istočne Europe” od prosvjetiteljskih predodžba nadalje kod Borojevića se također dobro propituje i nadopunjava.³ Povijest je za njegov vodič pritom jedna od osnovica na kojoj gradi sliku o zemlji, koristeći se djelima povjesničara Konstantina Josefa Jirečeka i Vjekoslava Klaića o povijesti Bosne, koja su tada bila i popularna i stručno prihvaćena.

U mnogočemu se Borojevićev vodič stoga može gledati kao prilog kulturnoj politici i politici kulture (kultura) tijekom austrougarske uprave. Dakle, u skladu s istim onim projektom koji je trebao

³ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, (Stanford: Stanford University Press, 1994).

poticati birokratizaciju zemlje (nakon 1878. bilježi se veliki porast u birokratskom aparatu koji do tada nije skoro ni bio prisutan kao značajan brojčani faktor), tehnološki i kulturni napredak kroz poticanje industrije i privrede, financiranje muzeja ili kulturnih institucija pa sve do “državnih projekata” kao što su *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (1889.) ili revija *Nada* (1894.). To Borojević i ne krije: na nekoliko mjesta govori otvoreno o kulturnoj misiji Austro-Ugarske. Jedan će drugi putopisac, njemački novinar Heinrich Renner, do savršenstva dovesti upravo aspekt populariziranja zemlje i (austrougarske) uprave kroz detaljni putopis *Durch Bosnien und Hercegovina kreuz und quer* (Berlin, 1896.), koji će nakon prvotiska u Berlinu doživjeti brojne nove naklade i prijevode.

Međutim, brojni elementi koji su krasili Rennerovu knjigu, a za koje možemo tvrditi i da su naknadno od strane vlasti “poboljšani” ili “nadopunjeni” (uglavnom podaci, statistike, precizniji povijesni pregledi), kod Borojevićevog putopisa već postoje. Kvalitetna je

habsburška vojnička naobrazba Svetozara Borojevića osposobila da kao časnik radi vrlo utemeljene opservacije koje obuhvaćaju široku društvenu, povijesnu, ekonomsku, kulturnu, političku ili neku drugu perspektivu. Upravo je cilj vojne edukacije, kako je to sada već prilično davno definirao povjesničar István Deák, stvoriti časnike koji će “Monarhiju stabilizirati iznutra”.⁴ Borojević svojim vodičem nastoji postići upravo to u odnosu na (još uvijek) novookupirani teritorij. Sudjelovao je u vojnim operacijama u listopadu 1878. godine i neko vrijeme ostao u Bosni i Hercegovini (do 1881., kako pretpostavlja Drago Roksandić u predgovoru). Već sam izbor željeznice kao ishodišne točke putovanja jasno šalje poruku o tome kako se austrougarska politika u tehnološkom smislu odrazila na zemlju. Osim toga, takav izbor nastoji u samom korijenu proturječiti slici o Bosni kao o zaostaloj, siromašnoj i dalekoj zemlji, koja je bila učestala. No Borojević ide i nekoliko koraka dalje. Kada piše o

⁴ István Deák, *Beyond Nationalism. A Social & Political History of the Habsburg Officer Corps 1848-1918*, (New York / Oxford: Oxford University Press, 1990).

povijesti, oprezno izbjegava precizirati kontroverze, poput vojnih akcija princa Eugena Savojskog; kada govori o zemlji u njegovo vrijeme, kao promatrač ne propušta zamjetiti da muslimansko i kršćansko stanovništvo žive nesmetano jedni pored drugih. Kada pak donosi podatke o stanovnicima, svjesno želi poduprijeti austrougarsku politiku repopulacije stanovništva. Njegovi opisi zemlje moraju se u tom smislu promatrati i kroz intenciju vlasti da vrati između 100.000 i 200.000 katoličkih izbjeglica (iz 1875.) u Hercegovinu, ali i da se u Bosnu nastane “strani kolonisti” koji će biti uključeni u inicijative administracije da zemlju “europeiziraju” koje su išle paralelno s gledištima drugih europskih sila, prije svega Velike Britanije, da se “osmanski teret” treba iz Bosne istisnuti što prije.

Borojevićev vodič opremljen je različitim krupnim i sitnim podacima. Čitatelju pruža već na samom početku, u sklopu “uputa putnicima”, tablične željezničke rute, zatim popise okružnih službi, brojke o stanovništvu pojedinih okruga pa sve do podataka o udaljenosti i trajanju vožnje od jedne

do druge destinacije. Kada piše o Sarajevu, nabraja tarife fijakera, hotelskog omnibusa ili tramvaja (na relaciji kolodvor – grad), hotele, pivnice, kavane, gostionice, kupališta, knjižare, mjenjačnice, poštanske i telegrafske urede i sl. Zanimljivo je kako Borojević kombinira praktične naputke, primjere što sve treba ponijeti na put ili kako se u zemlji (i uz pomoć čega – navodeći pritom poznati priručnik Ivana Filipovića, *Kroatisch (Serbisch)-Deutsches Conversations-Buch*) sporazumijevati lakše s osobno odabranim dojmovima i utiscima. S jednakom umješnošću Borojević kombinira i prikaze zemlje “odozgo”, potkrijepljene podacima i statistikama, s prikazima

zemlje “odozdo” – komentirajući određene ustaljene percepcije stanovnika Bosne (npr. raširenost alkoholizma, karakterologiju ljudi, financijsko stanje itd.). Vojnička preciznost i sažetost kojom je tekst strukturiran pomažu da je forma vodiča posve opravdana, iako ne u smislu tada već standardiziranih i proširenih *Baedeker* vodiča koji su početkom 1890-ih godina u novim izdanjima obuhvaćali i Bosnu i Hercegovinu. No, to ne znači da je Borojević napisao suhoparni vodič, već naprotiv – svoje emocije prema zemlji ne krije. U samom uvodniku već Borojević zato poručuje: “Bosna zaslužuje da se njome putuje!”

Filip Šimetin Šegvić

Tihana Luetić i Tihomir Vukelja, *Prirodoslovci i Matematičari. Postanak domaće akademske prirodoslovno-matematičke zajednice u Hrvatskoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2017, 426.

Sveučilište u Zagrebu bilo je osnovano 1874. godine prema savremenom univerzitetskom sistemu. Dvije godine kasnije (1876. godine)

Vjekoslav Host imenovan je namjesnim učiteljem u maloj realnoj gimnaziji u Bjelovaru, kao prvi nastavnik prirodoslovlja i matematike

u hrvatskim srednjim školama obrazovan na *Matematičko-prirodoslovnom odjelu Mudroslovnog fakulteta* navedenog sveučilišta. Ova monografija od ove historijske činjenice počinje razmatrati profesionalnu akademsku karijeru ranih studenata na *Matematičko-prirodoslovnom odjelu Mudroslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. Autorica Tihana Luetić istraživala je različite strane studentskog života u svojoj knjizi *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874–1914). Društveni život, svakodnevnica, kultura, politika* (Zagreb: Srednja Europa, 2012), koristeći izvore Arhiva Filozofskog fakulteta i druge. S druge strane, Tihomir Vukelja objavljuje svoje kvalitativne i kvantitativne analize formiranja fizičara i same fizike u različitim časopisima u Hrvatskoj.¹

¹ Vidi: Tihomir Vukelja, “Zajednica fizičara u Bansknoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća”, *Studia lexicographica*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža u Zagrebu, 2(2)/2008, 71-99; Isti, “Fizika u hrvatski pučkim školama sredinom 19. stoljeća”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb: HAZU, 29/2011, 273-310; Isti, “Profesionalna zajednica i društvena uloga fizike u Hrvatskoj početkom XX. stoljeća”, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut

Možemo reći da oboje primjenjuju svoju dosadašnju metodu analize uloge navedenog odjela u razvitku domaćih stručnjaka u prirodnim naukama.

Svrha ove knjige je istraživanje profesionalnih karijera ranih studenata na *Matematičko-prirodoslovnom odjelu* na *Mudroslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu*. Konkretni predmet predstavljaju akademici koji su prebivali u Hrvatskoj te dovršili prirodoslovlje ili matematiku na visokom školstvu (barem djelomično) u Hrvatskoj. Pritom, riječ “rani” podrazumijeva razdoblje od akademske 1874/75. do 1893/94. godine u kojem su važile Odredbe Sveučilišnog zakona iz 1874. godine. Analizirano područje je Banska Hrvatska. Budući da nije bilo unaprijed zadanog nastavnog plana ni programa, studenti su bili u mogućnosti da izaberu predmete po volji. Postavlja se onda pitanje koji je bio kriterij za “dovršenje”?

za povijest, 44(3)/2012, 703-722; Tihomir Vukelja i Ana-Marija Petrić, “Udžbenici prvih fizičara školovanih na Zagrebačkom sveučilištu”, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb: HAZU, 26/2008, 221-238.

Ovdje su korištena dva kriterija. Prvi je zapošljavanje kao nastavnika prirodoslovlja ili matematike u srednjoj školi, a drugi dostavljanje doktorske disertacije. Drugim riječima, “dovršeni” su se smatrali oni koji su imali kvalifikaciju da budu zaposleni kao nastavnici prirodoslovlja ili matematike u srednjim i visokim školama (str. 23-25). I redovni i vanredni studenti morali su slušati najmanje 15 sati sedmično ako su željeli dobiti radno mjesto u “realci”. U praksi, bili su zapravo obavezni upisati 19–25 sati sedmično (str. 93). Uz objavljene izvještaje i časopise, autori su se poslužili izvorima iz brojnih arhiva (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Državni arhiv u Bjelovaru, Karlovcu, Osijeku, Sisku, Slavanskom Brodu, Varaždinu, Vukovaru i Zagrebu, Arhiv Rektorata Sveučilišta u Zagrebu i Arhivi u Bugarskoj).

Ova se knjiga sastoji od dva dijela. U prvom dijelu analizira se 164 studenta koji su pohađali navedeni *Matematičko-prirodoslovni odjel* u Zagrebu u navedenom razdoblju. Ovdje se uglavnom pokušava primijeniti kvantitativna analiza po kriteriju rodnog mjesta, nacional-

nosti, religije, društvene klase, stipendije, srednjih škola koje su novi studenti završili, starost pri upisu, broj godina studiranja itd. Zanimljivo je da se broj novih studenata smanjio od 1878/79. do 1884/85. akademske godine, pokazujući istodobno da ta tendencija odgovara smanjenju radnih mjesta za prirodoslovlje i matematiku u srednjim školama. Stoga iz ove činjenice razumijemo da se upis na smjer prirodoslovlja i matematike odvija u najužoj vezi s planiranjem budućih društvenih karijera (str. 79). U tom kontekstu matematika i fizika su najpopularnije glavne struke, budući da ih je gotovo polovina studenata izabrala, a oko 42% studenata je odabralo prirodopis (str. 96). Nakon kvantitativne analize, autori prelaze na kvalitativno razmatranje, tj. preko ličnih povijesti, praćenjem 62 usputna slušača (studenti koji nisu imali za cilj da se profesionalno bave prirodnim naukama, već su ih proučavali radi širenja vlastitog znanja) i 59 parcijalaca, tj. onih koji su polagali matematičko-prirodoslovni kurs, ali ga nisu dovršili. Što se tiče prvih, oni su najmanje slušali prirodopis,

za razliku od svih novih studenata kod kojih je popularnost toga predmeta bila znatno veća. To pokazuje da su slušači bili većinom studenti medicine i geografije kojima nisu bila potrebna predavanja iz zoologije i botanike (str. 107). U odnosu na parcijalce, njih 30% je izgradilo karijeru u birokratiji, 15% ih je završilo kao tehničari, a 10% kao nastavnici (str. 109-119).

U drugom dijelu, nakon uvida u srednjoškolski i sistem učiteljskog ispita, kvantitativno se analizira 105 apsolvenata navedenog odjela u navedenom razdoblju, naročito njih 35 (33,3%) koji su bili zaposleni izvan Banske Hrvatske (Bosna i Hercegovina, Bugarska, Dalmacija, Crna Gora, Mađarska i Srbija). Zanimljiva je činjenica da je 14 studenata izgradilo svoje karijere u Bosni i Hercegovini (str. 164). Iako je već npr. Srećko M. Džaja pokazao da su mnogi nastavnici u srednjim školama u Bosni i Hercegovini za vrijeme vladavine Habsburške monarhije (1878–1918) bili iz Hrvatske, Slavonije itd.,² ova mono-

² Vidi. Srećko M. Džaja, “Kvalifikacioni profil i porijeklo nastavnog kadra na srednjim školama u BiH u Austrougarskom razdoblju”, u: *Migracije i Bosna i*

grafija kvalitativno i kvantitativno pokazuje kako je *Matematičko-prirodoslovni odjel Sveučilišta u Zagrebu* doprinio razvoju prirodne nauke u Bosni i Hercegovini. Također, studente ne nalazimo samo u javnim školama nego i izvan njih, npr. Otona Szlávik, koji je dobio posao u sjemeništu u Travniku (str. 131), i Andrija Szegedy, prvog grkokatoličkog župnika u Prnjavoru (str. 125). Iako je ograničena na doktorate, struka filozofije nameće se prilikom usmenog ispita: uz logiku, njen sadržaj se odnosi i na psihologiju ili metafizičko pitanje (str. 158). Stoga je studentima koji su naučili prirodoslovlje ili matematiku na akademskoj razini bilo potrebno i osnovno poznavanje filozofije i psihologije, pa tu činjenicu moramo uzeti u obzir prilikom istraživanja povijesti nauke. Zatim je važno istaći da je, od 138 novih

Hercegovina (Materijal s naučnog skupa Migracije i BiH od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine), (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990), 163-180; Isti, *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, (München: R. Odenbourg Verlag, 1994).

nastavnika prirodnih znanosti u Hrvatskoj u navedenom periodu, njih 88 steklo barem dio visokog obrazovanja na navedenom odjelu u Zagrebu (str. 189). Tako je u januaru 1901. godine bilo 97 prirodoslovnih i matematičkih nastavnika u srednjim školama koji su dovršili visoku školu, među kojima je 57 studenata dovršilo studije na *Sveučilištu* u Zagrebu (str. 333). Kvantitativno se analizira 67 ljudi koji su izgradili karijeru u srednjim školama u Banskoj Hrvatskoj, a grafički prikaz je dat prema sljedećim kriterijima: glavnoj struci, broju godina službovanja, promociji itd. (str. 192-197). Na kraju se kvantitativno i kvalitativno razmatraju oni koji su izgradili svoje karijere na sveučilištu, visokim školama i u akademskim ustanovama. Dvadeset i dvije osobe su izgradile svoje karijere kao profesori, docenti i učitelji na Sveučilištu. Interesantno je da nije bilo zaposlenih nastavnika hemije, dok je pet apsolvenata bilo zaposleno na biologiji (str. 275). Akademске 1875/76. godine bilo je 54 nastavnika prirodnih nauka na Sveučilištu i srednjim školama koji su dovršili svoju nauku u ino-

zemstvu, ali je 60% prirodoslovnih i matematičkih nastavnika dovršilo studije na Sveučilištu u Zagrebu akad. 1900/01. god. (str. 185). Dakle, u odnosu na naučnu oblast biologije, može se razumjeti da je “domestifikacija” napredovala i od druge polovine 19. vijeka.

Priznajući naučnu vrijednost ove monografije, međutim, smatram da je njezin pristup ponekad problematičan, kao npr. kad je riječ o tretmanu geografije: “valja upozoriti na položaj geografije, koja je kao glavna struka bila vezana uz povijest. Stoga bi se uključivanjem u razmatranje geografije kao glavne struke zahvatilo duboko u humanistiku, jer bi se time, posve neprimjereno, i dobar dio historičara našao u prirodoslovno-matematičkoj zajednici. Iz tog je razloga za potrebe ove knjige prirodoslovno-matematička zajednica donekle reducirana i ne uključuje geografiju, osim kroz sporednu struku pridruženu prirodopisu ili kemiji.” (str. 22). Prema *tadašnjoj* definiciji prirodnih nauka, dio *sadašnje* humanističke nauke morao bi se uklopiti u kategoriju prirodoslovlja, tako da se u ovoj monografiji

isključuju slučajevi gdje je geografija glavna struka. Ovaj pristup čini nam se nehistorijski, iako je autoricama očigledno i nesporno smještanje geografije u humanistiku, jer je *Matematičko-prirodoslovni odjel* bio na *Mudroslovnom fakultetu*, a kod strogog usmenog ispita doktorandi prirodoslovlja ili matematike morali su polagati filozofiju. Ove činjenice jasno pokazuju veliku razliku između tadašnje i savremene kategorije prirodoslovlja (ili humanistike). Uprkos tome, ne postoji nikakvo objašnjenje ni historijsko opravdanje sâmog uvođenja *današnje* klasifikacije prirodnih nauka u historiografiju. Smatram da je bilo obavezno, pored “domestifikacije” prirodnih nastavnika / akademičara, istražiti kako je išlo odstupanje prirodoslovlja od filozofije, naročito stoga što se spominje osnivanje *Prirodoslovno-matematičkog fakulteta* na *Sveučilištu u Zagrebu* 1946. godine (str. 265). Čak i ako bi istraživanje prelazilo opseg ove monografije, autorice su morale uzeti u obzir činjenicu da je u razmatranom razdoblju geografija pripadala prirodnoj nauci i da bi

se veliki dio historičara, čak i akademika, mogao svrstati u prirodne nauke. Definisane profesionalnih domaćih prirodnih naučnika uvedeno na početku ovog članka već je u svom radu pokušao Tihomir Vukelja, za određene kategorije fizičara. Premda se navedeni način mogao primijeniti na jednu disciplinu, tj. fiziku, tvrdim da ga je teško (ili nemoguće) mehanički primijeniti pod hiperonimom prirodnih nauka / prirodoslovaca.

Iz kvantitativne analize iščitava se da je *Sveučilište u Zagrebu*, obrazujući brojne nastavnike prirodoslovlja ili matematike u visokim i srednjim školama, doprinosilo domestifikaciji prirodoslovaca i matematičara u Hrvatskoj. Međutim, nije jasno kakav je učinak imala ta domestifikacija na društvo i sâmu nauku. Također, ne spominje se detaljno društveni i akademski kontekst koji je omogućio razvoj te domestifikacije u drugoj polovini 19. stoljeća. Postavlja se pitanje kakav je bio odnos između kadrovske i naučne domestifikacije (npr. objavljivanja hrvatskih prirodoslovnih udžbenika / monografija). Na kraju se navodi da je

“o kvalitativnom aspektu tih promjena već dosta rečeno, no sinteza tih fragmenata u cjelovitu sliku također, ostaje posao koji tek treba obaviti.” (str. 347). Budući da nisam uvjeren da je “dosta već rečeno”, nadam se da će se autorice

pozabaviti “sintezom” nakon što se kvalitativno analizira utjecaj domestifikacije prirodoslovaca i matematičara na društvo i sâmo prirodoslovlje ili matematiku.

Mitsutoshi Inaba

Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2019, 424.

U bosanskohercegovačkoj historiofiliji postoji niz pitanja koja čekaju da na ispravan način budu istražena, a jedno od tih pitanja je i položaj nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini. Studija *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)* autora Enesa S. Omerovića predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju odbranenu na *Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu*. Na ovo istraživanje autora je, između ostalog, ponukala činjenica da u Bosni i Hercegovini nije postojalo sveobuhvatno istraživanje o nacionalnim

manjinama, naročito kada je u pitanju period monarhističke Jugoslavije. Za druge periode i određene nacionalne manjine postojali su mnogobrojni, neki vrlo kvalitetni radovi. Jedna od ključnih kritika Omerovića za raniju literaturu objavljenu u vezi s ovom temom jeste da istraživanja najčešće nisu bila zasnovana na arhivskoj građi. Pored devet poglavlja teksta, veliki značaj predstavljaju i prilozi u kojima je autor sistematski i pregledno predstavio informacije bez kojih bilo kakvo istraživanje o nacionalnim manji-

nama u Bosni i Hercegovini nije zamislivo.

Jedan od osnovnih problema s kojima se autor susreo bilo je definiranje pojma “nacionalna manjina” jer, kako je sam istakao, postoje mnogobrojne, različite definicije ovog pojma koje su nepotpune te kao takve nisu konačne i ostavljaju dodatan prostor za razmišljanje. Upravo definiranje nacionalnih manjina, njihovo prepoznavanje i pozicioniranje u *Kraljevini SHS / Jugoslaviji* i njenim zakonima jeste tema prvog poglavlja. Autor je ukazao na to da je međunarodni pravni okvir za postupanje prema nacionalnim manjinama ustanovljen mirovnim i drugim popratnim ugovorima nakon Prvog svjetskog rata, ali da zbog niza razloga, prvenstveno nemogućnosti kontrole i osiguravanja provođenja odluka, nije postao opći za sve manjine na svim prostorima. U *Kraljevini Jugoslaviji* osnova za postupanje prema nacionalnim manjinama bili su *Senžermenski mirovni ugovor* i *Ugovor o zaštiti nacionalnih manjina*, a autor se osvrće i na druge zakone koji su u *Kraljevini Jugoslaviji* definirali položaj nacional-

nih manjina. U svom istraživanju Omerović je nacionalne manjine definirao “kao zajednice čiji se pripadnici razlikuju od većinskog južnoslavenskog stanovništva po etničkom porijeklu, vjeri, jeziku, kulturi i tradiciji, brojčano su u manjini i nalaze se u nedominantnom položaju, posjeduju razvijenu svijest o pripadnosti određenoj manjini i izražavaju želju za očuvanjem kolektivnog manjinskog identiteta, većinsko stanovništvo ih identificira kao drugačije, odnosno kao pripadnike manjine, te one koji posjeduju ili su stekli tokom međuratnog perioda jugoslavensko državljanstvo” (41. str.).

U drugom poglavlju knjige autor prati demografska kretanja nacionalnih manjina od kraja austrougarske vladavine i detektira ključne momente, motive i potrebe koji su doveli do izmjena u broju i mjestu življenja pripadnika nacionalnih manjina. Pri tome se susreo s određenim problemima. Prije svega, način popisivanja stanovništva u *Kraljevini Jugoslaviji* otežavao je određivanje tačnog broja pripadnika određenih nacionalnih manjina. Svi oni kojima

je maternji jezik bio srpski i/ili hrvatski i slovenski činili su većinsko stanovništvo. Autor je zbog toga bio primoran kombinirati podatke o maternjem jeziku i vjersku sliku stanovništva te pokušati doći do tačnog ili približno tačnog broja određenih manjinskih zajednica, naročito onih koje su zbog dugogodišnjeg življenja na prostoru Bosne i Hercegovine prihvatili srpski i/ili hrvatski jezik kao maternji. U radu je ukazano na problem s kojim se određene nacionalne manjine susreću po završetku Prvog svjetskog rata, jer su percipirane kao neprijatelji režima. Nakon općih demografskih kretanja, autor se na isti način pozabavio svim nacionalnim manjinama posebno te u tom smislu predstavio niz značajnih informacija.

Vrlo bitan aspekt u izučavanju nacionalnih manjina jeste njihova privredna djelatnost, a kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, uglavnom su ekonomski faktori i bili presudni za doseljavanje u austrougarskom periodu. Treće poglavlje knjige autor je posvetio upravo ekonomsko-socijalnoj strukturi manjinskog stanovništva

i njegovom učešću u privrednom životu zemlje. U međuratnom periodu nije došlo do značajnije promjene kada je u pitanju privredna slika Bosne i Hercegovine. Udio agrarnog stanovništva 1931. godine bio je čak 83,39%, što je dovoljan pokazatelj privredne nerazvijenosti. Problem s kojim se autor susreo jeste taj da se u popisima stanovništva *Kraljevine Jugoslavije* podaci o zanimanju ljudi nisu adekvatno kombinirali s ostalim kategorijama, stoga su statistički podaci autoru bili gotovo beskorisni. Uz korištenje drugih izvora, autor zaključuje da je udio agrarnog stanovništva među pripadnicima nacionalnih manjina bio daleko manji i od jugoslavenskog i od bosanskohercegovačkog prosjeka. Sličan odnos bilježi se i kod mjesta življenja, gdje je prisutna pojava da je kod manjinskih zajednica zastupljenost urbanog stanovništva 43,96%, što je opet daleko više od bosanskohercegovačkog prosjeka. Pored spomenutog, autor je pažnju posvetio životu pripadnika nacionalnih manjina na selu i u gradu, ističući razlike u poređenju s domaćim južnoslavenskim

stanovništvom, te donosi niz zanimljivih informacija kako o nacionalnim manjinama kao cjelini tako i o manjinskim zajednicama koje su imale svoje posebnosti.

Problematika učešća nacionalnih manjina u političkom životu Bosne i Hercegovine predstavljena je u četvrtom poglavlju knjige. Kako autor ističe, ključni faktor koji je određivao učešće predstavnika manjinskih zajednica u političkom životu jeste činjenica da su samo u Sarajevu, Banjoj Luci i Prnjavoru postojale brojčano veće grupacije manjinskog stanovništva, ali su i one bile suviše heterogene i neujedinjene da bi u konačnici mogle imati značajniju ulogu. Otežavajući faktor za participiranje u političkom životu *Kraljevine Jugoslavije* imalo je osporavanje jugoslavenskog državljanstva pripadnicima manjina, osim sefardskim Jevrejima i Romima, odnosno manjinama koje su na prostoru Bosne i Hercegovine živjele prije austrougarske uprave. Osporavanje se ogledalo u tome da je proces dobijanja jugoslavenskog državljanstva maksimalno kompliciran, a u potpunosti nije bio dovršen ni

do početka Drugog svjetskog rata. Uzevši u obzir sve faktore, autor je učešće predstavnika nacionalnih manjina u političkom životu *Kraljevine Jugoslavije* okarakterizirao uglavnom simboličnim, a u nekoliko kraćih potpoglavlja detaljnije je predstavio političko učešće manjina u organima privremene uprave, stranačko organiziranje i nacionalne manjine u tom procesu te učešće na izborima i u javnoj upravi zemlje.

Za sve nacionalne manjine školstvo je jedan od najznačajnijih segmenata svakodnevnog života, jer je ključno za očuvanje maternjeg jezika, ali i drugih posebnosti zajednice. Upravo je školstvu nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini posvećeno peto poglavlje knjige. Položaj koji su manjinske zajednice u Bosni i Hercegovini uživale tokom austrougarske uprave u potpunosti je nestao promjenom državnopravnog okvira nakon Prvog svjetskog rata. Autor je na detaljan način predstavio probleme koje je *Kraljevina Jugoslavija* imala kroz naslijeđene zakone u sferi obrazovanja. Najveći gubitak u novonastaloj državi, kada je u

pitanju školstvo, imale su nacionalne manjine koje su u *Austro-Ugarskoj Monarhiji* ostvarile pravo školovanja na maternjem jeziku. Predstavnici vlasti nastojali su reducirati broj takvih škola njihovim zatvaranjem ili pretvaranjem u škole sa srpskim ili hrvatskim maternjim jezikom, a one škole koje su zbog specifičnih okolnosti uspjele opstati, bile su pod jakim državnim kontrolom. Ovim promjenama bila je naročito pogođena njemačka nacionalna manjina.

Sve specifičnosti manjinskih zajednica, njihova organiziranost i postignuća, vidljivi su kroz udruženja koja nacionalne manjine osnivaju u mjestima u kojima žive. Upravo tom djelovanju posvećeno je sljedeće poglavlje knjige. Kada su u pitanju nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu, autor je istakao da je i u vezi s ovim pitanjem Prvi svjetski rat imao negativan utjecaj, jer dolazi do gašenja i prestanka rada mnogobrojnih udruženja manjinskih zajednica. Izučavajući i predstavljajući detaljno udruženja svih manjina, autor je poseban značaj i ulogu dao udruženjima Jevreja.

Ova se zajednica značajno razlikovala od ostalih manjinskih zajednica i zbog specifične organizacije vjeroispovjednih općina, ali i zbog velike koncentracije urbanog stanovništva, naročito u Sarajevu. Dostigla je najviši nivo organiziranosti od svih nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini. Uz nju je samo još njemačka nacionalna manjina uspjela ostvariti sve segmente bitne za očuvanje posebnosti i identiteta.

Vjerske zajednice su u multinacionalnoj i multikonfesionalnoj zemlji kakva je bila *Kraljevina Jugoslavija* imale izuzetno veliki značaj. Upravo se utjecajem, organizacijom i ulogom vjerskih zajednica u životu nacionalnih manjina te njihovim doprinosom očuvanju identiteta autor bavi u sedmom poglavlju. Istaknuto je da su sve vjerske zajednice, osim *Srpske pravoslavne crkve*, bile u inferiornom položaju kada je u pitanju odnos države prema njima. Dugotrajno reguliranje odnosa države i vjerskih zajednica najčešće nije imalo epilog, a ustavom zagarantirane slobode imale su samo one zajednice koje su na prostoru novoformirane države bile priznate

i prije 1918. godine. Autor ističe da su pripadnici nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini bili uključeni u priznate vjerske zajednice i samim tim nisu u velikoj mjeri trpjeli nesposobnost države da novim zakonima i ugovorima regulira njihov rad. Pored opće slike o vjerskim zajednicama nacionalnih manjina, predstavljene su i posebno.

Posebno poglavlje autor je posvetio i pitanju štampe koja je nastala kao produkt djelovanja manjinskih zajednica, na njihovim maternjim jezicima i jezicima većinskog slavenskog stanovništva. Štampa je predstavljala jedan od najznačajnijih mehanizama za očuvanje jezika, kulture i tradicije manjinskih zajednica. Najnepovoljniji položaj imala je štampa na njemačkom jeziku koja je bila potiskivana i zabranjivana, a jedina manjinska zajednica koja je u ovom segmentu uspjela dostići zavidan nivo djelovanja jeste jevrejska zajednica.

Veliki značaj za studiju predstavlja posljednje poglavlje u kojem autor analizira odnos domaćeg i manjinskog stanovništva. Navodeći niz konkretnih primjera ukazano

je na izrazit animozitet domaćeg stanovništva spram većine manjinskih zajednica. Jedino su sefardski Jevreji i Romi bili djelimično pošteđeni takvog odnosa zbog kontinuiteta življenja na ovom prostoru, dok su se sve zajednice doseljene u austrougarskom periodu percipirale uglavnom kao neprijateljske i nepoželjne, a u određenim momentima bilježeni su incidenti i manji sukobi.

Knjigom *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)* autora Enesa S. Omerovića bosanskohercegovačka historiografija dobila je vrijedan prilog na polju izučavanja nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu. Ova monografija, u kojoj je autor uspio predstaviti gotovo sve segmente djelovanja nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije, u budućnosti će predstavljati polazišnu tačku svima onima koji svoja istraživanja odluče usmjeriti u pravcu izučavanja nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini.

Ajdin Muhedinović

Siniša Malešević, *Države-nacije i nacionalizmi. Organizacija, ideologija i solidarnost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2017, 247.

Knjiga pred nama, profesora sociologije na dablinskom *University Collegeu* i člana Irske kraljevske akademije, podijeljena je na sedam tematskih poglavlja. Siniša Malešević u ovoj svojoj komparativnoj povijesnoj i sociološkoj analizi procesa koji prate izrastanje i preobrazbu države-nacije nastoji dati odgovor zašto je ona danas dominantna forma organizacije društva, tj. najeminentniji organizacijski model društvenog i političkog života. Zašto je danas skoro nemoguće roditi se izvan nadležnosti nekog konkretnog teritorijem definiranog političkog entiteta? Zašto se nacionalni identitet podrazumijeva i zašto je on danas tako važan? Da li je identitet stvar individualnog izbora ili odraz dominantnih normativnih i operativnih ideologija mjesta i vremena? Pri tome, autor se značajno oslanja na brojne radove istaknutih

svjetskih teoretičara nacije, istovremeno vodeći polemiku s njima, a nerijetko ih i oštro kritizirajući.

U prvom poglavlju “Značaj nacionalizma” (11-29. str.) pojmovno nas uvodeći u analizu problematiku, autor ističe da se savremena država-nacija mora promatrati u kontekstu kontinuiteta, tj. tri procesa dugog trajanja. Države-nacije su, smatra on, nusprodukt *kumulativne birokratizacije prisile* kao kontingentnog povijesnog procesa dugog trajanja. To je otvoreni povijesni proces koji s jedne strane donosi sve veći kapacitet organizirane prisile, a s druge strane pokušava izvršiti unutrašnju pacifikaciju društvenog poretka u političkoj zajednici. Pri tome, birokracija se kroz povijest pokazala kao najadekvatniji mehanizam upravljanja velikim brojem pojedinaca i njenim

radom država-nacija postepeno postaje osnovni oblik *vladavine* u modernom dobu. Ovaj proces prati *centrifugalna ideologizacija*, tj. ideološko opravdanje prisilne birokratizacije, kao instrument legitimiranja društvenog djelovanja. Centrifugalna ideologizacija, koja je u početku bila rezervirana za kulturne i političke elite, postepeno prodire u cjelokupno društvo. Međutim, budući da je država-nacija birokratska jedinica, *solidarnost* kao treći proces dugog trajanja bio je presudan da se ona *prihvati*, pa i *zavoli*. Nacionalizam kao ideološka doktrina odigrao je ključnu ulogu u povezivanju dva vida solidarnosti – emocionalnog mikrosvijeta (porodica, prijatelji, suradnici, komšije) i makrosvijeta, tj. države-nacije koja se zasniva na načelima profesionalne distanciranosti, formalnosti, hijerarhije i slično. Nacionalizam nastoji otkloniti razlike između države i nacije, mikro i makro svijeta, nastojeći prikazati naciju-državu kao blisku, proširenu porodicu.

Podrobnije objašnjavajući izvore i *povijesni put* danas dominantne države-nacije, u drugom po-

glavlju “Solidarnost u skupinama prije države-nacije” (31-67. str.), autor analizira ustrojstvo različitih *predmodernih* društvenih organizacija, od nomadskih, sjedilačkih zajednica, preko gradova-država, krovnih i modernizirajućih carstava. Povijesna zbilja, ističe autor, obilježena je reverzibilnim procesima, istovremenim postojanjem različitih tipova političkih zajednica, hibridnih tvorbi, pri čemu ne postoji jednostavan evolutivni kontinuitet između različitih porredaka koji su se kroz historiju smjenjivali. Prateći kompleksnu povijesnu dinamiku formiranja kolektiviteta i izgradnje nacije, tj. složenu tranziciju od patrimonijskog do birokratskog i racionalnog, Malešević upozorava na to da se, iako postoje određeni elementi i oblici kumulativne organizacijske moći, savremene *zamišljene zajednice* ne mogu jednostavno projicirati u prošlost. Tek koncem XIX i početkom XX stoljeća, naglašava autor, možemo govoriti o državi-naciji kao političkoj zajednici koja jača i upotrebljava se kao “kalup za zajednički normativni (nacionalni) univerzum”.

“Rađanje i širenje nacionalizma” (69-102. str.) poglavlje je u kojem se detaljnije govori o ključnim postavkama koje su utjecale na stvaranje moderne države-nacije, organizacijskom i ideološkom jačanju i njenom prodiru u mikrosvijet solidarnosti. Autor ukazuje na krucijalne ekonomske, političke i kulturne faktore čijim međudjelovanjem predmoderna politička zajednica izrasta u modernu državu-naciju. Pri tome, osvrće se na dva dominantna modela koji objašnjavaju ovaj složeni proces preobrazbe – modernistički i neodurkheimovski (etnosimbolički, perenijalistički, primordijalni) – koji različito tumače vezu između modernih nacija i predmodernih etničkih zajednica. Suprotstavljajući se “dubokom jarku” modernista, ali i “trajnom kulturnom jezgru” etnosimbolista, Malešević prepoznaje organizacijski kontinuitet između predmodernog i modernog svijeta. Prema tome, država-nacija kao kvintesencijalna moderna ustanova “nije nastala niotkud i ni iz čega”, nego je rezultat procesa dugog trajanja i postepenih povijesnih promjena.

Iz tih razloga, zaključuje autor, država-nacija ne može se tumačiti kao spontana i prirodna okosnica grupne solidarnosti, već kao nametnut entitet koji pojedinca usmjerava i kontrolira (“stavlja u društveni kavez”). Nacionalizam, kao “debeli” ideološka doktrina, koja zahtijeva intelektualnu artikulaciju i ustrajno agitiranje, pri tome ima dvojak zadatak. Njime se opravdava sveprisutna postojanost države-nacije i koristi se kao “društveno ljepilo” koje povezuje pripadnike i ustanove države-nacije. Suprotstavljajući se gledištima “tradicionalne historiografije”, autor naglašava da nacionalizam nije pokretačka snaga, nego nuspojava značajnih povijesnih prevrata. Kao “institucionalizirana i organizirana ideološka doktrina” nacionalizam na povijesnu scenu stupa tek onda kada treba legitimizirati državu-naciju i integrirati društvo.

U četvrtom poglavlju “Nacionalističke ideologije i nasilje” (103-135. str.) autor analizira odnos nacionalizma i nasilja polazeći od pitanja da li se između njih može postaviti znak jednakosti i da li se do nacionalnog jedinstva

mora doći nasiljem? Njihov odnos, smatra Malešević, jeste vrlo kompleksan, proturječan i neizraavan. Polazeći od Brubakerove teze da “nacija nije društveni akter već kategorija prakse kojom se pojedini akteri služe” i da je nacionalnost “nedefiniran, nesudbinski i mnogostran proces koji se zasniva na radu konkretnih društvenih organizacija”, ističe da ne postoji biološka predispozicija, tj. prirodna sklonost pojedinca ili skupine nasilju. Uzroci pretvorbe nacionalističkih ideja u nasilne postupke moraju se tražiti u međuodnosu tri spomenuta procesa dugog trajanja u mikrokontekstima svakodnevice. Odgovore na gore postavljena pitanja autor smatra da neće dati opservacija ponašanja “brutalnih pojedinaca” ili “nasilnih skupina”, nego suština “nasilnih situacija” i aktivnosti društvenih organizacija.

Pitanje habitualnog nacionalizma u modernitetu, tj. sličnosti i razlike između vrućeg, banalnog, službenog i pučkog nacionalizma, fokus su poglavlja “Svemoć trivialnosti” (135-169. str.). Autor je stanovišta da je nedvojbeno razlikovanje među njima “konceptijski

isprazno” i “empirijski neodrživo”. Razlog je u tome što nacionalizam nije kruta, jednoobrazna i nefleksibilna ideologija, nego vrlo promjenjiva kategorija, podložna stalnim kontekstualnim metamorfozama. Komparirajući slučaj Danske i Sjeverne Koreje autor zaključuje da nacionalizam, kao fenomen koji kontrolira isključivo država, najbolje uspijeva kada je “najmanje ratoboran i najmanje vidljiv”. Suradnjom jake države i jakog civilnog društva nacionalizam se ukorjenjuje i uspijeva prodrijeti u sve *džepove mikrosolidarnosti*. Na drugoj strani, ratobornost i agresivnost nacionalizma, onakvog kakav se pojavljuje u Sjevernoj Koreji, izrazito vidljivog u javnosti i s iskrecim “vremenskim mjehurima”, dokaz su njegove slabosti i političke nemoći.

U šestom poglavlju “S onu stranu nacionalnog identiteta” (171-195. str.) autor polemizira s dva spomenuta, dominirajuća pristupa nacionalnom identitetu koji se danas percipira kao nešto činjenično i sveprisutno. Prema etnosimbolistima (Smith, Hutchinson, Llober, Hastings, Armstrong), savremeni nacionalni identitet svoje ishodi-

šte ima u predmodernim etničkim i religijskim sponama. Na drugoj strani, modernisti (Breully, Mann, Gellner, Hobsbawm, Anderson, Hroch) smatraju da je nacionalni identitet isključivo produkt moderniteta. Ponuđene teorije obje škole, smatra autor, ne uspijevaju u cijelosti sagledati niti objasniti ovo “pojmovno čudovište”, naciju kao izrazito kompleksan fenomen. Nacionalni identitet, ističe autor, nije trajni, objektivni niti iskreni izraz nečijeg identiteta. On je višestran i varijabilan sociološki fenomen koji nastaje pod utjecajem ideologiziranja. Nacionalizam se u tom slučaju ponaša kao “divovska mreža” u koju bivaju uhvaćeni različiti oblici mikrosolidarnosti i pritom svoj ulov artikulira kao jedinstveni nacionalni identitet.

Sedmo poglavlje naslovljeno je “Budućnost nacionalizma” (197-215. str.). U njemu se autor bavi “duboko neosnovanom” i “potpuno pogrešnom” tezom o ugroženosti države-nacije, *osipanju* nacionalizma i “iluzornim predviđanjima” o njihovom prevazilaženju. Konstatira da tek početkom XXI stoljeća nacija-država postaje

fizički i ideološki dominantna forma državne organizacije, dok se nacionalizam potvrdio kao primarni izvor državne legitimnosti. Aktuelni globalizam, a s njim ni konzumerizam, kapitalizam i liberalizam, kao ni buđenje religije u cijelom svijetu, ne ugrožavaju njihovu stabilnost niti umanjuju njihov značaj. Naprotiv, evidentna je ekspanzija nacionalističke ideologije. Autor navodi nekoliko savremenih primjera koji potkrepljuju stanovište da kapitalizam i ekonomska liberalizacija *idu ruku s* razvojem birokratskog i ideološkog aparata države-nacije.

Na koncu, autor sumira da savremeni, naciocentrični svijet “nije samo pao s povijesnog neba”, nego država-nacija, nacionalizam i nacionalni identitet imaju svoje duboke korijene u strukturama proteklih razdoblja. Međutim, ključni element povijesnog kontinuiteta nije kulturni ili biološki, nego organizacijski, zbog čega upravo organizacijska struktura predstavlja kičmu savremene države-nacije. Složeni povijesni razvoj uslovio je da ona, kao kompleksan birokratski stroj, istupa, a

tako se nerijetko i doživljava, kao solidarna zajednica koja se “brine za milijune pojedinaca, uslužuje ih, nadzire i njima rukovodi”. Njena legitimnost proizilazi, ističe autor, iz ideje o suverenosti naroda, teritorijalne autonomije i značajnog stupnja kulturne homogenosti koji su ključni stubovi svakog nacionalističkog diskursa. Svaka ozbiljna naučna rasprava o državi-naciji i nacionalizmu kao izrazito moćnom svjetonazoru, upozorava autor, mora ih promatrati u kontekstu povijesnih procesa dugog trajanja, složene organizacijske i ideološke izgradnje, porasta kumulativne snage društvenih organizacija i ustrajne difuzije ideološke moći u prostoru i vremenu.

Originalan i izrazito polemičan Maleševićev pristup ovoj složenoj problematici nesumnjivo potiče na intenzivnu diskusiju u kojoj bosanskohercegovački politolozi, sociolozi, historičari teško da mogu ravnopravno učestvovati. I dok se u naučnom diskursu već godinama raspravlja o “postmodernističkoj paradigmi”, kod nas nedodirljivi pijedestal zauzima primordijalistička teza o sprezi krvi, tla i religije.

Dominirajuća percepcija nacije predstavlja je kao statičnu kategoriju koja se prima po rođenju, koju nije moguće promijeniti niti odbaciti. Ta isključivost i egocentričnost koja nas neopravdano izdvaja iz općeg povijesnog razvoja, uskraćuje nam pravo glasa u savremenim raspravama o značaju, ulozi i organizaciji države-nacije u XXI stoljeću. Nesuglasnost o tome ko je stariji, država ili nacija, da li nacija formira državu ili država naciju, onemogućava nam da se uključimo u raspravu o doseg i posljedicama globalizacije. Maleševićev stav da nacionalizam nema biološku vezu s nasiljem, da nacionalne zajednice nisu unaprijed zadane nego su rezultat rada političkih jedinica, da su izrazito promjenjive i fluidne, ustvari *zamišljene* kategorije, te da država-nacija, iako uvriježena, ni po čemu nije prirodna, čini nam se kao da se odnosi na neki drugi svijet.

Ova knjiga, u diskursu u kojem se sve više insistira na multidisciplinarnosti, interdisciplinarnosti i krosdisciplinarnosti, historičarima daje koristan teorijski okvir za kontekstualizaciju i dekonstruiranje brojnih povijesnih tema koje

su predmet aktuelnih proučavanja. Istovremeno, ona bi nesumnjivo trebala doprinijeti otvaranju nekih novih vidika. Pokazati da se iznimno važni fenomeni, koji su i dalje pod snažnom *jekom povijesnih*

sedimenata, mogu percipirati i valorizirati značajno drugačije nego kako to mi, nažalost, već dugo radimo.

Dženita Rujanac

Raif Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije: Podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018, 229.

Autor knjige Raif Dizdarević "Sudbonosni podvig Jugoslavije: Podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije" dugogodišnji je i istaknuti političar u periodu poslije Drugog svjetskog rata. Rođen je 9. decembra 1926. godine u Foči. Svoju diplomatsku službu započeo je 1951. godine kao sekretar i otpravnik poslova Ambasade FNRJ u Bugarskoj. Na toj poziciji ostao je do 1954. godine, da bi 1956. godine postao prvi sekretar Ambasade SFRJ u SSSR-u. Nakon toga postaje savjetnik u Ambasadi u Pragu od 1963. do 1967. godine. Osim rada

i iskustva koje je stekao kao uposlenik različitih ambasada Jugoslavije, Raif Dizdarević je obnašao funkciju pomoćnika saveznog sekretara za inostrane poslove SFRJ, bio je i sekretar i član Predsjedništva Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije, predsjednik Vijeća Saveza sindikata Bosne i Hercegovine te je na vrhuncu postao i predsjednik predsjedništva SFRJ od 1988. do 1989. godine. Kao jedan od aktera ovih događaja, Raif Dizdarević je imao iskustvo iz prve ruke i time je i sam mogao da ponudi svoje viđenje ovih događaja.

Knjiga je objavljena 2018. godine, a izdavač je Udruženje za

modernu historiju Sarajevo. Glavni i odgovorni urednik je prof. dr. Husnija Kamberović. Recenzenti su prof. dr. Husnija Kamberović, Emir Habul i Maja Gasal-Vražalica.

Ova knjiga je podijeljena u devetnaest poglavlja i skoro stotinu potpoglavlja. Autor koristi potpoglavlja kao komentare i određeni sažetak poglavlja koje predstoji. Primjetno je da je knjiga sadržajno podijeljena na period Staljina i staljinizma, period nakon Staljina i neostaljinizam te period Mihaila Gorbačova i promjene u SSSR-u. Autor je za ove različite periode koristio i različitu literaturu i izvore. Tako je za period Staljina od izvora koristio memoare Edvarda Kardelja, biografiju Josipa Broza Tita napisanu od strane Vladimira Dedijera i određene dokumente, a od literature je koristio djela Branke Petranovića, Čedomira Štrpca i Momčila Zečevića. U drugom periodu, tj. periodu neostaljinizma, dominantno koristi memoare Veljka Mićinovića, a u određenoj mjeri autor se i sam prisjeća tih događaja i na osnovu svojih sjećanja iznosi određene podatke. Za period Mihaila Gorbačova autor

koristi isključivo svoje tadašnje bilješke, kao i svoja sjećanja. Zbog dominantnog oslanjanja na primarne izvore kao što su memoari i dokumenti u ovom djelu, česti su citati iz izvora i njihova interpretacija od strane autora.

Autor započinje knjigu uvodnim napomenama, koje u suštini predstavljaju skraćeni historijski pregled odnosa između Jugoslavije i SSSR-a od Drugog svjetskog rata pa do perioda vlasti Mihaila Gorbačova. Nakon uvodnih napomena autor piše o periodu Drugog svjetskog rata i počecima sukoba između Staljina i Tita. Navodi kako je i u toku Drugog svjetskog rata već bilo došlo do sukobljavanja interesa SSSR-a i Jugoslavije. Glavne rasprave bile su vođene oko neslijeđenja uputa Staljina od strane Tita i partizana, kao i kako autor navodi konstantnog uplitanja Staljina u vođene otpora, bez ikakve konkretne podrške. Nakon završetka rata došlo je do razvoja relativno dobrih odnosa između ove dvije zemlje. Tako je do 1948. godine veliki broj jugoslavenskih diplomata posjetio SSSR, a među njima je bio i sam Tito, koji je u tri navrata posjećivao

Staljina. Ovo stanje je potrajalo sve do 1948. godine i Prve rezolucije Informbiroa u Bukureštu. Nakon ove rezolucije došlo je do zaoštavanja odnosa između Tita i Staljina, kada je politički vrh Jugoslavije sa Titom na čelu odlučio da neće pustiti Staljinu i da će se suprotstaviti njegovoj težnji za hegemonijom nad ostatkom socijalističkih i komunističkih država. Takvi postupci su naljutili Staljina koji je odlučio da izoluje Jugoslaviju te je ekonomski i politički počne sputavati u razvitku i oporavku nakon Drugog svjetskog rata. Kako autor navodi, to nije spriječilo Jugoslaviju da se u određenoj mjeri oporavi i započne privredni rast.

Takvo stanje je potrajalo sve do 1953. godine i smrti Staljina. Nakon njega na vlast dolazi Nikita Hruščov, koji je u malo više od jedne decenije više puta prelazio iz krajnosti u krajnost. U jednom trenutku je bio prijateljski nastrojen naspram Tita i Jugoslavije, dok je u drugom trenutku znao u potpunosti prekinuti bilo kakav odnos sa Jugoslavijom. Autor za ovaj period kaže da je odnos bio "toplo-hladno", tj. da je politika

SSSR-a bila neujednačena i da se nikada nije znalo kako će biti nastrojen Hruščov. Nakon pogubljenja dugogodišnjeg šefa NKVD-a Lavrentija Berije 1953. godine politički vrh Jugoslavije je smatrao da će doći do promjene u međusobnim odnosima između Jugoslavije i SSSR-a. Nakratko je i došlo do poboljšanja kada je Hruščov na XX kongresu KP SS, održanom u februaru 1956. godine, kritikovao Staljina i njegov kult ličnosti. Osim toga, Hruščov je zajedno sa velikom delegacijom došao u Beograd 26. maja 1955. godine da ponudi ruku pomirenja. Hruščov i Tito su tada potpisali Beogradsku deklaraciju, da bi u junu potpisali drugu deklaraciju u Moskvi. Svi su smatrali da će doći do smirivanja tenzija i postepenog približavanja, naročito nakon što se "legendarni" maršal Žukov počeo zalagati za poboljšanje odnosa. Do toga nije došlo zbog unutrašnjih problema u SSSR-u, kao i problema u Istočnom bloku, konkretno zbog ustanka u Mađarskoj i ustanka radnika u Poznanju u Poljskoj 1956. godine. Ova dva ustanka završena su krvoprolićem i zbog toga su Tito i

KPJ javno osudili ovaj čin, kojim se SSSR vratio u period Staljinove strahovlade. U knjizi je posvećena posebna pažnja odnosu Hruščova i drugih sovjetskih političara prema jugoslavenskoj štampi. Autor često spominje kako je Hruščov negativno komentarisao pojedine objave o odnosima i stanju u SSSR-u. Osim što je Hruščov bio kritikovan od strane Jugoslavije i drugih sila, on je također bio na udaru kritika i od strane vrha KP SS. Nezadovoljstvo Hruščovim toliko je poraslo da su dugogodišnji političari i dominantne figure u komunističkoj partiji odlučili da izvrše puč, ali nisu uspjeli. Vođe tog puča bili su Molotov, Malenkov, Kaganovič i Šepilov. Glavni razlog što puč nije uspio jest to što je Žukov stao na stranu Hruščova. U daljem tekstu autor navodi kakvo je stanje bilo u odnosima SSSR-a naspram drugih država, posebno njihov odnos sa NR Kinom. Osim toga osvrće se na uklanjanje Žukova sa svih političkih i partijskih pozicija, što je za autora bio veliki udar, jer je smatrao da je Žukov bio veliki prijatelj Jugoslavije. Osim odnosa sa drugim državama, u ovom dijelu

autor manje spominje stanje u Jugoslaviji, a više piše o stanju u SSSR-u i promjenama na vlasti, jer 1964. godine dolazi do smjene Nikite Hruščova i dolaska Leonida Brežnjeva na vlast. Ovu promjenu autor karakteriše kao veoma negativan nazadak u politici SSSR-a koji dovodi do još većeg antagonizma između Jugoslavije i SSSR-a. Autor je manje pažnje posvetio Brežnjev, nego Hruščovu, iako je Brežnjev duže ostao na vlasti i vodio agresivniju vanjsku politiku.

Knjigu autor završava cjelinom koja je posvećena promjenama u SSSR-u nakon 1984. godine i osobama koje su bile zaslužne za te promjene. Konkretno piše o Mihailu Gorbačovu i Eduardu Ševardnadzeu. Autor navodi kako je bio iznenađen novom politikom SSSR-a i čak šokiran, jer iz ličnog iskustva, nikada do tada nije osjećao bilo kakvo prijateljstvo sa diplomatama iz SSSR-a, već samo suparništvo i nelagodu u njihovom prisustvu. Tome je došao kraj i odnos između autora i političara iz SSSR-a postao je krajnje prijateljski. Autor se posebno sprijateljio sa ministrom vanjskih poslova

Eduardom Ševardnadzeom i u par navrata se prisjeća razgovora koje su vodili i kako je tadašnji vrh SSSR-a bio otvoren za saradnju.

Autor je pored teksta u knjigu inkorporirao i na desetine fotografija, koje su većim dijelom nastale pri posjetama različitih delegacija. Na kraju knjige se nalazi lista skraćnica, biografija autora i prilog knjizi. Taj prilog se sastoji od jugoslavensko-sovjetske Deklaracije o međusobnim i međunarodnim odnosima usvojene na kraju posjete Mihaila Gorbačova SFR Jugoslaviji 18. marta 1988. godine.

Na osnovu svega izrečenog, Raif Dizdarević, iako nije historičar, poprilično je na zadovoljavajući način uspio da predstavi historijsku podlogu i odnose između Jugoslavije i SSSR-a od kraja Drugog svjetskog rata pa do konca osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Treba napomenuti da je zbog

autorove uloge u ovim historijskim događajima njegovo viđenje u određenim segmentima prožeto nostalgичnim gledanjem na prošlost. Upravo zbog toga u jednom trenutku dolazi do promjene načina pisanja, i to u trenutku kada autor prestaje da koristi izvore i počinje pisati na osnovu svojih bilješki i sjećanja. Zbog toga se može reći da je ovo djelo ujedno i historijsko djelo, ali i jedna vrsta autorovog memoara. Kao što je već spomenuto, autor nije historičar, pa zbog toga ni naučni aparat nije naročito razvijen. Literatura koja je korištena većinom je iz perioda Jugoslavije, stvarana pod uticajem vlasti. Nastojao je kroz cijelu knjigu da se drži glavnog zadatka, a to su odnosi Jugoslavije i SSSR-a nakon 1948. godine. Knjiga je pisana lijepim narativnim stilom i dostupna je stručnoj i široj javnosti.

Omer Merzić

Ivana Pantelić, *Uspon i pad “prve drugarice” Jugoslavije: Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013*. Beograd: Službeni glasnik, 2018, 336.

Knjiga istoričarke i naučne saradnice Instituta za savremenu istoriju iz Beograda Ivane Pantelić, pod nazivom *Uspon i pad “prve drugarice” Jugoslavije: Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013*, nastala je na osnovu doktorske disertacije koju je autorka odbranila 2016. godine na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Nova knjiga Ivane Pantelić predstavlja prvu sistematsku analizu načina na koji se, pre svega, u srpskoj, ali i u jugoslovenskoj javnosti konstruisala i konstituisala slika Jovanke Broz, supruge Josipa Broza Tita, jedinog i doživotnog predsednika socijalističke Jugoslavije, u periodu od 1952. godine kada Jovanka Broz, rođena Budisavljević, udajom za Tita ulazi u javni prostor do njene smrti 2013. godine. Pored Predgovora i Zaključka, monografija *Uspon i pad “prve*

drugarice” Jugoslavije: Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013. se sastoji iz šest poglavlja (Uvod, Prva drugarica, Zvanična uloga, “Drug Tito i Jovanka”, Godina 1980, Odnos javnosti – opozicija i Jovanka Broz). Na samom kraju knjige nalazi se Spisak izvora i literature, kao i Registar ličnih imena. U tekstu koji ima 336 strana, Ivana Pantelić je pokušala da dekonstruiše i predoči društvene i političke mehanizme koji su imali ključnu ulogu u procesu kreiranja slike o Jovanki Broz za koju autorka kaže da spada u “retke istorijske ličnosti za koje je odnos javnosti prema njima bio tako važan”.

Nova knjiga Ivane Pantelić predstavlja rezultat autorkinih interesovanja za brojna pitanja koja su otvorena njenom prvom monografijom *Partizanke kao građanke – društvena emancipacija partizanki*

u Srbiji 1945–1953. (2011). Kao istraživačica, Ivana Pantelić ostaje “verna” proučavanju istorije roda, procesima emancipacije žena u periodu postojanja socijalističke Jugoslavije. Monografija Ivane Pantelić posebno je dragocena jer ukazuje na probleme sa kojima se suočavalo jugoslovensko društvo u procesu emancipacije i modernizacije. Analiza odnosa javnosti prema “prvoj drugarici” posebno je značajna za razumevanje problema predstavljanja i reprezentovanja žena u javnom prostoru u socijalističkoj Jugoslaviji, kao što je značajna za razumevanje identične problematike u periodu repatrijarhalizacije srpskog društva koji nastupa raspadom Jugoslavije i definisanjem Srbije kao nacionalne države. Sa druge strane, ona “ulazi” u “minsko” polje složene analize postjugoslovenskog i postsocijalističkog, odnosno savremenog srpskog društva. Analizirajući način na koji se javnost u Srbiji odnosila prema Jovanki Broz u periodu nakon raspada Jugoslavije, Ivana Pantelić daje posebno značajan doprinos razumevanju načina na koji se, ne samo u srpskom

već i u svim postsocijalističkim društvima, gradio odnos prema socijalističkom nasleđu i nepri-kosnovenim simbolima socijalističkog perioda. Autorka ukazuje na dinamiku dekonstruisanja ne samo simbola već i “jedine željene”, odnosno “neželjene” prošlosti čija se interpretacija, pod različitim okolnostima, pretvarala u “žal za mladošću” (jugonostalgiju), češće nepotrebnu relativizaciju, banalizaciju i vulgarizaciju. Kao simbol prošlosti i odraz savremenog odnosa prema njoj, Jovanka Broz nije izbegla nijedno od dominantnih tumačenja. Ivana Pantelić pokazuje do koje mere je slika Jovanke Broz u javnosti predstavljala paradigmu jugoslovenske politike i društva koje je u periodu socijalističke Jugoslavije prolazilo kroz veoma različite faze, ali i paradigmu njenog raspada i nestanka.

U osnovi, Ivana Pantelić razlikuje dva ključna perioda u procesu formiranja slike Jovanke Broz u javnosti. Jedan obuhvata vremenski interval od 1952. do 1980. godine, odnosno od Jovankine udaje za Tita do Titove smrti. Drugi obuhvata period od 1980.

do Jovankine smrti 2013. godine. Unutar svakog od ova dva perioda Ivana Pantelić uočava više mena kroz koje prolazi odnos šire javnosti prema Jovanki Broz. Pozicioniranje slike Jovanke Broz u periodu od njene udaje za Tita pa sve do Titove smrti, koliko god promisljivo, bilo je u funkciji definisanja afirmativne slike o Titu. U periodu od Titove do Jovankine smrti, a radi se o vremenskom intervalu od trideset tri godine koji “pamti”: period intenzivne krize jugoslovenske federacije, raspad Jugoslavije, rat koji je izbio na prostoru bivše Jugoslavije i formiranje čitavog niza izrazito nacionalnih država, vladavinu režima Slobodana Miloševića u Srbiji, nastanak, ali i slom tzv. “petooktobarske Srbije”, slika o Jovanki Broz neminovno je delila “sudbinu” slike o Titu, odnosno o Jugoslaviji. Poslednje treba shvatiti uslovno jer se bez obzira na sve sličnosti radilo o tri različite slike.

Da je slika Jovanke Broz u javnosti “nadvisila” i istorijsko pamćenje o Jovanki Broz koje se, na našu veliku žalost, i historiografija “radije” seća na osnovu slike nego na osnovu sistematskih istraživanja

njene uloge u društvu i politici kao supruge jugoslovenskog predsednika, govori činjenica da Jovanka Broz nema biografiju. Nepostojanje biografije Jovanke Broz učinilo je rad na temu *Jovanka Broz i srpska javnost 1952–2013*. nesvakidašnjim izazovom jer se autorka upustila u sistematsku analizu načina na koji je u vremenskom periodu dužem od šezdeset godina kreirana slika o supruzi neprikosnovenog političkog autoriteta u periodu postojanja socijalističke Jugoslavije kakav je bio Josip Broz Tito, a da se nije mogla osloniti na “zvanično” pamćenje koje u svom fokusu ima pre svega ulogu Jovanke Broz. Zbog svega navedenog istraživanje Ivane Pantelić je moralo biti bazirano ne samo na analizi sadržaja tekstova objavljenih u: dvadeset jednom dnevnom listu, dvadeset pet časopisa i trideset četiri dela koja pripadaju memoarskoj građi već i na uvidu u arhivsku građu koja se čuva u fondovima Arhiva Jugoslavije i Muzeja istorije Jugoslavije (sada Muzeja Jugoslavije).

Tema kojom se bavi Ivana Pantelić intrigira javnost kako u Republici Srbiji tako i na prostoru bivše

Jugoslavije između ostalog i zbog toga što se često stavlja u korpus onih tema za koje se može reći “da nas se tiču”. Ova vrsta intimiziranja sa prošlošću i njenim akterima u javnom prostoru često proizvodi sindrom “gluvih telefona”. Tako autorkino insistiranje na činjenici da joj nije bila namera da se bavi likom i delom Jovanke Broz već načinom na koji je ona tretirana u javnom prostoru ne dolazi do publike željne senzacija i afera. Zbog toga ne treba da čudi saznanje da se skoro svaka javna rasprava o knjizi Ivane Pantelić završava pitanjem: “Pa dobro, ko je bre bila Jovanka Broz?” Intonacija koja prati ovo pitanje ima malograđanski prizvuk, inače često prisutan u našem javnom govoru, koji na nje-

ga navlači mrenu tabloidnog, banalnog, vulgarnog pa i odvratnog. Nemogućnost javnog diskursa da se odvoji od onoga što je “na prvi pogled vidljivo,” kako bi se ušlo u raspravu o složenim društvenim i političkim procesima, lišava javnost dragocenih tumačenja simbola kakav je bila Jovanka Broz. Na “ovom mestu”, naravno, ne nastaje problem sa mestom i ulogom Jovanke Broz u istoriji, već sa analizom simbola. Sva pitanja koja su postavljena “protiv” njih, a u cilju njihove “dekonstrukcije”, predstavljaju vrlo jasan odgovor na pitanje gde smo svi mi danas i koja je naša funkcija kao društvenih subjekata, odnosno do koje mere je ona obezmišljena?

Sanja Petrović Todosijević

Na margini povijesti: Zbornik radova, ur. Amir Duranović.

Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018, 181.

(Re)valorizacija dosadašnjeg napretka. Takva polazišta prvenbavljenja prošlošću unutar historijske nauke najbolji je pokazatelj historiografskog razvoja, uspona i

napretka. Takva polazišta prvenstveno su uvjetovana propitivanjem epistemoloških, metodoloških i reprezentacijskih okvira, što

je bez sumnje utjecalo na današnje istraživačke poduhvate. Analiza ranijih istraživačkih dometa svakako nema utjecaja na širenje spektra drugih istraživačkih mogućnosti, onih velikih, koji do sada nisu uspjeli da se čvrsto etabliraju u domaćoj historiografiji. Historijske tematike koje su ranije bile zanemarene ili u sjeni, postale su privlačne historičarima, koji su zatim pokušali svoja ranija istraživanja postaviti na razinu tih tematika. Jedna od njih je svakako i marginalnost. Iako studije marginalnosti ne predstavljaju neko značajnije otkriće, interes za njih je sve veći, što posljedično uvećava i broj postavljenih pitanja, a onda i pristupa i metoda. U tom pogledu, kada je riječ o bosanskohercegovačkoj historiografiji, vrijedno izdanje je *Zbornik radova* naslovljen “Na margini povijesti”.

Nastao je kao rezultat rada na projektu “Historiografija i nacionalizam: na margini povijesti”, koji je realiziran zahvaljujući Udruženju za modernu historiju tokom 2018. godine, uz pomoć *Fondacije Heinrich Böll Stiftung*, gdje je jedna od faza spomenutog projekta bila i

priprema ovoga zbornika. U njemu su vlastitim istraživačkim pitanjima, u svrhu što kvalitetnijeg doprinosa ranije zanemarenim tematikama, prezentirani radovi bosanskohercegovačkih historičara Amira Duranovića, Amile Kasumović, Enesa S. Omerovića, Husnije Kamberovića i Melise Forić Plasto. Napisan je na sveukupno 183 stranice teksta, pored dijela o predgovoru i biografijama autora, i podijeljen na pet poglavlja. U svakom od njih, autori su pružili čvrste temelje za dalje izučavanje i problematiziranje ovih, ali i srodnih pitanja.

Dometi savremene bosanskohercegovačke historiografije, naglašavajući učinke političkih, društvenih i ekonomskih zbivanja, ali svakako i administrativnih i institucionalnih momenata koji su bili presudni za promjene ne samo u historiografiji nego i u zemlji, prezentirani su kroz rad pod nazivom “Savremena bosanskohercegovačka historiografija: na margini povijesti” Amira Duranovića. Iako su problemi pred kojima se nalazila bosanskohercegovačka historiografija 1990-ih godina, a

čije se posljedice i danas osjete, još uvijek neprevaziđeni, autor kroz rad naglašava da se radi na organiziranju raznih naučnih skupova, okruglih stolova, konferencija i drugih aktivnosti koje bi pomogle praćenju savremenih trendova i doprinijele pomaku domaće historiografije koja se još uvijek nalazi na margini savremene bosanskohercegovačke historije. U tom smislu, značaj ovog rada može biti, kao što je i sam autor nagovijestio, poticajan i shvaćen kao poziv za saradnju historičara iz Bosne i Hercegovine sa historičarima u regionu, ali i šire, kroz razne projekte. Također, važan je razvoj novih pristupa, širenje spektra izvora, što rezultira izborom novih historijskih tema koje će se proučavati. Time će se uspjeti prenijeti poruka ovog zbornika i ukloniti sa margina barem neka pitanja bosanskohercegovačke historije.

Ukazivanje na potrebu povijesti marginalnih i “neuspješnih” predstavila je Amila Kasumović u idućem poglavlju zbornika. Prvenstveno se fokusirala na važnost bavljenja poviješću marginalnih u širem smislu, a zatim se osvrnula

na nešto neafirmiraniju povijest “neuspješnih”. U svrhu razumijevanja tih kategorija, autorica je prezentirala kratak osvrt na razvoj historiografije. Važnost ovog osvrta ogleda se u mogućnosti da se etabliiraju različite vrste pristupa historiji marginalnih grupa i marginalnosti uopće, ali i da se napravi poveznica koja bi mogla spojiti niz dosad neuhvatljivih pristupa. Svakako još jedan recepcijski ključ čitanja ovoga rada bio bi u smjeru da se dopre do onih struktura koje su dosad bile neuhvatljive, barem kada je riječ o bosanskohercegovačkoj historiji. Tu je riječ upravo o onome što Amila Kasumović piše. Autorica također nije izostavila napomenuti izazove sa kojima se istraživač treba uhvatiti ukoštac ukoliko namjerava pisati o takvim tematikama. A to je posebno važno, jer je upravo u drugom dijelu rada, za koji se slobodno može reći da je ključan u prezentiranju arhivskih istraživanja Amile Kasumović, pažnja posvećena proučavanju dvije marginalne skupine bosanskohercegovačkog društva krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a to su prostitutke i Romi.

Idući rad pod nazivom “Sa margina bosanskohercegovačke historiografije: nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)” nastao je kao produkt istraživanja Enesa S. Omerovića. U njemu je ponuđen pregled djela koja se odnose na nacionalne manjine u međuratnoj Bosni i Hercegovini. Doprinos ovoga rada ogleda se u tome što do objave ovog zbornika u dotadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji nije postojao nijedan rad u kojem je na sveobuhvatan način analizirano pitanje ili jedne ili svih nacionalnih manjina koje su živjele između dva svjetska rata na prostoru Bosne i Hercegovine. Istina, ono o čemu se ranije pisalo, uglavnom nije opravdalo očekivanja, a poražavajuća je činjenica i to što su uglavnom drugi, stranci, bili upravo ti koji su inicirali pokretanje takvih istraživanja. Sa tog stajališta pogled izvana je samo jedna dimenzija koja mora biti upotpunjena pogledom iznutra, a svakako da ne treba zaboraviti da i jedna i druga perspektiva unutar sebe mogu biti višeslojne, pa ponekad i oprečne. Autorovo naglašavanje oskudnosti obrađe-

nosti tematika iz međuratnog perioda i historiografske marginalizacije sudbine manjina u najmanju ruku je poticajno. Ovdje vrijedi spomenuti i to da je nedugo nakon objavljivanja ovoga rada u okviru zbornika autor Omerović objavio i svoju knjigu “Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)” i time dokazao da će budući istraživački poduhvati popuniti prazninu unutar bosanskohercegovačke historiografije kada je riječ o ovim tematikama.

Percepcija prošlosti iz očista politički motiviranih upozorava historičare da napokon stanu u odbranu svojoj nauci. Da je politiku i iskorištavanje historijskih događaja, momenata i ličnosti moguće svrstati zajedno u bosanskohercegovačkoj historiografiji, svjedoči rad Husnije Kamberovića, koji nosi naziv „Slučaj Mustafe Busuladžića – sa povijesne margine ka politikantskom centru“. U njemu se autor poslužio primjerom marginalne historijske ličnosti Mustafe Busuladžića ne kako bi se bavio njegovom ulogom i djelovanjem u Drugom svjetskom ratu, nego kako bi objasnio vlastito viđenje rehabilitacije nakon du-

žeg niza godina, a zatim i izbijanja Busuladžića u centar prijevora u naučno-političkim krugovima. Autor se bavi dosezima tih prijevora i u radu nastoji analizirati i revidirati shvatanja o toj tematici, a posljedično i onome što ta shvatanja mogu prouzrokovati ponajviše akcentirajući probleme nesveobuhvatnih pristupa, te pristupa koji su temeljeni na promatranju historijske ličnosti izvan konteksta vremena.

Složena i komplicirana struktura uprave na svim nivoima organiziranja u Bosni i Hercegovini odražava se i na jedan snažan element na koji društva treba da se oslanjaju – obrazovanje. Tako se u radu "Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije" Melisa Forić Plasto bavi istraživanjem na osnovu udžbenika historije / istorije / povijesti koji se koriste danas u Bosni i Hercegovini u svrhu potrage za odgovorima u kojoj mjeri i da li su uopće marginalne skupine zastupljene u njima. Fokus je usmjeren na tri nastavna programa i udžbenike kao primjer bosanskog, hrvatskog i srpskog, što se čini pomalo konfuzno za

istraživanje, ali svakako pruža mogućnosti za brojna polazišta pri analizi, od kojih je osobito interesantno komparativno. Autorica se u svome radu poziva na zakonsku regulativu u Bosni i Hercegovini, preporuku Vijeća Evrope, smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije, spominjući i djelovanje projekata koji su za misiju imali sprovođenje reformi na polju obrazovanja u Bosni i Hercegovini, a za konačni cilj modernizaciju nastave historije u Evropi uopće. Nakon iscrpne analize marginalnih grupa na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije, predstavljeni su uočeni nedostaci, ali i pozitivni primjeri, a kako ova tema ne bi ostala na marginama historije Bosne i Hercegovine, autorica je za kraj, umjesto zaključka, ponudila poticajne preporuke budućim istraživačima.

Ovaj zbornik u cjelini predstavlja iskorak u bosanskohercegovačkoj historiografiji kada je riječ o tematiziranoj problematici u njemu. Radovi, osobito autorice Amile Kasumović i Husnije Kamberovića, bez dvojbe mogu poslužiti kao idejni okvir za to

kako razumijevanje marginalnih skupina i marginalnosti zahtijeva temeljno propitivanje jezika izvora. Naravno, na toj bi se dimenziji moglo poraditi na narednim projektima koji će se baviti sličnim / istim temama. Izdanje je pomoglo da se barem jedan dio zanemarenog kutka bosanskohercegovačke historije pomakne sa margine i

približi savremenim trendovima. Kao vrlo uspješan tematizacijsko-sintetski poduhvat, zbornik bi trebao biti uzoran, a djelatnost Udruženja za modernu historiju izazov i za druga udruženja koja se bave antičkom, srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom historijom.

Dina Pašić

Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878–1918)*. Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, 2019, 320.

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla 2019. godine publikovao je knjigu prof. dr. Izeta Šabotića pod nazivom *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878–1918)*. Sprovođenje agrarne reforme i regulisanje odnosa u ovom sektoru nametalo se kao prioritarno pitanje u Bosni i Hercegovini tokom cijelog XIX stoljeća. Takav status proizilazio je iz općedruštvenog karaktera agrarnih odnosa, koji su sadržavali ne samo

osnovne privredne karakteristike bosanskohercegovačkog sela nego i međusobno isprepletana i snažno naglašena nacionalna i konfesionalna prožimanja. I ne samo to, upravo je, zbog kompleksnosti agrarne problematike i osjetljivosti ukupnih odnosa u ovom sektoru, pitanje karaktera čifluka i promjene vlasničke strukture nad zemljom tokom perioda austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini predstavljalo polazno ishodište za proučavanje pitanja iz šireg društvenog

konteksta. Baveći se istraživanjem navedene problematike Šabotić je u svojoj knjizi ponudio brojne, na naučnim osnovama utemeljene odgovore. Kroz pet poglavlja autor je na osnovi relevantne literature i velikog broja neobjavljenih historijskih izvora obradio ovu vrlo složenu problematiku, koja se reflektira na širi spektar zamršenih društveno-političkih odnosa u Bosni i Hercegovini tokom perioda austrougarske vladavine.

U poglavlju *Velika istočna kriza i okupacija Bosne i Hercegovine* autor nas uvodi u jedno od najdramatičnijih razdoblja u historiji Bosne i Hercegovine, koja je te krizne 1875. godine postala objekat interesa ne samo velikih sila nego i susjednih država – Srbije i Crne Gore. Autor je u maniru školovanog historičara, oslobođenog bilo kakve pristrasnosti, vrlo temeljito obradio ispoljavanje velikodržavnih ambicija susjednih zemalja prema Bosni i Hercegovini, stvarajući polazno ishodište za razmatranje brojnih prevalentnih pitanja, koja su bila u fokusu njegovog istraživanja navedene teme.

U poglavlju *Agrarne prilike od okupacije do ustanka u Bosni i Hercegovini 1882. godine* autor je, analizirajući agrarno naslijeđe iz osmanskog perioda, konstatovao da je zbog kompleksnosti agrarne problematike i osjetljivosti ukupnih odnosa u ovom sektoru austrougarska vlast rješavanju ovog pitanja pristupala krajnje oprezno. Smatrajući odnose između čifluk sahibije i čifčije krucijalnim u pogledu analiziranja sveukupnih agrarnih odnosa, Šabotić je naglasio da su se “na terenu otvarala brojna pitanja i sporovi između aga-zemljoposjednika i čifčija. Često je dolazilo do neizvršavanja obaveza od strane čifčija, pa su se vlastima žalili i jedni i drugi. Stoga je agrarno pitanje postajalo sve zamršenije.” Glavno težište na rješavanju ovih odnosa čifčije su stavljale na otkup zemlje, pa je austrougarska vlast, da bi regulisala odnose u agraru, dozvolila ovaj proces. No, on se odvijao isključivo nakon dogovora između čifčije i čifluk-sahibije, a ključni zakonski akti, prema kojima su se odvijali ovi procesi, bili su preuzeti iz osmanskog perioda. S druge strane, aktuelna vlast je ulagala određene

napore da ekonomski ojača seljaštvo, kako bi na taj način omogućila njegov brži otkup. No ipak, finansijska sredstva koja su usmjeravana u ove svrhe nikada nisu bila dovoljna, što se odrazilo na relativno slab otkup seljaka. Razloge ovakvog odnosa aktuelne vlasti prema otkupu seljaka treba tražiti u općepolitičkom kursu koji je kreirala kako uprava u Sarajevu tako i zvanična austrougarska vlast u Beču.

Poglavlje *Prilike u oblasti agrara od 1883. do 1910. godine* obuhvata najveći dio knjige. U njemu je autor razmatrao ključno razdoblje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, odnosno vrijeme kada je aktuelna vlast glavno težište svoje unutrašnje politike usmjerila na rješavanje agrarnih prilika. Upravo je godinu dana ranije, odnosno 1882. godine, upravu u Bosni i Hercegovini preuzeo ministar finansija Benjamin Kalaj, koji je kao vrstan poznavalac prilika na Balkanu i čovjek od velikog političkog iskustva insistirao na očuvanju postojećih agrarnih odnosa. Autor je dobro primijetio kada je konstatovao da je Kalaj, kao pristalica neprikosnovenog prava vlasnika

na svoju privatnu imovinu, tražio “da se Vlada mora pridržavati principa nemijenjanja postojećih vlasničkih odnosa, sa naglaskom da se muslimanski zemljoposjednici ne smiju jednostavno razvlastiti. Njihovim razvlaštenjem oni bi značajno ekonomski oslabili, što bi uticalo na ukupno stanje muslimanske populacije u Bosni i Hercegovini.” Naravno, uvažavajući činjenicu da je agrarno pitanje ujedno i pitanje odnosa unutar konfesionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, Kalaj je ovom pitanju pristupao krajnje oprezno, uvažavajući činjenicu da je zemljišni fond uglavnom u vlasništvu muslimana. Ne dozvoljavajući nekontrolisani otkup seljakā, on je, na jednoj strani, nastojao da zaštiti muslimanskog zemljoposjednika i time očuva odanost muslimanskog stanovništva Monarhiji, te da, na drugoj strani, spriječi naglo ekonomsko jačanje pravoslavnog stanovništva, koje, kako je Kalaj navodio, “nikada neće biti odano Monarhiji, nego će uvijek biti okrenuto prema Beogradu”.

U podnaslovu *Čifčijski odnosi od 1910. do 1918. godine* autor se

bavi razdobljem ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini, kada je na snazi bio Bosanski ustav i kada je u političkom životu djelovao Bosanski sabor. Autor je konstatirao da je Bosanskohercegovački sabor, u pokušaju da konačno riješi agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, preuzeo na sebe tu složenu ulogu, ali da je, zbog ustavnih ograničenja, nije mogao u potpunosti implementirati. Kako autor navodi, "Sabor je postao mjesto najžešćih diskusija oko agrarnog pitanja, a na njegovim zasjedanjima su se jasno iznosili stavovi narodnih poslanika u vezi s agrarnom problematikom". Upravo je agrarno pitanje prouzrokovalo političku polarizaciju u Saboru, pri čemu su se formirale tri glavne grupe, bazirane na vjerskom, odnosno nacionalnom ključu, dok je četvrti sudionik bila Zemaljska vlada i njeni predstavnici na saborskim zasjedanjima.

Na temelju svega predstavljenog, autor je na kraju istakao najprije složenost agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini i ispravnu spoznaju austrougarskih vlasti o drugim elementima koji se prožimaju kroz

agrarne odnose. To se prije svega odnosi na činjenicu da bi svako radikalno rješavanje agrarnog pitanja dovelo do ozbiljnog poremećaja u vjersko-etničkim odnosima unutar Bosne i Hercegovine, i to na štetu zemljoposjednika koji su većinom bili muslimani, ali i na štetu austrougarskih vlasti koje su se na iste te zemljoposjednike oslanjale u vođenju svoje politike u okupiranim pokrajinama. Iz tih razloga, autor je istakao da su austrougarske vlasti vodile veoma opreznu socijalnu politiku, izbjegavajući donošenje bilo kakvih radikalnih rješenja. Još jedan važan zaključak koji je autor istakao jeste konstantno ekonomsko slabljenje muslimanskog elementa kao posljedica rješavanja agrarnih odnosa. Primjetna je i doza kritike prema muslimanskim zemljoposjednicima koji su dobijali novac na štetu izgubljenih zemljišnih posjeda, a nisu ga uložili u trgovački ili industrijski obrt i time izbjegli ekonomsko propadanje. Na taj način, zaključuje autor, ukupna ekonomska moć muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini značajno je oslabila, što je u vremenu i okolnostima koje su nadolazile

bilo pogubno za njih same. Zasnivajući svoju tvrdnju na konkretnim podacima, temeljenim na arhivskoj građi, autor je donio još jedan važan, možda i najvažniji zaključak – proces otkupa čifčija izmijenio je vjersko-etnički odnos u vlasničkoj strukturi, jer je velika većina otkupljenih čifčija bila pravoslavne vjere, manji dio katoličke, a najmanji muslimanske. Time je autor ujedno dokazao i da je u austrougarskom periodu došlo do značajne promjene u vlasničkoj strukturi u pogledu vjersko-etničke pripadnosti zemljoposjednika.

Knjiga prof. dr. Izeta Šabotića nastala je kombinacijom dvaju metodoloških usmjerenja – istraživačkog i kompilacijskog, s ciljem da se ponudi, kako stručnjacima i naučnicima tako i studentima i široj čitalačkoj javnosti, knjiga, štivo koje donosi pregled poznatih historijskih činjenica, ali ga dijelom i obogaćuje novim obavijestima, nudeći zaokruženu sliku o događajima i procesima koji su oblikovali turbulentnu historiju Bosne i Hercegovine na prelazu iz XIX u XX stoljeće. U rekapitulaciji historije čifčijskih odnosa i agrarnog pitanja

te promjene vlasništva nad zemljom koje tretira, autor u prvom dijelu knjige donosi i šire zahvate iz ranijeg osmanskog razdoblja vladavine Bosnom i Hercegovinom, dok u drugom, trećem i četvrtom poglavlju opservaciju produžava sve do kraja Prvog svjetskog rata. Autor istraživačko pitanje prati i sagledava u kontinuitetu kauzalnih odnosa i razvojne dinamike.

Evidentne su i poteškoće s kojima se autor morao suočiti na planu harmoniziranja ukupnog metodološkog koncepta. Autor je taj izazov doista uspješno riješio. U najkraćem, riječ je o uspjelom naučnoistraživačkom poduhvatu, koji će doprinijeti ne samo uklaňanju stereotipa u predstavljanju bosanskohercegovačke prošlosti na prelazu iz XIX u XX stoljeće već i potaknuti na dalja istraživanja ukupnog historijskog iskustva bosanskohercegovačkog društva. Ono što treba posebno naglasiti jeste njegov kritički diskurs, sposobnost da afirmira vlastiti autorski uklon, odnosno da argumentira i utemeljeno ospori određena stajališta nekih historičara koji su se bavili proučavanjem navedenih i sličnih pitanja

iz bosanskohercegovačke historije, ili, pak, da demistificira stereotipe u tematskom području koje istražuje.

Knjiga bi mogla poslužiti kao koristan oslonac u analizama kako geneze nastanka čifčijskih (agrar-nih) odnosa bitnih za razumijevanje moderne nacionalne države, tako i boljeg praćenja procesa koji su bitno utjecali na razvoj bosanskohercegovačkog društva, ali i kao polazište u suočavanju s mnogolikim i zamršenim manifestacijama bitnih promjena u zemljovlasničkim odnosima koje se, kako u prošlosti tako i u sadašnjosti, s pravom ili ne, često spominju kao supstrat moguće krize, pa i prijetnje miru i stabilnosti u Bosni i Hercegovini, na Balkanu i u Evropi uopće. Autor je prepoznao važnost integralnog proučavanja i sagledavanja agrarnog pitanja, čifčijskih odnosa, te promjene vlasništva nad zemljom kao bitnog faktora koji je utjecao na procese u novijoj bosanskohercegovačkoj historiji, kako sa stano- višta vjerodostojnosti historijske struke, tako i u funkciji promovi- ranja vrijednosti historijske istine bez koje ne može biti dijaloga i to- lerancije, jednako bitnih u prvim

decenijama 21. stoljeća kao i u ranijim stoljećima bosanskoher- cegovačke, balkanske i evropske historije. On s pravom ukazuje na činjenicu da je znanje o navedenom pitanju (čifčijskom, agrarnom), po- sebno pozitivne i negativne kono- tacije koje su proizašle iz tog pita- nja, uglavnom slabo i nedovoljno, a i tamo gdje ga ima, nerijetko is- punjeno mitovima i stereotipima te kontaminirano sadržajima i is- hodištima dominirajućih naciona- lističkih narativa, što ne može ići u prilog stabilnosti i prosperitetu Bosne i Hercegovine, ali ni Balkana kao dijela ujedinjene Evrope. Ova knjiga je u tom smislu važna kao poticaj kritičkom razumijevanju geneze čifčijskih odnosa i promjena vlasništva nad zemljom kao pret- postavka njene demitologizacije i izmještanja iz područja nacional- no-političke manipulacije.

Knjiga je najvećim dijelom za- snovana na naučnoj literaturi, kako starijeg tako i novijeg datuma, ne- objavljenim i objavljenim historij- skim izvorima, onovremenoj štam- pi. Pisanje o vrlo kompleksnom i zahtjevnom pitanju, dakako, osjet- ljivo je i zahtjevno stvaralačko i

intelektualno poduzeće, jer nužno podrazumijeva selekciju bibliograf- skih naslova i rizično oslanjanje na podatke, tvrdnje i interpretacije koje nudi selektirana i korištena li- teratura, čiji kvalitet ne mora uvijek podrazumijevati vrijednosne stan- darde profesionalne historiografije.

Autoru, međutim, valja priznati da je ovom odgovornom zadatku

pristupio bez pretenzija da ponu- di bilo šta drugo doli uravnotežen i vjerodostojan presjek činjenica koje bacaju svjetlo na političku, društvenu, ekonomsku, nacionalnu i socijalnu historiju Bosne i Herce- govine na prelazu iz XIX u XX sto- ljeće. U kojoj je mjeri on u tome us- pio, prosudit će čitaoci ove knjige.

Jasmin Jajčević

Žanka Dodig, *Privatna zbirka kao muzejski fenomen: na primjeru Zbirke Stjepana Meze u Muzeju Sarajeva*. Sarajevo: Muzej Sarajeva / Udruženje ICOM – Nacionalni komitet BiH, 2018, 218.

Knjiga *Privatna zbirka kao mu- zejski fenomen: na primjeru Zbirke Stjepana Meze u Muzeju Sarajeva* autorice Žanke Dodig, muzejske savjetnice, pionirski je doprinos izučavanju historije bh. kolekci- onarstva i veliki doprinos bosan- skohercegovačkoj muzeologiji, te plod dugogodišnjeg rada autori- ce na zbirci i ostavštini Stjepana Meze, koja se čuva u Muzeju Sa- rajeva. Ovim veoma značajnim

izdanjem Muzej Sarajeva obilježio je 140 godina od rođenja privat- nog kolekcionara Stjepana Meze te 50 godina od smrti ovog kolek- cionara, koji je 1961. godine svoju privatnu kolekciju poklonio Mu- zeju Sarajeva. Knjiga je štampana i kao doprinos obilježavanju 2018. godine – Evropske godine kultur- nog naslijeđa, što nesumnjivo ova zbirka i čini – svojim sadržajem i raznovrsnošću dio je evropske kul-

turne baštine. Mezo je svojom kolekcijom prenio dio evropskog duha u Sarajevo i tu ga zauvijek ostavio.

Autoricina ideja i promišljanja o ovoj temi i o knjizi započeli su još na magistarskom studiju muzeologije i baštine na Odsjeku za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koja se na koncu, kao plod dugogodišnjeg autoricinog rada na zbirci i ostavštini Stjepana Meze, koja se čuva u Muzeju Sarajeva, završila štampanjem ovog vrijednog i veoma značajnog muzeološkog izdanja.

Iako je iskonska potreba za sakupljanjem, stara gotovo koliko i čovječanstvo, i na početku usmjeren samo na preživljavanje koje se ogledalo u prikupljanju sezonske hrane i ogrijeva, te je vremenom poprimala različite oblike i dimenzije, ipak je veliki broj različitih razmišljanja o ovom pojmu i motivima za ovo i teško ga je pojasniti, a posebno ako ga promatramo van institucije, kao pojedinačne pokušaje, koji najčešće završe u muzeju u kojem nastavljaju svoj novi, drugačiji život, i trajati s novim kvalitetom. Mnogi koji su pokušavali pojasniti

motive i svrhu sakupljanja predmeta koji više nemaju nikakvu praktičnu, upotrebnu vrijednost našli su uporište u instinktivnoj ljudskoj potrebi za prikupljanjem, prirodnoj pojedincu i društvu u cjelini, načinu novog uvećanja znanja te nastavka života i nakon smrti kroz trajanje kolekcije. Tako je, kao prethodnica muzejskog rada, sabiranje uvijek bilo motivirano konkretnom namjerom koja je nastajala u pojedincu kao posljedica individualnih potreba i životnih uvjeta, kao želja da se neki predmeti sačuvaju te da se tako postigne osjećaj trajnosti u individualnom iskustvu, da se formira intimni svijet s pravilima koja odgovaraju kreatoru. I po pravilu je ovisilo o uložnim sredstvima, trudu i ukusu pojedinca. Upravo su zahvaljujući ovoj ljudskoj aktivnosti, koja obično počinje kao osobna strast, a s vremenom prerasta u općedruštvenu vrijednost, nastali mnogi muzeji i muzejske zbirke. Tim "privatnim" inicijativama znatno se obogaćivala, obogaćuje i upotpunjuje kulturna sredina, stvara se njezina vjerodostojnija slika, proširuju znanja o njoj itd.

Privatna zbirka kao muzejski fenomen – na primjeru Zbirke Stjepana Meze u Muzeju Sarajeva autorice Žanke Dodig predstavlja u ovom smislu veoma dragocjen izdavački poduhvat i izuzetno autorsko nastojanje da čitalac ove knjige na jedan zanimljiv, stručan i neposredan način razumije i stekne uvid u fenomen sakupljanja u svijetu, u Bosni i Hercegovini, te da bude podsticaj za dalje razmišljanje o odgovornosti za baštinu i o ulozi baštine u kulturnom razvoju jednog grada. Autorica knjigom želi sačuvati od zaborava ime i sakupljački angažman Stjepana Meze, koji se u novinskim člancima pisanim o njemu naziva "najvećim kolekcionarom jelovnika na svijetu", ispričati dijelom njegovu interesantnu životnu priču te iskazati zahvalnost za ustupanje kolekcije Muzeju Sarajeva, davne 1961. godine.

Pisanje ove knjige nije bilo moguće bez iscrpnog istraživačkog rada. Prezentirani rezultati istraživanja u ovoj knjizi bazirani su na osnovi domaće i strane muzeološke literature te dokumenata, fotografija, novinskih članaka itd., pri čemu je određena građa prezentirana po prvi put.

Knjiga sadrži 7 poglavlja, bibliografiju, odnosno značajan popis korištene muzeološke literature, te uporedo i prijevod na engleski jezik. Kroz 7 poglavlja, zajedno s Uvodom i Sažetkom na kraju svakog poglavlja, Zaključkom i Popisom literature – *Dosadašnje spoznaje o fenomenu sakupljanja, O Stjepanu Mezi, Budućnost Zbirke Stjepana Meze, Muzej grada Sarajeva*, autorica je dala uvid u dosadašnje spoznaje o fenomenu sabiranja, kolekcijama i kolekcionarima, o počecima kolekcionarstva u svijetu, kao i načinu čuvanja sveobuhvatne baštine u muzejima, o kolekcionaru Mezi – počecima kolekcionarskog angažmana Stjepana Meze, načinu nabavke novih primjeraka kolekcije, sudbini sakupljenog, kao i sudbini sakupljača, detaljnom opisu Zbirke koju je formirao i koju je kasnije, 1961. godine poklonio Muzeju Sarajeva te preporukama i prijedlozima za virtualno predstavljanje ove zbirke i time njenu još veću pristupačnost. Na samom kraju knjige dat je značajan uvid u historijat i razvojni put Muzeja Sarajeva, od osnivanja 1949. godine, s uvidom

u njegove depandanse i njihov sadržaj, kao i doprinos najzaslužnijih pojedinaca njegovom razvoju.

Najznačajniji dio ove knjige čini priča o kolekcionaru Stjepanu Mezi i njegovoj Zbirci, njegovim karakteristikama kao kolekcionara, njegova usporedba s teorijskim spoznajama drugih autora koji su pisali o ovoj temi, gdje je pronađen veliki broj podudarnosti između Mezine osobenosti kao kolekcionara i ostalih koji su bili predmet istraživanja, u drugim sredinama i vremenskim okvirima, te načinu nabavke novih primjeraka kolekcije. Autorica se u ovom dijelu osvrće na početak kolekcionarskog angažmana Stjepana Meze. Stjepan Mezo ili čovjek s tri imena: Ištvan, Stjepan, Stefan Mezo (na eksponatima nalazimo njegov potpis u sve tri varijante) i najmanje dvije domovine, a slobodno ga možemo nazvati i građaninom svijeta kojeg je gotovo cijelog proputovao, rođen je 1877. godine u malom mjestu kraj Kečkemeta u Mađarskoj. U Budimpešti je završio školu za konobara i otprilike u to vrijeme počinje s aktivnošću koja će ubrzo postati njegova strast i ljubav

– naime, imao je petnaest godina i radio je kao pomoćni konobar u jednom restoranu u Budimpešti kada je, ponukan primjerom jednog gosta koji je ponio jelovnik za uspomenu na boravak u restoranu, počeo sa sakupljanjem kojim se bavio više od sedamdeset godina. Nakon Budimpešte, Mezo odlazi u Pariz, odakle zapravo i počinju njegova putovanja i zaposlenja koja je birao i mijenjao vođen impulsom kolekcionara. Putujući i radeći (nakon Pariza uslijedile su centralna i sjeverna Afrika, Kina, Japan, Rusija itd., da bi se na kraju nastanio u Sarajevu) sklapao je i poznanstva s ljudima sličnih interesovanja koji su mu neprestano slali nove primjerke jelovnika, zahvaljujući kojima se i na taj način uvećavala njegova kolekcija.

Mezo je sustavnim i tematskim prikupljanjem kreirao brojčano impozantnu kolekciju jelovnika, koja se ne odlikuje samo pozašarnim brojem primjeraka nego i raznovrsnošću s obzirom na zemlje porijekla sakupljenih jelovnika, namjenu za koju su planirani: svadbeni, rođendanski, carski, svakodnevnici itd. Sakupljao je ono što

je bilo dio njegove profesionalne orijentacije. Poznato je da je Mezo sakupljao gotovo sve što se ticalo ugostiteljstva i hotelijerstva: knjige o kuhanju, pribor za jelo i jelovnike kao najprepoznatljivije i najmnogobrojnije u njegovoj kolekciji. Akcenat njegovog sakupljanja je na jelovnicima, mada je sakupljao i druge predmete, pa i one koji nemaju veze s tom oblašću, kao što su umjetničke slike, numizmatička zbirka, primjerci porculanskog posuđa, satovi, oružje, dijelovi namještaja, fotografije, diplome, medalje i kutije šibica.

Autorica se u knjizi osvrće na sudbinu sakupljenog, kao i sudbinu kolekcionara – koliko je teško kolekciju predati u druge ruke pokazuju primjeri iz prošlosti, u kojima se susrećemo s ogromnim ulaganjem i fanatičnim vezivanjem kolekcionara za sakupljeno. Mezo je pokazao veliku brigu za sudbinu svoje kolekcije; bio je veoma vezan za nju i nije se odvajao od nje do duboke starosti. O brizi i ljubavi prema sakupljenom svjedoči i činjenica da je kuća u kojoj je živio do smrti bila pretvorena u mali muzej. Tek šest godina prije smrti,

1961. godine, u 84. godini života, smogao je snagu da kolekciju preda na čuvanje Muzeju Sarajeva.

Gradeći svoju privatnu zbirku, Mezo nije ni slutio da će jednoga dana njegova sakupljačka strast prerasti granice hobija i da će se na kraju naći u fundusu Muzeja Sarajeva. Put Zbirke od njenog sakupljača do Muzeja autorica je rekonstruirala na osnovi spisa koji se čuvaju u bogatoj muzejskoj dokumentaciji. U opsežnom prikazu većina ove vrijedne dokumentacije (arhivska građa, različiti popisi predmeta, novinski isječci, korespondencija) prati historijat i razvoj Zbirke u Muzeju. Tekst knjige je također popraćen brojnim ilustracijama iz fotografskog arhiva i reprodukcijama muzejskih predmeta iz bogate Mezine ostavštine.

Tema je podsticaj mnogima – onima koji upravljaju ovakvim kolekcijama da, slijedeći preporuke autorice, donirane vrijednosti učine još pristupačnijima. Privatne zbirke unutar jednog muzeja, osim prikazivanja sačuvane pokretne kulturne baštine, mogu uticati na drugačiju ulogu muzeja u samom

društvu te služiti kao podsticaj za razmišljanje o odgovornosti za baštinu i o ulozi baštine u kulturnom razvoju općenito.

Knjiga će zasigurno naći svoje mjesto na polici svakog muzealca, muzeologa, te studenta muzeologije i srodnih studija i nadamo se da će mnoge informacije i dokumenti koji se nalaze u ovoj knjizi olakšati svaka naredna istraživanja na

navedenu temu te biti inspiracija mnogim budućim istraživačima, muzejskim profesionalcima, onima zainteresiranim za kulturu i historiju Sarajeva, ali i privatnim kolekcionarima u BiH, te nezaobilazna literatura studentima na različitim studijima na Univerzitetima u Bosni i Hercegovini.

Alma Leka

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM
Salih Jalimam
(1951–2019)

Vijest o smrti dr. Saliha Jalimama zatekla je sve koji su ga poznavali. Iako se dugo nosio s teškom bolešću, nadali smo se da će je pobijediti, kao što je to uspijevao bezbroj puta kada se susretao s preprekama i problemima koji su mu se javljali. Otišao je prerano, u trenutku kada je mogao dati najviše i najbolje rezultate svog predanog rada u koji je ulagao svu svoju energiju, znanje i ljubav, prema profesiji kojoj se sav bio posvetio.

Rodio se u Zenici 30. septembra 1951. godine. Gimnaziju je završio u rodnom mjestu, nakon čega upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Već tokom studija pokazuje interes za historiju srednjovjekovne Bosne, što nije ostalo nezapaženo od njegovih nastavnika s kojima će kasnije prisno surađivati kao kolega. Pripada generaciji studenata koja je slušala predavanja kod onovremenih eminentnih profesora kao što su bili: Anto Babić, Desanka Kovačević-Kojić i Marko Šunjić – profesori srednjovjekovne historije. Nesumnjivo su oni utjecali na stručno profiliranje i opredjeljenje dr. Jalimama da se počne baviti razdobljem srednjovjekovne historije. Za diplomski rad je uzeo upravo temu iz tog razdoblja pod naslovom “Crkva bosanska u 15. vijeku – na primjeru testameta gosta Radina”, koju je uspješno odbranio 1. februara 1975. godine s najboljom ocjenom.

Nakon diplomiranja jedno vrijeme je radio kao nastavnik historije u osnovnoj školi u Zenici, da bi nešto kasnije prešao u Muzej grada Zenice na radno mjesto kustosa. Istovremeno upisuje postdiplomski studij na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, smjer srednji vijek. Magistrirao je 1982. godine na temi “Susret franjevaca i dominkanaca na teritoriji srednjovjekovne bosanske države”.

Iako je tokom proteklog rata bio svestrano angažiran na raznim poslovima, stizao je da radi na prikupljanju i obradi građe koju će kasnije koristiti za izradu doktorske disertacije. Nakon što je 1996. godine bio izabran u zvanje višeg asistenta na Filozofskom fakultetu u Tuzli na predmetu Historija srednjovjekovne bosanske države, sav se posvetio izradi prijavljene doktorske teze pod naslovom “Djelatnost dominikana u srednjovjekovnoj Bosni”. Godine 1998. godine odbranio ju je na istom fakultetu pred komisijom kojom je predsjedavao prof. dr. Franjo Šanjek sa Zagrebačkog bogoslovnog fakulteta, koji u evropskim krugovima slovi kao najpriznatiji stručnjak za pitanja srednjovjekovne hereze u Evropi, s akcentom na Crkvu bosansku. Druga dva člana komisije bili su: prof. dr. Boris Nilević i prof. dr. Enver Imamović.

Godine 1999. izabran je u zvanje docenta na Filozofskom fakultetu u Tuzli. Od 2005. godine bio je angažiran na Pravnom fakultetu u Zenici na katedri Historija države i prava Bosne i Hercegovine. Godine 2006. na tom je fakultetu izabran u naučno-nastavno zvanje vanrednog profesora za naučnu oblast historijske nauke, a 2011. godine na istom fakultetu je izabran u zvanje redovnog profesora.

Kvalitet rada i opus koji je do tada stvorio dr. Jalimam prepoznale su i druge fakultetske institucije pa ga angažiraju za izvođenje nastave za njihove studente. U tom svojstvu predavao je na Pedagoškom fakultetu u Bihaću, Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru i Pedagoškom fakultetu u Zenici.

Iako je bio pun obaveza koje podrazumijeva rad sa studentima, odazivao se pozivima da sudjeluje na brojnim kongresima i naučnim skupovima na kojima je prezentirao dostignuća svog rada u nauci. S obzirom na to da je bio afirmirani stručnjak za problematiku srednjovjekovne hereze i vjerske prošlosti srednjovjekovne Bosne, svaki njegov istup na tu temu ili objavljeni rad izazivao je veliki interes kod kolega.

Dr. Salih Jalimam je uz predavačku djelatnost obnašao niz drugih dužnosti. Bio je član Upravnog odbora Univerziteta u Zenici, član Senata

na istom Univerzitetu, zatim član Senata Bošnjačkog instituta u Sarajevu, član Savjeta BZK “Preporod” u Sarajevu, član Redakcije *Godišnjaka Društva historičara BiH*, član redakcije *Gračaničkog glasnika*, član Redakcije časopisa *Stav* (Sarajevo), zatim glavni i odgovorni urednik *Zbornika radova Pedagoškog fakulteta* i *Društvenih istraživanja* u Zenici itd.

Ono po čemu će se pokoljenja historičara sjećati dr. Salih Jalimama jeste rad na izučavanju historije srednjovjekovne Bosne s akcentom na njenim vjerskim prilikama. Marljivim radom i istančanom sposobnošću da iz raspoložive izvorne građe izvuce ono najbitnije i racionalno ga upotrijebi, dolazio je do rezultata čijom je interpretacijom znatno dopunio, a u puno slučajeva i korigirao neka dotadašnja tumačenja koja su ušla u historiografiju. Time je dao veliki doprinos boljem i ispravnijem poznavanju historije srednjovjekovne Bosne, s akcentom na njenu herezu, to jest Crkvu bosansku.

Naučni opus dr. Jalimama je širok i raznolik i može se podijeliti u nekoliko kategorija. Prvi njegovi objavljeni radovi odnose se na njegovo rodno mjesto – Zenicu: “Bibliografija radova o istoriji Zenice”, Zenica 1985; “Zenica (fotomonografija)”, Zenica 1986; “Putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju”, Zenica 1991. i “Prošlost Zenice do 1941. godine”, Zenica 1996.

Dr. Jalimam je autor, kao i koautor, nekoliko monografskih djela. Prvi prilog mu je bio u monumentalnom djelu *Fojnica kroz vijekove*, Sarajevo 1987, potom *Vranduk – kraljevski grad*, Travnik 1996. i *Stolac od najstarijih vremena*, Stolac 2005.

Ipak, dr. Jalimam će najviše ostati poznat i priznat od budućih pokoljenja po opusu koji se odnosi na izučavanje vjerskih prilika u srednjovjekovnoj Bosni. Kako je naprijed rečeno, u žiži interesa bila mu je bosanska hereza, to jest bogumilstvo, a onda djelatnost katoličke crkve na ovim prostorima. Iz ove oblasti objavio je nekoliko naučnih priloga i knjiga: *Studija o bosanskim bogomilima*, Kalesija 1996 (dva izdanja); *Zapadnoevropski heretici i bosanski bogumili*, Sarajevo 1998; *Djelatnost*

dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni, Tuzla 1999; *Lastavica od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta*, Zenica 1999. i *Duhovna susretanja*, Zenica 2006.

Kao profesor historije dr. Salih Jalimam je također autor nekoliko udžbenika i priručnika iz historije za niže i srednje škole, kao i za studente. Među tim djelima su: “Historija za V razred osnovne škole”, Sarajevo 2003; “Historija za prvi razred gimnazije”, Sarajevo 2003; “Istorijske osnove države Bosne i Hercegovine”, Visoko 1994; “Izvori za istoriju srednjovjekovne bosanske države”, Tuzla 1997. i *Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Zenica 2008.

Prerana smrt kolege Saliha Jalimama nenadoknadiv je gubitak za sve koji su ga poznavali, kao i za bosanskohercegovačku nauku. Otišao je u punoj snazi intelektualnog stvaralaštva. Utjeha je da je iza sebe ostavio respektabilan opus naučnih djela pa će i na taj način biti pamćen i cijenjen od budućih naraštaja historičara.

Prof. emeritus dr. Enver Imamović

INDEKS AUTORA

Brkljača, Seka

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
bseka@outlook.com

Dautović, Dženan

Zavičajni muzej Travnik
Travnik, Bosna i Hercegovina
dzenandautovic@muzejtravnik.ba

Dujmović, Sonja

Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

Gladanac – Petrović, Sanja

Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sanja.gladanac@iis.unsa.ba

Imamović, Enver

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enimamov@bih.net.ba

Inaba, Mitsutoshi

Tokio, Japan
abamnmi@gmail.com

Jajčević, Jasmin

Centar za istraživanje moderne i
savremene historije, Tuzla
Kalesija, Bosna i Hercegovina
jasmin.jajcevic989@gmail.com

Leka, Alma

Historijski muzej Sarajeva
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
lekaalma@hotmail.com

Merzić, Omer

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
omerz001@gold.ac.uk.

Muhedinović, Ajdin

Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ajdin.muhedinovic@iis.unsa.ba

Pašić, Dina

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dpasic@ffzg.hr

Pašić, Ema

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
epasic@ffzg.hr

Petrović Todosijević, Sanja

Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Srbija
uransp@gmail.com

Popović, Goran

Pale, Bosna i Hercegovina
gopopovic@gmail.com

Rabić, Nedim

Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nedim.rabic@iis.unsa.ba

Rajković, Ana

Hrvatski institut za povijest –
Podružnica za povijest
Slavonije, Srijema i Baranje
Slavonski Brod, Hrvatska
anarajkovic23@gmail.com

Sarač-Rujanac, Dženita

Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Seferović, Jelena

Univerza v Ljubljani,
Filozofska Fakulteta
Ljubljana, Slovenija
jelenaseferovic@yahoo.com

Šegvić, Filip Šimetin

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska
fsimetin@ffzg.hr

Veladžić, Sabina

Univerzitet u Sarajevu –
Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sabina.veladzic@iis.unsa.ba

Zaimović, Haris

Historijski arhiv Sarajevo
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
grundigur@gmail.com

Zuprić, Monika

Muzej grada Rovinja
Tar, Hrvatska
monika.zupric@gmail.com

UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA

Časopis *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu objavljuje:

- originalne naučne radove
- pregledne članke
- naučno-polemičke tekstove i osvrte
- izvornu građu
- stručne priloge (prikaze knjiga i periodike, informativne osvrte)

Kategoriju rada predlažu recenzenti, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Struktura teksta:

- titula, ime i prezime autora/autorice, naziv institucije i adresa, e-mail adresa autora/autorice
- naziv rada (font 14, velika slova, bold)
- eventualne napomene uz naslov rada (izlaganje sa skupa, projekat, zahvalnosti, finansijere) staviti u prvu nenumerisanu fusnotu
- apstrakt, ključne riječi (do 10 termina) - font 11, singl.
- tekst sa fusnotama
- zaključak/rezime
- popis izvora i literature
- abstract, key words, summary

Radovi moraju biti obima do 32 kartice teksta (jednu karticu teksta čini 1800 znakova sa razmacima) i pisani fontom Times New Roman, veličine slova 12 i proredom 1,5 lines, dok je u fusnotama veličina slova 10, a prored *single*.

Prilog poslati na e-mail adresu časopisa prilozi@iis.unsa.ba ili isprintani primjerak rada uz zapis na CD-u poslati poštom ili predati na protokol Instituta za historiju s naznakom “ZA ČASOPIS *PRILOZI*”.

Rukopisi dostavljeni redakciji *Priloga* se ne vraćaju.

Nakon procjene urednika/urednice i redakcije svaki prilog podliježe postupku recenziranja - upućuje se na dvije vanjske, institucionalno nezavisne recenzije, odnosno osigurava recenzentski postupak dvostruko anonimne recenzije (Double-blind peer review), tj. u kojoj se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata.

Nakon ocjenjivanja rada autor/ica je dužan/dužna unijeti i vidljivo označiti eventualne promjene u tekstu koje su sugerisane od strane recenzenata ili prema uputama Redakcije.

Autori objavljenih radova dobivaju primjerak *Priloga*.

Prihvaćene rukopise autori nemaju pravo objavljivati na mrežnim portalima 1 godinu od objavljivanja *Priloga*.

UPUTE ZA PISANJE FUSNOTA:

(The Chicago Manual of Style)

Citiranje arhivske građe:

Naziv arhiva, mjesto arhiva, Naziv fonda, broj kutije/fascikla, naziv dokumenta, arhivska jedinica/signatura.

Primjer:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1919-1921 (dalje: ZVBiH), opći spisi (dalje: opća), kut. 2, sign. 13.

U daljem citiranju istog fonda koristiti skraćenu verziju:

ABiH, ZVBiH, opća, kut. 2, sign. 13.

Citiranje iz zbornika dokumenata:

Broj/naziv dokumenta, Naziv zbornika dokumenta, priređivači/urednik, izdavač, (grad: godina), strana.

Primjer:

Dok 158. Prag, 7. VI 1918. Izjava Jugoslovenske akademske omladine, *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III – Građa, (Beograd: 1964), 207-209.

Citiranje iz knjige:

Ime i prezime autora, *Naziv knjige*, (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), strana.

Primjer:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, (Sarajevo, Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003), 51-61.

U slučaju ponovljenog citiranja koristiti straćeni oblik i njega se držati. Kemura, *Narodna uzdanica*, 77.

U slučaju više autora, prilikom prvog navođenja navesti prvog autora i „i drugi“, a narednim navođenjima skraćeni oblik.

Primjer:

Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd, Prosvjeta, 1972) 82. pisati kao

I. Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije* (Beograd, Prosveta, 1972), 82. odnosno u skraćenom obliku: Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije*, 82.

Citiranje članaka iz knjiga ili zbornika radova:

Ime i prezime autora, „Naziv teksta“, u: *Naziv knjige/zbornika*, (Mjesto, Izdavač, godina), strana.

Primjer:

Bernard S. Kon, „Kako se predstavlja vlast u viktorijanskoj Indiji“, u: *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002), 301.

Citiranje tekstova iz periodike:

Ime i prezime autora, „Naziv teksta“, *Naziv časopisa*, Izdavač, broj, godina izdanja, strana.

Hatidža Čar-Drnda, „Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo“, *Prilozi*, Institut za istoriju, 37/2008, 40.

skraćeno: Čar-Drnda, „Integracija nekih Egipćana“, 40.

Ime i prezime autora, „Naziv teksta“, *Naziv novina*, godina, broj, (Mjesto izdanja: datum), strana.

R. Kolar, „Brčkanje po košticama“, *Oslobođenje*, LVII, br. 19281, (Sarajevo, 23. 10.2000), 6.

skraćeno: R. Kolar, „Brčkanje po košticama“, 6.

Citiranje s www. (World Wide Weba):

Autor, „Naziv članka“, Naziv knjige/časopisa, (Mjesto, Izdavač, godina izdanja), strana, datum prisupa

Primjer:

Hrvoje Malčić, Mislav Gabelica, „Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme prvog svjetskog rata“, Fra Didak Buntić – Čovjek i djelo, ur Stipe Tadić i Marinko Šakota, Biblioteka centra za religijske studije – Knjiga prva (Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2009), 239, datum pristupa: 10. 11. 2017.

https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/fra_didak/11.pdf

UPUTE ZA PISANJE POPISA IZVORA I LITERATURE

Popis izvora se navodi redom:

neobjavljeni izvori, objavljeni izvori

Arhiv, Naziv fonda, godina/godine korištene u radu

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), fond Šerif Arnautović, 1918-1935.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine, Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Beograd: Službeni list, 1974.

Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini. Knj. 1. (1929-1931). Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), N.S. tom I (X). Urednik Andrej Rodinis. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2009.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom III, knj. 4. Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, 1950.

Periodika

Naziv publikacije, Mjesto izdavanja, godina/godine korištene u radu

Glas slobode, Sarajevo, 1917, 1920.

Popis literature se navodi abecednim redom i to:

knjige – prezime autora/autorice, ime. *Naziv djela*. Mjesto izdavanja: Izdavač, godina izdanja.

Đaković, Luka. Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918. Tuzla: Univerzal Tuzla, 1981.

knjige sa više autora – navesti sve autore (Prezime autora, Ime, Ime i Prezime, etc.). *Naziv djela*. Mjesto izdavanja: Izdavač, godina izdanja.

Imamović, Mustafa, Kemal Hrelja, Atif Purivatra. *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*. Sarajevo: MAG, 1993.

članci – prezime, ime autora/autorice. „Naziv članka“ *Naziv časopisa* broj, Izdavač, godina izlaženja, broj, (godina), početna i posljednja strana članka

Jovanović, Vladan. „Jugoslovensko-američka opijumska suradnja 1929-1941. godine“. Časopis za suvremenu povijest, Hrvatski institut za povijest, L, 1, (2018), 35-67.

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju. Za sve dodatne informacije obratite se na navedenu e-mail adresu.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6,

71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63 fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba> e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

PRILOZI

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Za izdavača

Sedad Bešlija

Glavna i odgovorna urednica

Sonja Dujmović

Lektura – bosanski, hrvatski, srpski jezik

Zenaida Karavdić

UDK

Igor Mišković

DTP

Amra Mekić

Tiraž

200

Štampa

Štamparija Fojnica, d.d.

Za štampariju

Mirsad Mujčić

Kontakti izdavača:

Podgaj 6, 71000 Sarajevo Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63

fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

Časopis izlazi godišnje.

Časopis *Prilozi* je indeksiran u EBSCO Publishing,

CEEOL – Central and Eastern European Online Library i Index Copernicus
međunarodnim bazama podataka